Zheludok Memorial Book

Sefer Z'eludoḳ ṿe-Orlovah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Sefer Z'eludok ve-Orlovah : gal'ed le-zikaron / ha-'orekh, Aharon Me'irovitz.
IMPRINT	880-02 [Tel-Aviv] : Va'ad Irgun Yots'e Z'eludok bi-Yiśra'el uve-Artsot-ha-Berit, [1967]
DESCRIPT	329 p. : ill., facsims., map, ports. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Belarus -- Zheludok. Zheludok (Belarus) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Belarus -- Zheludok.
ADD'L NAME	Meirowitz, Aaron.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר ז׳לודוק ואורלובה / גלעד לזכרון

לְמַעַן יֵדְעוּ דּוֹר אַחֲרוֹן בָּנִים יִוָּלֵדוּ יָקֻמוּ וִיסַפְּרוּ לִבְנֵיהֶם

(תהלים ע״ח ו׳)

ספר
ז׳לודוק ואורלובה

גלעד לזכרון

העורך:

אהרן מאירוביץ

המערכת:

ברוך לוין, פסיה בירך, לייבל וולץ׳

הוצא ע״י ועד ארגון יוצאי ז׳לודוק בישראל ובארצות־הברית

נדפס בדפוס „עופר", תל־אביב

וילנא
לידא
גרודנא
נובארדוק
וולקוביסק
סלונים
אליטא
לאזדי
ליפיצ'אן
נאצ'א
ראדן
אייששוק
ורונובא
פונאר
טרוק
סורוק-טאטאר
אושמינא
קונוואלישוק
סאלקי
אולקניק
אוראן
זאבלוק
ווסילישוק
אוסטרין
שצ'וצ'ין
אורלובה
דווארץ
זלודוק
נליבקי
קורליץ
נובויילנא
דבורץ
מויצ'יט
זלווא
אוזירניץ
רוזאנקא
קאמינקא
אמדור
ווליפ
פייסק
רוש
הורודוק
מיכאלובא
קרינקי
ווישינבה
קופצוא
ברשט
אוז'יור
דוקודובא
ליפנישוק
ראטישקי
טראב
ג'אגארינא
זירמון
10.1943
9.1943
12.1943-4.1944
מפת האזור

פתח־דבר

הרצון שלא נתן לנו דמי — אשר קינן וקונן בתוכנו — לתת יד ושם לעירנו היקרה, הנה קם ונתגשם. ימים רבים חלמנו להוציא מגילת־ספר, אשר תהי אספקלריה לחייה ולחורבנה, בה ייכתבו וייחתמו בצרור אחד, תפארת הוייתה מעתות שלומה, זעקות מעוניה מימי השואה עם מעללי הגבורה והנקם אשר צמחו מתוכה והיו לשם דבר. — עובדות חרותות עלי־לוח, למען לא ימוג זכרן בהמולת־הימים ובתהומי־הנשיה ותישארנה עדות מדובבת ומחנכת, לנו ולבאים אחרינו.

שנה־שנה ביום הזכרון להשמדת עירנו היה ענין הספר נושא לתכניות, לוויכוחים ולתקוות — כי בוא יבוא היום והדבר יוצא אל הפועל. כן היה להלכה, אולם למעשה חסרי כל נסיון היינו ולא ידענו כיצד להגשים את משאת־נפשנו זאת.

רק שרידים מעטים נותרנו וברור היה לנו, כי העול הכספי של מפעל מעין זה כבד יהיה משאתו, כי רק בהיחלצות משותפת נוכל לפתור את הבעיה. ולא רק מן הבחינה הזאת — גם בכל הנוגע לתכנו של הספר, עיצובו, עריכתו ועשייתו — מגששי־אפלה היינו. מי מאתנו ידריך את הכותבים להבדיל בין עיקר וטפל; כיצד נאזן את המשיכה של כל אחד מאתנו, אל ד׳ אמותיה של משפחתו — לתאר ולפאר רק אותה? משיכה שהיא טבעית ביותר, אולם היא עלולה לשבש את רקמתו של הספר ולדלדל את המעשה כולו. כיצד נתגבר על החפץ הזה ונשאיר מרחב־מחיה בגוויליו גם להווייתה רבת־הפנים של העיירה — לנופיה ודמויותיה?

באחד הימים הועלתה הצעה, כי הכתוב על עירנו ייכלל במסגרת ספר משותף לכמה וכמה קהילות מן האיזור שלנו — ספר שכבר הוחל בתכנונו. במרוצת הזמן נוכחנו לדעת, כי מסגרת מעין זאת סופה לגזור צמצום על כל אחת מן הקהילות וכן גם על עירנו. הנה כי כן החל לגמול בנו הרעיון, כי שומה עלינו למצוא מסגרת לעצמנו. אך גם בהיפרדנו זכרנו היטב את העיירה אורלובה, שכנתנו מאז ומתמיד, שגם בימות השואה נקשר גורלה בגורלנו ודמיה בדמינו נגעו. החלטנו, איפוא, לאמץ את שמה אל שם עירנו ולקרוא את ספרנו בשני השמות גם יחד.

מן העיירה אורלובה לא נשארו כמעט שרידים, אשר יסייעו בידינו וישאו עמנו בעול, ורק הרצון והאהבה שאינה תלויה בדבר הדריכו בתחום זה את מעשינו. ראינו בכך גם את מצותם של אבותינו דרי ז׳לודוק שיצאו להם מוניטין של עושי חסד ושוחרי אחוה. כך גמל הרעיון — „ספר ז׳לודוק ואורלובה" — שתי הקהילות הנאהבות והנעימות, אשר בחייהן ובמותן לא נפרדו.

אשר לדרך עשייתו ועיצובו של הספר, קיבלנו את השקפתו של העורך והשתדלנו לנהוג על־פיה: ספר רב־משתתפים. כל שיש עמו לכתוב יבוא ויכתוב ומי שמבקש לספר, יסייעו בידיו ואף ידובבו אותו לעשות כן.

לא אלבום של משפחות־משפחות ובתים סגורים ומסוגרים בתוך עצמם, אלא נופיה של העיירה כולה, אשר המשפחה מהווה כאן פרט חשוב, כשהיא משולבת בהם ומוסיפה

להם חיות. „לא בתים סגורים עליכם לתאר" — אמר לנו העורך, „אלא בתים שחלונותיהם פתוחים והם צופים את פני העיירה כולה ואשר זיקת־גומלין ביניהם". יודעים אנו היטב כי לא תמיד הצלחנו לנהוג על־פי השיטה הזאת, אך זה היה הקו־המנחה אותנו.

במכתבינו החוזרים ובפניותינו בעל־פה קראנו אל יוצאי עירנו, כי ייחלצו למעשה ולא הכול נענו לפנייתנו. אולם מאמינים אנחנו, כי גם מה שהצלחנו לצרור בגווילים אלה יהיה תרומה בעלת חשיבות למעננו ואף לזולתנו.

בדחילו ורחימו ניגשנו לערוך את רשימת קדושינו. הפכנו בה והפכנו, בדקנו וחקרנו ובלבנו חרדה גדולה לשלמותה. הנסיון מלמד כי בספרי־יזכור בכלל ובעיקר ברשימות הקדושים מתגלים בסופו של דבר שיבושים. סבורים אנו כי זכות לנו לומר, שעשינו כל מה שהיה לאל ידינו לעשות, ואף למעלה מזה, כדי שספרנו יהיה ראוי לשמו.

חובה נעימה היא לנו להודות במקום זה, למר ליבר לוש משצ'וצין, היוזם להוצאת הספר המשותף, עמו עברנו כברת־דרך של מעשה ומחשבה. למר זרח קרמין, שאסף חלק מן החומר ופעל למען הספר במסירות נפש ובאהבה רבה. תודתנו נתונה בזה לבנות עירנו לאה לוצקי (גרייז'בסקי), סוניה פלבנסקי (לוניאנסקי), חיינה ברזניצקי (ז'לודסקי) ושרה מאירוב (זברובסקי), אשר שקדו וטרחו, בחנו ובדקו בחרדת־קודש את רשימת הקדושים.

רואים אנו צורך לציין בהוקרה רבה את משפחת ליאון גנצ'רובסקי (אורוניצקי), אשר הרים את תרומתו הנדיבה להוצאת הספר ואף סיפק את הנייר להדפסתו. אנו מודים בזה לעובדי דפוס „עופר" בעד עבודתם הנאה והקפדנית.

ואחרון־אחרון, יעמוד על הברכה עורכו של הספר, המשורר מר אהרן מאירוביץ, שנענה להפצרותינו ונטל עליו את המשימה הכבדה — אשר הנחה והורה, כיצד להחיות את הדמויות ולהעלות את הזכרונות, אשר דובב את העדים ורשם מפיהם; ערך, תירגם והגיה, ובצרפו פרט אל פרט, נצרף עמנו בכור־היסורים של זכר ימות השואה האיומים — והעלה על הכתב את מגילת־האש שלפנינו.

אך לא רק דברי ברכה והודיה, גם רחשי תפילה בלבנו: מי יתן והיה הספר הזה גורם המלכד את שרידי עירנו — לקשר הדדי, לאחוה ולרעות.

המערכת

ל י י ב ל ו ו ל ץ׳ (ו ו ל צ׳ ק ו ב ס ק י)

ספר ואל תחשה

נידח ורחוק אני מכם, אחי ורעי, שרידי שתי עָרינו הנשמות — הקהילות הקדושות ז׳לודוק ואורלובה. בכל יום מועד וזכרון, בבואכם יחדיו, לשוב ולהעלות את זכרן, רחוק רק ג ו פ י מכם, אך רוחי ונפשי שרויות אתכם ובתוככם, ועם זכר יקירינו ומחמלי נפשנו. — אבות ואמהות מעונים; אחים ואחיות; זקנים וצעירים. ואם כך בכל יום זכרון, לא כל שכן עתה, בהוציאנו לאור את מגילת העדות שלנו — מצבת יגון ואהבה.

לקראת יום זה תשוב ותעלה בי כל חרדת שוֹאָתנו, כל עומק אֶבלנו וכל הֲוָייתי נתונה אל שבת־הדמים שלנו, יום כ״ב באייר תש״ב, אל יום החרדות והזוָעות, בו השתוללו נציגיו של עם־הדמים, אשר הכריתו והכחידו מארצות־החיים את הנאהבים והנעימים, הקדושים והטהורים, משתי הקהילות הקדושות — ז׳לודוק ואורלובה.

כל פעם, עת אשוב ואזכור ייסמרו שערותי מן האימה ודמי יקפאו בתוך בשרי. שוב הפעם יעלו לנגד עיני מראות־הזוָעה של בורות־המוות, על ספו של ה„כווינִיק״, אותו חורש רענן ואביבי, אליו נמשכו בימות הטובה, כל תושבי ז׳לודוק — לבוא בצל אילניו — לנשום רעננות ויפעה...

הנה מקום זה בחרו עלוקות־גרמניה לצמאון־הדמים שלהן, וכאן, בצהריו הבהירים של אותו יום שבת, עדים היו השמים הכחולים לרצח־הדמים. כאן, על ספו של החורש, הוכנו בורות־הקבר, כאן ערוך היה הטבח. כאן כוסו בעפר יחדיו אלה שנרצחו ומתו ואלה שהיו עדיין בחיים — קבר־אחים אחד אשר עפרו לא חדל עת רבה מרטוט והזדעזע.

שתי עיירות יקרות, אשר היו ואינן עוד — שתי עדות תוססות חסדים ואהבה, חלום ותוחלת, עם מוסדות וחברות, מפלגות והסתדרויות. ז׳לודוק, — האות והמופת לחיוניות יהודית, הנה נדם קול חייה ואיננו. לא עוד בני־נוער וזקנים — לא שירתם המהדהדת של בנים ובנות, לא ניגוני התפילה העולים מבתי־הכנסת — דומיית־מוות בכול. ומתוך הדממה, רק בסיוטי דמיונך תוכל להקשיב אל קול המעונים — אל תחנוניהם האחרונים בפני עולם חרש ואטום־לב. אולם אנחנו, גם מקץ שנים רבות, נשמע את צו־תחינתם הגוזרת עלינו לזכור ולא לשכוח מה שעוללו לנו המרצחים ועושי־דברם.

הנה עולות הן לנגד עיני דמויות יקרות מאותו יום מר ונמהר — הנה אראה את ר' יעקב לוויט והוא עטוף בטליתו, בשבתו ובלחשו את פרקי התהילים ובסרבו לעזוב את ביתו ולחפש לו מחבוא.

והנה אראה את ר' שמואל לוין, אחד מיקירי העדה, כיצד מובל הוא באותה שבת־אימים, יחד עם כל יהודי העיירה, אל ה„כווּיניק", כיצד הוא מגיע בדרכו האחרונה ברחוב וילנה, אל המקום בו עמד בנין הבנק, מוסד לו הקדיש את חייו באהבה ובמסירות־נפש, פה נעצר הוא ואומר למוביליו:

„כאן אשאר, מהמקום הזה לא אוסיף עוד ללכת..." וכאן נופל הוא שדוד.

והנה אשמע מתוך דממת המוות שמסביב את נאומו המזעזע של ד"ר קובארסקי, איש סלונים, שנמצא בגיטו ז'לודוק — את מלות הקללה והתוכחה אשמע, אותן הטיח בפני המרצחים־מוביליו: „ארורים תהיו, אתם וכל העושים את מלאכתכם הטמאה. ארורים אתם היום וארורים תהיו ביום־המשפט והנקם אשר בוא יבוא." והנה אראה גם אותו נרצח ונופל בכיכר השוק.

והנה לילה לנגד עיני — ליל מוצאי השבת הזאת. בתוך האופל אראה את פישה'לה, ילדו של שכנא זברובסקי, כיצד יוצא הוא מבין הגויות אשר בבורות־הקבר, והוא ערום ומגואל בדמים ומחפש באפלה מחבוא והצלה.

אין מלים לספר מכל אשר התרחש ליד בורות־המוות ובתוך הבורות — גרוני נחנק מעוצר נשימה. עטי ודמי נקפאים מן הכאב. כל מלה דם היא, כל דמות דמי־לבב. והיכן יימצאו לי דמים מרובים כל־כך? כמו מעצמן יורדות ונופלות דמעותי. אין אתה יכול להשלים עם הוודאות, כי כל אשר מתעורר בזכרונותיך מציאות היא ולא חלום של שממה ותוהו. אין לנו גמול ותנחומים לכל אלה, רק חובה קדושה מוטלת עלינו, — לזכור ולא לשכוח, את כל אשר עשה לנו עמלק... והגדת לבנך, למען ישוב ויספר לבניו ולבני־בניו. אתה, אשר נחלצת מבורות־השחת, אסור לך להחשות. ספר, איפוא, ואל תחשה... אל תיעף ואל תלאה לספר ולספר...

ויהי הספר הזה שאנו מוציאים לאור — עדות לאיכתנו את עב־הדמים ועושי דברו ויהיו דפיו מצבת־זכרון ואהבה ליקירי נפשנו, להיותם צרורים בצרור החיים עד עולם.

לייבל וואָלטש (וואָלטשקאָווסקי)

שווייג ניט, און דערצייל

צו מיין גרויס באַדויערן בין איך ווייט פאַרוואָרפן פון אייך, מיינע היימישע פריינט, ז'שעלודקער און אָרלאָווער רעשטלעך פון אונדזער גרויסן חורבן. אין דעם טאָג פון אונדזער יאָרצייט, ווען איר קלייבט זיך צוזאַמען, כדי צו געדענקען און ניט פאַרגעסן, אין יענעם טאָג בין איך בלויז פיזיש ווייט, אָבער מיין גייסט איז דאָ מיט אייך און מיט דעם אָנדענקונג פון אונדזערע טייערסטע און ליבסטע — פאַרפייניקטע טאַטעס און מאַמעס, ברידער און שוועסטער — גרויס און קליין, יונג און אַלט. און מער ווי אין יעדן יאָהרצייט היינט, אין דעם טאָג ווען עס ערשיינט אונדזער יזכור בוך — אַ מצבה פון טרויער און ליבשאַפט.

אין דעם טאָג גייען אויף מיינע טרויעריקע געפילן, און מיין גאַנצער וועזן איז געווענדעט צו יענע שוידערליכע טעג, און צו יענעם בלוטיקן שבת, צוויי און צוואַנציק טעג אין חודש אייר, תש"ב. צו יענעם גרויזאַמען טאָג ווען די פאַרשטייער פון דעם מערדער־פאָלק און זייערע באַהעלפער האָבן אויסגעראָטן אונדזערע שענס־טע און בעסטע — די קדושים און טהורים פון אונדזערע צוויי ליבינקע יידישע שטעטעלעך — זשעלודאָק און אָרלאָווע. יעדן מאָל ווען איך דערמאָן זיך, ניט נאָר די האָר פון מיין קאָפּ שטעלן זיך קאַפּויר — איך פיל אַז די בלוט אין מיינע אָדערן ווערט פאַרגליווערט.

ווידער אַמאָל גייט אויף פאַר מיינע אויגן דאָס בילד פון יענע טויט־גריבער ביים ראַנד פון כוואָיניק — דער אַמאָליקער גרינער וועלדל ווו זשעלודקער איינ־וווינער פלעגן קומען אין די זומער טעג, ווײלן זיך און אָטעמען פרישקייט און שיינקייט. אָט דעם פלאַץ דווקא, האָבן די דייטשישע פּיאַווקעס אויסגעוויילט פאַר זייער בלוט־דאָרשטיקייט. און דאָ אין מיטן העלן שבת, האָבן די בלאָע הימלען צוגעקוקט ווי די קינדער פון יידישן פאָלק זענען פאַרשניטן געוואָרן — אַלטע און יונגע, מענער און פרויען — פון די צוויי האַרציקע שטעטעלעך זשעלודאָק און אָרלאָווע.

דאָ זענען צוגעגרייט געוואָרן די טויט־גריבער, דאָ זענען זיי פאַרשאָטן געוואָרן טויטע און האַלב־טויטע — אַ מאַסן־קבר, וועמענס ערד האָט זיך שעה'ן לאַנג געטאָן באַוועגן מיט דעם צאַפּלעניש פון די ניט דערמאָרדעטע. צוויי יידישע ליבע און האַרציקע שטעטעלעך, וועלכע האָבן געשפּרודלט מיט אַזוי פיל גוטסקייט און לעבן —

מיט אַזוי פיל טרוימען און האָפענונג — אָרגאַניזאַציעס און פּאַרטייען, קאָמיטעטן און חברות, אויף אַלע געביטן.

זשעלודאָק וואָס איז פול געווען מיט לעבן, מיט האָפענונג און מוט, און איצט, שאַ־שטיל, ניט יונג און ניט אַלט — ניט קיין תפילות פון בתי־מדרשים, ניט קיין געזאַנג פון יידישע מיידלעך און יינגלעך, — נאָר אַ טויטע שטילקייט אַרום און ארום. פון דער טויטער שטילקייט קענסטו בלויז אין דיין גרויליקן דמיון הערן די קולות פון די פאַרפייניקטע, און זייערע לעצטע הילפס־געשרייען צו דער טויבער און אכזריות׳דיקער וועלט. אָט הער איך זייער רחמים־געבעט און זייער באַשווע־רונג: מיר זאָלן געדענקען און ניט פאַרגעסען, אייביק געדענקען און ניט פאַרגעבן דעם מערדער־פאָלק...

אָט לעבן אויף פאַר מיינע אויגן פּערזאָנען און געשטאַלטן: אָט זע איך ווי ר׳ יעקב לעוויט זיצט איינגעוויקלט אין טלית, און זאָגט שטיל די קאַפּיטלען תהלים. ווי ער בלייבט אַזוי זיצן, און וויל בשום אופן ניט פאַרלאָזן די שטוב און זוכן אַ באַהעלטעניש פאַר זיך. און אָט זע איך ווי ר׳ שמואל לעווין, איינער פון די שענסטע בעלי־בתים אין שטעטל, דער פאָרזיצער פון אַסך שטעטלשע אָרגאַניזאַ־ציעס, רעליגיעזע און וועלטלעכע, אָט זע איך אים אין יענעם בלוטיקן־שבת ווי מען פירט אים צוזאַמען מיט אַלע זשעלודקער יידן צום כוואָיניק — אָט זע איך ווי ער דערגייט אין ווילנער גאַס, דו דעם אָרט ווו עס איז געשטאַנען די פאָלקס־באַנק, אַן אַנשטאַלט וועלכן ער האָט געווידמעט זיינע בעסטע יאָרן, מיט ליבשאַפט און מסירות נפש, און ער זאָגט צו די מערדער:

„דאָ וועל איך בלייבן און ווייטער וועל איך ניט גיין״.

און דאָ ווערט ער דערשאָסן.

און אָט הער איך, אין דער טויט־שטילקייט וואָס הערשט אַרום, די שעוידערליכע רעדע פון ד״ר קאָוואַרסקי פון סלאָנים, וועלכער האָט זיך געפונען אין זשעלודקער געטאָ, די קללה־ווערטער וואָס ער האָט געוואָרפן די מערדער אין פנים, צו זיי און זייערע באַהעלפער; ער האָט זיי געשאָלטן און געוואָרנט, אַז זייער יום־הדין וועט קומען און זיי וועלן דאַרפן פאַר אַלץ ענטפערן. און דו זעסט ווי ער פאַלט אַ דערשאָסענער דורך די מערדער אויפן מאַרק־פּלאַץ. און אָט זעסטו אין דיין דמיון די נאַכט, די שרעקלעכע שבת־נאַכט ווען פון די בלוט־גריבער קריכט אַרויס פישעלע, — שכנא זאַבאַראָווסקעס יינגעלע, — נאַקעט און פאַרבלוטיקט און זוכט אין דער פינצטערניש אַ רעטונג פאַר זיך.

עס איז שווער צושרייבן וואָס עס האָט פּאַסירט ביים גרוב און וואָס עס איז פאָרגעקומען אין גרוב, עס איז קיין אָטעם ניטאָ אין קערפּער. מיין פּען און מיין בלוט זענען פאַרגליווערט פון ווייטיק — יעדער וואָרט איז בלוט, יעדער געשטאַלט איז בלוט, וווּ נעמט מען אַזוי פיל בלוט? פילסט ניט אפילו ווי דיינע אויגן גיסן

זייערע טרערן. בשום אופן קענסטו ניט שלום מאַכן מיטן געדאַנק, אַז דאָס אַלץ וואָס וועקט זיך אויף אין דיינע זכרונות איז ניט קיין וויסטער חלום, נאָר אַן אמתע ווירקלעכקייט. — קען דען זיין אַ טרייסט נאָך אַלץ וואָס עס האָט פּאַסירט?! ניטאָ קיין טרייסט, נאָר ס׳איז אַ פליכט — געדענקען און ניט פאַרגעסן וואָס עמלק האָט דיר געטאָן. זכור אשר עשה לך עמלק, והגדת לבנך... דו זאָלסט דערציילן דיינע קינדער און קינדס־קינדער. דו, וואָס דו ביסט אַרויסגעקראָכן פון גרוב — דו טאָרסט ניט שווייגן... שווייג ניט און דערצייל, און זאָל דיר קיינמאָל ניט שווער זיין צו דערציילן...

און זאָל דער יזכור־בוך זיין אַן עדות פון אונדזער אייביקע פיינטשאַפט דאָס מערדער־פאָלק און זיינע מיטהעלפער, און זאָל ער זיין אַ מצבה פון ווייטיק און ליבשאפט צו אונדזערע טייערע און ליבע, זיי זאָלן אייביק לעבן אין אונדזערע הערצער און קיינמאָל ניט פאַרגעסן ווערן...

כַּחוֹתָם עַל לִבֵּנוּ

שִׂימֵנִי כַחוֹתָם עַל לִבֶּךָ. – –
כִּי עַזָּה כַמָּוֶת אַהֲבָה. – –
מַיִם רַבִּים לֹא יוּכְלוּ לְכַבּוֹת
אֶת הָאַהֲבָה, וּנְהָרוֹת לֹא יִשְׁטְפוּהָ.

(שיה״ש ח׳ ו־ז)

פרטים היסטוריים

ז׳לודוק

ב„מלון הגיאוגרפי״ שראה אור בוארשה בשנת 1884 כתוב בין השאר, כי ז׳לודוק היא עיירה על חופי הנהר ז׳לודצ׳אנקה, בקרבת הגדה הימנית של הנהר ניאֶמן, במחוז לידה. היא שוכנת על הדרך המובילה מגרודנו אל נובוגרודק, במרחק 10 ויאֶרסטאות מתחנת הדואר שבעיירה פשצ׳ולנה; מקום זה מרוחק 42 ויאֶרסטאות דרומית־מערבית מלידה ו־130 ויאֶרסטאות מוילנה.

עומדים בה 130 בית ובהם 674 תושבים. יש בה ממשל הנפה, כנסיה קאתולית, בית־כנסת יהודי ובית־תפילה יהודי, 2 טחנות קמח המונעות על־ידי מי הנהר, בית־משרפות יי״ש, בית־מבשל שכר, 23 חנויות, שוק שבועי כל יום א׳ ויריד שנתי.

בנפת הגיוס לצבא כלולים העיירה ז׳לודוק והכפרים בויארי, פארניקוניאץ, קופרי, זאניוקי, סקיארסייה וולצ׳קי ועוד. בשנת 1865 נמצאו בנפה 515 נפש קרואי־צבא. ממשל הנפה הכפרית מקיף את העיירה ז׳לודוק, קראסולה, דומברובו ועוד 26 מקומות יישוב.

בסביבה הקרובה, מעבר לנהר ניאֶמן, משתרעים יערות עצומים, המלאים עד היום חיות־טרף. מוצא אתה בהם יעלים, חזירי־בר וצביים. על חופי הנהרות מצויים בונים (ביברים) ועוברי היערות נתקלים לעתים גם בדובים. פני האדמה מוגבהים במקצת ע״י רמות, המכוסות יערות עבותים. שדות המרעה כאן נרחבים מאד ומצויות גם ביצות חוליות. הנהרות שבסביבה הם הניאֶמן, השצ׳ארה, הליאביודקי, והז׳ולו־דצ׳אנקה.

לפנים היתה ז׳לודוק קנינם של מלכי פולין. בתוך תעודותיה של נסיכות ליטא מוזכרים שמותיהם של מושלי ז׳לודוק מימיה הראשונים, ואלה הם:

מארטין שצ׳יפטוביץ׳, משנת 1501 עד 1508; מיכאל פאציביץ׳, בשנת 1510; הנסיך ואסיל פולובינסקי, משנת 1516 עד 1533.

המלך קאזימיר יאגילונצ׳יק יסד בז׳לודוק כנסיה קתולית וגם נתן לה קרקעות בשנות 1480—1490. אך באחת הפשיטות של הטאטרים, כנראה בשנת 1506, נשרף הבית ואבדו התעודות. בשנת 1529 הקים המלך זיגמונט ה־1 את בנין הכנסיה מחדש. בשנת 1535 ברחו ממוסקבה, הנסיך ש. ביילסקי עם השר איוואן לאצקי וביקשו חסותו של מלך פולין. המלך זיגמונט הזקן העניק לנסיך ביילסקי את המקומות: ז׳יז׳מורי, סטוקלישקי עם קורמיאלוב שבסביבת ז׳לודוק ולאיוואן לאצקי את העיירות ויסוקי־דבור וז׳לודוק.

בזמן מאוחר יותר עברה ז׳לודוק להיות קנין לנסיכים לבית סאפייהא. מהם עברה ז׳לודוק לבית רדזימין ולבית פראנצקייביץ׳.

אף המלך השוודי קארל ה־12, בנסיגתו מפני צבא הצאר פטר הגדול, מלך רוסיה, הגיע לז׳לודוק יחד עם פלוגות חיל פולין. בז׳לודוק חנה קארל במשך זמן רב — כל ימי החורף הקשים. מכאן היה בא לפקח על בנין הגשר שמעל הניאָמן, שנבנה אז ע״י הכפר אורלובו...

ב־8 למרס שנת 1706, ירד קארל אל הנהר לראות את הגשר מתחתיו, הקרח נשבר לפתע והמלך מעד וכמעט שטבע. אכן, המלך ניצל מטביעה, אך נפגע מאד בנפלו. אף־על־פי־כן קיבל למחרת היום משלחת של תושבי העיר וילנה, שבאו לבקשו לטובת עירם הסובלת ממוראות המלחמה. במאה ה־18 עברה ז׳לודוק להיות קנין לבית טיזנהויז, אשר הקיפו את חצרם בעיירה זו בגן הדור למראה. מידי בית טיזנהויז עברה ז׳לודוק כמתנת־מוהר להיות קנינם של האצילים אשר לבית אורוסקי.

ב„ייברייסקאייה אנציקלופדיה״ מעטים הפרטים על העיירה ז׳לודוק. שם נאמר בקיצור, כי ז׳לודוק, היא עיירה במחוז לידה שבפלך וילנה; כי בשנת 1847 מנו היהודים 278 נפשות. ואילו בשנת 1897 היו בז׳לודוק אלף שלוש מאות שבעים ושנים יהודים מתוך כלל התושבים שמנו אלף שמונה מאות וששים נפש.

אורלובה

ב„פנקס המדינה״ שהוא ספר הפרוטוקולים של „ועד הקהילות הראשיות״ במדינת ליטא, נקראת העיירה בשם אורלוב. בשנת תפ״ל לפ״ק שהיא שנת 1729 מוצאים אנו לראשונה בפנקס זה את השם אורלוב. תאריך זה קדום בהשואה עם קהילות אחרות כגון שצ׳וצין הנזכרת לראשונה במסמכים רשמיים רק בשנת 1766.

ביום כ״ז בטבת, שנת תפ״ל לפ״ק (1729) נתאספו ראשי הקהל, מכל הקהילות בליטא, בעיירה אדמור ולאחר ויכוח בדבר תקנות שונות ערך הגזבר את המאזן השנתי של ההכנסות ממסי הקהילות השונות ובין שאר הקהילות המשלמות מס שנתי ל„ועד הקהילות הראשיות״ מוצאים אנו גם את השם אורלוב. מכאן נמצאנו למדים כי הקהילה נוסדה שנים לפני כן. אולם מסמכים רשמיים על כך אינם בידינו.

ב„מלון הגיאוגרפי של מלכות פולין״ משנות 1880—1884 אשר הוצא בווארשה ע״י וו. וולבסקי, קוראים אנו כי אָרליה (אורלובה) היא עיירה היושבת על אדמותיה של האצילה ה. אורוסקה, ליד חופו של הניאָמן במרחק 50 ויאָרסטאות מלידה ו־138 ויאָרסטאות מווילנה. בעיירה ישנם 83 בתים ו־598 נפש. נמצאת בה כנסיה של עץ שנבנתה בשנת 1783 וכן בית־תפילה יהודי. על הניאָמן ליד העיירה ישנה מעברה (פּאַרוֹם) ונמל קטן לספינות. אורלובה כלולה בשיפוטו של בית־המשפט המחוזי בשצ׳וצין ואילו קרואי הצבא חייבים להתייצב בז׳לודוק.

דוד מישקובסקי

הצדיק ר׳ חיים לייב רוטנברג־מישקובסקי

קראו לו הצדיק, ותואר זה חידוש היה, בזמן ההוא. או יותר נכון — לא ידעו מה פירושו, כלום יש גאון שאינו צדיק? שכן גאוניות וצדקות משולבות הן, ויהודי ככל שגאוניותו גדולה יותר גם צדקותו גדולה יותר. אך הגאון ר׳ חיים־לייב נתקרא בשם צדיק, מפאת קדושתו וחסידותו, דרכו והנהגתו המופלאה והנוראה. סיפורי־אגדה היו נמסרים, מפה לאוזן ברחבי פולין, כי שם בעיירה ז׳לודוק יושב צדיק, בעל מופת. אך הוא לא התכוון כלל להראות מופתים, ואולי גם לא הרגיש כי אמנם ניחן הוא במה שנאמר על „הלומד תורה לשמה״.

אמו של הצדיק היתה מספרת שבלדתה אותו ידעה ברור כי עתיד הוא להיות איש פלאי וכל זה מכמה ראיות שהיו כמוסות אתה, על־כן חָגרה בעוז מתניה לתת עיניה בגידולו. — גם בהיותו תינוק נהגה לכסות ראשו. היא העידה שבהיותו בן שנה צעק באישון־לילה משנפל הכיסוי מעל ראשו. ומשחזרה ושמה אותו נשתתק מיד ונרדם. בהיותו בן שש גילה אותות של יראת־שמים אמיתית, בבית־תלמודו לא פסק פומיה מגירסא, ובעמדו לתפילה היה לפלא בעיני כל רואיו, ילד בן שש, והוא עומד כלפני המלך בעינים עצומות, ידיו חבוקות על לבו, והוא מאריך בתפילתו כזקן ורגיל, והיה למוסר בפי כל.

הילד המופלא הזה נתפרסם אחר־כך לרב האי גאון וצדיק יסוד עולם מרן רבי חיים אריה לייב רוטנברג־מישקובסקי זצוק״ל, האב״ד של הקהילות הקדושות: אורלובה, ז׳לודוק, וסטאביסק.

סבו של הצדיק נולד בי״א בטבת תקצ״ו (1836) לאמו הרבנית הצדקנית מרת חנה. יש קבלה שהיא יו״ח של שני אבות העולם מהרש״א ומהר״ן שפירא בעל „מגלה עמוקות״. אביו היה הרב הגאון רבי יוסף זצ״ל, אשר שפט את ישראל ארבעים שנה בעיר שצ׳וצין דליטא. כשגמר את בית־תלמודו, בהיותו בן שתים־עשרה קיבל לקח מפי אביו הרב זצ״ל, וכשהעמידו על דרכי העיון הישר עד שנת חמש־עשרה הובילו בעצמו למתיבתא רבתא דוולוז׳ין. בימים ההם היה הר״מ הגאון החריף מוהרא״י זצ״ל בעל „חוט המשולש״. בוולוז׳ין הוא הפליג מאד בתלמודו, וחזר לעירו מלא וגדוש ברכת ד׳. עד שאפילו המופלגים שבבני עירו לא הרהיבו לקראו בשמו, גם בבחרותו. בזמן הזה נשא הוא אשה. בהיותו בן י״ח

שנה נסע לאיישישוק, בה למד בשקידה רבה חמש שנים, והגאון העמוק מוהר״ר אברהם שמואל זצ״ל בעהמ״ח „עמודי אש״ הגאב״ד דאיישישוק קירב אותו בימין צדקו, ופעם אמר לאביו של הצדיק בהתלהבות נוראה „בנו, הוא תלמידי בתורה, ואני הנני תלמידו ביראת ד׳, כי היא הפלא ופלא״.

כותב הטורים הללו שמע מפיו של הגאון המפורסם הגרא״ז מלצר זצ״ל, שבזמן שר׳ חיים לייב זצ״ל למד באיישישוק פרצה ר״ל מגפה בסביבה, ולפלא היה, שרק לתחומי העיירה איישישוק לא הגיעה, משנכנס יום אחד הר״מ לישיבה, והתחילו לדבר אודות הפלא הגדול הזה, הראה הוא בידו על ר׳ חיים לייב, שישב דבוק בתלמודו בקרן־זוית, ואמר — בזכותו של אברך זה לא ניתנה רשות למשחית להיכנס לעיר. כשחותנו של ר׳ חיים לייב שמע ע״ד המגפה המשתוללת בסביבת איישישוק הפציר בחתנו שיעזוב את המקום, וראו פלא — משעזב ר׳ חיים־לייב את העיר פשטה המגיפה גם בעיירה, והדבר הנורא הזה עשה אז רושם עמוק על כל תושבי המקום.

בהיותו בן כ״ג נתמנה לרב בעיר אורלובה. באותו זמן היה הגאון הנודע, רבי אלי׳ חיים מייזל זצ״ל — רבה של לודז׳ — רב בק״ק דרעטשין הסמוכה, והראה אהבה עזה ונפלאה להרב ר׳ חיים־לייב, יותר מאשר לכל הרבנים בני גילו. באור־לובה ישב כשש שנים והתבודד בתורתו ובעבודת ד׳ טהורה עד שיצא שמו למרחוק.

לפני מאה שנה, בשנת תרכ״ה (1865), בהיותו בן כ״ט עזב את אורלובה ועלה להיות אב״ד דק״ק ז׳לודוק, בה ישב חמש־עשרה שנה עד שנת תר״מ (1880), ובזכותו נעשתה ז׳לודוק עיר אחרת, כל אלה שהכירו את העיר בימים ההם אמרו עליה כי כלילת יופי היא, כיון שהרב הטביע עליה את חותם־אישיותו, וניהל את עדתו בדרכי התורה והיראה.

משם נתקבל לרב בק״ק סטאביסק, ושרת בקודש קרוב לתשע־עשרה שנה. הרבה קהילות גדולות וחשובות כמו פינסק, סובאלק, מיר, ועוד, פנו אליו במשך הזמן לעלות על כס הרבנות בתוכו, אך הוא השיב פניהן ריקם, ובסטאביסק נגנז ארון־הקודש ביום כ״ח סיון תרנ״ח (1898), והוא בן ששים ושתים שנה.

גדול היה האיש בתורתו ובצדקותו, אך ביחוד הצטיין בהנהגת הרבנות שלו, שהיתה נפלאה עד מאד. בדרך־כלל היה האיש נוח מאד לבריות, והיה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות ובשמחה רבה, אבל מה שקשור היה בעניני הרבנות נוהג היה בתקיפות רבה.

ארבעים שנה שפט את ישראל כמו אביו זצ״ל, הוא הגבר הוקם על, אשר האיר לארץ ולדרים עליה באור תורתו וצדקתו, למד ולימד כל צמא לדבר ד׳, את חוקי אלקים ותורתו. למופת היה בישראל בקדושתו וטהרתו, במסירות־נפשו על התורה ועל העבודה, להעמיד את משפטי הדת על תלם, על הדין ועל האמת והשלום.

מקרוב ומרחוק באו אליו בעניני דת ודין, גם גויים, סרים היו למשמעתו. ברוב חכמתו ויראתו ידע תמיד למצוא את האמת בטענותיהם של בעלי־הדברים, וכמו שהרמב״ם אומר בהקדמתו לפי׳ המשניות, שבדרך כלל צריך השופט להיות כרופא, וכמוהו עליו לדעת מתי לנהוג ברוך, ומתי בתוקף ועוז, כן נהג גם הוא. סיפורים נפלאים היו מספרים עליו בכל הסביבה ואחד מני רבים אשר אביא בכאן יוכיח:

במרכז ז׳לודוק, ברחוב הגדול שבו מרוכזות היו חנויות היהודים, ביקש הגראף הפולני להעמיד חנויות משלו להכנסתו הפרטית. אדמת העיר היתה שייכת לגראף זה — ופקידיו כבר החלו במלאכה. תושבי העיירה נבהלו מאוד וצעקת החנונים באה לפני הרב הצדיק: כי הנה מאיימת הסכנה על חנויותיהם ועל מטה־לחמם. אולם הרב הטיל איסור חמור על כל אדם מישראל לבל יתן את ידו בהקמת החנויות, ואף לא לשכור אותן. פקידי הגראף הצטרכו איפוא להקים את החנויות לא על־ידי יהודים. בכל זאת נמצא בנאי אחד יהודי, אשר עבר על דברי האיסור ולמחרת היום מצאוהו מת, ומעשה באשה אחת שהעיזה לשכור חנות, ועד מהרה מתו בעלה ובניה. כל מי שהעז להפר את האיסור — פקדו אותו אסונות. מעתה נזהרו היהודים להפר את האיסור והגראף ופקידיו מוכרחים היו לבטל את מחשבתם. הגראף היה לצחוק בעיני מכיריו, באמרם לו אתה בנית והרב סתר. לאחר שהגראף ופקידיו משכו את ידיהם מן החנויות — נמכרו הם ליהודים בחצי־חינם, ובע״ה הצליחו בפרנסתם.

גדולי הדור ידעו להעריצו ולהעריך את גדלו וחילו בתורה, את קדושתו ומסירות־נפשו למען הדת. הסבא קדישא מרן בעל ה„חפץ חיים״ זצוק״ל שהיה ידיד נפש של הצדיק רבי חיים לייב, היה מבקרו פעמים רבות ועוסק עמו בתורה, זמן רב למדו הם יחד בפרישות בעיר סטאביסק. ה„חפץ חיים״ היה נוהג לומר: כי שנים הם, אליהם הוא נוסע לעקוב אחר הנהגתם; אל הצדיק רבי חיים לייב זצוק״ל ואל רבי נחום מהורודנא זצוק״ל, אך את מנהגיו של ר׳ חיים לייב קשה לו לאַמץ, כי דרכו רמה מדי, והיא דורשת מסירות־נפש אף על מצוָה־דרבנן ולו הקלה ביותר.

בספר חפץ חיים על התורה מובא מה שהח״ח זצוק״ל סיפר לתלמידיו על מקרה שקרה בבית־מדרשו של רבי חיים לייב, וענינו של המקרה — הסכנה הכרוכה בקריאת ספרים חיצוניים וז״ל:

„שבא להתם הֶלֶך, הנושא ‚חנותו׳ על כתפו מעיר לעיר והיה נקרא בפי כל בשם ‚פאקענטרעגער׳, כלומר: איש הנושא חבילתו על שכמו, וכל מיני כלי־קודש נמצאים אצלו למכירה, מזוזות, ציצית, סידורים, תפילין ועוד.

„דרך ‚הסוחרים׳ הללו ששמים בבית־הכנסת שבעיר חנותם, ועל השולחן העומד על יד התנור במערב ביהכ״נ מניחים סחורתם בעת התפילה, ובאי ביהכ״נ קונים מה שלבם חפץ.

„ניגש הרב, רבי חיים לייב אל השולחן הזה, ומבטו נתקל בחבילה של ספרים חיצוניים שהיו מפורסמים לספרי־מינות בדור העבר. לא התמהמה אף רגע לקיים את ה,ובערת הרע מקרבך׳, לקח בעצמו את חבילת הספרים מעל השולחן והשליכם אל התנור הבוער.

„נטפל אליו ,החנוָני׳: ,אדוני הרב גרם לי הפסד מרובה בסך של שלושה רו״כ, מלבד מה שקיפח את פרנסתי, כי כלום אוכל לפרנס את ב״ב מן הפרוטות הקטנות שהנני מרויח ממכירת מזוזה או חבילה של ציצית? עיני נשואות בעיקר אל הספרים הללו, המשמשים מקור לפרנסתי׳.

„נענה לו הרב בלחישה, כי עבור הספרים הנשרפים ישלם לו מהמיטב מכיסו, אולם במה שנוגע לפרנסת ב״ב אין אדם רשאי לעשות מסחר בספרי מינות, ועליו להפש מקור אחר לפרנסתו, ואם איננו יכול להתפרנס ממסחרו זה, עליו לבקש איזה משרה או עבודה, וגם הרב הבטיח לו עזרתו בזה. ומכיון ששמע ,הסוחר׳ מפורש יוצא מפי הרב, כי יהיה לו לאחיעזר להשיג איזו משרה שתפרנסהו בכבוד, הודה לו על טובו והסכימו ביניהם, שיבוא מחר לביהכ״נ אחר התפילה להזכיר להרב לקיים הבטחתו.

„למחרת, תיכף אחר תפילת שחרית, ניגש החנוָני אל הרב, כשזה האחרון היה שקוע בשיחה עם שמש בית־הכנסת, להזכירו לקיים הבטחתו. הרב השיבו, כי כבר התחיל בהשתדלותו וביקש את השמש זה עתה להזמין אל ביתו את הכומר, כי דבר נחוץ לו אליו, וקרוב הדבר כי בעזרתו ישיג משרה הגונה.

„כיצד? התעניין האורח לדעת, כיצד אוכל להיוָשע ע״י כומר?

„פשוט הדבר — ענהו הרב — לפני כשבוע סיפר לי הכומר, כשנפגשתי אתו ברחוב, כי הגוי שהיה מצלצל בכל יום בבוקר בבית־התופת שלו, הלך לעולמו, ואם עדיין אין לו מי שימלא מקומו, אבקשנו להיטיב חסדו ולתת המשרה הזאת על שכמו של כבודו, ויוכל להתפרנס בכבוד.

„נבהל האורח וילפת, ויאמר אל הרב: ,כלום חושב אדוני הרב, כי לעת זקנתי אתמכר להיות סגן לכומר לע״ז?׳

„ועל־זה ענהו הרב: ומה בכך אם יצלצל ויעורר את הגויים ללכת לבית אֵידם? הלא בשביל זה גויים הם, אבל אם ימכור את ספרי־המינות הללו לילדי ישראל, הלא יעורר אותם ללכת לעבוד ע״ז, וכלום רשאי יהודי לעשות כדבר הזה?״

כן היה מספר החפץ חיים בשם הצדיק ר׳ חיים לייב, שפעם שאלו את הגרח״ל דינו של כורך ספרים בעירו, שהזיד לכרוך ספר־משלים רוסי עם חומש בראשית בכרך אחד.

ענה ר׳ חיים לייב לשואליו: „עד שאתם שואלים אותי על כורך הספרים, תשאלוני מה לעשות עם אברכי הישיבה הלומדים לימודי־חול, וכורכים במוחם את המשלים של הסופר הרוסי עם דיני התורה וסוגיות הש״ס, יחד בכריכה אחת...

יש תקנה לספר הכרוך, שכן אפשר להפריד בין הדבקים, אבל כלום יש תקנה למי שכרכם במוחו?"

על רבי חיים לייב בעצמו היו מספרים כי אין הוא מתיר להכניס לביתו עתונים, וכשהיה לו צורך משום ענין של „תקנת עגונה" לראות מודעה שנדפסה ב„הצפירה", ציוָה להביא את העתון מחוץ לביתו, והוא יצא החוצה, עצם את עיניו, וביקש שיקראו באָזניו את המודעה הדרושה.

לאחר פטירתו הוציאו לאור את כתביו בספר „פני הארי החי" שו"ת בד' חלקי שו"ע בעריכת הרב הגאון ר' יהודה לייב הוטנר זצ"ל, בתחילת הספר מובאים מכתבי הגאונים המפורסמים, רבי אליהו חיים מייזל זצ"ל אבד"ק לודז, וזקני רבי יצחק בלאזר המכונה ר' איצל פטרבורגר זצ"ל, אשר מעלים על נס את גאוניותו וצדקותו של הסבא רבי חיים לייב זצ"ל, את ההקדמה לספר כתב אאמו"ר הגאון רבי חזקיהו יוסף מישקובסקי זצ"ל, בנו של המחבר. בספר מובאים שו"ת עם גדולי הדור כמו הגאון רבי יצחק אלחנן זצ"ל מקובנה, הגדול ממינסק זצ"ל, ובעל החפץ חיים, וכו'. „פני הארי החי" נדפס בשנת תרס"ב (1902) בווארשא.

גם ספר בשם „פעולת צדיק" יצא לאור אחר פטירתו ע"י הגה"צ רבי יצחק מאלצאן זצ"ל, בו מסופר על דמות דיוקנו, והנהגתו בקודש, שעל ידיו נתקדש שם שמים בישראל ובעמים.

הגאון הצדיק רבי חיים לייב זצוק"ל הניח אחריו שלושה בנים ובת, שניספו בשואה, ואחד מבניו הוא אבי הגאון המופלא רבי חזקיהו יוסף מישקובסקי זצוק"ל, שהיה הרב של הקהילות הקדושות ז'לודוק, וורונובה, וקריניק. הוא הצליח להימלט מצפרני החיה הטורפת, זכה לעלות ארצה עם חלק ממשפחתו, בשנת תש"א (1941) התמסר בכל לבו ונפשו להצלת שארית הפליטה, ותוך כדי עבודת ההצלה, כרע ונפל, לזכרו הוקמה הישיבה־הגדולה הנושאת את שמו „כנסת חזקיהו" בכפר חסידים, שהיא אחת הישיבות המפוארות ביותר בארצנו ובה מאה וחמישים תלמידים.

יוסף פּוֹרצקי

דפים מיומן

בהקדמה ליומן אומר יוסף פּוֹרצקי ז״ל כי הוא מעלה את זכרונותיו על הכתב כדי ששמה של עיר־מולדתו היקרה ז׳לוּדוק לא יישכח מקרב בני משפחתו. „אולי יימצא ברבות הימים אחד מנכדי או מניני״, אומר הוא, „אשר יתעורר בו איזה חפץ לעלעל בדפים אלה, כדי להתחקות על שרשו ומקורו״ ומחשבה זאת ממריצה אותו למעשה הכתיבה. את פרקי היומן מקדיש הוא לזכרה של אמו, היקרה והבלתי־נשכחת, טויבה, לזכרם של אֶחיו — נוח, יואל, יעקב־חיים ובן־הזקוּנים של הבית בירך — לזכרם ולזכר נשותיהם וילדיהם, אשר ניספו בשואה.

מקצועו של אבי ז״ל היתה הכובענוּת, כלומר: בעל־מלאכה היה אבי. יודע אני היטב היטב, כי גם בעיירות הקטנות, היו רבים אשר בבעל־המלאכה במשפחתם, ראו הם מעין פחיתות כבוד; מפי אלה יכולת לשמוע לפעמים, כשהם נוהגים מעין סלסול עצמי ואומרים:

תהילה לאל, במשפחתנו שלנו, לא תמצא אף בעל־מלאכה אחד. ואילו אני עצמי גאה הנני דוקא על כך כי אבי שלי בעל־מלאכה היה. יודע אני כי משורש זה של עמל ויגיעת־כפיים משוך משכתי את יניקתי הטובה וברוח זו של אהבת העמל השתדלתי לחנך גם את ילדי. וכשם שאינני מתבייש במשלוח־היד של משפחתנו, כן לא אבוש חלילה בעיר מולדתי ז׳לוּדוק, שהיתה עיירה קטנה — אדרבא, גאה אני מאוד על מוצאי זה. גאה אני על אבי ועל סבי ואביו של סבי — שכולם נולדו בז׳לוּדוק וכולם מצאו בבוא עתם את מנוחתם בבית־העלמין שלה.

אמי מוצאה מן העיירה רוז׳אנקה, המרוחקת מז׳לוּדוק כ־20 קילומטר. משפחתה של אמי היתה ימים רבים משפחה מיוחסת ועשירה מאוד. כך התנהלו עניניהם בעושר וברוָחה, עד שאתרע מזלם והעסקים החלו ללכת „עם החמאה למטה״, כלשון הבריות, במקומותינו; וכל זה בשל אסון שנתרחש על הנהר, בשעה שמשלוח של סחורות טבע במצולותיו והמשפחה ירדה מנכסיה, ונתרוששה. על־ידי כך ניתן, ודאי, להסביר את השידוך הזה, שבין אבי ואמי.

זוכר אני, שאשת השמש, ר׳ חיים מבית־המדרש, היתה מספרת לי, כי בילדוּתה היתה אמי יוצאת בכלי־משי ובכלי־קטיפה יקרים, שאבי־אביה היה מביא לה, מכרכי העולם — מפרייסן. אולם מכל עשרה ברוז׳אנקה לא נשאר למשפחת אמי אחרי

האסון שפקד אותם, אלא שני מקומות־המושב המכובדים בבתי־הכנסת, מקומות המושב שליד כותל המזרח. — המושב האחד בבית־המדרש הגדול והמושב השני — ב„שטיבל הצוֹנן". נוסף על אלה נשארו להם האַמברים וחלקת האדמה הגדולה והארוכה, שנמשכת למרחוק, והגיעה עד לחופי הנחל ממש.

היו לי כמה וכמה דודים מצד אמא — — — אחד מהם, שמו היה אברהם־יצחק, והוא מפורסם היה בעליצותו וברוחו הטובה — עליז וממולח, ותמיד אהב להתבדח.

אמי היתה מרבה לדבר בו, והיתה מספרת לי, כי אברהם־יצחק זה, משהגיע לפרקו ונכנס בברית־האירוסין, הזמין את כלתו כי תבוא לביקור אל משפחתם בעיירה. יום אחד יצא אברהם־יצחק לטייל עם כלתו, כמנהג המקום — אין־זאת, כי לא לשם טיול גרידא יצא עמה בחוצות העיירה, אלא כדי לעשות פומבי ופרסום לבחירת־לבו, שהיתה עלמה יפת־תואר, למען יראו הבריות ויתקנאו. באותו טיול ביקש אברהם־יצחק, מן הסתם, לעשות רושם על ארוסתו ולפרסם את עצמו כאדם בר־מזל שהשעה משחקת לו תמיד. מה עשה? נטל בחשאי מטבע זהב בן עשרה רובלים ובלכתם ברחוב הפיל אותו בשקט לאדמה ומיד קרא מתפעם ומופתע כביכול:

„אָ, ראי נא, יקירתי, ראי, מה שמונח כאן!"

ואמנם הרהיב הדבר גם את לב הכלה והיא קראה:

„אָה, הרי זה מטבע של זהב, מטבע של עשרה רובלים זהב!"

„נו, סימן, איפוא, כי בני מזל אנחנו", ענה דודי בהתרגשות מלומדה והרים את המטבע.

אולם בסמוך לזוג הצעיר עבר אותו רגע יהודי אחד, אשר ראה את כל מחזה־המציאה והוא נטפל אליהם, ותבע במפגיע להיות שותף. נתגלעה מיד מחלוקת והחלו טענות־ומענות, ולא שככה המריבה עד שהחליטו ללכת אל הרב לשם בירור.

משהגיעו אל בית הרב הצליח דודי הפיקח ללחוש לו בחשאי־חשאין, שארוסתו לא תשמע, חס ושלום, כי מטבע־הזהב שמונח היה על הקרקע ש ל ו הוא, וכי רק במתכוון הפילו לארץ, בבקשו לעשות רושם על העלמה, ולהיראות בעיניה כאדם בר־מזל.

שנים היו מספרים בעיירה את הסיפור המבדח הזה.

דודי זה ישב כמה שנים בז'לודוק בבית החומה של ה„מאלישיאָר", תפר כובעים ומצא פרנסה, עד שהחליט להגר לארצות־הברית.

היתה לי בין השאר גם דודה אחת ששמה היה שיינה־חנה והיא נישאה לבחור ששמו היה יענק'ל והוא מן העיירה פּיֶסק, יישוב שאיננו רחוק מז'לודוק. דודי זה, סנדלר היה ממקצועו, והוא איש יפה־תואר ויפה־מראה ונעים־הליכות. ועיקר העיק־רים — אדם שהוא נוח לבריות ואין בו טיפה של מרה. אמא היתה תמיד מדברת

בשבחו ומספרת, כי בילדותו היה מחובשי ספסל בית־המדרש, למד בישיבה ואף הצטיין בלימודיו אלא שהוריו נפטרו עליו פתאום, ומאחר שנותר יתום ועזוב, חייב היה לזנוח את תלמודו ולרכוש לו מקצוע. הוא החל דרכו בסנדלרות, אך בד־בבד היה גם קונה ומוכר מצרכי־עור שונים ועוסק גם במסחר־זוטא. וכיון שלא היה בזבזן מטיבו, וידע להאיר־פנים לבריות האירה לו גם הסנדלרות פנים ובמרוצת הזמן נתבסס מעמדו והוא הגיע לאמידות של ממש.

לימים, משנשפר עליו חלקו והיה לאל ידו לבור לו מקצוע מכובד יותר, לא גבה עליו לבו והוסיף לעסוק במלאכת הסנדלרות וסירב לזנוח את מקצועו זה.

„את שולחן־הסנדלרים שלי לא אוציא מן הבית", היה אומר יענק׳ל דודי, „הן בזכותו של שולחן זה הגעתי למעמד בחיים, כלום אהיה לו כפוי טובה?" כך היה טוען, ודודתי לא יכלה בשום פנים להעבירו על דעתו. השולחן נשאר, איפוא, על מכונו בבית, מכוסה היה במפה נאה, כיאות לרהיט שנוהגים בו כבוד.

אמה של אמי, הסבתא חנה־זלטה מוצאה היה מבית עשירים ובעלי־יחוס, היא היתה אשה יראת־אלוהים ולמדנית — שגורות היו על־פיה כל תפילות השבת והחגים וכן תפילות ימות החול. בקיאה היתה אפילו בתנ"ך ואני גופי עַד הייתי לראותה לא פעם כיצד היא קוראה מספר־הספרים בפני כמה וכמה יהודים שישבו והקשיבו לפירושיה. אשה חולנית היתה סבתא זאת, ותמיד היה איזה שיעול מציק לה ומזעזע את גוָה. חיבה גדולה היתה נודעת לה ממני: תמיד הייתי מתבונן במעשיה, באיזו תשומת־לב מיוחדת — בבוקר הייתי מסתכל כיצד היתה נוטלת את ידיה וכיצד היתה פותחת בניגון חרישי ב„מודה אני" ועוברת אל „מה טובו", וממשיכה כך ללחש ולרנן את כל תפילת השחרית. עוסקת היתה במלאכות הבית השונות ומתפללת, מתפללת ועוסקת. ורק בהגיעה לתפילת שמונה־עשרה, היתה מפסיקה ממלאכתה ונעמדת דום לבלי מוש ממקומה. כשאני נזכר היום ומהרהר בזמירות שהיתה משמיעה במוצאי־שבת — בזמר „אליהו הנביא" ובזמר „אל תירא עבדי יעקב" — אומר אני אל עצמי, כי היו לה ודאי היי נפש עמוקים עד מאוד, שכן רק ה ם יכלו להצמיח ניגונים מתוקים ונוגים כאלה.

שמחה גדולה והתרוממות־רוח היתה אוחזת את נשי ז׳לודוק כשחנה־זלטה סבתי היתה מגיעה לעיירה לשם ביקור אצלנו. תמיד ידעו הנשים על בואה בעוד־מועד, וביום השבת היו מקבלות אותה בעזרת־הנשים בתשומת־לב ובאהבה ומושיבות אותה במקום מכובד. היא היתה קוראת לפניהן את התפילות בניגון שהיה ממש ממוגג את הלבבות. גם לאחר התפילה היו הנשים טורחות עמה — מלוות אותה עד לביתנו ונפרדות ממנה בברכות ובאיחולים.

לאחר הנישואים — עזבה אמי את רוז׳אנקה ובאה לגור בז׳לודוק אל משפחת

אבי. ואבא נכנס מיד בעול מקצועו — מלאכת הכובענות — כדי לקיים את המשפחה החדשה. כבית־מגורים שכרו הם את בקתתו של ר׳ אליה־ברוך, שנמצאה בקרן רחוב הטחנה וכיכר השוק. בית זה היה בבחינת „עמדה־עסקית" טובה והם ראו ברכה בעמלם.

אמא נתגלתה כאשת־חיל. היה בה חוש טוב למסחר והיא סייעה לאבא לבסס את מעמדו. הפרנסה היתה מצויה בשפע ומקץ שנים מעטות ניתן להם לחסוך סכומי כסף ניכרים. משרוַח להם במקצת היתה משאת־נפשם לצאת מן הדירה השכורה ולקנות בית משלהם. בעיירה החלו הבריות מתלחשים, כי שלמה, יענקל־חיימס, כבר הגיע לאלף רובלים משל עצמו. גם בחיי המשפחה הלך הכול למישרין — כל השנים שררו ביניהם אהבה ושלום, וחמישה בנים נולדו להם. אני הייתי הבכור, אחרי בא אחי יואל ואחריו נח ויעקב־חיים ובן־הזקונים — בירך, שנקרא על שמו של איזה צדיק גדול, אשר חי בשכבר בז׳לודוק. כל שאר הבנים, ואני בכללם, נתקראנו על שמותיהם של אבות המשפחה, אשר הלכו לעולמם.

אולם שנות הטובה האלה לא אָרכו — חולי שקפץ פתאום על אבא החל לכרסם בו ולהתיש מיום ליום את כוחותיו. אפשר כי סיבתו של החולי היתה המחלוקת שנפלה במשפחתו של אבא, לאחר מותו של אביו, — הסב יעקב־חיים. המחלוקת נתגלעה בשל הירושה, הרי זה הבית הגדול שעמד ברחוב הטחנה. הבית הזה נמכר משום־מה לנחום החייט, ולא לאבא, אשר ביקש לקנותו. לימים, משגדלתי היתה אמא מספרת לי, כי ענין זה, מכירת הבית לאיש זר שאינו מן המשפחה, דיכדך עד מאוד את רוחו. קודר ונוגה היה מתהלך. והיא היתה סבורה כי הבית הזה, הוא שקיצר את ימיו, והטריד אותו מן העולם.

אין אני זוכר היטב את אבא, כבן שבע הייתי במותו והרבה ימים מתקופת ילדותי עושה הייתי אצל הסבתא חנה־זלטה ברוז׳אנקה. זוכר אני כי יום אחד הובאתי מרוז׳אנקה לז׳לודוק ובבית לא מצאתי את אבא. הוגד לי כי הוא מת, אבל לא יכולתי להשלים עם כך והתחלתי לחפשו. אפילו אל מתחת למיטה התכופפתי לראות, אולי אמצאנו שם. בן עשרים ושמונה היה אבי במותו — אמי נתאלמנה בהיותה אשה צעירה מאוד ונשארה אם לחמישה יתומים רכים.

לא הספקתי להגיע ללְויתו של אבא וכשבאתי לז׳לודוק באותו יום, כבר היה הדבר לאחר לויתו של אבא, אולם תמיד היתה אמא מספרת לי על האבל הגדול אשר מותו של אבא השרה על העיירה כולה. — הכול סגרו אותו יום את חנויותיהם ויצאו ללוות את הנפטר בדרכו האחרונה.

באותה שנה נפטר, בדמי ימיו, גם אביה של איטקה בייקלסקי, שהיתה לאחר־מכן אשתו של אברהמצ׳יק הסַפר. ואף שם נשאר בית מטופל — בילדות קטנות בלבד. זוכר אני, כי אנחנו שנינו, אני ואיטקה, היינו באים לבית־הכנסת לומר קדיש. היא ידעה היטב את מלות הקדיש, אולם אני הצטיינתי ודאי באמירתן, שכן ביום השבת

לאחר התפילה, כשהייתי משמיע את הקדיש־דרבנן, היו ניגשים אלי הזקנים שבבית־הכנסת, צובטים מתוך חיבה ורחמים את לחיי ואומרים לי, כי אבי היושב בגן־עדן בשמעו את הקדיש שלי, לבו מתמלא עונג והוא גאה עלי מאוד מאוד. אני ביקשתי לעשות נחת רוח לאמי, ובשובי הביתה מבית־הכנסת, הייתי מספר לה את הדברים ששמעתי, אך היא היתה מקשיבה ובוכה חרש.

מתוך ערפלי העבר, מהבהב בי במטושטש המראה הראשון, מאז עמדתי על דעתי. הייתי אז כבן ארבע בוודאי, והדבר השמור בזכרוני, הוא בית גדול שעומד בבנינו. לאחר־מכן, כשגדלתי נתחוור לי כי בנין גדול זה לא היה אלא בית־מבשל היי״ש, שנתקרא אצלנו „די ברויז״, בנין שבחזיתו קבועות היו הספרות 1902, שהן בוודאי שנת הקמתו של הבית, ומכאן מסתבר לי שהייתי אז כבן ארבע, כיון שנולדתי בשנת 1898. המראה השני ששמור בזכרוני כבר ברור לי יותר — אלה הם זוג ערדלים, שהסבו, משום־מה, את תשומת־לבי המיוחדת באותם ימים רחוקים. — לאחר־מכן נתחוור לי, כי היו אלה הערדלים של רב עירנו, ר׳ אליהו־משה זצ״ל, הוא היה יוצא במגפים הנתונים בערדלים, ואני בעמדי ליד בית־הכנסת הייתי מקשיב בשימת־לב מיוחדת לחריקה הדקה והמתנגנת של מנעליו אלה, בשעה שהן פוסעות על אבני המרצפת שמסביב לבית המדרש. חריקה זאת עוררה משום־מה את דמיוני, עד כדי הישמר בי שנים רבות כל־כך.

כשמלאו לי חמש שנים הוכנסתי לחדרו של ר׳ משה באַבאֶלס — שהיה בית־היוצר הראשון לנשמת הילד הקטן, חדר שבו קנו את ראשית תלמודם כל ילדי עירנו. ב„זמן״ הראשון היה ר׳ משה מלמד את תלמידיו הרכים לדעת בעל־פה „מודה אני״ ושאר ברכות. כמו־כן מרגילם היה באותיות האלף־בית. ב„זמן״ השני היינו לומדים אצלו לצרף מלים מן האותיות ולהתאמן בקריאה. ב„זמן״ השלישי היינו עוברים לחדר אחר — בו למדנו לקרוא „עברי״ ממש, ונוסף על כך גם קצת חומש.

אין לי כל ספק כי הייתי ילד שובב ולא מעט ירדתי ודאי לחייו של מלמדי ר׳ משה באַבאֶלס, אולם כמה זמן שהיתי ב„חדר״ שלו — דבר זה אינני זוכר. כיון שבאמצע לימודי הוצאתי מן ה„חדר״ והועברתי לרוז׳אנקה לביתה של הסבתא חנה־זלאטה, מקום בו שהיתי עד אשר הוחזרתי לז׳לודוק עם מותו של אבא, בשנת 1904.

את השנה הזאת אזכור היטב גם מטעם אחר. היתה זאת השנה בה פרצה המלחמה בין רוסיה ויפאן. שמורה בי מאותם ימים תמונה מעין זאת — אני עומד עם אמא ליד איזו גדר ברחוב וילנה; היום היה בהיר ויפה. עומדים אנחנו ומסתכלים, אל קבוצות אנשים רבות, שצרורות על שכמיהם והם עוברים את הרחוב, ערוכים בשורות. איזו תזמורת מלוה אותם בנגינותיה ואמא אומרת לי, כי אנשים אלה הולכים למלחמה.

כל העניין הזה ששמו מלחמה לא היה מחוּור לי כלל באותה שעה. ורק לאחר־מכן התחלתי לתפוס משהו. דיברו אז הרבה על „ארתור", „פורט־ארתור". והמלה הזאת, „ארתור", היתה מתחלפת לי עם המלה „טקטור", שאת פירושה ידעתי, הרי זה הנייר העבה, או הקרטון, שכך היה מתקרא אצלנו.

יום אחד באתי אל אמא וביקשתי ממנה כי היא תסביר לי מה פירוש המלה ארתור, הדומה כל־כך לטאקטור. זכור אזכור כי אמא הושיבה אותי לידה ובאורך־רוח סיפרה לי — כי ארתור — פורט־ארתור זה שם של עיר־נמל, עיר לחופו של ים גדול, ששם עוגנות אניות. היא הסבירה לי, כי העיר שייכת לנו, כלומר: למדינת רוסיה, ואילו היפאנים רוצים לגזול אותה מאתנו, אולם „שלנו" אינם מסכימים לוותר על העיר החשובה הזאת — וכל זה נקרא מלחמה.

אין אני יודע כמה מיהודי ז'לודוק השתתפו ממש במלחמת רוסיה ויפאן, אולם את זונדל — ששמו קשור בזכרונותי במלחמה זאת, אותו אזכור היטב. לאחר כמה שנים, כשאני כבר גדלתי יותר, הייתי חומק בחשאי מן הבית והולך לשמוע את סיפוריו הנפלאים של זונדל על מלחמה זאת, מלחמת רוסיה ויפאן, בה השתתף, ולא מכבר חזר ממערכותיה לעיירה. היו אלה סיפורי־דמיון שמשכו מאוד את לבי והילכו עלי קסם רב. ולא אני לבדי הייתי הולך לשמוע אותו; הרבה נערים היו באים יחד אתי אל ביתו, אשר בסמטת הקאצייקר. כל הנערים, כולם כאחד, היו הולכים־שבי אחרי הסיפורים האלה.

זונדל היה מספר לנו, כי את כל העולם, כמעט, עבר במלחמה זאת, כי הוא ראה ארצות רבות ושונות — ארצות שתמיד שולט בהן הקיץ וארצות שתמיד שולט בהן החורף. הוא סיפר כי ראה אנשים מכל הצבעים והגדָלים. ענקים וגמדים, שחורים וצהובים, ואדומים. מסיפוריו ידענו, כי לא רק ביפאנים הצטרכו להילחם, לא רק ביפאנים, שהם אנשי־מלחמה מצוינים — אלא גם בחיות־רעות, כגון אריות ונמרים וברדלסים...

אנחנו, הילדים, היינו יושבים ליד זונדל בפיות פעורים ובעינים קרועות ובולעים כל הגה והגה היוצאים מפיו. הוא גם סיפר לנו, כי במסעיו הארוכים ניטלטל והגיע עד למקום, שם עמדה תיבתו של נוח... אולם בדבר זה לא יכולנו בשום פנים להאמין, הרי ידענו מן החומש, כי תיבתו של נוח עלתה בעת המבול על הרי אררט, שאינם נמצאים כלל וכלל ביפאן...

נמצאו יהודים בז'לודוק שמפקפקים היו בכלל, אם זונדל השתתף במלחמה זאת. אולם אנחנו, הילדים, לא יכולנו לִהיות בין אלה, יותר מדי מפליאים היו סיפוריו שנוכל לוותר עליהם ולא להאמין בהם.

השנה בה פרצה מלחמת רוסיה ויפאן, היתה כאמור גם השנה בה התייתמתי

מאבי. אולם באותה שנה קרה במשפחתנו עוד דבר אחד שהוא ראוי, לדעתי, כי ייחרת ויישמר בזכרוננו.

מאז נישואיה, במשך ארבעים שנה כמעט, עמדה אמי בראש המתפרה לכובעים, וכילכלה את כל עניניה. וראו זה פלא, היא עצמה לא ידעה כיצד מתקינים כובע. היא אף היתה מתלוצצת ואומרת, כי אם חייבת היא פעם לתפור מצחון לכובע, הרי תמיד יוצא הוא מעוקם ומשובש ולא במקומו הנכון.

מתפרה זו, שאמי קיימה וניהלה, כרוכה בסיפור מעניין, המגלה טפח מן ההוָיה של עירנו בימים ההם.

האיזור, בו שוכנת העיירה ז׳לודוק מבורך היה בימים עברו באחוזות גדולות ועשירות שהיו שייכות לגראף פוטוצקי ולאציל צ׳טוורטינסקי. לאציל זה השתייכה אדמת ז׳לודוק וכן האחוזה הגדולה שהיתה סמוכה לעיירה, או להיפך — שהעיירה היתה סמוכה לה.

בקיר הבנין הגדול של ההנהלה הראשית באחוזה קבוע היה שלט, כתוב בפולנית וברוסית שפירושו: „ההנהלה הראשית של כל אחוזות ז׳לודוק״. רוב השטחים, קילו־מטרים רבים מסביב לז׳לודוק היו שייכים לגראף — שדות ויערות, ואף חלקים גדולים מן הנהרות — ניאֶמן ושצ׳ארא — נכללו בנכסיו של הגראף. ההנהלה הראשית של נחלות פוטוצקי נמצאה באחוזה מאז׳ייקובה, כ־15 קילומטרים מז׳לודוק. אולם יורשיו של פוטוצקי לא נהגו לשבת במקומותינו, עושים היו את ימיהם ולילותיהם אי־שם בפאריז וחיים חיי הוללות ומותרות. — מן המפורסמות הן שדברים אלה אין נוטלים אותם חינם בלי־כסף ויש לשלם בעדם טבין ותקילין... יורשים אלה שקועים היו, איפוא, בחובות גדולים, ואת מצבם זה ניצל האציל שלנו, וכך עלה בידיו לרכוש את הנחלאות דיקושקי וסאוואשצ׳ינה שנמצאו כחמישה קילומטרים מז׳לודוק. בעלי האחוזות ויושבי הנחלאות קשורים היו אל עירנו, גם בשל בית־היראה הקתולי שנמצא בה, בית־יראה עתיק יומין, וביום א׳, כרגיל, היו נוהרים אליו מאמיניהם מכל הסביבה, להתפלל בו.

היה זה ביום א׳, עשרה בטבת, שנת תרס״ד שהוא יום מותו של אבא — כך סיפרה לי אמא. — יום זה, כאשר כבר סיפרתי לעיל, העטה אבל גדול על העיירה והכול סגרו את חנויותיהם והשתתפו בלויה.

באותו יום, כשבא הפריץ ממאז׳ייקובה אל חנותו של ר׳ לייזר הֶרש, כדי לקנות אצלו מצרכים שונים, כמנהגו תמיד, מצא הוא להפתעתו את החנות סגורה, ולא זו בלבד, הוא נוכח לדעת, כי גם שאר החנויות סגורות. משהחל לחקור ולהתעניין, כדי לדעת את פשר הדבר, הוגד לו, כי אסון אשר פקד את אחת המשפחות גרם לכך. ובד־בבד סופר לו על האלמנה וחמשת ילדיה הרכים שנשארו ללא מפרנס. דבר זה

נגע ללבו של הפריץ והוא שאל לדעת, מה היה עיסוקו של המנוח. משאמרו לו כי כובען היה ממקצועו, הירהר רגע ואמר:

„אם כך הדבר, סבור אני כי אוכל לסייע במשהו בידי המשפחה המיותמת, אך מכיון שהיום שרויה המשפחה באבלה המר, לא אטפל בכך עכשיו ואדחה את הענין לשבוע הבא".

וכך אָמנם היה. ביום א׳ של השבוע הבא הגיע הפריץ לביתנו, ואלה דבריו אשר אמר לאמא:

„אין אני בא, אשה יקרה, לנחם אותך באבלך הגדול, כי אסון מעין זה אין לו ניחומים. נשארת עם חמישה ילדים רכים, אולם עליך להתחזק כדי לחיות ולגדל אותם. באתי, על כן, לא לנחם אותך, אלא לעזור לך במשהו. הן יודעת את, אשה נכבדה, כי אנחנו, הפולנים, נוהגים לחבוש כובעים המתקראים בפינו „מאצ׳יופקי". דבר זה, חבישת הכובעים האלה, היה אצלנו למצוָה כמעט. ובעיקר — כשכובעים אלה מובאים מווארשה בירתנו, שהיא גם מקודשת בעינינו, הפולנים. בווארשה קיימת פירמה פולנית־נוצרית ששמה אנטוֹני־טוצ׳ין, שהיא הפירמה היחידה כמעט, המייצרת כובעים אלה ומעבירה אותם לממכר בכל אזוריה של פולין. עד עתה לא קיבל שום יהודי רשיון למכור כובעים אלה. אולם בהיוָדע לי דבר אסונך, החלטתי להמליץ עליך בפני מנהלי החברה הזאת, כי יינתן לך הזכיון למכור כובעים אלה בכל איזור ז׳לודוק".

אמא היתה נרגשת מאוד מן הביקור הזה, ואין אני צריך להדגיש כי בנפש חפצה וברגשי תודה קיבלה את ההצעה. הפריץ נתן לה את הכתובת של הפירמה ואף הסביר לה, כי בעסק זה אין היא צריכה להשקיע מראש אפילו פרוטה אחת. הסחורה תגיע בבית־הדואר והיא רק תצטרך לפדות את המשלוח ולמכור את הכובעים. הוא הבטיח לה לכתוב מיד לווארשה וכן להודיע לכל בעלי־האחוזות ובעלי־המשקים שבסביבה, כי מעתה ואילך יכולים הם להשיג את המאצ׳יופקים אצלנו.

הפריץ נפרד מאמא בדברי עידוד חמים וכנים. הוא אמר, כי עליה לשים את מבטחה באלוהים, אבי האלמנות והיתומים, כי לא יעזוב אותה. ובשעה שאמא התרגשה מאוד, בעת הפרידה, והחלה להודות לו מתוך דמעות, השיב לה:

„אין אַת חייבת להודות לי, גברתי, אין אני ממלא עכשיו אלא חובה אנושית רגילה, — לתמוך במשהו, במשפחה שהגורל התאכזר לה, ואני מקווה כי תזכיריני לטובה".

בדברים אלה נפרד הפריץ ויצא מן הבית. אמא כתבה מיד מכתב לווארשה ובו הזמנה לשני תריסרים של „מאצ׳יופקים". מקץ שבועים ימים, הגיע המשלוח לבית־הדואר. היתה זאת תיבת קרטון גדולה ובה הסחורה המקווה. כשאמא פתחה את התיבה היא מצאה בה, נוסף על הכובעים, גם שלט קטן ובו כתובות היו ברוסית

ובפולנית כמה מלים שפירושן: „כאן מוכרים כובעים של טוצ׳ין"... גם מכתב מצורף היה למשלוח ובו כתוב, כי בשל ההמלצה החמה של הגראף ממאז׳ייקובה, הם יוסיפו לתמוך בנו וישלחו לנו כובעים ככל שנדרוש. לא עבר שבוע ימים ואמא מכרה את כל הכובעים והיא התחילה להזמין משלוחים גדולים יותר...

בברכה חמה על שפתיה היתה אמי מזכירה תמיד את האיש האציל הזה אשר היה לנו למשען בימי צרה ומצוקה...

יוסף פּאָרעצקי

בלעטלעך פון אַ טאג־בוך

אין דער הקדמה צו זיין טאָג־בוך זאָגט יוסף פּאָרעצקי ז״ל, אז זיין ציל צו שרייבן די זכרונות, איז געווען דער נאָמען פון זיין געבורטסשטעטל זשעלודאָק — ער זאָל חס ושלום נישט פאַרגעסן ווערן אין זיין משפחה. „אפשר וועט זיך געפינען אין די קומענדיקע טעג ווער־ניט־איז, פון זיינע אייניקלעך אָדער אוראייניקלעך, וועמען עס וועט זיך פארגלוסטן צו זוכן די שפּורן פון זיינע פאַמיליע־וואָרצלען; און אָט דער געדאנק וועקט אויף אין אים אַ שטאַרקן ווילן נעמען זיך צו דער ארבעט. די קאַפּיטלעך פון טאָג בוך ווידמעט ער זיין טייערע און אומפארגעסבארע מוטער, טויבע, ע״ה, זיינע ברידער נח, יואל, יעקב־חיים און דעם מוזשיניק פון זייער פאמיליע — בירך — זיי, און זייערע פרויען און קינדער וועלכע זענען אומגעבראכט געוואָרן דורך די דייטשישע מערדער.

מ ן טאטע איז געווען אַ קירזשנער, דאָס הייסט א בעל־מלאכה. אין די שטעטלעך זענען געווען אזעלכע, וואָס פלעגן זיך בארימען און זאָגן: „אַדאַנק גאָט, אין אונדזער משפחה איז ניטאָ קיין איינציקער בעל־מלאכה״.

אָבער איך זעלבסט, שטאָלציר דווקא מיט דעם וואס מיין טאַטע איז געווען אַ בעל־מלאכה. פון דעם שורש האָב איך געצויגן מיין יניקה, און דאָס האָט מיר געלערנט צו לעבן אַן ערליכן ארבעטער־לעבן, כאָטש איך האָב געהאַט שאַנסן אין מיינע שפּעטערדיקע יאָרן נישט צו זיין קיין ארבעטער. אויך מיינע קינדער האָב איך ערצויגן אין גייסט פון פּראָדוקטיווער ארבעט. איך שעם זיך נישט מיט דעם, אדרבא, איך שטאָלציר מיט דעם.

דאסגלייכן בין איך שטאָלץ מיט דעם וואָס איך שטאַם פון זשעלודאָק, ווו מיין טאַטע, זיידע און עלטער זיידע האָבן געלעבט און אויך אויסגעלעבט זייערע יאָרן, און האָבן געפונען זייער אייביקע רו אויפן זשעלודקער בית־עולם.

מיין מאמע האָט געשטאַמט פון דער שטעטעלע ראָזשאַנקע, וועלכע איז 20 קילאָ־מעטער ווייט פון זשעלודאָק. מיין מאַמעס פאמיליע, איז געווען זייער אַ מיוחס׳דיקע, און פיעל יאָרן זענען זיי זייער רייך געווען, ביז מיין זיידע איז פלוצעם געוואָרן אַ יורד און אויס גביר, און זיינע געשעפטן האָבן אָנגעהויבן צו גיין ווי מען פלעגט ביי אונדז זאָגן: מיט די פוטער אַראָפּ. די סיבה פון דעם איז געווען אן אומגליק וואָס האָט פּאַסירט מיט אַן עקספּאָרט פון זייערע סחורות וועלכע האָבן זיך געפונען אויפן ניעמאן. די שיף איז אונטערגעגאנגען און זייער לאַגע איז געוואָרן גאַנץ

קלאָגעדיק. און דאָ געפינט זיך געוויס דער אויסטייטש פון דעם שידוך צווישן מיין טאטנס פאמיליע און מיין מאַמעס פאמיליע.

איך געדענק זייער גוט, ווי ר׳ חיים דעם שמש׳ס ווייב האָט אַמאָל מיר דערציילט, אז מיין מאַמע האָט קינדווייז געטראָגן נאָר זיידענע און סאַמעטענע קליידלעך וואָס מיין עלטער זיידע פלעגט ברענגען פאַר איר פון פרייסן.

נאך דער קאטאסטראָפע אויפן ניעמאן איז פארבליבן פון זייער רייכטום נישט מער ווי די צוויי מזרח־שטעט — איין שטאָט אין אַלטן בית־מדרש, און די צווייטע שטאָט אין דער קאַלטער שול.

אויסער דעם איז פארבליבן די גרויסע נחלה מיט די שטאַלן און שפייכלערס; אַ גרויסער און אַ לאנגער גאָרטן וואָס האָט זיך געצויגן פון זייער הויז ווייט־ווייט ביזן טייך.

איך האָב געהאַט עטלעכע פעטערס פון מיין מאמעס צד. איינער פון זיי האָט געהייסן אברהם־יצחק. ער איז געווען שטענדיק גוטמוטיק און פריילעך — געוויצלט זיך און געחכ׳מעט זיך.

מיין מאמע פלעגט זייער פיל דערציילן פון אים. אָט אזוי האָט זי מיר דער־ציילט אז ווען מיין פעטער איז אַ חתן געוואָרן, האָט ער איינמאָל אַראָפּגעבראַכט זיין כלה אויף אַ באַזוך צו זיי אין ראָזשאַנקע. ויהי היום — און אברהם־יצחק איז ארויס מיט זיין אויסדערוויילטע צו שפּאַצירן אין די גאַסן פון שטעטל, ווי די מאָדע איז געווען. דער שפּאַציר איז אייגענטליך ניט געווען לשם שפּאַציר, נאָר כדי צו ווייזן, אַז די לייטן זאָלן טאַקע זען וואָס פארא שיינע כלה ער האָט אריינ־געהאַנדלט.

גייענדיק אזוי מיט דער כלה, האָט ער שטילערהייט אַראָפּגעלאָזן אַ גאָלדענעם 10 רובלדיקן און האָט אַ זאָג געטון פלוצעם, ווי גערירט פון איבעראשונג:

„אָ, זע נאָר זע, מיין טייערע, וואָס עס ליגט דאָ!״

די כלה איז אויך גערירט געוואָרן פון דער מציאה און זי האָט אויסגערופן:

„דאָס איז דאָך אַ גאָלדענער צען רובלדיקער!״

„נו, זעסטו, וואס פארא מזל׳דיקע פאַר מיר זענען!״ האָט ממשיך געווען מיין פעטער מיט אַן אָנגעשטעלטער איבעראשונג און האָט אויפגעהויבן די מטבע.

אָבער נישט ווייט פון זיי איז דורכגעגאנגען אַ ייד וועלכער האָט באַמערקט ווי דער פעטער בויגט זיך איין און הויבט אויף זיין גאָלדענע מציאה. איז ער טאקע צוגעשטאַנען צו זיי און האָט פאַקטיש געפאָדערט אַ חלק. עס איז געוואָרן אַ טומל אין גאַס, און דער ענין איז ניט ערליידיקט געוואָרן ביז מען איז טאַקע אַוועק בחרפה׳תע צום רב פון שטעטל.

קומענדיק צום רב האָט זיך מיין קלוגען פעטער איינגעגעבן אַ שושקע צו

טאָן דעם רב אויפֿן אויער און דערציילן אים דעם סוד פון דער מעשה — ווי אזוי ער האָט געוואָלט מאכן אַ געהעריקן איינדרוק אויף דער כלה, זי זאָל גלויבן אז ער איז אַ מזל׳דיקער מאַן, און ווי אזוי ער האָט אַראָפּגעוואָרפן זיין אייגענעם צען־רובלדיקן.

יאָרן האָט מען אין שטעטל גלאַכט פון מיין פעטערס המצאה. דער פעטער האָט עטליכע יאָר נאָך זיין חתונה געלעבט אין זשעלודאָק, ער האָט געוווינט ביי בנימין דעם מאלאשיער אין מויער, האָט גענייט היטלען און געצויגן חיונה פון זיין ארבעט. פון זשעלודאָק איז ער אוועק אין אמעריקע.

צווישן מיינע אנדערע קרובים האָב איך אויך געהאַט אַ מומע וואָס האָט געהייסן שיינה־חנה. זי האָט חתונה געהאַט מיט אַ בחור פון דער שטעטעלע פּיעסק, אַ יישוב וועלכער איז נישט ווייט פון זשעלודאָק. מיין פעטער איז געווען אַ שוסטער און האָט געהייסן יענקל. ער איז געווען זייער אַ שיינער, און דער עיקר — אַ מענטש אָן אַ גאַל, ער האָט פּשוט ניט געקענט הויך ריידן. מיין מאמע פלעגט שטענדיק דערציילן אז ייִנגלווייס האָט יענקל געלערנט אין אַ ישיבה און איז געווען זייער פעאיק און באַגאַבט. זעגען אים אָבער פּלוצעם זיינע עלטערן אַוועקגעשטאָרבן, און ער איז געבליבן אַ קיילעכדיקער יתום, אָרים און עלנט אויף דער וועלט, האָט מען אים אַוועקגעגעבן לערנען שוסטעריי. יענקל האָט זייער מצליח געווען ביי זיין פאַך, ווייל ער האָט געוווּסט ווי צו באַגיין זיך מיט מענטשן און ווי אזוי צו שפּאָרן אַ רובל.

אין יאָרן ארום נאָך דער חתונה, ווען דער פעטער איז געשטאַנען זייער שיין, האָט ער געקויפט זייער אַ שיינע הויז, אָבער דעם שוסטער־ווארשטאַט האָט ער בשום אופן ניט גאוואָלט ארויסוואַרפן פון דער נייער און שיינער געביידע.

דער פעטער יענקל פלעגט זאָגן צו דער מומען: „אַ דאנק דעם ווארשטאַט בין איך געוואָרן אַ מענטש. און איך האָב דיר געקראָגן פאַר אַ ווייב. וועל איך דען זיין אומדאנקבאַר צו מיין טייערן און ליבן וואַרשטאַט?"

און איך מוז באַטאָנען אז מיין מומע שיינע־חנה, וועלכע איז באמת געווען אַ פרוי א שיינהייט, האָט בשום אופן ניט געקענט פועל׳ן ביים פעטער יענקלען ער זאָל זיך שיידן מיט זיין וואַרשטאַט. איז טאַקע דער ווארשטאַט געבליבן אין שטוב, צוגעדעקט מיט אַ שיינע טישטעך, ווי עס פּאַסט פאר אַ מעבלשטיק וואָס איז ווערט עהרע און כבוד.

מיין מאמעס מאמע, די באָבע חנה־זלאטע, האָט געשטאַמט, ווי איך האָב שוין געזאָגט, פון זייער אַ פיינער און יחוס׳דיקער משפחה. זי איז געווען זייער פרום, און אויך געלערנט. דעם וואָכעדיקן און דעם שבתדיקן דאַווענען האָט זי געקענט

אויסוויינִיק. זי איז אויך געווען גוט באַהאַוונט אין חומש און תנ״ך. ניט איינמאָל האָב איך געזען ווי די באָבע פלעגט לערנען מיט יידן תנ״ך, פאַרטייטשן און ערקלערן זיי שווערע פסוקים.

די באָבע חנה־זלאטע איז געווען זייער אַ שוואַכע יידענע, אַ אידושלעווע, שטענדיק ארומגעגאנגען און געהוסט און געהוסט. אָבער איך, האָב זייער ליב געהאַט דער באָבען חנה־זלאטע. זי איז געווען זייער אַ גוטע. איך געדענק ווי זי פלעגט אויפשטיין אין דער פרי, — אָפגיסן נעגל וואַסער, וואַשן איר צוקנייטשטן פנים און אירע הענט, אָפזאָגן דעם „מודה אני״ און נאָכער איבערגיין צו „מה טובו״, און אזוי פלעגט זי זינגען און שעפטשען אירע האַרציקע תפילות. דאַוונענדיק, פלעגט זי זיך אויך פארנעמען מיט אירע שטוביקע ארבעטן און אזוי פלעגט זי ארבעטן און דאוונען, דאוונען און ארבעטן צוזאמען. ווען זי פלעגט דערגיין צו שמונה־עשרה, פלעגט זי איבעררייסן איר ארבעט, בלייבן שטיין שטיל, אנגעשפּאַרט צום גרויסן אויוון, און ניט רירנדיק זיך פון אָרט, פלעגט זי זאָגן די הייליקע תפילות.

ווען איך דערמאָן זיך היינט און טראַכט מיט זיך וועגן דער באָבעס זמירות, וואס זי פלעגט זינגען שבת׳ע־נאַכט, ווען איך דערמאָן זיך וועגן איר „אליהו הנביא״ און וועגן איר „אַל תירא עבדי יעקב״, טראַכט איך אז זי האָט געוויס פאַרמאָגט זייער טיפע איבערלעבונגען, ווייל נאָר פון יענע טיפקייטן קענען ארויס־שפּראָצן אזעלכע זיסע און טרויעריקע ניגונים.

אַ גרויסע שמחה און דערהויבנקייט פלעגן ארום נעמען זשעלודקער ווייבער ווען מיין באָבע, חנה־זלאטע, פלעגט קומען אַמאָל צו גאַסט אין זשעלודאָק. שטענדיק האָבן שוין די ווייבער געוווסט באצייטנס וועגן איר קומען. שבת פלעגן זיי איר אויפנעמען אין דער ווייבערשער שול מיט זייער פיל אויפמערקזאמ־קייט, און מיט ליבשאַפט, און אוועקזעצן איר אויבן אָן. זי פלעגט זיי פאָרלייענען די תפילות פון סידור מיט אַ ניגון וואָס פלעגט ממש צושמעלצן זייערע הערצער. אויך נאָכן דאוונען פלעגן זיי זיך פארנעמען מיט איר, באַגלייטן איר ביז אונדזער שטוב און האַרציק געזעגענען זיך מיט איר.

נאָך זייער חתונה האָט די מאמע פארלאָזן ראָזשאַנקע און איז איבערגעפארן אין זשעלודאָק צום טאטנס משפחה. דער טאַטע האָט געעפנט אַ קירזשנעריי, ער האָט אָפגעדונגען ביי ר׳ אליהו־ברוך׳ן די שטיבל, וואס איז געשטאַנען אין ראָג מאַרק און מילנער גאַס. דאָס איז געווען זייער אַ גוטער פונקט. און זייערע געשעפטן זענען טאקע אוועק מיט הצלחה.

די מאמע האָט זיך ארויסגעוויזן אלס אַ פרוי, אַ בריה, אַן אשת־חיל — אַ גוטע סוחר׳טע איז זי געווען. און דאָס האָט פיל געהאָלפן דעם טאַטן ארויפארבעטן

זיך אין זיינע געשעפטן. פרנסה איז געווען בשפע, און דער טאַטע האָט אנגעהויבן קלייבן געלט, כדי צו קויפן אן אייגענע הויז.

אין שטעטל האָט מען שוין אנגעהויבן צו ריידן, אז שלמה יעקב־חיימ׳ס, פארמאָגט שוין אפשר אַ טויזנט רובל אייגנס, אַחוץ זיין קירזשנעריי, און קלייבט זיך צו ווערן אַבאַלעבאָס מיט בעלי־בתים צוגלייך: דער טאַטע האָט זייער געליבט און געשעצט דער מאמען. פינף זין האָבן זיי געבראַכט אויף דער וועלט. איך בין געווען דער בכור, נאָך מיר איז געקומען מיין ברודער יואל, נאָך אים נח און יעקב־חיים, און נאָך אים דער יינגסטער פון אונדז — בירך, וואס איז געווען אַ נאָמען נאך עפעס אַ גרויסן צדיק וועלכער האָט געלעבט אמאָל אין זשעלודאָק. אלע איבעריקע זין, און איך בכלל, האָבן זיך גערופן אויף די נעמען פון משפחה קרובים וועלכע זענען נפטר געוואָרן.

אָבער די גליקלעכע יאָרן האָבן קיין סך ניט געהאַלטן. דער טאַטע האָט אָנגעהויבן קרענקען. פון טאג־צו־טאג איז ער שוואכער געווארן. די סיבה פון זיין קראנקייט איז אפשר געווען די מחלוקת וואס האָט ארומגעכאפט דעם טאַטנס משפחה, נאָך דעם זיידנס טויט. די מחלוקת האָט זיך צופלאָקערט צוליב דער ירושה, צוליב דעם זיידנס גרויסע הויז, וואס איז געשטאַנען אין דער מילנער גאס. ניט דער טאטע, וואָס איז ממש אויסגעגאנגען נאָכן זיידנס הויז, ניט ער האָט איר אָפּגעקויפט, נאר דווקא נחום דער שניידער. ווען איך בין עלטער געוואָרן פלעגט די מאַמע מיר זאָגן, אז דער ענין מיט דער ירושה האָט דעם טאטן ממש איינגעבראָכן, דווקא דעם זיידנס הויז האָט פארקירצט זיינע יונגע יאָרן.

דעם טאטן, עליו השלום, געדענק איך נישט גוט. זיין געשטאַלט איז אַ ביסל פארנעפּלט אין מיין זכרון. ווען דער טאטע איז נפטר געוואָרן בין איך שוין געווען אַ 7 יאָריקער ייִנגל, — אָבער פיל פון מיינע קינדער יאָרן האָב איך זיך געפונעז אין ראָזשאַנקע ביי דער באָבען חנה־זלאטע. און דאָס איז געוויס די סיבה פון מיין פארנעפּלטקייט.

איך געדענק ווי אזוי מען האָט מיר געבראכט פון ראָזשאַנקע אין זשעלודאָק, און קומענדיק אהיים האָב איך דעם טאטן ניט געפונען. מען האָט מיר געזאָגט אז ער איז געשטאָרבן. איך האָב בשום אופן ניט געקענט שלום מאכן מיט דעם געדאנק. האָב איך טאַקע אָנגעהויבן זוכן אים אין אלע ווינקעלעך פון שטוב; איך האָב זיך אפילו איינגעבויגן און געפרווט זוכן אים אונטערן בעט, אפשר וועל איך אים דאָרטן געפינען. אין עלטער פון 28 יאָר איז דער טאַטע געשטאָרבן. די מאמע איז געבליבן אַ יונגע אַלמנה, און אַ מוטער פון פינף צארטע יתומים. איך האָב נישט באוויזן צו קומען אין זשעלודאָק צום טאטנס לוויה. ווען מיר זענען געקומען פון ראָזשאַנקע איז שוין געווען צו שפעט. אָבער שטענדיק פלעגט די מאמע מיר דערציילן וועגן

גרויסן טרויער וואס דעם טאַטנס טויט האָט ארויפגעלייגט אויף אונדזער שטעטל. אין יענעם טאָג האָבן אלע פארמאכט די קראָמען און זענען געגאנגען באגלייטן דעם נפטר אין זיין לעצטן וועג.

אין יענעם יאָר איז אויך געשטאָרבן דער יונגער טאטע פון איטקע בייקאלסקי, וועלכע איז אין יאָרן ארום געווען אברהמ׳צ׳יק דעם שערערס ווייב. אויך דאָרט איז איבערגעבליבן אַ שטוב מיט קליינע קינדערלעך, נאָר מיידלעך. פלעגט איטקע גיין אין שול און זאָגן קדיש גלייך מיט מיר. זי האָט געקענט דעם קדיש אויסווייניק און זייער גוט. אָבער איך האָב געזאָגט דעם רבנן־קדיש ווי אַ וואַסער. און שבת נאכן דאוונען, פלעגן אלטע יידן פון שול צוגיין צו מיר און קנייפנדיק מיר ליב־האַרציק פארן באַק פלעגן זיי זאגן, אז מיין טאטע זיצט איצט אין גן־עדן און קוועלט אָן פון מיר הערנדיק ווי איך זאג דעם רבנן קדיש. קומענדיק פון שול און וועלנדיק אָנטאָן דער מאַמען אַ נחת־רוח, פלעג איך איר דערציילן וואָס די אלטע יידן זאָגן. די מאמע פלעגט אָבער ביטער וויינען הערנדיק מיינע רייד.

דורך דעם נעפל פון מיינע ערשטע קינדעריאָרן טליעט אויף אין מיר מיין ערשטע עראינערונג. איך בין דאַן אלט געווען אפשר פיר יאָר, און אין מיין זכרון לעבט אויף עפעס אַ גרויס געביידע וועלכע האלט זיך אין מיטן בויען. אין יאָרן ארום איז מיר קלאָר געוואָרן אז דאס איז געווען די גרויסע ברויז ווו מען האָט געטריבן בראָנפן. אין פראָנט פון ברויז זענען געווען איינגעמויערט די ציפערן 1902. פון דעם איז געדרונגען אַז זענענדיק צווערשט די געביידע בין איך אַלט געווען ניט מער ווי פיר יאָר. פון אָט דער צייט הויב איך שוין אָן צו ווערן אַ שטיקל מענטש. ווייל פון דאן הויבן שוין אָן פארשיידענע פאַסירונגען קלאָר צו זיין אין מיינע זכרונות. מיין צווייטע עראינערונג — זענען אַ פּאָר קאַלאָשן. דאָס זענען געווען די קאַלאָשן פון אונדזער אלטן רב, ר׳ אליהו־משה זצ״ל. ער האָט געטראגן שטיוול מיט קאַלאָשן. אין מיין דערמאָנונג זע איך אונדזער אלטן רב, ווי ער גייט ארויס פון בית־מדרש, און גייענדיק איבערן ברוק, וואס איז געווען אויסגעפלאסטערט מיט שטיינער ארום דעם בית־מדרש, האָבן זיינע קאַלאָשן עפעס ניגונ׳דיק גע־סקריפעט, און אָט דער סקריפענדיקער־ניגון האָט זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון ביז היינטיקן טאָג.

ווען איך בין אלט געוואָרן פינף יאָר, האָט מען מיר אוועקגעפירט אין ר׳ משה באבעלעס חדר. דאס איז געווען די ערשטע סטאַנציע אין דעם לעבן פון יעדן זשעלודקער יינגל. ר׳ משה באבעלעס חדר איז אבער אויך געווען די ערשטע טיר וואָס האָט זיך געעפנט פאר יעדן יינגל אין טעמפל פון תורה און חכמה. דעם ערשטן „זמן״ האָט ר׳ משה געלערנט זיינע יונגעטשקע תלמידים „מודה אני״ און אנדערע ברכות אויף אויסווייניק; קמץ אלף אָ און קמץ בית באָ און אזוי ווייטער. דעם

צווייטן „זמן" האָט ער זיי געלערנט צוזאמענשטעלן גאנצע ווערטער פון איינצעלנע אותיות. מיט דעם האָט זיך געענדיקט אונדזער בילדונג ביי ר' משה באבעלעס. דעם דריטן „זמן" איז מען שוין געגאנגען אין אַ חדר וווּ מען האָט געלערנט עברי און אביסל חומש.

איך ווייס גאנץ גוט, אז איך בין געווען יענער „תכשיט", און פלעג מיין רבי'ן גוט דערגיין די יאָרן, אָבער איך געדענק ניט ווי לאַנג איך האָב געלערנט אין ר' משה באַבעלעס חדר, ווייל אינמיטן מיין לערנען האָט די באָבע חנה־זלאטע מיר צוגענומען צו זיך אין ראָזשאַנקע. ביז מען האָט מיר געבראכט צוריק אין זשעלודאָק נאָכן טאַטנס טויט, אין יאָר 1904.

דאָס יאָר געדענק איך זייער גוט אויך צוליב אַן אנדער סיבה. אין דעם יאָר איז אויסגעבראָכן די רוסיש־יאפּאַנישע מלחמה. איך געדענק אַז אין אַ שיינעם טאָג האָט מיר די מאמע געהאַלטן נעבן אַ פלויט אין ווילנער גאס. מיר זענען געשטאַנען און געקוקט ווי עס גייען אַ סך, אַ סך גויים מיט פּעקלעך אויף די פּלייצעס. זיי זענען געגאנגען איינגעשטעלט אין רייען. עפּעס אַן אָרקעסטער האָט געשפּילט, און די מאַמע האָט מיר געזאָגט, אז דאָס גייט מען אויף דער מלחמה.

איך האָב ווייניק וואס פארשטאַנען פון גאנצן ענין. נאָר אביסל שפּעטער האָב איך זיך אָנגעהויבן צו אָריענטירן, אויף אַ באזונדערן שטייגער. איך געדענק אז אין גאַס האָב איך געהערט ווי מען הערט ניט אויף צו ריידן וועגן עפּעס אַ ענין וואָס הייסט „ארטור", אָדער „טאַקטור". איך האָב אָבער ניט געקאָנט באגרייפן וואס דאָס איז. דאָס וואָרט טאַקטוּר איז מיר טאַקע באַקאַנט געווען. איך האָב געוווּסט אז טאַקטוּר איז אַ שטייפער פּאַפּיר, אָדער ווי מען פלעגט דאס רופן ביי אונז, טאָוול. אָבער וואָס פאַר אַ שייכות האָט טאָוול מיט מלחמה האָב איך ניט געוווּסט.

איין מאָל בין איך געקומען צו דער מאמען און געבעטן זי זאָל מיר ערקלערן, פארוואָס ריידן עפּעס אלע אין גאַס וועגן ארטור אָדער טאַקטור, וואָס מען טוט אריין אין די היטלען. איך געדענק אז די מאמע האָט מיר אוועקגעזעצט אויפן שויס, און האָט מיר דערציילט אַ גאַנצע געשיכטע, אז ווייט־ווייט אין דער וועלט געפינט זיך אַ שטאָט וואָס איר נאָמען איז אַרטור, נאָר אזוי ווי די שטאָט געפינט זיך ביי אַ ברעג ים, ווו עס אַנקערן אַ סך שיפן, איז די שטאָט אַ פּאָרט־שטאָט, און דעריבער הייסט זי פּאָרט אַרטור. דאָרטן שלאָגן זיך איצטער „אונדזערע" מיט די יאַפּאנער, וועלכע ווילן אַוועקנעמען פון אונדז דעם וויכטיקן פּאָרט, אָבער אונדזערע וועלן ניט נאָכגעבן. און דאָס אַלץ הייסט אַז מען האַלט מלחמה.

איך ווייס ניט וויפיל זשעלודקער יידן האָבן גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער רוסישער־יאַפּאַנישער מלחמה, אָבער זונדלען, וואָס זיין נאָמען איז שטאַרק פארבונדן אין מיינע זכרונות מיט אָט דער מלחמה, אים געדענק איך זייער גוט. יאָרן

שפעטער, ווען איך בין שוין אַ גרעסערער יינגל געווען, פלעג איך זיך ארויסגנב׳ענען פון אונדזער שטוב און לויפן צוזאמען מיט יינגלעך ווי איך, צו זונדלען פון דער קאצייקער געסל, כדי צו הערן זיינע ווונדערליכע דערציילונגען וועגן דער רוסישער־יאפאנישער מלחמה, אין וועלכער ער האָט זיך באטייליקט.

זונדל פלעגט אונדז דערציילן, אז ער איז אויסגעווען די גאנצע וועלט כמעט. אַז ער האָט געזען לענדער ווו עס איז שטענדיק זומער, און לענדער ווו עס איז שטענדיק ווינטער. הייַנט מענטשן האָט ער געזען — פון אלע גרויסן און פון אלע קאָלירן — הויכע־ריזן, און פיטשינקע ווי די ליאלקעס; שווארצע, געלע, און רויטע — ווונדער אויף ווונדער. ער האָט אונדז דערציילט אז אַחוץ די יאַפּאַנצ׳יקעס, וועלכן זענען זייער העלדישע מלחמה־לייט, מיט וועלכע עס איז זייער שווער געווען צו קעמפן, האָבן זיי אויך געדארפט מלחמה האַלטן מיט ווילדע חיות — ווי לייבן, טיגערס און לעמפערטן.

מיר, די יינגעלעך, פלעגן זיצן לעבן זונדלען מיט אָפענע מיילער און מיט אויפגעריסענע אויגן און מיר פלעגן ממש שלינגען זיינע ווערטער. זונדל האָט אונדז אויך דערציילט אַז אין זיינע לאנגע רייזעס איז ער גאָר פארקראָכן אין אן אָרט, ווו עס איז געשטאַנען נח׳ס קאַסטן. אָבער דאָ האָבן מיר שוין ניט געקענט איינשטימיק זיין מיט אונדזער זונדלען, מיר האָבן דאָך געוווּסט פון חומש, אז נח׳ס קאַסטן איז ארויפגעשוווּמען אויף די בערג פון אררט, וועלכע האָבן גאָרניט צו טאָן מיט יאפּאַן.

אין זשעלודאָק האָבן זיך געפונען אפיקורסים, וועלכע האָבן בכלל געצווייפלט אין זונדלס באטייליקן זיך אין דער רוסישער־יאפאנישער מלחמה, אָבער מיר יינגלעך האָבן בשום אופן ניט געקענט זיין צווישן זיי, צו גרויס איז געווען דער צויבער פון זיינע דערציילונגען, אז מיר זאָלן קענען רעזיגנירן פון זיי און צווייפלען אין זייער אמת.

אין יאָר פון דער יאפאנישער־רוסישער מלחמה איז ווי געזאגט געשטאָרבן דער טאטע, און דאָס יאָר האָט פּאַסירט אין אונדזער משפחה אַ זאַך, וועלכע איז ווערט פארשריבן צו ווערן, און איינגעקריצט ווערן אין אונדזער זכרון.

פערציק יאָר כמעט איז די מאמע געווען די פארוואלטערן פון אונדזער קירזשנעריי און האָט אליין ניט געקענט אויפנייען אַ היטל. טאָמער האָט זי שוין אַמאָל יאָ איינגעניית א בריליק, איז ער שטענדיק געווען אַן אַ זייט און נישט אויפן ריכטיקן אָרט.

די קירזשנעריי וואָס די מאמע האָט געפירט איז פארבונדן מיט אן אינטערע־סאנטער ערציילונג וועלכע אַנטפּלעקט מער־ווינציקער דעם וועזן פון יענע טעג, אין אונדזער שטעטל.

אונדזער שטעטל איז געבענטשט געווען מיט אן אומגעגנט וואָס האָט פארמאָגט אַ סך מאַיאָנטקעס פון גראַף פּאָטאָצקי און פירסט טשעטווערטינסקי, צו וועלכן עס האָט געהערט דער באָדן פון זשעלודאָק און אויך דער פּאָלוואַרעק מיטן גרויסן פּאַלאַץ וואָס איז געווען נאָענט צום שטעטל, אָדער פארקערט געזאָגט — וואָס דאס שטעטל איז געווען נאָענט צו אים. אויף דער גרויסער געביידע פון דער צענטראלער פארוואלטונג איז געהאָנגען אַ שילד געשריבן אויף רוסיש און אויף פויליש און די באדייטונג פון שריפט איז געווען: „די צענטראלע הויפט פארוואלטונג פון אלע זשעלודקער הויפן". אונדזער גראף האָט פארמאָגט א סך גיטער, צענדליקער קילאמעטער ארום און זשעלודאָק — פעלדער און וועלדער, בכלל זה אויך גרויסע טיילן פון די טייכן ניעמאן און שטשאַראַ.

די הויפט פארוואלטונג פון פּאָטאָצקעס גיטער האָט זיך געפונען אין דער גרויסער נחלה מאַזשייקעווע, אַ פופצן קילאמעטער ווייט פון זשעלודאק. אבער פּאָטאָצקעס יורשים פלעגן ניט זיצן אין אונדזערע מקומות, זיי האָט בעסער געצויגן פּאַריז, ווו זיי האָבן געלעבט אַ משוגענעם טאָג. עס איז אָבער גאנץ גוט באוווסט אז אזא צַרט לעבן באקומט מען ניט אומזיסט און מען דארף צאָלן פאר אים שווערע טויזנטער. זעלבסט פארשטענדלעך, אז פּאָטאָצקעס יורשים זענען פארזונקען געווען אין גרויסע חובות און זייער שווערע לאגע האָט אויסגענוצט אונדזער גראַף און ער האָט ביי זיי אָפּגעקויפט די גיטער דיקושקי און סאַוואַשטשינע, וואָס ליגן אַ פינף קילאָמעטער פון זשעלודאָק. אונדזערע גראפן אין אלגעמיין ווי אויך די איינוווינער פון די פּאָלווארקעס זענען געווען פארבונדן מיט אונדזער שטעטל אויך דורך דעם קאַטוילישן קאָסצ׳יאָל וועלכער האָט זיך געפונען אין זשעלודאָק. — אן אלטע קירכע, ווו יעדן זונטאָג פלעגן זיך צוזאמענקומען גלויביקע פון גאַנצן אומגעגנט.

דאָס איז געווען זונטיק, צען טעג אין חודש טבת תרס"ד, דער טאָג פון מיין טאַטנס טויט — אזוי האָט מיר דערציילט די מאמע. דער טאָג, ווי אויבן געזאָגט, איז די שטעטל איינגעהוילט געווען אין א שווערן טרויער. אלע האָבן פארמאכט די קראָמען און האָבן זיך באטייליקט אין דעם טאטנס לוויה.

אין יענעם טאָג ווען דער מאזשייעווקער פריץ איז צוגעפאָרן צו ר׳ לייזער הערשעס קראָם איינצוקויפן זיינע נויטיקע פּראָדוקטן, האָט ער געטראָפן דאָס געשעפט געשלאָסן, אויך אַלע אנדערע קראָמען זענען געווען צוגעמאַכט. אויף זיין פראגע וואס איז די סיבה פון דעם, האָט מען אים דערציילט, אז אין שטעטל איז געשטאָרבן אַ יונגער מאן אין עלטער פון 28 יאָר, וועלכער האָט איבערגעלאָזן אַ יונגע פרוי מיט פינף פיצלעך קינדער. דער פריץ האָט זייער באַדויערט דעם ענין און האָט געפרעגט וואס איז געווען די באשעפטיקונג פון דעם פאַרשטאָרבענעם. ווען מען האָט אים דערציילט אז ער איז געווען אַ קירזשנער, האָט דער פריץ אויסגערופן:

„אויב אזוי, וועל איך דער משפחה קענען מיט עפעס באהילפיק זיין. נאָר ווי באַלד עס איז אומעגליך היינט צו רעדן מיט דער אלמנה, וועל איך דאָס איבערלאָזן אויף דער קומענדיקער וואָך״.

און אזוי איז דאָס טאַקע געווען. דעם קומענדיקן זונטיק איז דערשינען דער פריץ ביי אונדז אין שטוב. און דאָס זענען געווען זיינע רייד :

„איך קום ניט, טייערע פרוי, טרייסטן דיר אין דיין גרויסן טרויער, ווייל פאר אזא טרויער זענען קיין טרייסט־ווערטער ניטא. דו ביזט געבליבן מיט פינף פיצלעך קינדער, און דו מוזט פאר זיי מוטיקן און שטאַרקן זיך. איך בין געקומען אלזאָ ניט טרייסטן דיר, נאָר מיט עפעס העלפן דיר אין דיינע שווערע טעג. דו ווייסט דאָך, גנעדיקע פרוי, אז מיר פּאָליאַקן טראגן די פוילישע היטלען וועלכע רופן זיך „מאַטשעיופקעס״. דאָס איז ביי אונדז כמעט א מצוָה צו טראָגן אָט די היטלען; און איבערהויפט, ווען זיי ווערן געבראכט פון ווארשע וועלכע איז פאר אונדז אויך הייליק. אין ווארשע איז פאראן אַ פויליש־קריסטליכע פירמע וואס הייסט „אַנטאָני טוטשין״, וועלכע איז כמעט די איינציקע וואָס פּראָדוצירט אָט די „מאַטשעיופקעס״ און עקספּאָרטירט זיי איבער גאנץ פוילן. ביז היינט האָט נאָך קיין ייד ניט באקומען פון דער פירמע אַ פארטרעטונג צו פארקויפן די היטלען. אבער מיט אַוואָך צוריק ווען איך האָב זיך דערוווּסט פון אייער אומגליק, האָב איך באַשלאָסן צו געבן אַ רעקאָמענדאציע דער פארוואלטונג פון דער פירמע אז מען זאָל דיר געבן די קאָנצעסיע צו פארקויפן די „מאַטשעיופקעס״ אין זשעלודקער אומגעגנט.״

די מאמע איז געווען זייער איבערראשט פון דעם פריץ׳ס רייד און פון זיין באזוך. און מיט פיל דאנקבארקייט האָט זי אנגענומען זיין פּאָרשלאַג. דער פריץ האָט איר געגעבן דעם אדרעס פון דער פירמע און האָט איר ערקלערט אז אין דעם עסק דאַרף זי דערווייל אפילו קיין גראָשן ניט ארייַנלייגן. נאָר ווען דער פּאַקעט מיט די סחורה וועט אנקומען אויף דער פּאָסט, נאָר דאַן וועט זי דארפן אויסקויפן די סחורה און פארקויפן די היטלען. ער האָט איר אויך צוגעזאָגט צו אינפאָרמירן אלע פריצים און איינוווינער פון די פוילישע מאַיאָנטקעס, אז פון איצטער וועלן זיי שוין ניט דארפן באשטעלן זייערע „מאַטשעיופקעס״ אין ווארשע און זיי וועלן עס קענען קויפן טאקע ביי אונדז.

דער פריץ האָט זיך געזעגנט מיט ווארעמע און מוטיקונגס ווערטער. ער האָט געזאָגט דער מאמען אז זי דארף ניט פארלירן איר האָפנונג, אז דער גאָט וואָס שפייזט אלע יתומים און אלמנות וועט אויך איר שפייזן. אָט די רייד האָבן זייער גערירט דער מאמען און זי האָט אנגעהויבן דאנקען אים מיט טרערן און איבעראשונג. אויף דעם האָט דער פריץ איר געענטפערט :

„דו דארפסט מיר ניט דאנקען, גנעדיקע פרוי, איך טו דאָ ניט מער ווי אַ מענטשליכע פליכט, און איך האָף אז דו וועסט מיר געדענקען צום גוטן.״

מיט די ווערטער איז דער פריץ ארויס פון אונדזער שטוב. די מאמע האָט גלייך געשריבן אַ בריוו אין ווארשע, און אין צוויי וואָכן ארום איז אנגעקומען אויף דער פּאָסט אַ גרויסער קאַרטאָנענער באָקס און אין אים צוויי טוץ „מאַטשעיופּקעס״. די מאמע, עפענענדיק דעם פּאַקעט, האָט אויך געפונען אינעווייניק אַ שילדל, געשריבן אין רוסיש און אין פויליש — עטלעכע ווערטער וואס זייער באדייטונג איז: „דאָ פארקויפט מען טוטשינס היטלען״. אויך אַ בריוו פון דער פירמע איז געווען אין פּאַקעט. אין בריוו האָבן זיי געשריבן אַז רעכענענדיק זיך מיט דער הייסער רעקאָמענדאַציע פון מאזשייעווקער גראַף, וועלן זיי אויך ווייטער זען צו אונטער־שטיצן אונדז, און וועלן אונדז שיקן היטלען וויפיל מיר וועלן נאָר פאָדערן. שוין אין דער ערשטער וואָך האָט די מאַמע אויספארקויפט די צוויי טוץ היטלען, און האָט אָנגעהויבן מאכן גרעסערע באשטעלונגען.

מיט ווארעמע ברכות אויף אירע ליפּן, פלעגט די מאמע שטענדיק דערמאָנען דעם איידעלן און הערלעכן מענטש, וועלכער האָט פאר אונדז אזוי פיעל גוטעס געטאָן.

הרב הגאון רבי אליהו־משה לוין זצ״ל

הרב רבי אליהו־משה לוין היה הסבא של אבי־מורי, הרב שלמה־יוסף גנחובסקי זצ״ל. הרב רבי אליהו־משה היה חוטר מגזע של רבנים וגדולי תורה. אביו היה הרב ר׳ יהודה־לייב, ואבי־אביו — הרב ר׳ אליהו, — בנו של הרב רבי פנחס.

הגאון רבי אליהו־משה לוין נולד בווילנה. והוא היה מאנשי־השם בתורה וביראה. בילדותו למד אצל אביו ולאחר־מכן אצל הגאון ר׳ מרדכי מלצר בווילנה. לימים, משגדל, ישב זמן רב באָהלה של תורה, יחד עם הגאון ר׳ אליהו שיק בלידא. בשנת תרי״ז נתקבל, בעצת ר׳ אליהו שיק, לשבת על כס הרבנות בעיר טראב, ומשנת תרל״ט ועד סוף ימיו כיהן כרבה של ז׳לודוק. כאן יסד הוא קיבוץ של אברכים שלמדו ממנו תורה והדרכה בהוראה, עד שקיבלו סמיכה ונעשו רבנים.

בשעה שהרב חיים־לייב עזב את ז׳לודוק ויצא להיות רבה של סטאוויסק, התנה הוא תנאי, כי ידידו הרב ר׳ אליהו־משה ימלא את מקומו, וכך אָמנם היה. אהובם של הבריות היה, כן בז׳לודוק וכן בסביבתה. הוא נתפרסם בגדלותו ובצדקותו. הוא היה בעל צדקה גדול. אחרי פטירתו גילו ע״פ פנקס־הצדקה שלו, כי חילק מכספו במשך הזמן שלושת אלפים רובל. גם סכום זה מוכיח, כי אכן רדף צדקה וחסד, אם נביא בחשבון את המשכורת הנמוכה שרב היה מקבל בימים ההם.

מנהג היה בידו ערב יום־הכיפורים, לפני כל־נדרי, לבדוק את ביתו שלא תישאר בו פרוטה, כל מטבעות־הכסף שמצא היה מחלק לעניים ורק לאחר־מכן היה הולך לבית־הכנסת, לתפילת כל נדרי. היה מעשה ובתו היחידה חלתה. הדבר קרה בין כסה לעשור. את הבת שלחו ללידה וכל אנשי העיר ידעו כי עתידה היא לעבור ניתוח, אולם לרב לא סיפרו על כך. הוגד לו רק, כי היא נסעה לבקר קרובים. בדרשה שנשא לפני כל־נדרי, כדי לעורר את הציבור לתשובה ולמעשים־טובים, בשעה שביקש להדגים את דבריו במשל, אמר, כי דומה הדבר לאב שבתו החולה במרחקים והיא צריכה לעבור ניתוח, אולם האב עצמו אינו יודע על כך... בהשמיעו דברים אלה פרץ הקהל בבכי גדול... באותו יום־כיפורים היה הציבור מזועזע — התפילות נישאו מתוך שברון־לב ורטט. ולמחרת־היום הגיעה הידיעה כי הכול עבר בשלום והבת מבריאה.

הרב ר׳ אליהו־משה היה ידידו וחברו של הרב רבי שמואל רבינוביץ. רבי

שמואל היה סמוך אל שולחן חותנו, העשיר הגדול ובעל־האחוזה. כך ניתן לו לשבת בשלוָה ולעסוק בתורה, עד שחותנו ירד מנכסיו. הרב ר׳ אליהו־משה לוין דיבר על לבו של ר׳ שמואל, כי יאות להתמנות כרב באחת הקהילות ואָמנם נעשה הוא רבה של ז׳לודוק, לאחר פטירתו של הרב אליהו־משה זצ״ל.

בשנת תר״ס חתם הרב ר׳ אליהו־משה עם גדולי הרבנים, כגון רבי דוד פרידמן מקרלין, ר׳ אליהו פיינשטיין מפרוזין, ר׳ חיים־עוזר מווילנה — על התקנות לקביעת דרכי הסמיכה לרבנים.

בשנת תר״ס ראה אור בווילנה ספרו „יד אליהו״, שאלות ותשובות על ההלכה; ובשנת תרס״א יצא החלק השני של הספר — על האגדה.

על אנשי עירו ז׳לודוק כותב הוא: „היא אכסניה של תורה, ובית־מדרשם יזרח אורה לבעלי תורה, — הלומדים בגבורה כחשיכה כאורה. ומחזיקים אותה כשורה; וצדקת־פרזונם בכל כוחם ואונם. אנשים אֶפרתים בעלי מידות, ישרים ונאותים.

הוא נפטר ביום י״ז סיון תרס״ג בהימצאו בדרך־מסעיו בעיירה רוז׳אנקה. כיוָן שהוא נפטר ברוז׳אנקה, תבעו אנשי העיירה כי תעמוד להם הזכות והרב הגאון רבי אליהו־משה ימצא את מנוחת־העולמים בבית־הקברות שלה. נפלה מחלוקת בין שתי הקהילות והרבנים מערי הסביבה פסקו כי יש לקבור אותו בבית־הקברות של ז׳לודוק. יהודי רוז׳אנקה הוציאו את ארונו על כתפיהם מן העיירה ונשאוהו כברת־דרך ארוכה. שם מסרוהו ליהודי ז׳לודוק, שבאו בהמוניהם לקבל את רבם הנערץ וללוותו אל בית־עולמו...

סיפורי־פלא היו מספרים עליו זקני העיר. הוא היה אהוב ונערץ על הכול, לא רק כגאון גדול אלא גם כאב ורועה נאמן. ביום י״ז סיון, שהוא יום פטירתו של הרב ר׳ אליהו־משה לוין, נפטר מקץ ארבעים ותשע שנים, בשנת תשי״ב, גם נכדו, בן בנו רבי אברהם, — הרב שלמה יוסף גנחובסקי, שהתחנך על ברכי הסבא וקיבל ממנו רובי תורתו.

ת.נ.צ.ב.ה.

הגאון ר׳ שמואל רבינוביץ

הגאון ר׳ שמואל רבינוביץ, נולד בעיירה דוברובה (מחוז גרודנה־הורדנה) לאביו הרב ר׳ מרדכי צבי, בנו של הגאון הגדול, מחשובי הרבנים בדורו, ר׳ אליהו רבינר ביץ־רוגולר (ע״ש העיירה רוגולה, שבליטא, בה כיהן לראשונה כרב) שהיה רב בקהילות סלובודקה — ויליאמפול, פרבר קובנה (שנתפרסמה ע״י הישיבה הגדולה שהוקמה בה בשנות הארבעים למאה השישית לאלף החמישי — תר״מ). בסוף ימיו ישב על כס הרבנות בעיר קאליש בפולין הקונגרסאית. הגאון רבי אליהו רוגולר היה בנו של ר׳ יעקב מניישטאט־סוגינד (עיירה קטנה בגבול רוסיה־פרוסיה). אביו מפורסם היה בדורו בשם ר׳ יענקעל׳ע ניישטעטער, כגאון וצדיק בליטא, שלא רצה לקבל עליו עול רבנות והעדיף להתפרנס ממסחר, להיראות כאיש פשוט ולהסתיר את למדנותו, והרבה סיפורים ואגדות היו מהלכים על כך בימים ההם. גם בנו, הגאון ר׳ אליהו, שאף כל ימיו להשתחרר מעול הרבנות ובצוָאָתו, שנדפסה כחמשים שנה אחרי פטירתו, בספרו יד אליהו, הוא קובל מרה על גורלו, כיון שנאלץ לקבל משרת רבנות ועל ידי זה להתבטל מלימודו — „לא קיימתי אחד מני אלף שהיה מוטל עלי לקיים והיה בידי״ והוא קובע: „כי הייתי בגדר היכולת להיות גדול הדור ועל־ידי סיבות ועניות, שלא היה באפשרי לשקוד על התורה... ועיקר גרם לי העניות וטרדות הרבנות, כמאמר חז״ל בפ״ד דסנהדרין, הטל עליהם צרכי ציבור והם כלים מאליהם״.

כנראה שהשקפה זו על הרבנות, עברה בירושה לנכדו, בן־בנו, הרב ר׳ שמואל רבינוביץ, שבחר להיות בעל־בית, היושב על התורה בשקט ובמנוחה, מהיות רב ועוסק בצרכי ציבור, ושנים רבות ישב אל שולחן חותנו, הגביר המפורסם, ר׳ אברהם שלמה נמיוט, בעל אחוזה על יד ז׳טל והסתפק בהגדת דף גמרא לפני בע״ב, בבית־המדרש, וכל היום ישב ולמד בשקידה, ש״ס ופוסקים בחריפות, ולפי עדותם של מכיריו ידע הוא בע״פ כל דברי הראשונים והאחרונים בכל סוגיה שהציעו לפניו, דבר שהפליא כל מי שבא במגע אתו.

חותנו ר׳ אברהם שלמה נמיוֹט היה עשיר גדול, בעל האחוזה בז׳וקובשצ׳ינה, שהשתרעה על שטח גדול, ובה שדות, טחנות־קמח, יערות ובית־מבשל לשיכר ולייי״ש, כל עובדי האחוזה היו יהודים, וכשהיה בא לז׳טל היה נוסע במרכבה רתומה לג׳ סוסים, כאחד ה„פריצים״ הגדולים. הוא החזיק בכבוד וברוָחה את חתנו ה„עילוי״

ואת משפחתו, ונתן לו את מלוא היכולת להתמסר ללימוד התורה כרצונו, אולם כאשר הממשלה הצארית גזרה על היהודים גזירות, לדחוק את רגליהם מענפי כלכלה רבים — נאסרה על היהודים הישיבה בכפרים והם הוכרחו למכור את אדמותיהם החקלאיות. באותם ימים מכר ר׳ אברהם שלמה נמיוט את אחוזתו, במחיר של 75 אלף רובל, והתיישב בז׳טל, יחד עם משפחתו, וברבות הימים ירד מנכסיו ולא היה עוד באפשרותו להחזיק את ר׳ שמואל ומשפחתו הגדולה על שולחנו, ור׳ שמואל הוכרח לחפש לו כס רבנות, כדי לפרנס את משפחתו.

בשנת תרס״ג (1903), כאשר נפטר רבה של ז׳לודוק, הגאון ר׳ אליהו משה לווין זצ״ל, נבחר ר׳ שמואל לממלא מקומו, כרב בז׳לודוק ועד מהרה נתפרסם בעולם הרבנות, כרב גדול בתורה, למדן עצום, בקי בש״ס, חד השכל ובעל נפש עדינה. שונא בצע היה האיש, חייו היו חיי צנע ובשום אופן לא רצה ליהנות ממענקים ומתנות, פרט למשכורתו הצנועה.

בשנת תרע״א נפטר רבה של מוסקבה, הרב ר׳ אליהו ירוחם וייסברום זצ״ל והקהילה היהודית במוסקבה מינתה ועדה מיוחדת לבחירת רב ראשי, בראשות המיליונר החרדי, ר׳ שלמה רפאל גוץ. ועדה זה יצאה לתחום־המושב, כדי לחפש אחרי רב המתאים למשרה רמה זו.

ר׳ שלמה רפאל גוץ וחבריו באו ללידה, כדי להתייעץ בענין זה עם הרב ריינס ז״ל, שהיה מפורסם ומוכר לעסקני הקהילה במוסקבה ולראשיה. על־פי עצתו של הרב ר׳ אהרן רבינוביץ, חתנו של הרב ריינס, וממלא מקומו כרב בלידה, ואשר עמד בראש הישיבה הלידאית, הוזמן ללידה רבה של ז׳לודוק, ר׳ שמואל, ובנוכחות מר גוץ עמד ר׳ שמואל בפולמוס תלמודי עם ראשי הישיבה ותלמידיה, במשך שעות רבות, ושם ראו את בקיאותו וחריפותו בכל חדרי התורה, עד שנימנו וגמרו פה אחד לבחור בו לרבה הראשי של מוסקבה. כדי לקבל עבורו רשות ישיבה (פרבוז׳יטלס־טבה) במוסקבה, מינו אותו תחילה להיות סגנו של הרב הרשמי (הרב מטעם) של העיר, הרב ר׳ יעקב מזאה, ובשנת תרע״ג 1913 עבר למוסקבה, כדי לשבת על כסא הרבנות בעיר הבירה של רוסיה הגדולה.

לפני צאתו למוסקבה, בא לז׳טל, כדי להספיד את רב העיר ר׳ אריה דבורצקי, שנפטר ביום כ״ה טבת תרע״ב (1912), ביחד עם רבני הסביבה (אבי הרב ר׳ זלמן סורוצקין, רבה של וורנובה, שנבחר לרבה של ז׳טל במקום הרב דבורצקי המנוח ורבה של בליצה ואחרים).

כשנתיים ישב בשלוה על כסא הרבנות במוסקבה והתחבב על יהודי העיר הגדולה; עד שפרצה מלחמת־העולם הראשונה ולמוסקבה התחילו נוהרים אלפי פליטים, מכל רחבי המדינה, מחבלי תחום המושב שנכבשו על־ידי הגרמנים. החלה תקופת התארגנותם של יהודי רוסיה לעזרת אחיהם הנודדים, שהופקעו מנכסיהם ובתיהם, ונתפזרו על־פני עריה השונות של רוסיה הגדולה. היה צורך להקים עבורם

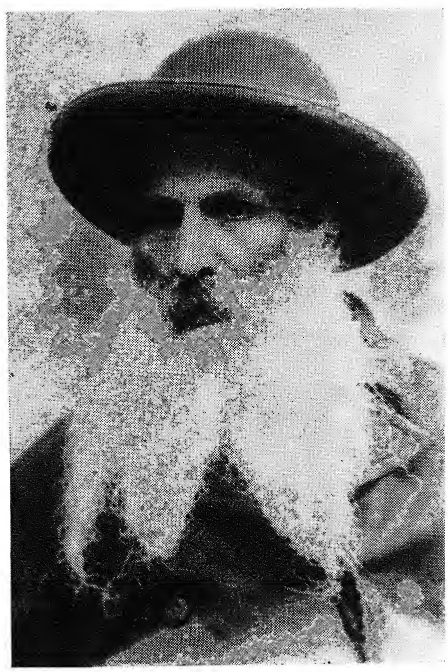
בתי־כנסת, בתי־ספר, מקוָאות ועל הכל למצוא להם מקורות פרנסה; להושיט עזרה לנצרכים, לזקנים, אלמנות ויתומים ולמשפחות רבות, שמפרנסיהן גויסו לצבא. במוסקבה הוקם ועד־עזרה מראשי הקהילה ופרנסיה, עשירי ישראל, שביד רחבה ורוח נדיבה אָספו ותרמו מיליוני רובלים למטרה זו. ר׳ שמואל היה מראשי העושים בפעולות הגדולות האלו ומיוזמיהן. וכך מתאר אותו אחד מהרבנים הפליטים, שנקלע למוסקבה בימים ההם, הרב ר׳ שמואל מנחם הלוי פיין מדטרויט, בספרו „אנשי־שם״: „דבריו היו נשמעים מאד והיה משתתף בכל הישיבות של ועד הקהילה המוסקבאית והרבה פעמים הוכרעו הדברים אחרי הבעת דעתו במלים קצרות״.

כאמור הגיעו למוסקבה הרבה רבנים פליטים מתחום־המושב, והרבה בעיות בתחום ההלכתי שנבעו מהתנאים של עתות המלחמה, הועלו להכרעה, לפני ר׳ שמואל, כפוסק ואוטוריטה רבנית מובהקת, והרב רש״מ פיין הנ״ל כותב עליו: „הוא היה באמת גאון התורה, בעל ראש חריף, אשר מעטים יכלו להתחרות בו בחריפות וסברא, לחלק דבר מדבר, בהגיון דק מן הדק, ולהעמיד הדין על מקומו הראוי לו. בכל דבר שנוגע לביקורת וניתוח לסעיפים, היה יחיד ואין שני לו, והיה מרגלא בפי הלומדים בעיר מוסקבה, שכל כוחנו בלומדות היא רק עד הפתח של ר׳ שמואל וכשאנו באים לביתו אנו בטלים לגביו״.

הרב פיין מספר, כי ר׳ שמואל היה אומר בעל פה את הסדרים נזיקין ונשים כלשונם, עם רש״י ותוספות רי״ף ורמב״ם, וכל משאת־נפשו היתה לישא וליתן בעניני תורה והלכה, ועד סוף ימיו היה לומד כל הלילה, עד אור הבוקר ולא היה פושט את בגדיו, כדי לנוח ולישון בלילה.

עם פרוץ המהפכה ועליית קרנסקי לשלטון — תקופת החופש הגדול לעמי רוסיה הגדולה, עד תפישת השלטון ע״י הבולשביקים, החלו להתארגן כל המפלגות היהו־דיות (הציונים, הבונד, פוע״צ, פולקיסטים) כדי לתפוס את מקומותיהם במוסדות האוטונומיה היהודית. במוסקבה הוקמה מפלגה דתית־לאומית בשם „מסורת וחירות״, שמגמתה היתה לכונן את החיים הציבוריים של יהודי רוסיה ומוסדותיה על התורה והאמונה, ובד־בבד לדאוג לחירות ושויון של העובדים והחקלאים — ססמאות המהפכנים שכבשו את לב העם והמון העמלים והאיכרים ברוסיה. על הכרוז הקורא לאסיפה המכוננת של „מסורת וחירות״ חתמו ר׳ שמואל, הרב מזאה, ד״ר מרדכי נוראק (אח״כ שר הדואר בישראל), הרב גרוברט (שמספר על כך בספרו „ספר זכרון״) והמליונרים העסקנים הדתיים רפאל גוץ ויהושע זליג פרסיץ ור׳ שמואל ישב בראש האסיפה הנ״ל, שהשתתפו בה מאות רבנים ועסקנים מכל רחבי המדינה.

עם עליית הבולשביקים לשלטון, נתחסלו כל מוסדות הקהילה, עשירי העיר ופרנסי הקהילה הוגלו ונמלטו או הושמו במאסר — ר׳ שמואל נשאר במקומו בודד

הרב הגאון רבי אליהו־משה לוין זצ"ל

רבנים שהגיעו לז׳לודוק להתונתו של הרב אלחנן סורוצקין עם שיינה,
בתו של הרב ר׳ צבי אריה לייב לוריא

N[illegible]COW'S MAIN SYNAGOGUE (CH[illegible]) ON DAY OF MOURNING FOR THE
[illegible]CTIMS OF FASCISM. RABBI SOROTZKIN OF POLAND, SON OF THE HEAD
OF THE JEWISH RABBINATE OF POLAND, SPEAKING. PHOTO BY Y.KHALIP.
[illegible] 25358.

ונעזב, ועתה החלו ימי הרעה והמחסור, רעב פקד את ביתו ואת משפחתו, פניו נפוחות היו מרעב ומקור וכוחותיו הלכו וכלו. בעלי־הבתים הציעו לו למכור, במחיר מוגדל, אתרוגים לבתי־הכנסת ולנכבדי העיר, כדי לפרנס את משפחתו במצוקתו הקשה, אבל הוא דחה את ההצעה, והעדיף לסבול ולחיות חיי דוחק וצער, ולא לצפות לחסדי הבריות.

בחודש אלול תרפ״ה (1925) נפטר ר׳ שמואל — שעד יומו האחרון נקרא בפי כל „ר׳ שמואל ז׳לודקער״ — ב„איזבייסטיה״ פורסמה מודעה קטנה בת שתיים־שלוש שורות, בה נאמר ששמואל רבינוביץ (בלי שום תואר) שגר ברחוב... מס׳... נפטר, ומכיריו מתבקשים להשתתף בהלויתו.

זכר צדיק לברכה.

יוסף דרביאנסקי

במעגלי הימים

היום, כשעירנו איננה עוד בארצות החיים ואנו עומדים שחוהים לזכרה ונר־של כיסופים ואהבה בידינו, להציל מן הנשיה והאפלה את מה שהיה בה, עתה גם נבקש בין השאר לדעת מה היתה עירנו בתחילתה? מי הם היהודים אשר באו ראשונים, תקעו יתד באדמתה והקימו בה ישוב יהודי. אילו מצאנו ספרים על כך, ודאי שהיינו הולכים אליהם כְצמֵאים, לשאוב מהם ידיעות... אולם אז בשבתנו בה, הספיקה לנו, בוודאי, העובדה כי היא קיימת ודי היה לנו בכך.

מה שניתן לנו לדעת בימים ההם על עברה היה מפי האנשים החיים — מפי זקני המקום ובכוח הדמיון. היה למשל בז׳לודוק זקן מופלג אחד, שהאריך ימים וחי מאה ושבע־עשרה שנה, הריהו אליהו זאגר ז״ל. הוא מת בשנת 1940, בתאונת דרכים, עגלת־חורף פגעה בו בעברו ברחוב והרגתהו. הוא היה אחת הדמויות הססגוניות שבעיירה — קצב ממקצועו, גבוה, חסון ותמיד שמח בחלקו.

הוא היה מספר זכרונות מימי ילדותו הרחוקים ואנחנו הצעירים היינו מחַשבים חשבונות ומוצאים על־פיהם, כי הוא נולד בשנת 1823. ראינו בו, על־כן, נציג של עולם רחוק שהיה ואיננו. הוא היה מסַפר כיצד בנו בילדותו את בית־המדרש הישן, כיצד היה הוא ועוד ילדים מניחים קרשים על אבני־היסוד של הבנין, ומַתקינים נדנדות למשחקם. אני משער, כי קיים היה, ודאי, בית־כנסת לפני שבנו את הבנין, שאליהו ז״ל היה מספר עליו — כך מהרהרים, אנחנו עתה, אך אָז הסתפקנו בסיפור ששמענו מפי הישיש ולא הקשינו לשאול ולחקור... אליהו זה, כיון שמופלג בשנים היה, נהג קצת זלזול אפילו ביהודים שהם בני שבעים ואף למעלה מזה, רגיל היה לקרוא להם פרחחים — ובלשונו — „מאַלאַקאָסוֹסים״.

„בוא נא הנה פִרחָח״, היה פונה אל יהודי שהיו לו כבר נכדים ואף נינים.

על תולדותיה של ז׳לודוק אוכל איפוא להפליג בדמיוני עד שנת לידתו של ר׳ אליהו זאגר, ככל שהדבר קשור בדמיונות שיש להם מקורות ממשיים.

עירנו, הרבה אחוזות וכפרים היו מסביבה והרבה יערות, ודבר זה קבע גם את מקורות פרנסתם של תושביה היהודים, היו בה סוחרים גדולים וסוחרים קטנים, רוכלים וחנוָנים — פרקמטוטָרים ותגרים. קונים היו תבואות מן האיכרים, אוספים אותן באמבָרים גדולים, במשך כל החורף, ואחר־כך מייצאים את הסחורות לגרמניה.

בימי ילדותי, לפני שהיתה מסילת־הברזל בסביבתנו, נעשו המשלוחים האלה על־פני הנהרות בעיקר. עורק התעבורה הראשי היה הניאָמן. קרוב לחופו, כ־10 קילומטרים מן העיירה, עמדו גם האמברים הנ״ל ורבים מן הסוחרים היו להם סירות־ספינות משלהם, בהן היו מטעינים את הסחורה ושולחים אותה למרחקים. אחרי הפסח, משהפשיר הקרח על־פני הנהר, היו מפליגים. מובן, כי רובן של העבודות השחורות, כגון ההעמסה וההתירה בסירות נעשו ע״י נוצרים, שזאת היתה מלאכתם.

זכור אזכור, כי גם אבי היתה לו ספינה כזאת, שהיתה מפליגה עד לקניגסברג. הספינה שלנו בית־קיבולה היה 300 פוד, והיה זה בית־קיבול, ראוי לשמו. אולם היו סירות גדולות משלנו, ואף קטנות ממנה.

אני גופי רחוק הייתי בימים ההם מן המסחר, עוסק הייתי בתורה ובלימודים ורק אחי הגדול ממני, אברהם־מאיר, היה עושה רבים מימיו בדרכים.

בז׳לודוק גופה עבר נהר הלאָבאָדאָ, שרחבו היה כשלושים מטר והוא היה נופל לניאָמן, גם על נהר זה היתה תכונה בימי האביב עם ההפשרה. כאן היו משיטים רפסודות עשויות מעצי היער המיועדים למשלוח. הסוחר הגדול בעיירה בימים משכבר, היה ר׳ משה שיפמאנוביץ — סוחר תבואה היה ולו סירות מספר על־פני הנהר. אבי היה מסַפר על אסון שנתרחש, כשספינה שלו נפגעה וכל הסחורה ירדה מצולות. הוא היה בעל נכסים — בעיקר בתים. לאחר האָסון הוא מכר את הבתים ושילם את חובותיו.

בשנת 1903 חדלו מהעביר את התבואה על־פני הנהר, היה זה לאחר שנבנתה מסילת־הברזל בסביבתנו. מעתה היו מעבירים את המשלוחים ברכבת.

כמאה ״קאראבֶּלניקים״ היו בעיירה, הללו, עיסוקם היה לשוטט על־פני הכפרים ולקנות מהכפריים את תוצרת משקם, בעיקר ביצים. את כל זה היו מוכרים לכמה סוחרים סיטונאים, שהיו מרכזים את הקניות האלו. היו גם סוחרים שקנו סמרטוטים, פרוות מעור שועלים ומעור חיות אחרות. אנשי־פרקמטיה היו באים אלינו מווילנה, מריגה, פטרבורג ווארשה, שלושה בתי־בורסקי שעיבדו את העורות היו בעירנו.

ז׳לודוק נתברכה בהרבה דמויות מעניינות — בהם יהודים מכובדים ותלמידי־חכמים ויהודים עממיים, אנשי־עם מובהקים ואף אנשים מקצות־העם לא חסרו בה — אכן, לא רק סוחרים גדולים, אף גונבי־סוסים היו בה. — אחד מאלה, כשהיו שואלים אותו ״הייתכן? לגנוב סוס יהודי. היה עונה: ״מאין לי לדעת כי סוס יהודי הוא, כלום לובש הוא ארבע־כנפות בשעה שאני בא לגנוב אותו״. הוא גם היה אומר: ״אל תטילו בי חטא, שבחרתי במקצוע זה. מעשה שהיה כך היה: יהודי מאמין אני, וישבתי יום ראשון ויום שני ואף יום שלישי וחיכיתי שאלוהים יפקוד אותי לטובה, ויתן לי פרנסתי, וכשנוכחתי, כי אין הוא פוקד אותי, הבינותי כי הוא רוצה שאני עצמי אקח את גורלי בידי וכך אָמנם עשיתי״.

סיפורים מבדחים רבים היו מספרים בשמו של אליהו זאגר, אותו הזכרתי תחילה. הוא כבר היה למעלה ממאה שנה, אך נוהג היה עדיין להעמיס על כתפיו עגל ולהלך עם משאו בקומה זקופה. כשהוא התלוצץ לא ראית מעולם בת־צחוק על פניו.

יום אחד באה לעירנו אשה מבנות האצילים. וכשאליהו ראה אותה אמר לאנשים שבקרבתו: ״את ׳הפריצטה׳ הזאת מכיר אני היטב, היא מלומדה מאד, ויודעת ׳לשון־קודש׳. חַכו כמעט־רגע ותיוָכחו לדעת״. ואליהו ניגש אל האשה הכבודה ואמר לה: ״נו, סקאַז׳י קמַץ צַדיק!״.

האשה שביקשה להבין מה סָח הישיש הזה שאלה: ״צַ?״ שפירושו — ״מה?״ וכששמע זאת אליהו, פנה לאנשים שהיו במקום וקרא: ״נו, אתם שומעים איך שהיא אמרה קמץ צדיק ״צַ!?״ אמרתי לכם שהיא יודעת לשון־קודש״.

רבים היו בעיירה שלנו תלמידי־החכמים, יהודים יראי שמים והם אשר עיצבו את דמותה של העיירה בדורות עברו, הנה אזכור מעשה שנתרחש בשנת 1899 ואני עוד ילד רך בימים ההם. מאורע שהסעיר את הרוחות.

יום אחד יצא הרב ר׳ אליהו משה ז״ל, עם בעל הבית המכובד ר׳ שרגא דבורצקי לשוּחַ בשדה ולשוֹחח בדברי תורה. ובטיולם זה, אגב שיחה, הגיעו עד ליער ונכנסו בו. אולם ביער הם איבדו אחד את השני. ר׳ שרגא דבורצקי, כבר היה אז יהודי כבן 75, אך הוא הכיר את הדרכים וחזר מהר לעיירה והבהיל את כולם, בסַפרו כי הרב אבד ביער ואין הוא יודע היכן הוא. כל העיירה נזעקה, צעירים וזקנים מי ברכב ומי ברגל, ויצאו לחפש את הרב.

אחד מאלה שיצא רכוב על סוס העמיק ביער ולאחר חיפושים מצא את הרב כשהוא עומד במקום טובעני מאד, נשען אל אחד העצים ומתפלל.

ר׳ אליהו משה לוין ישב על כס הרבנות בז׳לודוק כ־25 שנים. בשנת 1903 הוא יצא לביקור לאחת העיירות ובשובו לז׳לודוק הוא עבר את העיירה רוז׳אנקה. ובמקום זה חש פתאום תשישות רבה והוא מת בעיירה. היה זה ערב שבת.

יהודי רוז׳אנקה תקיפים היו בדעתם כי הרב צריך למצוא את מנוחתו בבית־העלמין של רוז׳אנקה, כיון שכאן יצאה נשמתו בטהרה.

במוצאי שבת יצאו כל תושבי ז׳לודוק לרוז׳אנקה, כדי להעביר את רבם היקר לז׳לודוק, על אף סירובם של יהודי רוז׳אנקה. נתכנסו כמה רבנים מן העיירות הסמוכות והם פסקו כי הקבורה צריכה להיות בז׳לודוק.

לאחר פסק־דין זה ביקשו יהודי רוז׳אנקה כי יותן להם, מתוך כבוד לנפטר, להוציא את ארונו על כתפיהם מן העיירה. הדבר ניתן להם וכן נשאוהו כברת ארץ. ממקום זה הושם הארון בעגלה ויהודי ז׳לודוק נרתמו בה והסיעוה עד לעיירה. והוא מצא את מנוחתו בבית־הקברות החדש.

משנתחלקה העיירה לשני אגפים וכל אחד מהם לקח רב אחר השתייכה משפחתנו לרב ר׳ חזקיהו מישקובסקי — ברב זה תמך הציבור הרחב של העיירה ואילו בעלי־הבתים המיוחסים יותר, תמכו ברב ר׳ צבי־אריה לוריא.

הרב ר׳ חזקיהו יוסף מישקובסקי זכה להגיע לארץ־ישראל בשנת 1943. הוא היה איש יזמה ופעל רבות למען פליטי העיירה. אני גופי, בהיותי מגורש לסיביר קיבלתי ממנו חבילה בשנת 1945, בעיר קראסנויארסק נמצאתי בהגיע אלי החבילה. ולא רק למען הפליטים עשה רבות, גם בענייני ציבור אחרים פעיל היה בישראל. בצאתו בשליחותו הציבורית לארצות־הברית ובהיותו בדרך נפטר פתאום, אך הוא הובא לירושלים ובה מצא את מנוחתו.

זוכר אני כי בשנת 1915 בימי הכיבוש של העיירה ע״י הגרמנים כאשר הרעב גבר ומצב משפחתנו היה לא רע, הבאתי חיטה למַצות להרב ח. מישקובסקי ואז אמרו לי הורי, כי עלי לשלוח אותה כמות של חיטים גם להרב לוריא, אף־על־פי שאין אנו שייכים לציבורו וכך היה. כן הייתי מביא דבש לשני הרבנים, אולם אם צריך הייתי כי יפסקו איזו שאלה, פונה הייתי אל הרב ר׳ חזקיהו מישקובסקי.

בהיותי ילד, ובבואי יום אחד מן החדר ראיתי פעם איש עטור כולו סירים קטנים, שהיו תלויים לו בחגורתו, ובידיו שני סלים. תחילה חשבתי שהוא מקבץ נדבות. והנה ראיתי שאמי ניגשה אליו והעמידה באחד הסלים שני סירים גם היא, באחד מהם כרוב ובשר ובשני מרק. כששאלתי את אמי לפירוש הדבר השיבה לי, כי בבית־הכנסת יושבים עשרים־וחמישה פרושים, שהם מתביישים לאכול ״ימים״ והאיש הזה נטל על עצמו לקיים מצוָה זו ולהביא להם את מזונותיהם לישיבה.

כאשר שאלתי, מי נושא בכל ההוצאות האלה, השיבה לי, כי ישנו יהודי אחד ששמו ר׳ משה באַבֶּלֶס המלמד, והוא הנושא במשימה זאת — הוא מחַזר על בתי העיירה ועורך מגביות ואף מכיסו שלו ישלם ליהודי זה, אם יש צורך, בעד צבירת האוכל והגשתו לפרושים. משה באַבֶּלֶס היה אהוב ומקובל על כולם. איש תמים־דרך וישר־לב היה גם ברל המלמד. אביו, ר׳ אליהו־לייב, היה יהודי עמל שחי מיגיע כפיו ואילו בניו תלמידי־חכמים היו ועסקו בתורה. ברל הרביץ תורה לילדי ישראל בז׳לודוק וגרשון אחיו היה רב באחת העיירות בליטא. בחדר של ברל למדו תלמידים גדולים יותר, תלמידי גמרא. בחדרו הוא קבע עתים ללימוד תורה גם לבנות, וזה היה חידוש בזמן ההוא. מהכנסותיו המעטות היה מפריש סכומי כסף להחזקת הרב. הוא נפטר ב־1920. בן חמישים וארבע היה במותו. והנה תעלה לנגד עיני דמותו של אלתר סדוביק שהיה בורסקאי והעסיק פועלים יהודים והיחסים בינו לבין פועליו היו מתוך אחוה וחסד. יהודי מסורתי שבימים הנוראים היה עובר לפני התיבה בתפילת השחרית.

אני, בילדותי, נחשבתי לתלמיד טוב — אהבתי נתונה היתה בעיקר לתנ״ך. משהתבגרתי קצת, למדתי אצל ר׳ שמואל — התחלתי בכיתה הקטנה, בה היו לומדים דף גמרא בשבוע. לאחר זמן קצר העבירוני לכיתה הגבוהה יותר, בה למדו שלושה דפי גמרא בשבוע. הצטיינתי בלימודי והייתי אפילו מקבל שיעורים פרטייה ומסייע לנחשלים בלימודיהם. לא זקוק הייתי לכסף ששילמו לי, כי הורי אמידים היו. בעיקר חשובים היו לי נחת־הרוח והכבוד שגרמתי להורי על־ידי כך. שילמו לי שלוש קופיקות לשבוע בעד כל שיעור. מן הישיבה של ר׳ שמואל יצאתי ללמוד בישיבה שבסלונים. ב״זמן״ הראשון לא רכשתי לי ידיעות נוספות. לאמתו של דבר נשתכח ממני גם תלמודי מלפני־כן. תקופה זו היתה בשבילי תקופת מַשבר; אולם ב״זמן״ השני התאַקלמתי היטב ואף התחלתי לעמוד ברשות עצמי, כלומר: התחלתי לאכול ״ימים״ ואת הכסף שנשלח לי מן הבית הייתי חוסך. אי־אפשר לומר, כי שנות שבתי בסלונים היו בשבילי שנים של התקדמות בלימודי. בימי החופש, כששבתי הביתה, חליתי. הרופא אמר כי תנאי חיי בישיבה ובנכר גרמו למחלתי. הפסקתי ללמוד ונכנסתי בעבי המסחר ולימים נחשבתי בין הסוחרים המקובלים שבעיירה.

עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה נשתנה מצבה של העיירה — היא פשטה ולבשה צורות חדשות — רעב, מחלות ומוות היו גם מנת־חלקה — כל סדר החיים המקובל מדורות נשתבש ונתהפך.

הנה תעלה לנגדי תמונה משנת 1916, בימי הכיבוש הגרמני במלחמת־העולם הראשונה. יום אחד אסרו את אליהו זאגר, שהזכרתיו לעיל. האשימו אותו כי שחט שלא ברשות. הנה אזכור כיצד מובילים אותו למשטרה כבול בשרשרות והוא עומד ומתדיין עם מוביליו מי ילך ראשונה — הוא האסיר או הם אוסרָיו. ״אתם תלכו אצלי לראשונה ואני אלך אחריכם, א נ י אלך אחריכם״, כך היה עומד אתם על המקח. ומוכרחים היו לוותר לו. ובעיירה הפכה האמרה שלו ״אני אלך אחריכם״ כאמרת־כנף שפירושה היה, אני אלך אחרי מיטתכם.

כאן, בארץ, שמעתי מפי ידידי ברוך לוין, אשר ביתו של אליהו זאגר היה מול ביתם, כיצד נאסר בימי המלחמה על־ידי קוזאקים והוא כבר יהודי קרוב למאה. מעשה היה, ובאו שלושה קוזאקים למחסן שלו ומצאו בו אגסי־בר שהבשילו בקש. מילאו הקוזאקים סל אגסים שצבעם חום וביקשו ללכת לדרכם. והנה אליהו בא — מבית־המדרש הוא שב באותה שעה — האדרת שלו מוטלת על הכתפים כרגיל, והוא מטייל לו מעדנות. אשתו כבר סיפרה לו על הקוזאקים והוא יצא אל החצר, התקרב אליהם לאט־לאט כאילו אין הדבר נוגע לו וכמו לתומו יהלך פה, ופתאום שלח ידו ומשך בכוח את הסל מידו של אחד הקוזאקים, הרימו אל עָל והחל להנחיתו על ראשו של האחד, השני והשלישי. תחילה נבוֹכו השלושה, אולם

מיד התאוששו ודרכו את הרובים, ורק בזכותו של תושב ז׳לודוק, אברהם־בר שמו, שנכה־מלחמה היה, מאחר שאיבד את ידו בקרבות, ניצל אליהו. הוא התערב בענין והקוזאקים, מתוך כבוד אליו שיחררו אותו.

מוזרים היו גלגולי החיים בימי המלחמה. הכול נתרחש ללא הגיון כביכול — היה בעירנו יהודי אחד שנתקרא ״דער מאלאשיער״ כיון שמוצאו מן הכפר מאַלאשי. הוא היה איש מוכשר מאד. מקצועו היה להתקין גלגלי עץ עם שנים, בשביל טחנות־הקמח בעיקר. הוא גר בקרן רחוב וילנה והשוק — גם ילדיו מוכשרים היו מאוד. סיפרו כי אחד מהם היה מקורב לטרוצקי. כיון שכך, רמה קרנו של ה„מאַלאַ־שיער״ בימי הבולשביקים והוא נתמנה להיות יושב־ראש של הראָווקאָם בימים ההם. יהודי אחד בעירנו היה ידוע כקמצן והיה שותה תה עם אפונים, כיון שגרגיר האפונה אינו נמס בפה כמו סוכר ויש בזה משום חסכון, אותו יהודי בא אל ה„מאלאשיער״ להתאונן, כי אין לו ממה לשלם כל כך הרבה מסים ומישהו הסביר לו אז מדוע הטילו עליו עול מסים כבד. חייב אתה לשלם בעד זה שאינך משתמש בסוכר ויש לך, אם־כן, הכנסה מכך. בעד זה שאינך אוכל לחם, שאינך אוכל חמאה, בשר וכו׳״...

משפחה זו, משפחת ה„מאלאשיער״, פורענות נתרגשה עליה — אסונות רבים וכבדים פקדו אותה וכולה כמעט נמחתה מארץ־החיים. בעיירה היו מספרים כי המשפחה קוללה ע״י אחד הרבנים, ויד הקללה הזאת היתה באסונה.

בשנת 1919 באתי בברית־הנישואים עם דבורה׳לה שהיתה בת אחותי. היא גדלה בביתנו, לאחר שאמה מתה והיא נשארה יתומה. אביה היתה לו סמיכה לרבנות. הוא התחתן בעיירה אחרת, לאחר מות אשתו אבל לא עסק ברבנות. בת 18 היתה דבורה׳לה בהינשאה לי. היא היתה מוכשרת מאוד. אולם טוב־לבה וטוהר מידותיה, אלה היו הסגולה המובהקת שבה נתברכה. אשת־חסדים היתה, ובכל נפשה ומאודה היתה תומכת בכל איש מצוק וקשה־יום. היא היתה נכנסת לאופה, משלמת כספים מכיסה, ומורה לו למי עליו לשלוח את הלחם אשר קנתה. היא נתמנתה להיות בין חברי הוועד של בית־הספר העברי, אם היה מעשה ושלחו ילד מבית־הספר בגלל שכר־לימוד, שלא שילם היתה היא משלמת בהסתר ומאפשרת לילד, כי יחזור אל ספסל הלימודים. כבר בילדותה ידועה היתה דבורה׳לה בכשרו־נותיה והשאלות שהיתה שואלת, הוכיחו גם על מחשבה מעמיקה וגם על טוב־לב.

זוכר אני, כי פעם נכנסה בדברי פולמוס על הפסוק מספר תהילים: „בת בבל השדודה, אשרי שישלם־לך את גמולך שגמלת לנו: אשרי שיאחז וניפץ את עולליך אל הסלע״. אף שמאמינה ודתית היתה, לא יכלה בשום־פנים להשלים עם האכזריות שבפסוק זה. אני ביקשתי ללמד זכות על הכתוב וסיפרתי לה, כי בתלמוד מסופר שמצאו סירים ובהם מוחות של ילדי יהודים שהבבלים הרגום והוציאו את מוחותיהם, וע״י כך ביקשו להוכיח כי דברי התוכחה שבספר תהילים אינה אלא קללת־נקם על

מעשיהם של הבבלים, בבחינת שן תחת שן. אף־על־פי־כן, נשארה איתנה בדעתה ולא יכלה להשלים עם האכזריות שבפסוק.

גם הנוצרים שבעירנו ובסביבתנו הגו לדבורה׳לה כבוד רב. גם עם שאינם יהודים נוהגת היתה בחסד ובמישרים, ומעשה בנוצרי אחד שילדו, בנו יחידו, חלה במחלה קשה. הוא בא אלינו ליטול עצה מדבורה׳לה, מה לעשות. היא יעצה לנוצרי, כי ישלח את הילד לווארשה לפרופ׳ מיכאילוביץ, שהיה מומחה למחלה בה לקה הילד. היה לה כתב יד נאה מאוד, והיא ערכה מכתב מנוסח יפה לאותו פרופיסור, והנוצרי עשה כהצעתה ונסע לווארשה עם המכתב. הילד נותח והבריא והנוצרי הזה לא ידע כיצד לגמול לה על המעשה הגדול שהיא עשתה למען משפחתו. הוא בא לביתנו והביא מתנות רבות, אבל דבורה׳לה אמרה, שלא תיקח מאומה וכך אָמנם היה.

ז׳לודוק ידועה היתה בסביבה כעיירה גומלת־חסדים טובים, ועל רקע זה אפשר להסביר את הופעתם של אנשים כמו דבורה׳לה, שמואל לוין ועוד. היה בה, בז׳לודוק, אַקלים של מעשים טובים ואקלים זה יכול היה להצמיח אישים אלה ודומיהם. אולי כאן גם המקור לאימרה שהיתה מהלכת בסביבתנו — „מגיד בא ודורש את דרשתו בשצ׳וצין, אולם את התשלום בעד הדרשה משלמת ז׳לודוק״.

בננו אידה׳לה חלה בילדותו והמחלה נתנה בו את אותותיה גם לאחר מכן. בתנו ציפה, ילדה בריאה ומוכשרת היתה, היא סיימה את חוק לימודיה בבית־הספר שבעיירה ונסעה ללמוד בשצ׳וצין ולאחר־מכן בגימנסיה בביאליסטוק. בטוב־לבה ובטוהר מידותיה דומה היתה לדבורה׳לה אמה.

ידה של מלחמת־העולם השניה היתה גם במשפחתנו להכחידה מן העולם. בימי שלטון הסובייטים התאַנה בנו קפיטאן סובייטי, שבא להתגורר בביתנו, מישה אילין שמו, הוא תפס את כל הבית והקצה לנו איזו קרן זווית בלבד. לאילין זה היה ידוע כי דבורה׳לה יצאה לאחר הכיבוש הסובייטי לווארשה, כדי להביא משם את אידה׳לה בננו, שהיה מאושפז בבית־החולים. הוא העלה את הענין הזה בפני הבולשת הסובייטית והסביר, כי הנסיעה למצוא את הבן החולה לא היתה אלא אמתלה וכי לאמיתו של דבר היה כאן מעשה־ריגול. הבולשת כמובן החלה מיד במלאכתה ולנו צפוי היה גורלם של כל אלה שהבולשת נתנה בהם את עינה. כשלושה ימים לפני הפלישה הגרמנית נאסרה דבורה׳לה ונשלחה לבית־הסוהר בלידה ואני נאסרתי ונשלחתי לצפון הרחוק, מקום בו עשיתי את כל ימי המלחמה. עם פלישת הגרמנים נפתחו בתי־הכלא ויחד עם אסירים אחרים יצאה גם דבורה׳לה מכלא לידה, שם נודע לה על חלקו של שכננו בעלילה. היא חזרה הביתה ועברה יחד עם בתנו ובננו את כור העינויים, ככל יהודי ז׳לודוק הקדושים והטהורים.

בימי הרעה, בשעה שדבורה׳לה כבר ידעה כי אין מוצא מן המצב, היא הפקידה

שני מכתבים בידי הנוצרי גריגורביץ מן הכפר בוטילי, שהיה בן־בית אצלנו והוא אדם בר־לבב ועושה חסד ובכל לבו ביקש לעשות משהו למען משפחתנו.

עם השחרור בא גריגורביץ לז׳לודוק וסיפר לברוך לוין ולמשה בירך על המכ־תבים — הם באו לביתו והוא הראה להם את המעטפה, בה נתונים היו שני המכתבים שנכתבו אלי — מכתב אחד כתוב היה יידיש בידי דבורה׳לה ומכתב שני פולנית, בידי ציפה בתי.

והרי קטעים מתורגמים ממכתבה של האם:

„— — מיותר לתאר את הזמן בו כותבת אני את המלים המעטות, על ימים אלה תספר ההיסטוריה. האנשים החיים יצטרכו רק להאמין. אין אני מפרטת שמות. אלה מאתנו אשר יישארו בחיים כבר יתמצאו וידעו את הפרטים, רק זאת אבקש מאת האלוהים, כי כולנו זכאים נהיה לשוב ולקרוא את המלים המעטות האלו. כי נפשותינו הנצרפות עוד תזכינה להמשיך ולחיות מתוך דעת והכרה. כי עוד נזכה לשבוֹע מטוב ימים שקטים, באהבה למען ילדינו ולמען עם ישראל.

שעה זו מחייבת אותי לומר לך כמה דברי־פרידה. נתלכדנו פה יחד, מעט הדם החי עדיין, ובלבנו תפילה ותשובה, כי יהי רצון מלפני אבינו שבשמים, שעוד נזכה לראותך... אך אם חלילה... יהי עליך להתחזק כדי ליטול מן הזכות הגדולה ששמה חיים.

בעד ישרות־לבך ועדינותך, בעד שקידתך ועמלך לאין־לאות, בעד מסירותך באהבה וברחמים אלי ואל הילדים — מבקשים אנחנו אותך, כי תתחזק, כי תחוס על בריאותך ותוסיף לזכות מן החיים. מצא את אבי, את אחי ואת משפחותיהם. היו מסורים זה לזה. — — —

היה חזק והתעודד״.

שלמה בר־שירה (באיקלסקי)

א. ל. בן־אביגדור — חייו ופעלו

בטרם היה ידוע אברהם־לייב שלקוביץ בכינויו הספרותי „בן־אביגדור״, הכירוהו בשם „דער זשעלודקער״ — לפי שם עירנו, בה נולד בחודש אדר, תרכ״ז (1867).

בחיפושיהם אחרי פרנסה העתיקו הוריו את משכנם לעיירה ז׳טל, בה למד בחדר. בהיותו בן שש כבר למד גמרא — ובהגיעו לגיל חמש־עשרה יצא מן החדר ולמד ש״ס ופוסקים בפני עצמו. עד גיל י״ח נדד מישיבה לישיבה ולמד תורה בעיירות הסביבה — וסילישוק, רדון וקריבה. הצעיר, צמא־ההשכלה, שהוריו קיוו כי יהיה רב בישראל, לא הגשים את תקוותיהם, ומקריאת ספרים חיצוניים בעברית עבר לכתיבת שירים וסיפורים. בשאיפתו להשכלה כללית־חילונית הגיע בשנת 1888 לקובנה, שם למד שפות ומדעים והתפרנס ממתן שיעורים פרטיים — מהוראת הלשון העברית.

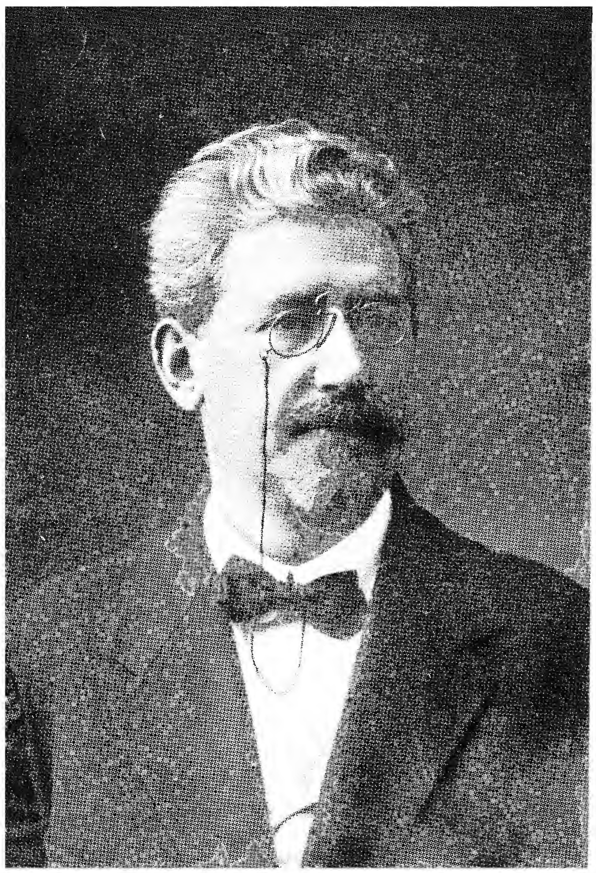
בקובנה השתלב הצעיר התוסס בתנועת התחיה הלאומית, שהתרכזה בחוג „חיבת ציון״ ואף צורף לוועד החוג, שכלל משכילים מבני הנוער הציוני.

בשנת העשרים־ושלוש לחייו בא בברית אירוסין עם עלמה משכילה, אחות המשורר יהואש, שהאצילה לא מעט מרוחה על בחיר לבה.

בפעילותו הספרותית החל „דער זשעלודקער״ בעיירה נייסבייז. בחשאי כתב מאמרים וכתבות, פליטונים וביקורות, שלא זכו לראות אור בדפוס. במו ידיו היה כורך את מחברותיו בצורת חוברות של ירחון, בהן השתתפו גם סופרים ומשוררים אחרים. ש.ל. גורדון מסר לו אחדים משיריו וגם אחיו המבוגר, שלמה, עשה את צעדיו הספרותיים הראשונים על הבמה הספרותית, שנערכה ו„הוצאה לאור״ בכתב־יד על־ידי המחבר.

עבודתו הספרותית של בן־אביגדור מתחילה בשנת 1890 בהדפסת שני מאמריו הפובליציסטיים : „אל בעלי החלוקה״ ו„אל חובבי ציון״ ב„המליץ״. בתוכנם המהפכני ובסגנונם המבריק הסב אליו בן־אביגדור את תשומת־לב הקורא העברי : המאמרים האלה ראו־אור בזמן אחד עם פרסום מאמרו הראשון של אחד־העם. בעת ההיא החל להדפיס סיפורים קצרים מעל דפי „המליץ״, בהם צייר דמויות מהעיירה הקטנה.

בנובלות „לאה מוכרת־הדגים״, „אליקום המשוגע״, „ר׳ שפרה״, „עניים מאושרים״,

א. ל. שלקוביץ, — בן־אביגדור

„מנחם הסופר" צייר המחבר במכחול־אמן דמויות מהעיירות שבסביבות וילנה והעלה עלילות לקוחות מן החיים היום־יומיים של היהודים; חיי הרחוב הצר, שהכיעור החיצוני והיופי הפנימי שימשו בו בערבוביה.

בסיפור „לאה מוכרת־הדגים" העלה בן־אביגדור נפש עניה, המעוררת רחמים, אך גם ענין רב וסימפטיה. יחד עם תיאור פינות השוק המלוכלכות, וסביבת הדלות המנֻוולת, מציץ המחבר, בן העיירה, לבית היהודי המסרתי, הכשר, אל חיי המשפחה התקינים, מלאי האהבה וכיבֻד אב ואם. בנובלה „ר' שפרה" עוזבת הגיבורה את בעלה, ומטביעה את חום נעוריה בעבודת הציבור למען נזקקי העיירה. בסיפור „עניים מאושרים" מתאר המחבר שואב־מים, המאוהב בעוזרת־בית ומעלה מתהום ההשפלה והעצבות את שמחתם של בני הזוג המאושרים.

כל סיפוריו מצוינים בסגנונם הפשוט, הקל, והקצר; הברור והמובן לכל — ללא השתפכות־הנפש ובלי מליצה נשגבה ושדופה. בקראנו את הסיפורים הנלבבים של בן־עירנו, מעביר הוא אותנו על כנפי הדמיון לעיירתנו ז'לודוק (שהיתה ואיננה עוד), אל שוק הרוכלים העגול ואל רחובותיה היוצאים ממנו לכל הכיוונים.

בנקלות אנו מזהים בעבר הלא רחוק את אחיותיה של לאה, רוכלות הדגים והתפוחים; העסקניות המסורות, אשר עסקו ב„מתן בסתר" למען כל נצרכי העיירה.

יוצא עיירתנו ז'לודוק, בן־אביגדור, אף לא חלם, שבתיאורי העיירה היהודית ובציוריו הריאליים מחיי המציאות היהודית האפורה בשלהי המאה הקודמת, מקים הוא גל־עד לדורות שיבואו אחריו, גל־עד לעיירה אשר תימחק מן העולם.

בן־אביגדור הוציא את השפה העברית מבית־המדרש וסביבת הישיבה והוליכה לרחוב היהודי, לעם הפשוט, לשוק הרוכלים היהודים. להיותה שפה המספרת על ענייני החיים כשהם לעצמם, שפת המציאות היהודית. למרות היותו עברי נלהב וקנאי, צידד תמיד בזכות הקיום של שפת יידיש המדוברת, שהיא שפת החיים, ויש לה, על־כן, ערך קונקרטי ממשי.

סיפוריו של בן־אביגדור היוו בזמנו תחום, המבדיל בין שתי ספרויות: בין ספרות ההשכלה ובין הספרות העברית החדשה. הופעת הנובלה „לאה מוכרת הדגים" היתה מעין ציון־דרך היסטורי בספרות העברית החדשה. מבחינת התוכן והסגנון ניצב בן־אביגדור בראש יוצרי המהלך החדש של הספרות העברית, לעשותה ספרות טבעית, ששרשיה נמצאים עמוק בתוך החיים.

מקץ שנתים לשבתו בקובנה עבר לוילנה, שם למד לדעת את חיי העיר הגדולה, עיר ואם בישראל, המלאים תוכן יהודי עסיסי של תורה ועבודה גם יחד — ומירושלים דליטא נקרא לווארשה לכהונת מזכיר „אגודת בני משה".

בווארשה קנה בן־אביגדור את עולמו כמתווך בין המחבר העברי לבין הקורא

העברי; פה הוא רכש לו שם כאורגניזטור הגדול של הספרות העברית החדשה וכיוזם מפעלים ספרותיים ענקיים.

בן־אביגדור שאף לקרב את הספרות העברית אל הקורא והתאמץ להסתגל אל טעם הקורא העברי. כדי לממש את הדבר הזה יסד בקיץ תרנ"א (1891) את ההוצאה של „ספרי אגורה" („בני־אביגדורונים" — בז'רגון העממי), ששמה לה למטרה להגיש לקורא העברי חוברות קטנות בספרות יפה, מותאמות לציבור הקוראים הרחב, מצד לשונן הטבעית והקלה, הרוח העממית שבהן ומצד מחירן הזול.

הצלחת ההוצאה של „ספרי אגורה" והשפעתם הגדולה על הקורא והסופר העברי עוררו את בן־אביגדור לייסד את הוצאת „אחיאסף" בווארשה, אשר שימשה אכסניה רבתי לכל סופרי ומשוררי עברית באירופה המזרחית דאז.

גדולי הרוח והעט בתקופת בן־אביגדור, כגון י.ל. פרץ, ודוד פרישמן וסופרים צעירים, לא נודעים, מצאו בבן־אביגדור האיש ובאכסנייתו — אוזן קשבת, יד תומכת ומעודדת להמשך היצירה.

לאחר שלוש וחצי שנות פעולה מבורכת ורבת מעשים נפרד ב.א. מ„אחיאסף" וייסד את ההוצאה „תושיה". שתי ההוצאות האלה היו שתי אבני־פינה של הספרות העברית המודרנית.

לא כל התכניות של הוצאת „תושיה" הוצאו לפועל מחמת פרוץ מלחמת־העולם הראשונה, אך ההיקף והמעוף של מייסד ההוצאה גדול היה ונכבד, בהם יצירות תרגום ומקור, ספרי־מדע בכל שטחיהם השונים, ספרי לימוד וחינוך ועוד.

כן השתתף בן־אביגדור בעריכת עתונות יומית ופריודית בשתי השפות, יידיש ועברית, ובהוצאתה לאור.

בן־אביגדור נמנה עם מייסדי המוסד הגדול „מרכז" („צנטרל"), שבו התרכזו הוצאות עבריות ויהודיות שונות והיו לו סניפים בווילנה ואודיסה, בניו־יורק ולונדון. במוסד זה שימש ב.א. כמנהל המחלקה העברית. הוא השתתף בהוצאות הספרים „סיני" ו„אחיספר". הוא הגה את הרעיון להוציא ירחון עברי מגוון בשם „נתיבות", שחברת „אחיספר" אף ניגשה להוצאתו בעריכת י. פיכמן ופ. לחובר — דבר שלא יצא לפועל בשל פרוץ המלחמה.

מלבד מאמרים פובליציסטיים וכתבות פולמוס ב„הצפירה", „המליץ" ו„הבקר" הדפיס גם דברי הערכה לסופרים בני דורו: „ליובלו של דוד פרישמן", „ליובלו של שלום עליכם", ו„ליובלו של ח.נ. ביאליק".

מרובות זכויותיו של יליד עיירתנו, בן־אביגדור, כמחדש פניה של הספרות העברית, ולא לחינם אמר עליו י. פיכמן בלשון המליצה התלמודית: „ברם זכור אותו האיש לטוב ובן־אביגדור שמו, שאלמלא הוא נשתכחה ספרות מישראל".

בן־אביגדור „דער זעלודקער" הצטיין באישיותו האקטיבית, שכולה עומדת על המעשה. אישיות אימפולסיבית ואדם חרוץ שאינו נרתע מפני מכשולים וקשיים.

עם הפסקת המלחמה תיכנן בן־אביגדור תכניות למפעלים גדולים בעולם הספרות. בסוף שנת תרפ"א שב מאמריקה, לשם נסע בשנת תר"ף בעניני הפצת הספרים העבריים ובא לקרלסבד, לקונגרס הציוני, וכאן מצא אותו מותו הפתאומי. מקץ ארבעים ושלוש שנה הועלו עצמותיו מבית־הקברות בקרלסבד והוטמנו בבית־העלמין הישן בתל־אביב.

א. ל. בן־אביגדור

לאה מוכרת הדגים

(קטע)

— — — ולאה לא דיברה דבר. היא פנתה מעט הצדה ותבך מרה... אמנם כן הוא, היא נהפכה לאחרת. זה לה שנתים אשר היתה למוכרת דגים ב„רחוב היהודים" ותמיד התהלכה בשלום וברֵעות עם יתר מוכרות הדגים. לא התקוטטה באחת מהן ולא הכלימה את פניה... דרך התגרניות ובעלות־הסלים אשר ברחוב היהודים רחקה ממנה... לא הכריזה בקול על סחורתה, לא נשבעה שבועי־שבועות על דבר המחיר, לא התחננה אל הקונות ולא קיללה אותן. בכלל, ידעה תמיד את ערכה, כי איננה מוכרת דגים פשוטה, כי עולה היא על יתר חברותיה ברחוב ולא לה התנהג כמוהן... וכן היתה גם בעיניהן, הן הביטו אליה ברגשי כבוד... הן ידעו כי מיוחסת היא ואשת „תלמיד חכם" וכי לפנים היתה „בעלת־בית" חשובה ותרא חיים אחרים, חיים טובים. חיי פרנסה ושלוָה... והיום? מה זה היה לה היום?.. האם לא היתה היום כיתר חברותיה?.. אבל מי הסב בזה?.. „ריבונו־של־עולם! קרא קוֹל מעמקי לבבה — מדוע תייסרני כה באַפך ולא תדע רחם?.. מדוע כה מזלי רע?.. מדוע הורדתני למדרגה כזאת?.. המעט ממך כי כה נפלתי פלאים, כי תדכא את נשמתי? כי יביאני מצבי הרע גם לחטוא ולטמא נפשי?.. אם כאַין אני בעיניך, ה׳, תעמוד נא לי זכות אבותי הקדושים... ואם אין — טוב לי המוות מחיים כאלה".

רוחה רחף ברגעים האלה על־פני תהום מחשבות וזכרונות... היא זכרה את חייה הקודמים. ומה רב ההבדל בין החיים ההם והחיים האלה... מה נפלה פלאים!..

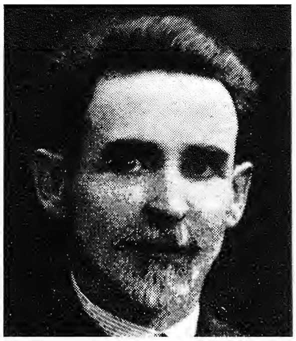
מי מילל לה לפנים כי תרד למדרגה שפלה כזאת. כי היה תהיה בקרב הימים למוכרת דגים ב„רחוב היהודים"? היא היתה בת יחידה להוריה העשירים. המה היו בעלי אחוזה... האחוזה לא היתה קנין כספם, כי אם חכרוה מאת אדוניה האציל. גם את בית־הריחַיִם הגדול חכרו להם מאדוני האחוזה. המה היו מוצלחים בעסקיהם, ויחיו חיי עושר וכבוד. אביה, ר׳ חיים, היה איש גדול בתורה וירא אלוהים ונצר ממשפחה מיוחסת בישראל, הוא הגה תמיד בתורה ויתפלל בחסידות וקדושה; אבל הוא היה גם איש מ„עולם המעשה" ובעל עסקים גדולים. הוא שלח את יבול שדהו ויבול אחרים, אשר קנה מהאצילים אשר בסביבה, באניות על־פני הנהר ל„פרייסען", גם נסע לעתים בעצמו ל„גינשפריק" ול„לייפסק". אמא לקחה גם היא חלק בסחר אביה. היא היתה נבונת־לב ואשת־חיל. והיא, לאה? היא היתה נערה יפה וטובת־חן.

אבותיה אהבוה כנפשם וישימו כל מעינם בה. עודנה זוכרת את הימים ההם... בימים ההם היתה מאושרת. צינה ותלאה, עוני ומחסור זרו לה וחייה עברו עליה בנועם ועונג ובתקוות טובות... אבותיה נשאו את נפשם להשיאה לאיש גדול בתורה, „מוסמך" מגדולי הרבנים להוראה, אשר ישב בקרב הימים על כסא מדין בישראל. וחזון־לב אבותיה היה גם משאת־נפשה... רוחה כבר חזה לה עתידות טובות, בהיותה בקרב הימים ל„רבנית" באחת הערים הגדולות.

ואמנם לאיש כזה השיאוה אבותיה. ז ל מ ן היה כבר אז, בעודנו פנוי, „מוסמך" מגדולי הרבנים להוראה. ורבים מהם ניבאו עליו, כי היה יהיה בקרב הימים לרב גדול בישראל, גם אביו היה רב גדול. אבותיה נתנו לה שלושת אלפים כסף לנֶדה. מיום הראשון לחתונתה אהבה את אישה ותכבדהו מאד. כן בגלל גדלו בתורה, יראתו את ה' ויחש משפחתו, וכן בגלל לבו הרך ומזגו הטוב. והוא גם הוא אהבה מאד. ובאמת חיו תמיד בכל מצב ומצב שהיה להם, באהבה ושלום וישתדלו תמיד לקדם כל אחד את רצון רעהו. זלמן בא לשכון בבית אבותיה ולאכול מזונות על שולחנם. השנים ההן עברו עליהם בעונג ונועם, שקט ושלוה. הוא שם לילות כימים להגות בתורת ה' ונפשה רותה לה מזה נחת ועדן־שמים. היא התענגה לשבת כפעם בפעם ממולו ולשמוע את קולו הנעים בלימודו. הדבר הזה הרהיב את לבה וימלא את כל קרביה רגשי גאון וכבוד, זלמן אמר לה, כי גם לה חלק בלימודו, כי גם היא תקבל שכר טוב בעולם הבא בעד לימודו, יען כי לא תפריעהו ממנו כנשים אחרות. והנה לו לעזר בשרתה אותו כאשה כשרה ובמלאה את כל משאלות־לבו. הדעה הזאת שימחה את נפשו מאד. כעבור שנה מזמן חתונתם ילדה לו בן וכעבור שנתים בת. הילדים האלה, אפרים ודינה, אשר חננם ה', הנעימו להם את חייהם עוד ביתר שאת, וישיתו על עונג חייהם נוספות. הילדים האלה היו גם למתנה יקרה לאבותיה, אשר אהבום כבנים, ויהיו להם לשעשועים לעת זקנה.

אבל המצב הזה לא ארך, כעבור שלוש שנים אחרי חתונתם נהפך הגלגל על אבותיה לרעה וההצלחה סרה מהם. האניה העמוסה בר, אשר שלח אביה, על־פני המים גינשפריקה, הכתה באניה אחרת, אשר נפגשה אתה ופרצים גדולים ניבעו בה ותרד מצולות. השבר הזה המיט אסון על בית אביה ויכהו לשברים. כל הון אביה ביחד עם הון אחרים היו באניה, ויהיו לשלל לנהר. והכסף המעט אשר נותר לאביה בבית היה לו לשלם חובותיו. הוא שילם את הובותיו עד הפרוטה האחרונה. מבלי שים לב אל השבר אשר השבר ואל מצבו הרע. וכה היה לעני ודל בפעם אחת. ובהיותו ירא־אלהים וצדיק בכל דרכיו לא התאונן, חלילה, על ה' ויקבל את יסוריו באהבה. אך ימים רבים לא התענה, כי בטרם יעברו שלושה ירחים מיום הישבר האניה, חלה את חליו אשר מת בו. אז נשארו המה וילדיהם ואמה הזקנה בלי משען ומשענה. האחוזה אשר חכר לו אביה שנים רבות ניתנה בחכירה לאיש אחר. היא החלה להפציר בזלמן כי יבקש לו משרת רבנות באחת הערים, אשר בנקל ישיגה,

אחרי כי „שם טוב" לו על־פני חוץ. אבל הוא לא הטה לה אוזן קשבת ולא אבה להיות לרב בישראל, בבארו לה, כי איש רך ורפה־כוח כמוהו איננו מוכשר להיות לרב ולנהל עניני קהילה בישראל הדורשים אומץ־לב ועוז־רוח. ויתחנן לפניה כי לא תציקהו בבקשתה זאת והיא בהיות חפצו קדוש בעיניה, לא מרתה את פיו ולא יספה עוד לדבר אתו על אודות הדבר הזה. אבל ה' המציא להם אז מקור פרנסה אחר, כי הואיל אדון האחוזה למנוֹת את אמה לחולבת באחוזתו הגדולה ויתן לה בחכירה את מאַת הפרות אשר לו באחוזה. העסק הזה היה עסק טוב ומכלכל את נפש בעליו ברוָחה. היא היתה גם למחַבּצת ומגַבנת, והחלב, החמאה והגבינה נשלחו מדי יום ביומו לממכר העירה. היא עזרה על־ידי אמה בעבודתה ותהי למנהלת העסק הזה בזריזות ובחריצות. כעשר איכרות מאיכרות־הכפר שעל־יד האחוזה, היו באות מדי יום ביומו בבוקר ובערב לחלוב את הפרות, לחַבּץ ולגַבּן. ומשרת עברי היה להן, אשר הוביל את ה„סחורה" לממכר העירה. כעבור שנה מתה עליה אמה ויבוא העסק הזה תחת רשותה. זלמן לא לקח כל חלק בעסק או בעבודת הבית, כי שם לילות כימים להגות בתורה אבל עזרתו לא היתה דרושה לה וגם בעצמה ידעה לנהל את העסק הזה בטוב־טעם ודעת. העסק הזה ביחד עם עבודת הבית, אָמנם העמיסו עליה עבודה רבה, אשר לא הסכינה בה מעודה, אבל „האדם לעמל יולד" חשבה לה בלבה. כפעם בפעם, בהיות לה געגועים על חייה הקודמים, חיי בת יחידה לבעל אחוזה עשיר, והדעת — כי עמלה הוא למען אישה הצדיק, העוסק בתורה וכי שכרה גדול לעתיד לבוא, כשכר זבולון בעד יששכר, כאשר הגיד לה זלמן פעמים רבות, וכי מפרנסת היא את בניה — היתה לה למשיבת נפש ותשביעה רצון. — — —

ין פורצקי ז"ל

נוף מרחוב האחוזה

ארמון האחוזה

מ. בזאוויק

מהפכן, פסל וצייר

לרבים מבין הציבור אינו ידוע השם פנחס קרמן... צייר או פסל, היושב כל ימיו בפאריס, אף כי יצירותיו מונומנטאליות, אין הוא מתפרסם בין שכבות־העם הרחבות, כמו סופר, למשל, אשר יצירתו, ערך ספרותי לה, והיא גלומה בדפיו של הספר, וכובשת חוגי קוראים רחבים, אם על־ידי הספריות ואם על־ידי המבקרים. על־ידי המלה הכתובה מערה הסופר את רגשותיו אל תוך לבו ודמו של הקורא; „מענה־לשון" כגון זה של שלום עליכם, או הדיבור המצומצם והשקול כגון זה של ברגלסון, מובנים הרבה יותר לשכבות העם הרחבות מאשר היצירה המשוחה במכחול וצבע על־פני יריעת הבד, או החתומה באבן ובחמר. יצירה זו של הפסל או הצייר, המדובבת את העין, מוצאים בה ענין יחידי־סגולה ואניני־טעם בעיקר. נוסף על כך אין המחיר של יצירות הפיסול והציור שוה לכל נפש.

יצירתו של פנחס קרמן, בן עירנו ז'לודוק, איננה קלה ביותר להבנה, אף־על־פי־כן מפורסם הוא מאוד, גם בצרפת וגם בעולם כולו. בשנת 1928 פירסם עוזר ורשבסקי מונוגרפיה על חייו ויצירתו של קרמן. אברהם רייזן מזכיר אותו בזכרונותיו, בהערצה רבה. רייזן וקרמן גם הכירו זה את זה והיו ביניהם יחסי ידידות ורעות.

אני גופי הכרתי את פינחס מימי ילדותו, לפני אשר הלך לפאריס. רוצה אני, על־כן, למסור פה כמה וכמה פרטי זכרונות עליו ועל בית־אביו — אתם גרנו בשכנות ובביתם היתה לי דריסת־רגל יום־יום כמעט.

אביו של פינחס, משה־יעקב, היה יהודי למדן, את בני ביתו מפרנס היה מן ההנות למי־סודה, — משקה אשר משה־יעקב היה מייצרו במו ידיו. נוסף על עסקיו אלה מרבה היה לשבת בבית־המדרש וגם לעסוק בתורה. אמו של פינחס, מירקה, היתה אשה פשוטה, כשרה ויראת־שמים. על פינקה שלהם, כך נתקרא הוא בעיירה, לא היה אביו מדבר, פרט לקרובי משפחה. סיבת הדבר היתה, ודאי, בכך כי הבן לא הלך בדרכי אביו. ר' משה־יעקב היה יהודי שאהב בעת שיחו להביא מאמר מדברי חז"ל, פסוק מן הגמרא או מן המדרש. וזוכר אני כי פעם בשבתי בביתם אמר לי, כי ישנו פסוק במקורותינו — בגמרא או במדרש, ולפי כתוב זה, אם מישהו רואה בחלומו כי גנבו ממנו את הנעלים — סימן בכך כי בקרוב הוא ייטרד מן העולם. בהביטי אז במשה־יעקב הישיש, שכבר היה כבן 70, עלתה מחשבה בלבי, כי אפשר

ואפשר שהוא עצמו חלם חלום מעין זה, על נעלים שנגנבו. אני גופי טרחתי להתרחק בימים ההם מפסוקי הגמרא והמדרשים, אולם לא העזתי לסתור את דעותיו של יהודי זקן ולמדן.

ר' משה־יעקב, אף שכבר הגיע לגיל שבעים, היה, בעצם, יהודי בריא, מיושב בדעתו, ענַיַני, וללא שערות של שיבה בראשו או בזקנו. בנו בכורו, חיים, היה חזן בעיירה שכנה, בתו הבכירה נישאה לאיש לפני מלחמת־העולם הראשונה ויצאה לארגנטינה. בתו השניה רבקה־דבורה כבר היתה בת הדור החדש „עולמהזונית" ממש, מודרנית ומתקדמת לפי מושג הימים ההם. היינו יושבים בלילות החורף, שעות מרובות וקוראים יחד את פרץ ואת ברגלסון. היא היתה מספרת בהתלהבות על אחיה פינחס, שהתהלך בפאריס, אמנם בקיבה ריקה, אך בו־בזמן הוא יצר ערכים של נצח. פעם בישרה לי בשמחה רבה כי במכתב שהיא קיבלה מפינחס, כתוב כי הוא מקובל בכל חוגי־האמנים בפאריס. היה זה בערך כ־10 שנים לאחר שיצא את העיירה ז'לודוק והלך אל העולם הגדול ללמוד וליצור.

ורוצה אני לציין בזה כמה תאריכים מחייו של פינחס עד שעזב את העיירה: פינחס נולד בשנת 1890, בעירנו ז'לודוק. הוא ישב בעיירה עד הגיעו לגיל עשרים ואחת. הוא למד תורה אצל אביו וכן אצל מלמדים שונים, תושבי העיירה. הוא ניחן בתפיסה מהירה ובהבנת דברים, אולם חשק מיוחד ללימודים לא היה לו. בהיותו בן 13 או בן 14 הוא נצטרף לתנועה המהפכנית, והתחיל לקרוא במסתרים בספרים חילוניים „פסולים". פינקה הצעיר הוכנס על־ידי חבריו הגדולים לתנועת ס"ר והיה ממלא שליחויות שונות של הוועד המהפכני. כיון שנער צעיר היה לא נתעורר עליו חשד מצד אנשי הרשות. נזדמן לי באותם ימים לסור אל בית אחד, בו התגוררה תופרת אחת שנסתבכה עם עובדת שלה. — ובבואי מצאתי שם את פינחס ואחד מהבריו, גם הוא מהפכן, שבאו לברר את הסכסוך. זוכר אני כי באותו מעמד לא דיבר הרבה ורק הוציא את האקדה מכיסו והניחו על השולחן. והתופרת, נשתכנעה מן ה„נימוק" הזה וחיש־מהר התפשרה עם העובדות. הייתי אז נער קטן והתמונה נחרתה בי היטב. באותה שעה ראיתי את פינחס כעין גיבור קדומים מופלא, שליט כול יכול.

לציור ולפיסול היתה בו נטיה מילדותו ממש. על הצלחתו בתחום זה, עליו להודות לרופא־העיר, ינקובסקי, אשר התעניין בו, ועל־ידי המלצתו ואף תמיכתו החמרית נתאפשר לו לצאת לווילנה וללמוד ציור בבית־ספר לאמנות. הדבר היה בערך בשנת 1906. אין־זאת כי בתחום המהפכני, כבר לא נשאר לו מה לעשות והוא פנה בכל המרץ והלהט לדרך האמנות. מווילנה הוא חזר לעיירה — אמן ממש. עם תיבת הצבעים שלו היה הולך אל מאחורי העיירה ומצייר נופים, ואף בבית גופא עוסק היה במלאכה זו. אצלם בחצר ראיתי פעם נערה צעירה, את ריבצ'ה בתו של שמואל השמש, כשהיא משמשת לו דגם לציורו. במכחול שלו מערבב היה את

הצבעים ומפעם לפעם היה שולח מבט אליה, מסתכל ומתעמק במחשבותיו. ריבצ׳ה ישבה מתוך אורך־רוח וחיוך דק האיר את זויות פיה. וכך עמדתי והסתכלתי עד שהוכנה התמונה.

התמונה נשלמה, ונדמה היה לי, כי זאת היא כן ריבצ׳ה ולא ריבצ׳ה, אולם פינחס היה שבע־רצון ממלאכתו ואת התמונה הזאת יחד עם תמונות אחרות הוא לקח עמו לווילנה, לבהינות שצריך היה לעמוד בהן.

בשנת 1911, או 1912 הוא עזב את ז׳לודוק והלך לפאריס.

על־פי עדותו של עוזר ורשבסקי הוא רעב שם ללחם שנים לא מעטות. בזמן הראשון עוסק היה בציור ובפיסול כאחד. אולם מאז 1919 החל לעסוק בציור בלבד. תמונותיו מצויות בגלריות הגדולות ביותר לאמנות ודברי הערכה רבים נכתבו עליו.

בציורו שלו אין פינחס קרמן הולך בדרך סלולה. המהפכן שבו חיפש תמיד צורות הדשות, נוסח חדש ותוכן חדש. בתמונותיו רוחש עצב־השדות של רוסיה הלבנה, מהלכת בהן הפשטות של הכפריים מארץ מולדתו. הדמויות שלו אינן מכונפות להמריא לשחקים; אין הן מגלגלות עינים למרום. אלו הן דמויות ארציות, כל ת־גתן וסבלן, שמחתן והגיגיהן ארציים ואנושיים הנם. הדמויות שלו מגיעות לשלמותן על־ידי פשטותן דווקא, אף־על־פי שתויהן אינם מצועצעים והקו שלהן שבור. עוזר ורשבסקי אומר: כי קרמן הוא הצייר היהודי הראשון אשר באורח אוריגינאלי משלו, מחזיר את האדם להלך על־פני הקרקע.

קרמן הוא בעל תכונות של יהודי ליטאי, עם השקט הטבעי שלו, והרוגע שלו. בשל תכונה זו משך הוא את ידיו מן הצבעים הרועשים. דמויותיו, תמונות־נופיו טבועים בחותם של איזו שלוה, אשר בפנימיותה תוסס מעין נסתר והיא מאירה את נשמתה של התמונה — אם תמונת איש, ואם טבע ודומם. איזו שירה שקטה מתרוננת בכל יריעותיו, והן מזכירות לנו את יום השבת, שהוא יום מנוחה. החגיגיות של השבת, אותה חגיגיות שבהתלהבות חסידית — זאת אינה מצוייה בתמונותיו של קרמן. אנשיו, כאמור, מעורים וקשורים לקרקע ואין הוא נותן להם להמריא לשחקים.

בשעה שאנו מסתכלים בקלסתר פניו של פינחס קרמן עצמו, או מוטב לומר של פינקה שלנו, ואנו רואים את עיניו המאירות והעצובות, מצחו הרם והגאוני — זוכרים אנחנו את העיירה, את ז׳לודוק, שרשו וצור מחצבתו.

מ. בעזאוויק

אַ רעוואָלוציאָנער, סקולפּטאָר, און קונסט־מאָלער

פֿאַר אַ סך פֿון ברייטן עולם איז דער נאָמען פּנחס קרעמען אומבאַקאַנט. אַ מאָלער אָדער סקולפּטאָר, וואָס זיצט אָפּ זיין גאַנץ לעבן אין פּאַריז, כאָטש ער שאַפֿט גרויסע מאָנומענטאַלע קונסט־ווערטן, קען נישט צוקומען צו די מאַסן ווי, למשל, אַ שרייבער, וועמענס שאַפֿן איז קאָנצענטרירט אין די בלעטלעך פֿון אַ בוך, וואָס האָט אַ ליטעראַרישן ווערט און דרינגט אַריין אין די ברייטע לייענער־קרייזן, פּונקט אַזוי ווי אין אַלגעמיינע ביבליאָטעקן און אין קאַבינעט פֿון דעם קריטיקער. דער שרייבער גיסט איבער זיינע געפֿילן, דורכן וואָרט, אין דעם האַרץ און אין בלוט פֿון דעם לייענער. דער קינסטלערישער „מענה־לשון" פֿון אַ שלום־עליכם אָדער דאָס צמצומדיקייט פֿון אַ בערגעלסאָן איז דאָך מער פֿאַרשטענדלעך פֿאַרן עולם, ווי די קונסט אויפֿן לייוונט, אָדער דער צלם פֿון ליים. דאַקעגן איז די קונסט פֿון מאָלער און סקולפּטאָר אַ קונסט, וואָס דרינגט אַריין דורכן אויג. עס איז אַ קונסט דעריבער מער פֿאַר יחידי־סגולה, פֿאַר פֿיינשמעקער. שוין אָפּגערעדט, וואָס אויך אין פּרייז זיינען די דאָזיקע ווערק נישט צוטריטלעך פֿאַר די קעשענעס פֿון די ברייטע מאַסן.

פּנחס קרעמענס קונסט, איז נישט געווען אַזוי לייכט צו באַנעמען, דאָך איז ער זייער ברייט באַקאַנט, סיי אין דער אַלגעמיינער קונסט־וועלט, סיי אין דער פּראָנצויזישער קונסט־וועלט. אין יאָר 1928, האָט עוזר וואַרשאַווסקי אַרויסגעגעבן אַ מאָנאָגראַפֿיע איבער קרעמענס לעבן און שאַפֿן. אברהם רייזען דערמאָנט אים אין זיינע זכרונות. רייזען האָט וועגן אים גערעדט מיט גרויס פֿאַרערונג. זיי זיינען געווען שטאַרק באַפֿריינדעט.

איך האָב געקענט פּנחס קרעמען פֿון זיין יוגנט, ביז ער איז אַוועק קיין פּאַריז. איך וויל דאָ דעריבער איבערגעבן אייניקע פּרטים און זכרונות, וואָס זיינען מיר פֿאַרבליבן וועגן זיין משפּחה — אונדזערע שכנים אין שטעטל — און אין וועמענס הויז איך בין געווען אַן אַריינגייער.

זיין פֿאָטער, משה יעקב, איז געווען אַ ייד אַ למדן. ער האָט זיך און די משפּחה מפרנס געווען פֿון אַ קרעמל פֿון סעלצער־וואַסער, וואָס ער האָט אַליין פֿאַבריצירט, און כל ימיו געזעסן און געלערנט און בית־מדרש. זיין מוטער, מירקע, איז געווען אַ פֿרומע פּשוטע יידענע. וועגן זייער פֿינקען — ווי מ'האָט אים אַמאָל גערופֿן אין

שטעטל — האָט דער טאַטע אין קרייז פון נישט־משפחה מיטגלידער, קיינמאָל נישט גערעדט. ס׳איז מסתמא געווען דערפאַר, ווייל דער זון איז נישט געגאַנגען אין טאַטנס דרכים. ר׳ משה יעקב האָט ליב געהאַט אין אַ שמועס צו ברענגען אַ מאמר חז״ל, א גמרא אָדער אַ מדרש. איינמאָל, זיצנדיק ביי אים אין שטוב, האָט ער מיר געזאָגט, אז עס איז פאַראַן ערגעץ אַ גמרא אָדער אַ מדרש, וואָס זאָגט, אז אויב עמעצן חלומ׳ט זיך, אַז מען גנבעט אים צו די שיך, איז אַ סימן, אז ער וועט נפטר ווערן. קוקנדיק אויף דעם 70־יעריקן ר׳ משה יעקב, האָב איך ביי זיך אין געדאנק געטראַכט, צי האָט זיך אים אַמאָל נישט געחלומ׳ט אזא זאַך. איך האָב אויך דעמאָלט געטראַכט, וועגן דעם, אז איך בין בעצם ווייט פון די גמרא׳ס און מדרשים, איך בין אָבער דעמאָלט געווען צו יונג ווידערצושפּעניקן אזא אלטן ייד, אַ למדן.

ר׳ משה יעקב, הגם א ייד אַ בן־שבעים, איז ער אָבער געווען געזונט, קאַלט־בלוטיק, באַזאַכט און אַן איין גרויע האָר אין קאָפּ און אין באָרד. זיין עלטערער זון, חיים, איז געווען אַ חזן אין אַ דערבייאיקן שטעטל. זיין עלטסטע טאָכטער האָט חתונה געהאַט פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה, און אַוועקגעפאָרן קיין ארגענטינע. זיין צווייטע טאָכטער, רבקה־דבורה, איז געווען אַ „היינטוועלטיקע״ און אויפגעקלערטע. איך האָב געהאַט דאָס פאַרגעניגן צו פארברענגען מיט איר אַ סך אָנגענעמע שעה׳ן אין די ווינטער־אָוונטן, ביים לייענען צוזאַמען מיט איר פרץ׳ס און בערגעלסאָנ׳ס ווערק. זי איז געווען באַגייסטערט פון איר ברודער פנחס, וועלכער איז אין פאריז ארומגעגאנגען מיט אַ לײדיקן מאָגן און זיך געשאַפן אומשטערבלעכקייט. איינמאָל האָט זי מיר אָנגעזאָגט מיט שמחה, אַז אין אַ בריוו וואָס זי האָט באַקומען פון פנחס׳ן, שרייבט ער, אַז ער ווערט באַקאַנט אין אלע קינסטלערישע קרייזן פון פאַריז. דאָס איז געווען אַן ערך 10 יאָר נאָך דעם ווי ער האָט פאַרלאָזט דאָס שטעטל, זיין משפחה, און זיך אַוועקגעלאָזט אין דער ווייטער וועלט, צו לערנען און צו שאַפן.

אַ פּאָר דאַטעס פון קינסטלערס ביאָגראַפיע ביזן פאַרלאָזן זיין היימשטאָט:

פנחס קרעמען איז געבוירן אין 1890, אין שטעטל זשעלודאָק, וואָס ליגט צווישן ווילנע און גראָדנע. דאָרט האָט ער געוווינט ביזן עלטער פון 21 יאָר. געלערנט האָט ער ביי זיין טאַטן, וואָס איז אויך געווען אַ מלמד און ביי אַנדערע מלמדים אין שטעטל. ער האָט זיך שטאַרק אויסגעצייכנט מיט זיין פעאיקייט תופס צו זיין, אָבער קיין חשק האָט ער ניט געהאַט צו לערנען. צו 13—14 יאָר איז ער אריינגע־טראָטן אין דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג. דאָס איז געווען אין פעריאָד פון 4־טן או 5־טן יאָר. די סכאָלאסטיק, פון דער גמרא האָט ער גיך פאַרביטן אויף פסולע ביכער, וואָס ער האָט גענומען פאַרבאָרגענערהייט לייענען.

דער יונגער פינקע — ווי מען האָט אים דעמאָלט גערופן — ווערט אריינגעצויגן דורך עלטערע חברים אין דער באַוועגונג פון די ס״ר. ער פירט אויס פאַרשיידענע

שליחות׳ן פונעם רעוואָלוציאָנערן קאָמיטעט, ווייל ווי אַ יונג ייִנגל איז ער נאָך נישט אַריינגעפאַלן אין פאַרדאַכט. מיר איז אויסגעקומען צו זיין אין אַ שטוב פון אַ שניידערין, ווו פנחס מיט זיינעם אַ חבר זיינען געקומען אויסגלייכן אַ סכסוך צווישן איר און אירער אַן אַרבעטערין. איך בין נאָך געווען אַ קליין ייִנגל, אָבער דאָס בילד האָט זיך מיר שטאַרק איינגעקריצט אין מיין זכרון. ער האָט גערעדט ווייניק, נאָר ווי־נאָר ער איז אריינגעקומען האָט ער ארויסגענומען אַ רעוואָלווער און אים אַוועקגעלייגט אויפן טיש. מער, ווייזט אויס, האָט דער יונגער קרעמען נישט געהאַט וואָס צוצוגעבן, מחמת די באַלעבאָסטע האָט באַלד אַלץ נאָכגעגעבן. ביי מיר אין די אויגן איז ער דעמאָלט אויסגעוואקסן צו אַ גרויסן העלד אָדער צו אַ נאַטשאלניק...

צו מאָלעריי און סקולפּטור האָט ער שוין געהאַט אַ נייגונג פון קינדווייז אָן. זיין קאַריערע האָט ער געהאַט צו פאַרדאַנקען דעם שטעטלדיקן דאָקטער יאַנקאָווסקי, וועלכער האָט זיך מיט אים פאַראינטערעסירט. דורך זיין רעקאָמענדאַציע און מאַטעריעלער שטיצע איז ער געפאָרן לערנען אין אַ קונסט־שול, אין ווילנע, ווו ער האָט שטודירט מאָלעריי. דאָס איז געווען בערך אין 1906. קאָנטיק, אַז אויפן געביט פון רעוואָלוציאָנערער אַרבעט האָט שוין דעמאָלט קרעמען נישט געהאט וואָס צו טאָן און ער האָט מיט דער גאַנצער עקשנות און ענערגיע זיך גענומען אויפן וועג פון קונסט. פון ווילנע איז ער שוין צוריקגעקומען אַ פאַרטיקער קינסטלער. ער פלעגט גיין מיט זיין קעסטל פאַרבן הינטערן שטאָט און מאָלן לאַנדשאַפטן. ביי אים אין הויף האָב איך אַ מאָל געזען ווי אַ יונג מיידל — ריוועטשע שמואל דעם שמש׳ס, — האָט מען זי גערופן — פאָזירט פאַר אים און ער מאָלט איר פאָרטרעט. מיטן פענדזל האָט ער געמישט די פארבן. אלע מאָל אַ קוק געטאָן אויף איר און זיך פאַרטראַכט טיף אין זיך. דאָס נאַיווע מיידל איז געזעסן געדולדיק און אַ שמייכל האָט געשפילט אין די ווינקלען פון איר מויל. דאָס בילד איז פאַרטיק געוואָרן, מיר האָט זיך אויסגעדוכט, אַז ס׳איז יאָ ריוועטשע און נישט ריוועטשע. קרעמען איז אָבער געווען צופרידן און ער האָט דאָס בילד צוזאַמען מיט נאָך אנדערע מיטגענומען קיין ווילנע פאר די עקזאַמענס.

אין 1911 אָדער 1912 פאָרט ער קיין פאַריז. דאָרט — ווי עס דערציילט עוזר וואַרשאַבסקי — האָט ער אַ סך יאָרן פשוט געהונגערט. די ערשטע צייט האָט ער זיך פאַרנומען מיט מאָלעריי און סקולפּטור. פון 1919 גיט ער זיך אָפּ אויסשליסלעך מיט מאָלעריי. זיינע בילדער געפינען זיך אין די גרעסטע קונסט־גאַלעריעס און אַ סך אפּשאַצונגס־אַרטיקלען זענען וועגן אים געשריבן געוואָרן.

פנחס קרעמען איז נישט געגאַנגען אויף קיין אויסגעטראָטענע וועגן אין זיין קונסט. דער רעוואָלוציאָנער אין אים האָט שטענדיק געזוכט נייע פאָרמען, נייעם נוסח און אויך אינהאַלט. דערפאַר, גלייב איך, איז אים שווער אָנגעקומען צו דער־

גרייכן זיין באַרימטקייט און אָנערקענונג. אין קרעמענס בילדער ווייעט מיט אומעטיקייט פון די ווייס־רוסישע פעלדער און די נאַקעטע פשוטקייט פון די דאָרטיקע פויערים. זיינע געשטאַלטן האָבן נישט קיין פליגל, גלאָצן נישט צו די הימלען — זיי זיינען ערדישע מענטשן. זייערעליידן, פריידן, זייער טרויער, טראַכטעניש האָבן צו טאָן מיט דאָיִקע מענטשלעכע ענינים, זיי פליען נישט אין די עולמות עליונים. זיינע מענטשן־טיפּן דערגרייכן צו שלימות׳דיקייט דורך זייער פשוט׳קייט, כאָטש זייערע שטריכן זיינען נישט קיין געצאַצקעטע, זייער ליניע אַ געבראָכענע. עוזר וואַרשאַווסקי זאָגט וועגן אים: „קרעמען איז דער ערשטער יידישער מאָלער, וואָס האָט אויף זיין אייגענעם אופן צוריקגעברענגט דעם מענטש צו דער ערד".

קרעמען פאַרמאָגט אַן איינגעבוירענע שטילקייט — די רויִקייט און קאַלטקייט פון אַ ליטווישן יידן. דורך זיין דאָזיקן טעמפּעראַמענט האָט ער אָפּגעלאָשן די רעש׳יקע פאַרבן. אויף זיינע מענטשלעכע געשטאַלטן, שטעט און לאַנדשאַפטן ליגט דער חותם פון מנוחה׳דיקייט. אינעווייניק אָבער, אין דער טיף, ברויזט אַ קוואַל, שיינט ארויס אַ נשמה פון מענטש און קעגנשטאַנד און עס זינגט עפּעס ארויס אַ געזאַנג פון אַלע זיינע לייוונטן. וואַרשאַווסקי רופט קרעמענס מאָלעריי „גוישע", וואָס שמעקט מיט פשוטן ריח, אָבער די מנוחה און באַרוטקייט דערמאָנען אַ סך מאָל אין שבת. יאָ, די רויקייט און מנוחה פון שבת — דער שבת פון שטעטל — רוט אויף אַלע זיינע ארבעטן. אָבער נישט די פייערלעכקייט פון שבת. פייערלעכקייט איז נאָענט פון התלהבות, פון חסידישן עקסטאַז און דאָס פאַרמאָגט נישט קרעמען. ער וויל דאָס אויך נישט האָבן. זיינע מענטשן זיינען, ווי געזאָגט, צוגעבונדן צו דער ערד. ער לאָזט זיי נישט פליען.

קרעמענס געשטאַלטן זיינען אַלגעמיינע, אוניווערסאַלע. ער זוכט דאָס כאַראַקטעריסטישע אַלגעמיינע אין די טיפענישן פון מענטשלעכן פילן, אין זיינע נשמה־קעלערס, אָבער יידישע שטריכן זעט מען פאָרט אויף זייערע פּנים׳ער, ער קען פון זיך אַליין נישט אַנטלויפן, ער בלייבט אין זיין אוניווערסאַלקייט דער יידישער קינסטלער.

קוקנדיק אויף זיין פאָטאָגראַפיע, אויף פנחסן, אָדער היימישער גערעדט, פּינקע, מיט די אָפענע גרויסע און טרויעריקע אויגן: מיט זיין הויכן און גאונישן שטערן, דערמאנען מיר זיך אָן אונדזער שטעטעלע זשעלודאָק, וואס איז געווען זיין שטאַם און זיין היים.

הגאון ר׳ צבי אריה לייב לוריא זצ״ל

חותני, הגאון ר׳ צבי אריה לייב לוריא, נולד בשנת תרל״א (1871) בעיר שאקי, חבל סובאלק, לאביו הגאון הגדול ר׳ משה בצלאל, רב העיר. ר׳ משה בצלאל היה אחד מגדולי הרבנים ברוסיה, ובסוף ימיו ישב על כס הרבנות בסובאלק, והיה מפורסם כגאון גדול בדורו, הוא חיבר שנים־עשר ספרים הלכתיים, שהם אבני־יסוד בהיכל של מפרשי הש״ס האחרונים, ואשר קנו להם זכות־אזרח בעולם הלומדים ובישיבות בדור העבר. הרבה רבנים נסמכו על ידיו להוראה וסמיכתו סללה לפניהם את הדרך למשרות רבניות ברחבי העולם.

בנו בכורו (מאשתו השניה הרבנית צ׳רנה מרים ע״ה) הרב ר׳ צבי אריה נתחנך על ידיו והקנה לו רוב תורתו, בבקיאות וחריפות ואת שיטתו המיוחדת בלימוד הש״ס בפלפול ישר בדברי התוספות והראשונים ובסברה ישרה הנובעת מעיון מעמיק, ניתוח הסוגיה בש״ס ומפרשיו. למד גם בוולוז׳ין זמן מסוים ועד מהרה נתפרסם כלמדן מובהק, ברוך כשרון, אשר עתיד מזהיר נשקף לו בעולם התורה.

נשא לאשה את הרבנית שרה אטה בת ר׳ צבי האצ׳ס־מנדלשטאם, אחד מחשובי העיר בזשאגער, מהמשפחות המיוחסות בליטא (שעמה נמנה, המלומד הידוע ברוסיה פרופ׳ מנדלשטאם וסיר מוריס בלוך בגלזגא — באנגליה) ובבית־חותנו ישב על התורה והעבודה כמה וכמה שנים. בשנת תרס״ב (1902) נתקבל להיות רב בעיירה קופציובה, פלך סובאלק, עיירה שרוב תושביה היהודים נתפרנסו מעבודת־האדמה, וגם בה המשיך ללמוד וללמד ולחדש חידושיו בתורה.

עם הופעת הירחון הרבני „שערי־תורה״ בווארשה, נעשה לאחד ממשתתפיו הקבועים ופירסם הרבה חידושי־תורה ברוב הקבצים של ירחון זה.

מאמריו־חידושיו משכו את תשומת לב הקוראים — הרבנים והלומדים, והעמידו אותו בשורה הראשונה עם גדולי הרבנים במדינה, הלוחמים מלחמתה של תורה, חידושיו חדורים היו ידיעה רחבה בש״ס ופוסקים, הבנה מעמיקה ושכל ישר.

אחד מרבני ווארשה, הרב אהרן נפתלי זאוולאדאווער, פירסם פניה לרבני ישראל להיזדקק להיתר עגונה — אשתו של קבלן, שנסע ללומזה לרגל עסקיו ונעלמו עקבותיו. באותו זמן נמצא הרוג אחד בסביבות העיר, שלא זיהו אותו לפני הקבורה, וזה 25 שנה שהאשה נשארה עגונה ואינה רשאית להינשא לאיש. רבה הצעיר של קופציובה, ר׳ צבי אריה לייב, נענה לקול הקריאה ונכנס בעבי־הקורה של הענין

וחיבר „קונטרס עגונה״, בו הוא צולל לעומקה של הלכה ושוחה בים ה„שאלות־והתשובות״ של גדולי הפוסקים בחריפות גדולה ובתושיה רבה, עד שהוא מוצא דרך להתיר את העגונה מכבליה.

„קונטרס״ זה נתפרסם על־ידי מערכת „שערי־תורה״ בשנת תרס״ז (1907), כהוספה מיוחדת לספר „שערי־תורה״ חלק ב׳, וכן צוין שהקונטרס הוא פרי־עטו של „הרב הגאון חריף ובקי, סיני ועוקר־הרים המפורסם לתהילה וכו׳ מוה״ר צבי אריה לייב לוריא, האבד״ק קאפציובה, פלך סובאלק״ והמערכת מוסיפה בדברי הקדמה ל„קונטרס״, כי מחמת „אפס מקום ב,שערי־תורה׳ להכיל את ה,תשובה׳ רבת הכמות והאיכות, דברים ככתבם — ומה מאוד חפצנו להביא בבית־הדפוס חמדה גנוזה זו, שהיא כוללת כמה דברים חדשים בשאלת העגונה, ושהיא ערוכה ומסודרה מאת אחד מגדולי זמננו, אשר כבר יצא טבעו בעולם בחידושיו, ה״ה הרב הגאון המפורסם חריף ובקי, תורתו זך ונקי מוהר״ר צבי אריה לייב לוריא — בן הגאון המפורסם, פאר ישראל ר׳ משה בצלאל לוריא, הגאב״ד סובאלק — לכן אמרנו להביא את ה,תשובה׳ הזאת ב,קונטרס׳ מיוחד, להגדיל תורה ולהאדירה״.

התשובה הזאת, „קונטרס עגונה״, עשתה רושם גדול בעולם הרבנות ושמו של מחברו יצא לתהילה בכל הארץ, כאחד מגדולי הרבנים־הפוסקים. כמה קהילות נתנו עיניהן בו לשימו אלוף לראשם כרב ואב״ד ולבסוף נתקבל לרב בז׳לודוק, בשנת תרע״ג (1913), ביחד עם עמיתו הרב הגאון ר׳ חזקיה יוסף מישקובסקי זצ״ל.

למרות ה„צדדים״ שרבו ביניהם, כנהוג במקרים כאלו, במקומות שכיהנו שני רבנים בעיר אחת, לא נתפסו שני ה„יריבים״, הרב ר׳ צבי אריה לייב והרב ר׳ חזקיה יוסף למחלוקת זו. והם חיו בשלום, אחוה ורעות וממילא שכך הריב בין ה„צדדים״ והשלום הושב על כנו בז׳לודוק במשך זמן קצר יחסית.

עם תום מלחמת העולם הראשונה עזב הרב ר׳ חזקיה יוסף מישקובסקי זצ״ל את ז׳לודוק ועבר לוורונובה, בערך בשנת תרע״ט (1919) והרב צבי אריה לייב נשאר הרב היחידי בעיר עד יומו האחרון, מקובל ואהוב על כל תושביה בלי יוצא מהכלל.

עשרים שנה ויותר ישב הרב ר׳ צבי אריה לייב על כסא הרבנות בז׳לודוק, בהן שנות מלחמת־העולם הראשונה, שנים של מצור ומצוק, רעב ומחסור ושינויי־ערכין ברחוב היהודי, והתענה יחד עם אנשי עדתו באשר התענו, רב את ריבם ודן את דיניהם, ושפט אותם בצדק ובמישור. לא התנשא עליהם, היה מהנעלבים ואינם עולבים, הסביר פנים לכל אחד ואחד, כעשיר וכדל, צנוע במעשיו ובהליכותיו, בורח מן הכבוד והשררה ודן את כל האדם לכף זכות. רבות עמל ופעל, כדי לשמור על ה„גחלת״ של האמונה והמצוות, בזמנים שרוחות חדשות החלו לנשוב ברחוב היהודי ורבים התרחקו ממקורות התורה והאמונה והשתדל בכל כוחותיו, לעצור בעד

התדרדרות זו, עד כמה שידו היתה מגעת. הכניס שיפורים ב„תלמוד־תורה״ והביא מהחוץ מורים מנוסים, כדי למשוך את רוב ילדי העיר לחינוך מסרתי ויחד עם זה לא לוותר על לימודי־חול. השקיע הרבה כוחות, כדי להתאים את בית־המרחץ ומקוה־הטהרה לדרישות ההגיינה וכיוצא בזה.

אולם את עיקר מטרתו ושאיפתו בחיים ראה באחת: „לישב באהלה של תורה וללון בעומקה של הלכה... ויקוים בי מקרא שכתוב ,ואגורה באהלך עולמים׳״ (בהקד־מתו לספריו „ארץ־צבי״ על מס׳ מועד קטן).

על השאלה, שאלת רבים, הלא די בספרים המרובים שנתחברו ע״י המחברים הראשונים ולשם מה יש להוסיף עוד ספר על המון הספרים בספרות הרבנית הוא עונה בגאון ובעוז: „לא בעד אנשים ריקים מתורה ותושיה חיברנו את ספרנו, רק בעד אנשים... אשר התורה חביבה עליהם, ואשר ישישו לקראת מלה חדשה בתורתנו, כאשר ישישו דגי הים לקראת טפה אחת של גשם בשעה אשר יש די והותר מים בים הגדול, לרוות את צמאונם, להם ובעדם העלינו רעיוני רוחנו על ספר... ואנשים כאלה עוד נמצאים וישנם בין עמנו, תודה לה׳, עוד לא אלמן ישראל״.

מתוך הכרה ברורה זו, שירש מאביו הגדול, הוא מתאמץ בכל כוחותיו להוציא את ספריו האחרונים של אביו, בתוספת הערות, השגות וחידושים משלו שקראם בשם „ארץ־צבי״, ואשר למעשה יהוו הם ספרים שלמים בפני עצמם. הוא מוציא לאור את הספר „מצבת־משה״ על מס. מועד קטן, יחד עם ספרו „ארץ־צבי״ ו„מלאכת־בצלאל״ על מס׳ שבועות עם „ארץ־צבי״ כנ״ל, אולם הוא לא זכה לראות את ספרו זה בצאתו לאור מתחת למכבש הדפוס, כי לקח אותו אלקים. רוב חידושיו ותורתו (מלבד חלק קטן שפירסם בירחונים שונים כמו „שערי־תורה״, „שערי ציון״ „יגדיל תורה״ ועוד) נשארו בכתובים ואָבדו משחרבה הקהילה הקדושה ז׳לודוק, יחד עם יהודיה, בתי־כנסיותיה וספריה, ע״י הנאצים ימ״ש.

בסוף ימיו חלה במחלת הקצרת שהתישה את כוחותיו האחרונים והכריעה אותו. בחודש סיון תרצ״ג (1933) פקדה אותו התקפה קשה ובפקודת הרופא המקומי הובל לוילנה לבית־חולים, אולם בדרך השיב את נשמתו הטהורה לבוראו וארונו הוחזר לז׳לודוק ובה הובא למנוחת עולמים, במעמד כל אנשי העיר, אנשים, נשים וטף ובמעמד כל רבני הסביבה שספדו לו והעריכו את אישיותו הגדולה והאצילה.

הניח אחריו: אשה, הרבנית שרה אֶטה; בן, הר״ר מאיר, ת״ח ומשכיל, סוחר נכבד בנאוואהרדאק; בת, — רעייתי מרת שיינא, שניספו בשואה עם משפחותיהם, **ה׳ ינקום דמם!**

ספר

מצבת משה

כולל חדושים וביאורים על מסכתא

מועד קטן

מאת כבוד הגאון הגדול והאמיתי המפורסם בדורו מרן

משה בצלאל לוריא זצוקללה"ה האבד"ק סוואלק

[illegible]

ונלוו אליו הגהות והערות וקצת חדושים וביאורים אשר בשם

"ארץ צבי" מכונים

מאת בנו תלמידו

צבי אריה ליב לוריא [illegible]

ווילנא

שנת תרפ"ד לפ"ק

[illegible]

ב. אביאל

רבה האחרון של ז'לודוק

רוצה אני לספר בזה על רבה האחרון של הקהילה הקדושה ז'לודוק, על הרב הגאון רבי אלחנן סורוצקין. כיון שהדברים המסופרים בו ובתולדותיו הנם בעת־ ובעונה־אחת גם אַספקלריה לחייהם של יהודי ז'לודוק בשנות השלושים של המאה הנוכחית ובשנים הראשונות של מלחמת־העולם השניה.

הגאון רבי צבי אריה לייב לוריא זצ"ל בחר ברב ר' אלחנן להיות חתנו, בעל בתו שיינה הי"ד. אולם מכּאת מחלתו והסתלקותו לא נתגשם הדבר בחייו. לאחר פטירתו, בחודש סיון תרצ"ג, התארס רבי אלחנן עם בתו והוכתר להיות רבה של ז'לודוק, במעמד כל רבני הסביבה, ובהם הגרח"י מישקובסקי, רבה של ז'לודוק בעבר וכן הרבנים מאיישיקוק ואסילישוק וכו'.

אף־כי צעיר לימים היה הרב החדש, נתקבל הוא על ידי תושבי ז'לודוק בכבוד ובאהבה וכל עניני העיר נחתכו על־פיו. הוא לא נרתע מהביע את השקפותיו בכל עניני העיר.

הרב, רבי אלחנן, נולד בשנת תרס"ו (1905) בטלז, לאביו הגאון רבי זלמן סורוצקין. ולאמו הרבנית שרה מרים, בת הגאון רבי אליעזר גורדון מטלז. הוא חונך על ברכי זקנו, הגאון רבי אליעזר גורדון, רב העיר וראש הישיבה הגדולה והמפורסמת בעולם.

משפחת סורוצקין, שהיא משפחה רבנית מפורסמת מזה דורות מתייחסת אל הגאון המקובל רבי ישראל יפה אב"ד שקלוב — מחבר ספר הקבלה „אור ישראל", שחי בימי גזירות ת"ח. זקנתו, אם אביו, היתה בת הגאון רבי חיים שורין, מחבר הספר „דברי חיים". והמשפחה מתייחסת על הצדיק המפורסם רבי לייב שרה'ס, שהיה בעל מופת והציל בשעתו הרבה יהודים מידי ה„פריצים" העריצים שהתעללו בהם. הרב אלחנן היה בילדותו הנכד האהוב על זקנו הגאון רבי אליעזר גורדון, שהיה מתפאר בכשרונותיו ומנבא לו גדולות.

אחרי פטירתו של הגאון רבי אליעזר, עברה המשפחה לוורנובה וז'טל, מקום־שם ישב אביו הגאון, רבי זלמן סורוצקין, על כס הרבנות. עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה נמלטה המשפחה למינסק, ובגיל 11 הוצא הנער מן ה„חדר" ונתקבל

לישיבה במינסק, שבראשה עמדו רבני מינסק המפורסמים, הגאונים רבי יהושע הורודנר ורבי אריה דרדק — חתנו של רבי איסר המפורסם, שהקים במינסק את בית־הכנסת המפורסם שנקרא „ר' איסר'ס חדר". בילדותו הצטיין אלחנן בלימודיו בישיבה הנ"ל, עד שידע את הגמרא (קדושין) „על מחט" (היו נועצים מחט בדף הראשון של הגמרא והנער ידע איזו מלה כתובה במקום זה בכל דף מדפי הספר).

בבחינה הראשונה שהתקיימה במעמד חשובי העיר, בחן אותו רבה של העיר, הגאון רבי אליעזר רבינוביץ, שנקרא ה„גדול ממינסק", והעניק לו תעודת הצטיינות ופרס של 5 רובלים. עם סיום המלחמה, כאשר המשפחה חזרה לז'טל, המשיך ללמוד בישיבת ז'טל, שבראשה עמד הרב הצדיק רבי צבי חורגין (דודו של פרופ' חורגין, מיסדה ונשיאה של אוניברסיטת בר־אילן). בגיל 15 נתקבל לישיבת מיר המפורסמת, בה למד כעשר שנים, והיה בין בחיריה ומצטייניה של הישיבה. במשך תקופה מסוימת למד ב„חברותא" עם המשגיח, גדול בעלי המוסר שבדור, הגאון הצדיק רבי ירוחם לייבוביץ.

רבי אלחנן הוסמך להוראה ע' ראשי הישיבה, הגאונים רבי אברהם צבי קאמאי אב"ד ור"מ מיר ויבל"ח הגאון רבי אליעזר יהודה פינקל שליט"א וכן ע"י הגאון רבי מאיר מאירוביץ הי"ד אב"ד נהברדוק.

כפי שכבר ציינו ניהל הוא את כל עניני העיר ז'לודוק והקהילה, ללא פחד ומורא וקיים את המקרא: „לא תגורו מפני איש". ופעם, כאשר אחד מבעלי האיטליזים לא נשמע להוראות השו"ב בעניני כשרות, אסר עליו למכור בשר, עד אשר נכנע וקיבל על עצמו את סדרי הכשרות הנהוגים בעיר. להדגמת אומץ לבו, של הרב, כדאי לציין את העובדה הבאה, שהיתה לשיחה בפי כל: — כמו בשאר העיירות בסביבה, כן גם בז'לודוק, היו שייכות אדמות העיר וסביבתה ל„פריץ", הנסיך הגראף צטוורטינסקי. הרבה מתושבי ז'לודוק, היו תלויים בפרנסתם בו. והנה פרץ סכסוך חמור בין תושבי העיר לבין ה„פריץ", בדבר שטח מרעה גדול שהיה סמוך לעיר, ואשר השתייך ל„פריץ". תושבי העיר השתמשו בשטח זה למעלה ממאה שנה למרעה בהמותיהם. מעולם לא שילמו תשלום כלשהו עבור השימוש בשטח. לפתע קפצה עליהם גזירת ה„פריץ", שדרש מהם שיסתלקו מן השטח וילכו לרעות בשדות אחרים, או שיחסלו את עדריהם. ה„פריץ" נימק את דרישתו במצב של היהודים, אשר הוטב בשנים האחרונות, ובכך שהוא עצמו זקוק עתה לשטח המרעה. בעיר קמה זעקה גדולה ומרה, אולם אף אחד מתושבי ז'לודוק לא העיז להסתבך עם ה„פריץ", ואף לרב יעצו לעמוד מרחוק. אולם הרב, רבי אלחנן, לא שמע לעצתם ויצא בגלוי למלחמה עם ה„פריץ". במאבק זה נתגלה הרב במלוא שיעור קומתו, וניהל את המלחמה בעוז ובתנופה רבה. הוא נסע לווילנה, והתקשר עם עורך־דין נוצרי שהיה אחד מטובי הפרקליטים, ואשר קיבל על עצמו, בדמים מרובים,

לנהל את המשפט. ה„פריץ״, שנדהם ממעשה נועז זה שלח שליחים אל הרב וניסה להפחידו ולהשפיע עליו שיחדל מהמאבק שלו. אולם הרב דחה את פניהם ואמר להשיב ל„פריץ״ שעליו להתבייש לעומת אבותיו, שעשו טובות ליהודים ועזרו להם ולעצמם כאחד, ע״י פיתוח העיר והגדלת מספר תושביה, ואילו הוא, הנכד, חותר בכל כוחותיו להחריב את העיר. המשפט נגד הפריץ התנהל הרבה שנים ומדי פעם היה הרב נוסע לווילנה לייעץ לעו״ד איך לכלכל את הענינים ומה להשיב על טענות ה„פריץ״. עורך־דין זה אמר פעם לרב: „חבל שאינך עוסק במקצוע הפרקלי־טות, מובטחני שהיית אחד מגדולי המשפטנים בארצנו״...

הרב רבי אלחנן פעל גם הרבה בשטח החינוכי, ובימיו גדל מספר התלמידים בתלמוד־תורה. רמת החינוך של הת״ת עלתה, והרב הביא מורים מוכשרים בעלי הכרה דתית. במשך הזמן הצליח גם לכוון כמה מבוגרי ביה״ס לישיבות. כן אורגנו על־ידיו שיעורים בתורה: — דף גמרא יומי בביהמ״ד הישן, שיעורי חומש בכל ערב שבת בהשתתפות קהל רב. כן הביא הרב פועלים מז׳טל, לצורך בניית תנור בבית־הכנסת החדש, כדי לאפשר להתפלל בו גם בחורף (עד אז היה בית־הכנסת החדש פתוח רק בחדשי הקיץ).

עם הקמת הקהילה האזורית (ע״פ פקודת השלטונות) צורפה ז׳לודוק, יחד עם אורלובה ורוז׳אנקה לקהילת שצ׳וצין. הרב עמד בראש הסיעה הז׳לודקאית, שמנתה 3 נציגים מתוך 8 חברי ועד הקהילה, וע״פ דרישתו סודר, ע״י הסכם פנימי שכל עיר תנהל חשבון נפרד של הוצאותיה והכנסותיה ולא יועברו כספים מעיר לעיר. הרב גם נבחר כסגן רב הקהילה האזורית. למעשה נחתכו עניניה של הקהילה האזורית על ידיו.

במשך השנים יצא שם הרב לתהילה בכל הסביבה, ובמקרה של דין־תורה היו מעדיפים להביא את דינם בפני הרב, רבי אלחנן. כאשר נתפנה כיסא הרבנות של קהילת אוגוסטוב הוצעה לרב כהונת הרבנות, אולם הרב סירב להיענות להצעה בגלל טענות החזקה של הדיין הזקן. כן הוצע לו כיסא הרבנות של דנציג, והוא דחה גם את ההצעה הנכבדה והמושכת הזאת.

הרב סורוצקין נתן ביטוי להשקפותיו בעניני הכלל והלאום במאמרים פובליציסטיים שנתפרסמו בבטאונה של היהדות החרדית בווילנה „דאָס וואָרט״. כן פירסם מאמרים ב„דרכנו״ — בטאונה של אגודת ישראל. הוא נבחר לוועד הראשי של „אגודת ישראל״ בקרעסן. בשנת תרצ״ט הוזמן הוא להרצות את ההרצאה המרכזית על דרכי החינוך החרדי במדינת פולין, בוועידה הארצית של הסתדרות „חורב״ — מרכז בתי־החינוך החרדיים בחבלי הקרעסן — וזאת ע״פ הזמנתו ובקשתו של גאון הדור, רבי חיים עוזר גרודזנסקי זצ״ל.

עם כיבוש ז׳לודוק ע״י הסובייטים, החלו כל רבני החבל להימלט לווילנה,

שסופחה לליטא החפשית, מכיון שהשלטון הסובייטי החדש, הצר את צעדיהם, וכבר בימים הראשונים נטל מהרבנים את כל הסמכויות, — הקהילות פוזרו ויד השלטון היתה נטויה לאסור את הרבנים ואת פרנסי הציבור או להגלותם לסיביר.

במשך החורף הכבידו אנשי השלטון את ידם על הרב סורוצקין ולבסוף הושיבו בדירתו „שכן" — משפחה קומוניסטית אחת שהצרה את צעדיו, עד שנאלץ לעזוב את דירתו ולמצוא מקלט בחדר קטן אצל א' מהבעה"ב. ברור היה לכול, כי צעד זה, אינו האחרון שנקטו אנשי השלטון נגד הרב וכי ידם עוד נטויה. הרב הוכרח אָמנם להימלט לווילנה. לפני צאתו הציע לפרנסי ז'לודוק למנות במקומו את הרב ר' מאיר פצינר (הי"ד), רבה של אורלובה, שהיה איש צנוע ובלתי־מוכר לאנשי השלטון כעסקן ובעל השפעה. אנשי העיר התנגדו לזה, אולם לבסוף שוכנעו שאין בפני הרב סורוצקין ובפניהם כל דרך אחרת. והתנו תנאי כי בשעה שתהיה האפשרות על הרב סורוצקין לחזור ולהיות רבה של ז'לודוק. והרב פצינר הסכים לתנאי זה וחתם על כתב התחייבות כנ"ל, ביחד עם ראשי הקהילה בז'לודוק.

בלב כבד עזב הרב סורוצקין עם רעיתו ובתו (הי"ד) את ז'לודוק ועברו באורח זמני לטראב, מקום בו היכו להזדמנות לחצות את הגבול בדרך־לא־דרך ולהגיע לווילנה. באסרו חג פסח ת"ש ניסה הרב עם רעיתו ובתו לעבור את הגבול ונתפסו ע"י חיל־משמר הגבול הסובייטי. אחרי כמה ימים שיחררו הסובייטים את הרבנית ובתה, אולם הרבנית פחדה לחזור לז'לודוק והעדיפה לגור בנהברדוק יחד עם אמה, הרבנית שרה עטע לוריא (הי"ד) אצל אחיה ר' מאיר לוריא (הי"ד), ויחד עם כל בית ישראל ניספו בשואה.

הרב סורוצקין הועבר ע"י הסובייטים לבית הסוהר באושמינה, מקום בו ישב כ־10 חדשים בתנאים קשים ללא נשוא. הרב נדון, שלא בפניו, להמש שנות עבודת פרך בעוון „ציונות", והועבר מאושמינה לצפון הרחוק, בסביבת ארכנגלסק וולוגדה — למחנה עבודה ביערות־עד. בהגיעו לשם קיבל הרב מכתב מאשתו הרבנית, בו הודיעה לו על הולדת בנו בן־ציון (הי"ד), וכי שלום לה ולבניה. כן קיבל הרב סורוצקין מכתבים מז'לודוק, מר' יעקב דרבינסקי בשם כל אנשי העיר. בהם הוא עודד את הרב והבטיח לו, כי כל זמן שתהיה בידם היכולת ולו הקטנה ביותר יתמכו בו ובמשפחתו ויחלקו את פת־לחמם עם הרב. ואכן, קיבל הרב חבילת מצות וחבילה עם בגדים חמים, שאיפשרה לו להחזיק מעמד בצפון הקר והאכזרי. עם פרוץ המלחמה בין רוסיה וגרמניה נותק הקשר בין הרב ואנשי עירו ומשפחתו, ועלה הכורת על עירו ז'לודוק ועל משפחתו הי"ד.

בראשית 1942 שוחרר הרב סורוצקין ממחנה המאסר, במסגרת החנינה הכללית שניתנה לכל אזרחי פולין שנמצאו ברוסיה. הרב הוגלה להבל מולוטוב באורל, שם

עבד ב„סובחוז" ואח"כ בבית־חרושת לייצור נייר. עפ"י השתדלות אביו של הרב — הגאון רבי זלמן סורוצקין מירושלים נתמנה הרב רבי אלחנן לרב צבאי בצבא הפולני של הגנרל אנדרס, אבל עד שעלה בידו להגיע, בימים ההם, לקויבישב, שהיתה הבירה הזמנית של רוסיה — ומקום המושב של הצירות הפולנית וחיל אנדרס — הורעו היחסים בין ממשלת פולין בגולה, ממשלת שיקורסקי, ורוסיה, וצבא אנדרס עזב את גבולות רוסיה. כשהרב סורוצקין הגיע סוף־סוף לצירות הפולנית בקיובישב, נאמר לו ע"י אנשי הצירות, כי לא יוכל לקבל את תפקידו כרב־צבאי, כיון שהצבא הפולני כבר עזב את רוסיה, וכי עליו לחזור לעבודתו בחבל מולוטוב. בינתיים הלשינו על הרב שהוא מבאי־בית הצירות הפולנית, והוא נאסר פעם נוספת ע"י הבולשת הסובייטית והואשם בעוון ריגול. הרב עונה קשות ע"י הבולשת והועבר מבית־הסוהר בקיובישב לבית־הסוהר במולוטוב, שם ביטלו את אשמת הריגול נגדו ובמקום זה נאשם בעוון היותו רב (אלמנט אנטי סוציאלי ועוין למשטר הסובייטי) והוציאו את דינו, שלא בנוכחותו, ל־5 שנות עבודת־פרך במחנה אסירים. הרב הועבר למחנה־כפיה באורל ואח"כ למחנה עבודה בסיביר.

אחרי התערבותם של ארגונים דתיים בארה"ב, שפנו בקריאה לסטלין ולאחר פניה אישית של הרב הראשי הרצוג זצ"ל לשגריר הסובייטי מייסקי שביקר בארץ, שוחרר הרב בשנת 1944 והועבר למוסקבה, מקום בו היה תחת הפיקוח הקפדני של הנ. ק. וו. ד.

הרב סורוצקין השתלב בעבודת הרבנות והקהילה במוסקבה, והיה דורש בכל שבת בבית־הכנסת הגדול של מוסקבה. הוא גם היה הנואם המרכזי, יחד עם הרב שלייפר — רבה של מוסקבה, בעצרת האזכרה ל־6 מיליוני היהודים שנטבחו ע"י הנאצים, עצרת שנתקיימה במוסקבה במעמד אלפי יהודים, בהם יהודים מראשי השלטון הסובייטי (בתוכם רעייתו של מולוטוב, והרבה גנרלים של הצבא האדום וכן פקידים בכירים של הממשלה הסובייטית).

באמצעות העתון „וולנה פולסקה", שהופיע במוסקבה, התקשר הרב סורוצקין עם כל הרבנים ובני־הישיבות שהוגלו לכל רחבי רוסיה ועזר להם בסידור עניניהם ושובם לפולניה, וכן במשלוח חבילות מזון. בהתחלת שנת 1946 הותר לרב סורוצקין לחזור לווארשה. ראשי הוועד היהודי — שחזרו מרוסיה לפולניה — הציעו לו את משרת הרב הראשי של פולניה, אבל הוא דחה את ההצעה והעדיף לקבל את תפקיד נשיא אגודת ישראל בפולין. כן נבחר הרב לחבר בוועד הקהילות בפולניה, שניסה לארגן מחדש את החיים הדתיים. הרב סורוצקין גם אירגן „קיבוצים" לעשרות בכל רחבי פולין ושלזיה (שסופחה לפולניה) בהם נקבצו מאות צעירים ממחנות ההשמדה ומגלות רוסיה, ע"מ לעלות לארה"ק (בעליה ב׳). אחרי כמה חדשי עבודה מאומצת ויגיעה עלה הרב סורוצקין לארץ־ישראל.

גיטל פומרנץ

אורלובה, עיר־מולדתי

אורלובה, עיר מולדתי הקטנה, לא היה בה אלא רחוב אחד. באמצעו ראית גשרון של עץ, נטוי על־פני ערוץ מים חופזים, אשר זרמם אץ־רץ להשתפך אל נהר הניאֶמן. מצדו האחד של הגשר מצוי היה „הרחוב שלנו" ומצדו השני — „הרחוב שלהם". רחוב הגויים שקרוב היה מאוד לנהר הגדול. לא רחוק מכיכר השוק נמצאו שני בתי־הכנסת, בית־המרחץ ובית־הכבאים. יהודים ושאינם יהודים היו כאן בשכנות אלה ליד אלה, עבדו וסחרו. רבים היו בעיירה בעלי־המלאכה — סנדלרים וחייטים, נגרים ורפסודאים, שהיו מצרפים קורות עצי היער אלו לאלו ועושים מהן רפסודות לזַשיטן לגרמניה, עם זרמו של הניאֶמן.

יושבי המקום ידעו כאן חיים של רוָחה ופרנסה. רבים מבין היהודים היו מגדלים ומפטמים אוזים, ובימי החורף, היו הבשר והשומן בשפע. גויים היו מביאים לעיירה עגלות־חורף טעונות עצים להסקה; בעלי־המלאכה, שבין היהודים, משכו את חיותם מהכפריים שבסביבה. תופרים היו את פרוותיהם, מפרזלים את פרסות סוסיהם, מתקנים נעליהם — והכפריים היו משלמים בכסף מלא או בשוה־כסף — תוצרת משקיהם.

ביום א׳ היו מהלכים על־פני אורלובה צלילי הפעמונים של בית־היראה שלהם — ביום זה היו מתכנסים בעיירה נוצרים, תושבי הכפרים — הם ונשותיהם, בניהם ובנותיהם. בשעות הצהרים, בצאתם מבית־תפילתם, פושטים היו על־פני החנויות לקנות את מצרכיהם — נפט, מלח ודגים־מלוחים; מטפחות־ראש ובדי־צבעונין — להתקין מהם שמלות לבנותיהם, ואריגים למלבושי בניהם. בחגיהם של ימות החורף — בחג המולד בעיקר — חשים היינו כעין טינא מצד הנוצרים כלפינו — אמונתם, כי היהודים צלבו את משיחם, עשתה את כל אלה, ומי שדעתו הוסחה מכך, היה הכומר בבית־היראה מזכירו.

הגויות, אשר עסקו במעשי־טויה, גם הן נזדקקו לחנויות היהודים — קונות היו חוטים צבעוניים ומשלבים אותם באריגי־הטויה שלהם. יש שהיו קונות צבע וצובעות בעצמן את החוטים, ויש שהיו מוסרות את מלאכת הצביעה לניסים הצבע, שמלאכתו היתה בכך.

הבית שלנו, כבתים אחרים, עשוי היה עץ — רהיטינו, שולחנות של עץ וספסלים

של עץ. גגות הבתים היו לרוב מקש. דליקות היו פורצות, איפוא, בעיירה לעתים קרובות. רצפת הבית היתה של עפר. רק בכמה בתים מיוחדים יכולת לראות רצפה של עץ... גם שני בתי הומה היו בעיירה — כלומר בתים עשויים לבנים. האחד, ביתו של שמעון הנגיד והשני — של הינדה בֶּרֶ"ס. בית חומה זה כבר עמד בנס, שבע־ימים־ושנים היה, עד שכרע ונפל.

אבי נתקרא משה המלמד, ואמי — ציפה־ריבה. שמונה ילדים נולדו להם — הנערים, משגדלו יצאו את הבית ונדדו למרחקים — לקנות תורה בישיבות השונות, שם היו מקיימים את תלמודם מעוני ואוכלים „ימים". ביתנו היה קטן, אך התנור בו גדול — ובו אָח שנתקרא — „פריפעצ'אָק" ומלמטה מעין כּוּך לתרנגולות. שני חלונות היו בביתנו וצוהר קטן מעל למיטה. בוקר אחד, משהתעוררתי, ראיתי כי הצוהר אדום כולו. עודי תמהה על התופעה וכבר הובהלנו והוגד לנו כי אש אחזה בביתו של דודנו, נחום־יודל. היה זה באישון לילה.

דודי, נחום־יודל, היה אחיה של אמא והבית בא לו בירושה מסבי. הבית כּלה בעשן, אך כיון שהלילה שקט היה, ללא רוח, כובתה האש. למחרת היום בא אלינו הדוד והדודה להיועץ מה לעשות, היכן יתגוררו, משפחה גדולה ומטופלת בילדים? אבי יעץ לדוד כי יעזוב את אוֹרלוֹבה ויסע לאמריקה — לארץ הזהב, ואם השם יצליח את דרכיו יוכל לימים להעביר לשם גם את אשתו ואת ילדיו. דודי שמע בעצת אבי: מכר הרבה מן המטלטלין שלו, נפרד מאשתו וילדיו ויצא לארץ־הזהב, לחפש שם את אָשרו.

דודתי שכרה חדר וחיכתה למכתבים, ואף לכמה דולארים. וכדי להתקיים עד בוא הימים הטובים, התקינה גן־ירקות במקום, בו עמד ביתם הנשרף. שש ערוגות עשתה בגן, — שתלה וזרעה וחיכתה... לבשורות טובות מעבר לים. וכשבא היום המקווה והמכתבים הגיעו, היתה השמחה רבה אצל כולנו. אבא היה עורך־וכותב את מכתבי־התשובה, ולא רק בשביל דודתי, גם בשביל אחרים, שהיו להם ילדים או הורים במרחקים.

אבא היה מלמד, ועשה את מלאכתו מאהבה. ואני, מה נהניתי לשמוע את ניגון ההפטרה בכל יום שישי — את הניגון המתוק של טעמי־המקרא. עד היום יימשך לבי אחרי ניגוני התפילות השונים, ודאי נשאר בי הדבר מן הימים ההם. השבת היתה ניכרת מאוד בעיירתנו הקטנטונת. הכול הוסיף לה איזה חן, — הבגדים המיוחדים והשלוה הקדושה, אפילו הטשוֹלנט, הפשטידה, והצימעס עם הקישקע, אף הם כמו הוסיפו משהו מיוחד. ביום השבת היו מתאספים בני הנעורים — נערים ונערות והיו מתנים אהבים, מתווכחים, רוקדים ואף מתפלספים. בעונת החורף היו בני הנעורים יוצאים אל הניאָמן להתחלק על הקרח, במחליקים ובמגלשות. אלה שחסרו כלים להחלקה, היו להם נעליהם תכלית לכך. השמחה היתה רבה והפנים משולהבים, ואם

קרה והמחליקים על הקרח, נכשלו ונפלו זה על זה ערמה אחת, היינו גם עתה מתמלאים עליצות.

בימי הקיץ הרבינו ללכת ליער, שקרוב היה מאוד. הנערים היו נוטלים עמם חבלים ארוכים, מטילים אותם מעל ענפי העצים העבותים ומתקינים מהם נדנדות. אם קרה ומישהו נפל מן הנדנדה, היה גם זה חומר לצחוק ולבדיחות־הדעת. מי שנקרעו מכנסיו בטפסו על אחד העצים — לא ראה בכך אסון גדול, במו ידינו היינו מאַחים את הקרעים והכול בא על מקומו בשלום.

מעשה מחריד

בשכנות אתנו גרו גם הנוצרים — מפגרים היו אחרינו, וגסים בהתנהגותם. בדרך־כלל חיינו בשלום עמם, אולם קל היה לשסותם בנו, וללבּוֹת יצרי איבה.

היה לנו שכן, שמו איצ׳קה הוואַזאַק, כלומר: מוביל קורות־העצים מתוך היער. שם אשתו שרה־הֶשקה ולהם הרבה ילדים. איצ׳קה שמוּר בזכרוני, בעיקר בשל מעשה מחריד שנתרחש בילדותי. בשעת הערבים, בשבת אחת של חורף, ישבתי ליד החלון ודי־שקפתי החוצה, בצפותי לאבא ואמא שהלכו לבית־הכנסת לתפילת מעריב. בבית כבר שלט חושך, כי שומרי־מצווֹת היינו ולפני שנראו הכוכבים בשמים הקפדנו שלא להעלות אש. והנה הם שבו. אמא החליפה שמלותיה והסיקה את התנור ואף העמידה בו משהו לבשל; אני ואַחי הקטנים ישבנו מול פי התנור ונהנינו מן האש המרצדת ומן ההום אשר שפע עלינו. אבא יצא להכניס עצים נוספים ונשתהה משום־מה מחוץ לבית. אמא נעשתה חסרת־מנוחה ואף היא יצאה החוצה. פתאום שמענו את קולה:

„אל תלך, משה, אל תלך! הם עוד יהרגוך!״

גם אנו, הילדים, נבהלנו מאוד ויצאנו החוצה. תמונה איומה נתגלתה. גויים מכים את אבא בגזרי־עץ שבידיהם, והוא כולו שותת דם. הגויים מיהרו להסתלק. פצע עמוק בראשו של אבא, ואמא — ידה שבורה. והמעשה כך היה — תחילה ביקשו לתפוס את איצ׳קה הוואזאק, שהיה קל וזריז והצליח לברוח, והנה נתקלו בהורי ושפכו עליהם את חמתם. אנחנו, הילדים, החילונו לבכות ולצעוק, שכנים נזעקו למקום. אף איש לא ידע מה לעשות וכיצד להושיט עזרה לנפגעים. רק חובש היה בעיירה, אך הוא טען, כי אין ביכלתו לעשות משהו, כיון שיד אמא שבורה ולדבריו צריך לטפל בכך רופא־מומחה. פתאום הופיע במקום איצ׳קה הוואזאק ועתה נודע לנו מה שהתרחש. היתה לו, לאיצ׳קה, מעין הרגשת אשמה כלפי הורי והוא אמר:

„ר׳ משה, בגללכם ניצלתי מידי הרוצחים. רוצה אני, איפוא, לעשות משהו למענכם. אני רץ מיד ורותם את סוסי לעגלתי ואובילכם לז׳לודוק לרופא המומחה״. יודעי דבר החלו להלביש את אבא ואת אמא, עטפו אותו בהרבה בגדים חמים ואיצ׳קה הובילם בעגלת־החורף אל הרופא בז׳לודוק.

אנחנו, הילדים, נשארנו שטופי־דמע בבית. תחילה היו אתנו הרבה שכנים, לאחר־מכן עזבו הם את ביתנו ורק שכן אחד נשאר עמנו לשמרנו. השכיבו אותנו וציוו עלינו לישון, אך אני לא יכולתי בשום פנים להירדם. הלב רטט בי מפחד ומגעגועים לאבא־אמא. למחרת, בצהרי היום, החזיר איצ׳קה את הנוסעים שלו מז׳לודוק לאורלובה. אבא היה פצוע קשה וראשו חבוש, ואמא, ידה הימנית נתונה היתה בגוש גבס גדול; אמא היתה בוכה ומקוננת על גורלנו:

„אוי לי ואבוי לי", היתה טוענת, „מי יבשל בשבילם ומי ינקה ויכבס וישגיח על הכל".

פגיעה זאת ענינה לא הסתיים עדיין. אנשים השיאו עצות לאבא, כי יתבע את הגויים לדין. עבר זמן רב עד שנאספו המסמכים והנתונים למשפט. כותבים היו ומוחקים ושבים ומסבירים ללבלר, אשר הכין את התעודות. שלוש פעמים דחו את המשפט, בשל אמתלאות שונות. בסופו של דבר לימדו אנשי הרשות סניגוריה על הפורעים והסבירו, כי שיכורים היו בעת המקרה. ואם שיכורים, סימן בכך כי יין שתו. נשאלת איפוא השאלה, היכן השיגו את היין? והתשובה הן ברורה — אצל היהודים. שמע מינה, כי לא הם האשמים אלא היהודים, שמכרו להם את המשקה. וכך נסתיים המקרה המעציב הזה.

חלום הגן

לא רק מאורעות מעציבים, גם שמחות ידענו בחיינו. כיון שדודי, אשר היגר לאמריקה, ביקש להעביר אליו את בנו בכורו והוא זקוק היה לכספים לשם כך, מכר את מגרש ביתו לאחי ואחותי, שנמצאו בארצות־הברית. כלומר: הם קנו את גנו של הדוד בשבילנו — משפחתם באורלובה. היתה זאת חלקת־אדמה יפה ובה שש ערוגות ארוכות, ואנחנו נהיינו פתאום, בן־לילה, בעלי נחלה ממש. שמחתנו היתה רבה מאוד, והחלטתנו איתנה לעבד את השטח הזה. מכאן גם ראיה כי שקר הוציאו את דיבתנו רעה — כי אנו, היהודים, שונאי עבודה הננו, כי רק לסחר־מכר נשואות עינינו. אפילו אבי, שהיה מלמד ולא עבד מימיו, הוכיח כשרון־מעשה ומסירות בעבודתו בגן.

לא היתה לנו רפת ואף לא אורוה, ולפיכך לא היה לנו גם זבל לזבל בו את חלקת אדמתנו, היינו אוספים, על־כן, את גללי הסוסים והפרות שהיו מפוזרים ברחוב, ובחומר זה זיבלנו את השטח וזרענו — מחציתו תפוחי־אדמה ומחציתו — שיפון. היה לנו יבול־ברכה ולא ידענו מה לעשות בשפע, אשר זכינו לו. הה, כמה מאושרים היו הורינו! ואיזו הרגשה של בעלות ידעו הם. וזוכרת אני כיצד הסביר אבא לאמא, כי לפי מצוות התורה יש להשאיר גם פאה בשביל העניים. וכך אמנם נהגו והשאירו חלק גדול מערוגה אחת של תפוחי־אדמה, פאה בשביל אשה אחת, שעניה היתה, ואשר בעלה נדד לאמריקה ולא שלח לה למחייתה.

יום אחד שב אבא מבית־הכנסת וסיפר כי ציר — דליגאַט בלע״ז, מהחברה של הבארון הירש הגיע לעיירה. אבא הסביר לנו מה הייחוס של הירש זה — ראשית, הוא באַרוֹן גדול שפירושו גראַף, ושנית, חֵפֵץ לו לבארון, לעזור לכל יהודי, שיש לו חלקת קרקע, ויש לו רצון לגדל עצי פרי — לתמוך בו תמיכה כספית ולאפשר לו לנטוע עצים. כך נוהג הוא בכל העולם — מספק את השתילים ואף מסייע להקים גדרות מסביב לשטחים, כדי שהחזירים המשוטטים לא יחבלו בנטיעות. וזוכרת אני כיצד היה אבא מתלהב, מפליג בדמיונות ורואה את גננו גדול ומסוֹעף והוא מטייל להנאתו בין עציו, ממש כמו בגניו של הפריץ — קוטף בלכתו תפוח או אגס ונהנה מטעמם הנפלא. ואבא היה הוגה את הגיונות־דמיוניו בקול, למען ישמעו כל בני המשפחה ואחר־כך היה שואל את אמי:

„נו, מה אַת אומרת, ציפה־ריבה, כלום לא כדאי לנו להירשם אצל הדליגאַט?״

אמא, היו לה, בכל זאת, ספקות והיא היתה אומרת, כי כל הענין נראה בעיניה מוקשה, כיון שהוא יותר מדי טוב ונעים. „האומנם אפשר לסמוך על דבריו של אותו בארון, ובכלל מדוע זה הוא כל־כך טוב אלינו? הדבר מעורר תמיהה״. ועוד — „כלום יסכימו שכנינו הגויים, כי אנו היהודים ניעשה פתאום בעלי־גנים כאלה — הן יודע אתה איזה דברים נוראים עלולים הם לעשות ואף לצאת זכאים בסופו של דבר. ידי השבורה, שאינני יכולה עד היום להזיזה, מזכירה לי את כל אלה״, כך היתה אמא טוענת. ואבא, ברוב התלהבותו, היה עונה, כי דווקא על אפם ועל חמתם של הגויים נטוע יטע את הגן והוא הלך והשיב לסוכן של הבארון הירש תשובה חיובית.

גנן מומחה הגיע והסביר לאמא בניחותא, כי הנטיעות נקבל חינם אין כסף, וגם בעד הגדר לא נצטרך לשלם, כל מבוקשם הוא להקל עלינו. גם הוא הדגיש כי הבארון הירש מעונין מאוד, שליהודים יהיו גני עצי־פרי וגני ירקות, כדי לסתור את טענותיהם של מקטרגינו ומשטינינו — כי היהודים אנשי־אויר הם והולכי־בטל. גם אמא נתפסה לרעיון. עד מהרה סומנו מקומות הנטיעה ונשתלו עצי־תפוח, עצי־אגס ועוד ועוד.

הד של פרעות

תמונות־תמונות. הנה אראה את אחי, ברל, כיצד הגיע מן המלחמה. אכן, מגויס היה ברל כחייל בצבא הצאר. שלוש שנים צריך היה לשרת והנה פרצה המלחמה היאפאנית־רוסית והוא נשאר בצבא לשנה נוספת. בהגיעו לחופשה, לבוש היה סגין ארוך ובו כפתורים נוצצים. הוא הביא עמו איזה אלפס של פח, שאליו היתה מחוברת כפית של בדיל וכל זה תלוי היה לו על החגורה של הסגין. אנחנו הסתכלנו בכך כמו באיזה פלא. כמו־כן הביא לנו אלבום יקר־המציאות, והוא עשוי משי יפאני. על שער הכריכה שלו היה נשר מגולף מעצם השנהב. דפיו צבעוניים ועליהם ציורי צפרים

נדירות, כמו־כן הביא חפיסת־תה. היה זה אחד הימים המאושרים שלנו. אבא ואמא מדושני עונג היו. בשבת הלך אחי עם אבא לבית־הכנסת והכול נהגו בו כבוד גדול והיו שוחרים לשמוע מפיו את חדשות העולם, אבל אחי מחריש היה, בדרך־כלל, ונזהר מדבר הרבה.

והנה תמונה אחרת מן הימים ההם — בשכנות אתנו גר ניסים הצבע, עם אשתו וילדיו — נערים ונערות. בנם הבכור היה בחור מוכשר מאוד, עוזר היה בידי אבי לצבוע את גיזות הצמר ואת חוטי הפשתן. הוא למד את תורת הצבעים ויעוד היה לו — להמציא צבעים שלא ידהו ע״י הכביסה או ע״י השמש. יום אחד יצא הבחור עם ניסים אביו לאחת הערים הגדולות, קייב או קישנייב, כדי לעמוד שם על תורת הצבעים ובאותו זמן הגיעה הידיעה כי בקישנייב נערכו פרעות ויהודים רבים נרצחו. בביתו של ניסים היה חושך־ואפלה — בכיות והתעלפויות. אין־זאת כי גם יקיריהם נרצחו בפרעות, והם כבר ספדו להם כמו שסופדים על המת. אי־אפשר היה לנחם אותם ולהכביר כי כל עוד, שאין ידיעה ברורה יש לקוות לטוב. והנה נתקבלה טלגרמה כי חיים וקיימים הם ובקרוב יגיעו לאורלובה. השמחה היתה גדולה וראש המחותנים היה איצ׳קה הוואזאק, אשר התנדב להביא את האורחים מתחנת־הרכבת אשר ברוז׳אנקה. הכול חפזו לראות את האורחים כאילו חזרו מעולם־האמת.

הפרעות עוררו את הציבור כי יתן את דעתו על המצב בכלל, הן פרעות מעין אלה יכולות להתחולל גם בז׳לודוק וגם באורלובה, יש איפוא להקדים רפואה למכה. קראו על־כן לאסיפה בבית־הכנסת, טיכסו עצות, והחליטו לארגן הגנה עצמית. נשק ההגנה היה, מגלבים ושוטים והכל נעשה בחשאי ובמחתרת, ואבא היה פעיל מאוד בענינים אלה. יום אחד כשאנו הילדים שיחקנו על עליית הגג, נרעשנו פתאום — מתחת לקש מצאנו את הנשק החבוי, ערמה של מגלבים ושוטים וברזלים. אחי אמרו כי דבר סודי הוא, ואין לדבר על כך, אולם אני הלכתי וסיפרתי את הכול לאמא, ובבית כבר היה „ליהודים״.

„גזלן שכמותך״, צעקה אמא כלפי אבא, „הלא לסיביר ישלחו את כולנו. ובכלל איך זה מסתירים אצלנו דברים כאלה ללא ידיעתי, אילו ידעתי הייתי משגיחה כי הילדים לא יתרוצצו שם. ועתה מי יודע כיצד יסתיים הדבר! הרי ילדים אינם אלא ילדים, והם יכולים, חס ושלום, לפטפט ולגלות את הכל; ואם הידיעה תגיע לגויים, כי היהודים עושים הכנות כאלו, הרי תפרוצנה הפרעות דווקא בשל ההכנות האלו״.

אבא הבין כי אמא צודקת ובאישון־לילה באו אנשי־מחתרת והעבירו את „מחסן־הנשק״ אל מחבוא אחר.

מורדים במלכות

הדבר שאני מבקשת עתה לספר נתרחש לאחר המהפכה של שנת 1905, אשר נסתיימה במפח־נפש, ואשר רבים רומו בה, הובטח אז חופש הדיבור וההפגנה ורבים

הלכו שולל אחר ההבטחות ושילמו על כך בחייהם. הדבר הסעיר את הרוחות והיו מתוך בני הנעורים שנתפסו לאנארכיזם ולמעשי־נקם. כל מי שלבש מדי הרשות נחשב לנציגו של שלטון־הדמים הראוי לבוז ולנקם. באותו זמן נתארע גם באורלובה מאורע, שהיה פרי המצב הזה.

בקצה העיירה, בשדותיו של הכומר, היה שטח זרוע תורמוס, שהוא צמח גבוה מאד. בוקר אחד ראינו את אנשי המשטרה והנה הם רצים אל עבר השדה הזה, יורים ומחפשים. היה זה מצוד שהם ערכו על כמה בחורים חשודים, מבני אורלובה ומעיירות אחרות; ואמנם תפסו הם שנים — אחד מהם היה שמואל׳קה פֶּשק׳ס מאורלובה, שהיה עוד נער צעיר, והשני — מיכל מהכפר הסמוך זאצ׳פיץ. הנתפסים הוכו מכות רצח; האשימו אותם, כי הם הטילו פצצה מתחת לרכבת, בה נסעה איזו אישיות חשובה מאוד...

זכור אזכור כיצד הובאו הנתפסים לשוק העיירה, כבולים באזיקי־ברזל ושותתי דם. אנחנו עמדנו מרחוק והסתכלנו, כיצד מגישים להם סיגריות מודלקות לפיהם, כיון שהם עצמם לא יכלו להושיט את ידיהם הכבולות. את שמואל׳קה פשק׳ס, שהיה עדיין נער, שיחררו מיד. אנשי הרשות נוכחו לדעת, כי צעיר לימים הוא, והימצאו בשדה התורמוס היה באקראי. זוכרת אני, כי אביו של שמואל׳קה ניגש אליו בשוק, עם שחרורו, וכיבד אותו בשתי סטירות לחי, והיו אלו סטירות דיפלומטיות — על־ידי כך ביקש להוכיח לאנשי הרשות, כי אין להם כאן עסק עם מורד במלכות אלא עם נער, שאביו סוטר לו על לחייו.

את מיכל שלחו לבית־הכלא בווילנה. העיירה שלנו היתה כמרקחה. הכול ידעו, כי יש משהו לעשות כדי לשחרר את הבחור. ואמנם בעת המשפט נסעו לווילנה רבים מבעלי־הבתים של אורלובה וכולם העידו בשבועה, כי ביום ההתנקשות נמצא מיכל בעיירה ולא ברוז׳אנקה, שם עוברת הרכבת. אבא היה תמיד מספר כיצד נערך המשפט וכיצד טרח התובע לסבך ולהכשיל את יהודי אורלובה, העדים במשפט. אך מזימותיו של הצורר לא הצליחו — והבחור שוחרר.

רב וחזן

גם באורלובה נתגלעה מחלוקת בשל רבנים ושני צדדים נחלקו בדבר. הזקנים רצו ברב זקן והצעירים והמתקדמים — ברב צעיר. אף אבי היה מתומכי הצעירים. המריבות הגיעו לידי כך, שפעמים היו מעכבים את קריאת־התורה בימי השבתות בבית־הכנסת. זוכרת אני כי התומכים ברב הצעיר התחילו להכין בשבילו דירה בביתו של ארקה הרופא, סיידו את הדירה ושיפצוה והפכוה לארמון ממש. יום אחד הגיעה עגלה עמוסה חבילות וצרורות ועליהם הרבנית — אשה יפת־תואר עם בנה. העגלה נעצרה ליד הדירה. ועתה התגייסו רבים מבין העוברים והשבים והחלו לסייע בידם להעביר את הצרורות לבית. בזכרוני נשאר חרות מראה של מיטה גדולה עשויה

ניקל, מיטה שגולות מבריקות לה ואומרות כבוד. אצלנו היו, בדרך־כלל, מיטות של עץ פשוטות; ואילו זאת, העשויה מתכת מבריקה, היתה בעינינו חידוש...

הרב היה יהודי בעל תואר ובעל מידות תרומיות והוא הכניס דברים יפים בעיירה. ביזמתו באו לאורלובה בחורי ישיבה, שהיו לומדים בבית־המדרש שלנו ובעיירה היתה פתאום איזו רוח אחרת. אחד הבחורים היה זמר נפלא; קול טנור, צלול וערב היה לו, והוא נשא לאשה אחת מבנות אורלובה, הריהי — ביילקה־מאשעס. בחור שני נשא לאשה את לאה'קה בת ליפה הזגג. רבה היתה השמחה, בעיקר במוצאי־שבת: — מתאספים היו בבית הרב ובניגון ערב היו שרים את „המבדיל בין קודש לחול". הרבנית היתה מעמידה את המיחם ומכבדת את הנוכחים בכוסות תה.

כמו בכל העיירות היה גם באורלובה, של אותם הימים חזן מקומי, יהודי שפרקו נאה וקולו ערב וצלול. הוא היה גם השוחט של העיירה והמוהל ואף־על־פי־כן — עני מרוד. היתה להם בת ושמה באַבּצ'ה והיא היתה תופרת. גם אני למדתי את מלאכת התפירה ועבדתי יחד עם באַבּצ'ה. וזוכרת אני כי אביה החזן, היה אוסף בימי הקיץ נערים ובוחן את קולותיהם, אם ראויים הם להיות משוררים, במקהלה שלו, בימים הנוראים. אנחנו היינו יושבות בחדר הסמוך ומסייעות בקולותינו לשיר. והחזן, שהיה יהודי טוב לב ונוח לבריות, היה נכנס לחדר ואומר:

„חבל, חבל, שאין אתן נערים. אילו כן הייתי לוקח אתכן למקהלה, כי מיטיבות אתן לשיר מכל הנערים שאָספתי!"

אשתו של החזן היתה טרודה כל הימים בסידור הבית ובדאגה — מה מבשלים. באַבּצ'ה הבת, היתה נערת טובת־לב וכל הכנסותיה ממעשי התפירה היתה מוסרת להוריה, אולם אמה היתה אומרת לה, אגב דמעות, כי נערה צריכה לשמור על כספה ולצבור לה נדוניה ולא למסור את כספה להוריה. ובאַבּצ'ה, אגב חיוך, היתה משיבה לאמה ברוח טובה ואומרת, כי נערה אינה צריכה כספים, רק למזל צריכה נערה והרי מזל הוא דבר שאי־אפשר לקנות אותו, ואם כך איזה ערך יש לכסף?

מלחמה פרצה

בוקר אחד הגיע אבא מבית־המדרש וסיפר נרעש מאוד, כי מלחמה פרצה. היתה זאת מלחמת־העולם הראשונה. אבא סיפר כי בשוק וברחוב כבר פורסמו מודעות־ענק, שכל הגברים מגיל 20 עד גיל 35 חייבים להתייצב בלשכות־הגיוס וכי היום אחר־הצהרים תיערך בבית־הכנסת אסיפה רבתי, בה ינאם הרב בפני כל תושבי העיירה — ומוזמנים לבוא לאסיפה גם נשים וילדים. כל יושבי העיירה באו לבית־הכנסת. אותה אסיפה לא אשכחנה לעולם.

בנאומו נפרד הרב מכל אלה שגויסו לצבא. הוא בירך אותם ותיאר בפניהם כיצד תיראה אורלובה ללא בחוריה־צעיריה, ללא אלה, שהם מגיניה ומפרנסיה,

תהילתד ותפארתה. ובעת אמרו דברים אלה פרצה פתאום יללה מכל קצות הבית. נחלי דמעות נשפכו באותה שעה ולא רק בעת נאומו של הרב, גם לאחר מכן נרגשים ומזועזעים היינו. שבנו הביתה מדוכאים ושבורים. ביתנו ידע אז משנה־יגון־ואבל — שכן באותם ימים מתה עלינו אמנו היקרה.

וכבר עומדים אנחנו בימי המלחמה ממש והנה חדשות אחרות שדחו את היגון ההוא. שלטונות הצבא החליטו להקים גשר על הניאֶמן וכל מי שמסוגל היה להחזיק כלי־עבודה נמצאה לו תעסוקה ליד הגשר. הדרכים בסביבותינו משובשות היו — דרכי עפר, ובימי גשמים הפכו הן להיות טובעניות ומקשות על הנסיעה. ליד ביתנו היו עוברות באותם ימים עגלות טעונות מוטות ברזל — חומר לבנין הגשר, והגלגלים היו שוקעים באדמה עד בלתי יכולת לזוז. יום אחד הגיעה משלחת של מהנדסים, ובנאים, בדקו את הדרכים ובאו לכלל דעה, כי תחילה יש להתקין דרך חדשה עד לניאָמן. מקרשים ומקורות־עץ, שהונחו לאורך קילומטרים, הותקנה הדרך הזאת ושוב רבתה התכונה בעיירה. מאות פועלים, מנהלים ומהנדסים הגיעו אלינו והללו זקוקים היו למקומות דיור ולצרכי־קיום שונים. כל בית באורלובה הפך להיות פונדק ומסעדה. משפחות היו משכירות חדרים, מבשלות ומכבסות ומפיקות רנחים. מהחזית הג׳־צוג׳ ידיעות כי הגרמנים מתקיפים ומגלים כוח, בכל־זאת האמנו כי כוחם של הרוסים גדול יותר. יעברו כמה ימים והם יראו לגרמנים את נחת־זרועם.

הגשר עמד בעצם בנינו, הכול נתון היה בלהט המלאכה, והנה הגיעונו קולות־שאון משונים. תחילה סברנו, כי תכונת העבודה היא על הגשר. אך עד מהרה נתברר לנו כ־ החזית מתקרבת אלינו וכי הקולות הנשמעים — הרעשות תותחים הן. מיום ליום תכפו הקולות והלכו. פעולת הדואר נשתבשה, המכתבים מבני העיירה המגויסים נעשו נדירים, וכך עברה עלינו שנה אחת במלחמת־העולם הראשונה. עתה ניתן לנו לראות את החילות הרוסים בנסיגתם. לילה אחד שמענו דפיקות בדלת. שכנתנו ינטה־שייעס ובתה איטקה נכנסו אלינו כשהן לבושות בבגדים מרופטים; הן אמרו כי במתכוון התלבשו כך, כדי להיראות מכוערות וזקנות יותר, כיון שהפחד מפני החיילים הנסוגים היה גדול.

שרויים היינו בפחד־תמיד, יראים מפני צל עצמנו. והנה הגיע ראש־השנה ובבית־הכנסת מעטים היו המתפללים. רבים מיהודי העיירה ברחו לרוסיה. חיילים נסוגים היו נכנסים לבית־הכנסת — מהם שהסתכלו בנו מתוך זלזול, ומהם שהיו מצטלבים מתוך יראת־הכבוד. בבתים שעמדו ריקים מיושביהם התאכסנו חיילים, החצרות היו מלאות עגלות שבורות וסוסים כושלים, החיילים עיפים וזועמים; מפעם לפעם היתה דלת ביתנו נפתחת והם היו נכנסים ומבקשים לחם ומים. משנקלע אלינו חייל יהודי היה אומר, כי ניטיב לעשות אם ניחבא, מאחר שהכול מאשימים את היהודים במלחמה זו וטובה אינה יכולה לצמוח מכך. החיילים היו שודדים ובוזזים, או ששילמו בעד המצרכים בפתקאות, שהם עצמם היו רושמים.

יש לנסוע לז׳לודוק

כך הגיע יום־הכיפורים — אבא לבש את הקיטל הלבן והלך לבית־הכנסת ואני נכנסתי לביתה של רחה מאַלי, שכנתנו. פתאום שמענו דפיקות. משפתחנו את הדלת, נכנס חייל שידו חבושה והוא אמר, כי הכיר לדעת שזה בית יהודי, כי הוא לא נכנס אלא להזהיר אותנו כי נכבה מיד את כל האורות, כיון שהגרמנים הראשונים כבר נכנסו לעיירה. נבהלנו מאוד ועשינו כמצותו. יצאתי החוצה וראיתי כי כל העיירה מוארת באור גדול. תחילה חשבנו כי דליקה נפלה בעיירה. משבאו הגברים מבית־הכנסת נודע לנו מפיהם, כי לא העיירה אלא הגשר הוא הבוער.

החייל היהודי הפצוע נשאר בביתנו ואבא הזהיר את כולנו, כי הדבר כרוך בעונש גדול. הערנו את החייל וגילינו לו את חרדתנו. הוא ביקש כי ייתנו לו בגדים אזרחיים; הוא החליף את בגדיו וישב לשוחח עם הגברים כאחד מאתנו. עבר עלינו לילה של סיוטים, בבוקר יצאנו לרחוב ומצאנו פצועים קשה ואף הרוגה אחת. אבא הציע כי נעזוב את העיירה, גם דעתו של החייל הפצוע היתה כך. ושוב בא איצ׳קה עם סוסיו ועגלתו, עליה התקין מעין כילה למחסה, בעגלה כבר נמצאו בני משפחתו של איצ׳קה.

„לאן נוסעים?״ שאל. ודעת כולם היתה כי יש לנסוע לז׳לודוק. בשבילי עקיפין יצאנו. איצ׳קה במרכז וכל היהודים הולכי־הרגל מסביבו. מפעם לפעם נוספו יהודים וכל התהלוכה שלנו דמתה ללויה. כך עשינו את דרכנו, ציבור שרובו נשים, עד שנכנסנו לז׳לודוק ממש. בעיירה שלט שקט גמור, איש לא נראה ברחוב. כאן נתפרדנו — כל אחד הלך אל מכיריו או אל קרוביו שבעיירה.

אנחנו הלכנו לבית קרובינו הביילסקים. אולם בבית לא מצאנו איש. פתאום ראינו אחת מבנותיהם באה אלינו בריצה. מפיה נודע לנו כי כל בני העיירה עזבוה והם נמצאים עתה בבית־הקברות, מסתתרים הם בין המצבות. הכול ברחו מן הבתים מפחד הקוזאקים. השמועה אמרה, כי שוחטי־אדם הם. לא אָרך הזמן ובני משפחת הביילסקים הגיעו ממסתורם והם טרחו לקבל אותנו בסבר־פנים־יפות, הרתיחו מים והכינו תה לשתיה. כולנו עיפים היינו וכל משאת־נפשנו — לנוח. שכבנו על רצפת החדר ועד מהרה נרדמנו.

בבוקר השכם העירה את כולנו אסתר־רייז׳קה האלמנה מליפניצה, שבאה אתנו מאורלובה, ועמה ילדיה. אסתר־רייז׳קה סיפרה כי השכימה הבוקר לקום ובצאתה החוצה ראתה כי הגרמנים ישנם בז׳לודוק. עכשיו, אין היא באה אלא לבשר לנו בשורה טובה — כי הגרמנים, אנשים נחמדים הם, כי הם דיברו אליה באדיבות רבה ואמרו לה „ליבע פרוי״ ואפילו התנשקו אתה וכי הם מדברים כמעט יידיש. אסתר־רייז׳קה היתה ברקיע השביעי, ואבא בשמעו את סיפורה הנרגש אמר בעצב:

„הלואי, ריבונו של עולם, שכל דבריה אלה יתאַמתו״.

הצפיפות בבית היתה רבה. יודעי דבר באו וסיפרו כי הגרמנים כבר נמצאים בכל

מקום, כי הם מאירי־פנים דווקא. אם כך, נשאלה השאלה: מה יש לשבת בז׳לודוק? והכול החליטו לשוב הביתה.

מכת הגרמנים ומכת הזבובים

הגענו לאורלובה יום לפני חג הסוכות. ביתנו עמד אמנם על תילו, אך כולו היה שחור מעשן ומפיח, הזגוגיות מנופצות והזוהמה רבה. השולחן והספסלים היו שרופים. לעריכת מדורה, לשם בישול וחימום השתמשו הגרמנים ברהיטים. לא בתנור הבעירו את האש, אלא על רצפת־העפר. אחי יצאו למצוא קרשים ולוחות, ויחד עם אבא החלו להקים את הסוכה. עיקר מזוננו — תפוחי־אדמה שהשדות היו גדושים בהם.

פקדה אותנו מכת הזבובים. זבובי־מוות גדולים וכחלחלים פרו ורבו באותו זמן; מכסים היו את גויות ההרוגים שהתגלגלו בשדות ומילאו את האויר זמזום טורדני. לא היה לנו מנוס מהם — חסרנו אמצעים סאניטאריים ומצרכי מזון, פרט לתפוחי־האדמה. כבר גמרנו להתקין את הסוכה, הכנסנו בה שולחן וספסלים ועל השולחן פרשנו מפה לבנה; גם נרות מצאנו והדלקנו, והיתה הרגשה של חג. הגרמנים הניחו לנו בינתים, יותר מדי שטופים היו בנצחונותיהם. — עיפים מרדוף אחרי הרוסים, שיכורים מכל הנכסים שנפלו בידיהם — שדות ויערות, עדרי צאן ובקר. כולנו מלאי תהילה היינו לגרמנים מאירי־הפנים. שבת־של־חג אחת יצאו יהודים מבית־הכנסת והלכו הביתה עקב בצד אגודל כנאה ביום חג, מדברים היו בשבחם של הכובשים. והנה בא לקראתם גרמני אחד ששאל לנפח, צריך הוא לפרזל את סוסו. אולם מאיר־משה הנפח, שאינו רוצה לחלל את יום החג והשבת, מוצא תחבולה — ומשיב לו דווקא ברוסית: „ניע פאַניעמאיו!" כלומר: אינני מבין. החייל כבר יוצא מכליו ומתחיל להכות את מאיר־משה. היהודים השבים מבית־הכנסת ניסו להסביר לגרמני, כי שבת של חג היום, כי הנפח יהודי דתי וחסיד הוא, ואי־אפשר לו לעבוד בשבת — כך טרחו אבי וליפה הזגג... ולשוא — הגרמני כבר צועק: „יהודי ארור!" ומצווה לפתוח את המפחה, ללבּות אש ולהתחיל בפרזול. ולא היתה ברירה למאיר־משה והחג כבר היה מחולל. גם שאר הגרמנים שנתקהלו, אמרו כי מזועזעים הם מהחוצפה של היהודים ההולכים מן „הקירכע" שלהם בניחותא דווקא, כאילו אין מלחמה בעולם... ולא רק מזועזעים היו, אלא גם החלו להכות ביהודים כך סתם וללא סיבה.

„יש ללכת מהר מהר!" צעקו הגרמנים. „יש ללכת כל אחד בנפרד! מהר מהר ובנפרד!"

מכת הזבובים הלכה והחמירה מיום ליום. מגפה פרצה, והמוות החל את קצירו. רופא לא היה באורלובה. אם פגעה במישהו המחלה, היה דינו מוות. והנה חלה קרוב משפחתנו, שמעון, סבלו היה נורא. באותם ימים פגשתי נוצריה מאחד הכפרים ומשנודע לה על מחלתו של שמעון היא אמרה לי: „הן הכרתי את אמך, אני רוצה

לעזור לך, יש לי אמצעי למחלה — חמאה. בואי אלי לכפר ואתן לך את החמאה, תמסמסי אותה על האש, עד שתהי במצב של נוזל ואת השומן הזה תגמיאי לנער".

עשיתי כמצות הכפריה ואָמנם הוטב לנער. לא תמיד עזר המזור שהותקן מהחמאה הממוסמסת, אך הוספתי להסתייע בה. קיבלנו הוראות להרתיח את המים, לרחוץ את הידים במים רתוחים, לשפוך סיד בכל מקום שרטיבות בו. להישמר מכל דבר זוהמה, וכך נמנע מזבובי המוות להתרבות. בכפרים מתה מחצית האוכלוסיה כמעט, בילדים פגעה המגפה יותר מאשר במבוגרים. אסורה היתה ההליכה לבתים, שם נמצאו חולים וכן לבית־הקברות. מלוי הנפטרים מעטים היו — שנים או שלושה בלבד. היה זה סיוט איום, שנמשך עד אשר הגיעו ימי הקור. במשפחה אחת מתו כל חמשת הילדים ואף אם־הילדים. האב שנותר בחיים, נשתבשה עליו דעתו, מרוב צער.

רעב ומגיפות

מאחורי אורלובה היו אֲמבּרים של תבואה, שהיתה שייכת לכל האיכרים. היה זה מלאי זרעים שמור להם למקרה של רעב או בצורת. שומה היה על כל איכר להפריש כמות גרעינים מסוימת לאמברים אלה. בכל סתיו היו מביאים גרעיני שיפון, שעורה, כוסמת ועוד ובאביב היו מקבלים בחזרה את שיעור פקדונם. כך היה המנהג שנים רבות והאַמברים האלה היו בבחינת טאַבּוּ האסורים בנגיעה. מה נרעשתי בוקר אחד בראותי כי המחסנים פרוצים ואנשים נושאים שקי תבואה. הרעב היה גדול. אמרתי איפוא לנערים, כי יקחו שק וילכו אף הם להביא מעט גרעינים — להחיות בהם את נפשנו. אחי היה נוטל שקית ויוצא מדי פעם ומביא מעט גרעינים, וכך מילאנו חבית גדולה, שהיתה מיועדת בימי שלום להחזקת המצות בחג הפסח. המלאי הזה שמור היה בבית והחרדה גדולה היתה, פן יבואו הגרמנים וימצאוהו. את הגרעי־נים היינו טוחנים במטחנת־יד שהיתה מותקנת מאבני־ריחיים והמלאכה היתה קשה מאד.

ולא רק הרעב וזבובי־המוות, ידענו גם את מגיפת ה„פלעניקעס", כלומר השבויים, שנפלו לידי הגרמנים והיו עורקים מן השביה ומתחבאים ביערות. רובם צוררי היהודים. בלילות ואף בצהרי־הימים מתנפלים היו — שודדים ורוצחים, אפילו צבא הכובש פחד מפניהם. הגרמנים היו באים לכפרים ומפקיעים את רכוש האיכרים— תרנגולות, ביצים, דברי חלב וכו' — לצרכיהם במקום ואף למשלוח לגרמניה.

לילה אחד באו העריקים, אנשי־היער אל יהושע הנגר, קשרו את עיניו ואמרו כי אינם מתכוונים לעשות לו כל רע, רק לוקחים אותו למקום כלשהו למען יעבוד למענם. בני משפחתו שרויים היו בחרדה גדולה, סבורים היו כי לא יוסיפו לראותו. מקץ שלושה שבועות הוחזר יהושע. הגרמנים פתחו בחקירות היכן היה. אך יהושע

טעז, כי מאחר שעיניו קשורות היו אין הוא יודע, היכן הובל על־ידי החוטפים. רק אחת ידע, כי אל מעמקי יער הובא.

החזית כבר נתרחקה ועכשיו נתרגשה גזרה חדשה — כל ילד חייב ללמוד גרמנית. חוק הוא! הדעת לא היתה נתונה לכך, בתלאות החיים המרובות, אך הם לא וויתרו ובמגלבים היו מבהילים את הילדים לבתי־הספר שלהם. אצלנו, למשל, היו שלושה ילדים שעליהם חלה חובת הלימוד בבית־הספר. לא היה מי שידאג בבית לצרכינו, וכן היה גם בשאר בתים. הגרמנים הביאו מורה יהודיה, בתו של החזן משצ׳וצ׳ין, טייבל היה שמה. וטייבל, שהתגוררה אצל יהושע הנגר, הסבירה לגרמנים כי ילדים רעבים אי־אפשר ללמד. מעתה החלו לחלק מנות־לחם דלות לילדים.

בוקר אחד עמדתי וכד בידי סמוך למחלבה של הגרמנים וחיכיתי בתור לקבל קצת חלב רזה, שהם היו מוכרים בשני פניגים הליטר. כסף לשלם בעד החלב לא היה לי ואני עמדתי ובכיתי. ראתה אותי כפריה אחת ושאלה לסיבת הבכי. ואני סיפרתי לה כי אחי נמצאים עתה בבית־הספר, כי אף אני חייבת להימצא שם, אבל באתי לכאן להשיג קצת חלב־טפל וכסף לשלם בעדו אין לי, הרעב מציק והפחד מפני העונש שצפוי לי על היעדרי מהלימודים גם הוא גדול, וכיצד לא אבכה?

הכפריה ניחמה אותי וביקשה, כי אבוא לביתה שבכפר פרטשים, לתפור סינור בשביל בתה הקטנה. והיא הבטיחה לי לתת לי אוכל די־צרכי. וכך נעשיתי מפרנסת הבית. בוקר־בוקר הייתי רצה לכפר עם חוטים ומחט ומספרים למלאכת התפירה. אפילו בגדי גברים למדתי לתפור. התמורה בעד מלאכתי היתה — גריסים, תפוחי־אדמה, קמח, ועוד מצרכים; וטייבל, מורתנו היקרה, ידעה על כל אלה והיא היתה מלמדת אותי גרמנית בביתי בשעות הפנאי שלי.

ביום ו׳ אחד בבואי מעיסוקי־התפירה שלי, ומצב רוחי טוב, מאחר שהבאתי מצרכי־מזון רבים לשבת, עמדתי לחפוף את ראשי ולהתרחץ. והנה נשמעו דפיקות חזקות בדלת. הצצתי בעד החלון וראיתי כי הדופק הוא הגרמני הקורא לעבודה והמאיץ ללכת ללמוד. נבהלתי מאוד ולא מיהרתי לפתוח את הדלת. הוא הגביר את צעקותיו ואת קריאות הגידוף. בעת חפיפת הראש החזקתי בידי מראָה, אך מרוב בהלה נפלה המראָה על הרצפה ונשברה. הגרמני לא פסק מגדף ומדפוק. משפתחתי סוף־סוף והוא נכנס הביתה וראה את המראָה השבורה נתרתח עד להשחית והחל להכות אותי במגלב שבידו ולצרוח:

„את, יהודיה ארורה, לעבודה אינך הולכת, ללמוד אין את הולכת ורק מראות יקרות־ערך יודעת את לשבור!״

והוא התכופף לארץ, בחמתו, והרים חתיכת זכוכית גדולה והטילה כלפי. מזלי כי הצלחתי להתכופף בעוד־מועד והזכוכית לא פגעה בי. הוא החל להצליפני במגלב, ואני התחלתי לצעוק בקולי־קולות. אין זאת כי הוא נבהל מצעקותי ויצא מן הבית.

והנה גם מעשה באבי, ששב מן החוץ בחפזה רבה, חיור ונושם בכבדות. בכנף מעילו החזיק כמה תפוחי־עץ, ואמר אלינו:

„ילדים, הסתירו את זה מהר, מהרו והסתירו, כי גרמני רודף אחרי. מיד ייכנס וירצה, ודאי, לקחת את התפוחים".

אני הזדרזתי והסתרתי אותם במקום כלשהו. הביתה נכנס מיד גרמני והחל להכות את אבא ולצעוק: „אתה יהודי זקן וארור, כיצד זה העזת לקטוף תפוחי־בוסר מן העץ!" התחלנו לצעוק ולבכות והחייל בראותו את כל זה ירק בכעס על הרצפה ויצא מן הבית. עכשיו נרגע אבא ואמר:

„ילדים, קחו את התפוחים ותבשלו אותם, אין־דבר, כדאי היה לספוג את המכות, בשלו את התפוחים ואכלו. מה לעשות, יקירי? לחם אינני יכול לתת לכם. אין איש שירצה עכשיו ללמוד תורה, אכלו ילדים את התפוחים האלה ושיהיה לכם לבריאות!"

מגיפת הטיפוס פשטה והלכה. גם את בני ביתנו פקדה ואני הייתי המטפלת היחידה. תחבושות קרות, זאת היתה התרופה. הקשר בין הבית והחוץ ניתק. מים היה מביא לנו בחור אחד ששמו „איצ׳קה דער געלער". לב זהב היה לאיצ׳קה זה. מעמיד היה את דלי המים ליד הבית, דופק בדלת ושואל: „נו, מה שלום הנערים?" עד שיום אחד בא איצ׳קה ודפק ושאל ולא קיבל תשובה. כי גם אני נפלתי למשכב. עתה הגיע יושקה, בנו של נחום הבלן, הביא עגלה ואת כולנו העבירו לבית־החולים בז׳לודוק.

ששה שבועות שכבנו בבית־חולים זה. אותי גזזו, עד כי נראיתי כמו נער והאחות היתה אומרת: „אם יבוא אבא שלכם לבקרכם, הוא לא יכיר ולא ידע מי כאן הבן ומי הבת". מסירות־נפש ממש גילה יושקה, בנו של נחום. משהוטב לנו שוב הגיע לז׳לודוק ולקח אותנו הביתה, באחד הימים מצאוהו נרצח בדרך. ותהיינה שורות אלו נר לזכרו.

הגרמנים היו מוציאים את כל טוב הארץ ומעבירים לגרמניה — עצי יער למכביר היו כורתים, פרי שדה וגן, תנובת הרפת והלול — הכול לגרמניה. חוטפים היו אנשים לעבודות־כפיה. את אנשי מקומותינו שלחו הרחק מאתנו ואלינו היו מביאים עובדי־כפיה ממרחקים.

חורף אחד הובאו לסביבתנו הרבה צעירים וצעירות מלודז — יהודים ונוצרים. מחנה־העבודה שלהם היה בכפר זצ׳פיץ הסמוך. יחסי ידידות נתרקמו בינינו לבין צעירים אלה, שרבים היו בהם המשכילים והמתקדמים. בעזרתם אירגנו להקה דרמתית והתחלנו להעלות הצגות. עסוקים היינו בחזרות להצגה „דער ישיבה בחור". ואף לי ניתן תפקיד. הימים היו לפני חג הפסח ואנחנו התגייסנו להשיג מצות בשביל עובדי־הכפיה היהודים. ואמנם היה לנו יחד אתם פסח שמח מאוד...

עברו ימים והגרמנים עזבו את מקומותינו והפולנים באו תחתם וצרות חדשות התרגשו על היהודים — מכות וגזיזת זקנים, אך ימי השלום כבר מישמשו לבוא. הקשר עם ארצות־הברית חודש — החלו להגיע חבילות של מזון ומלבושים והם היו לנו מעין־ישועה ממש. לאחר זמן־מה יצאה משפחתנו מאורלובה והיגרה לארצות־הברית.

זכרונה של אורלובה נשאר תמיד חרות בנו, ועל־אף הפגעים שידענו בה זכרנו אותה כחיק ילדותנו — בגעגועים רבים. עד אשר הגיעתנו בשורת־הכליון. והלב פצוע ושותת ואין מרפא לכאבנו.

גיטל פאָמעראַנץ

מיין שטעטעלע, אָרלאָווע

בלויז איין און איינציקע גאס איז געווען אין מיין געבורטס שטעטל אָרלאָווע. אין מיטן גאס אַ בריקל פון האָלץ. און אונטער אים אַ פליסיקע טייכל וואס איז געלאָפן גיך־שנעל אריינגיסן זיך אין גרויסן ניעמען. פון פון דעם זייט בריקל איז געלעגן „אונדזער גאַס”, און פון יענעם זייט — „זייער גאַס” — דאָס הייסט: די גוישע. צוויי שולן און אַ באָד, אַ קלויסטער, און א פאַזשאַרנע, — יידן מיט קריסטן האָבן דאָ געלעבט אין שכנות, געאַרבעט און געהאַנדלט. צווישן יידישע בעלי־מלאכות האָסטו געטראָפן שוסטער, שניידער סטאָלאַרעס, פליטניקעס — די פליטן וואָס זיי פלעגן בינדן האָט מען געשיקט מיטן ניעמען ווייט־ווייט אין דייטשלאנד. פרנסה האָט ניט געפעלט און יידן זענען דאָ געווען גאנץ פארמעגלעך. מען האָט געשטאָפּט גענדז און ווינטער, חנוכה צייט — איז געווען פלייש און גענדזן־שמאַלץ.

יידן האָבן געלעבט פון גויים — געקויפט און פארקויפט. מ׳האָט געגייט פאר זיי פעלצן, שטיוול און פארשידענע מלבושים. שמידן האָבן גשמידט זייערע פערד, און פויערים האָבן געצאָלט מיט געלט אָדער מיט פראָדוקטן פון זייער ווירטשאַפט.

זונטיק פלעגן הילכן די קלויסטער גלאָקן איבערן שטעטל. פויערים פון אלע ארומיקע דערפער זענען געקומען אין אָרלאָווע צו זייער גאָטעס־דינסט, און מיטאָג צייט, ארויסגייענדיק פון קלויסטער, האָט מען זיך אוועקגעלאָזן איבער די יידישע קראָמען. מ׳האָט געקויפט שניט־וואַרג, געבלימלטע פאטשיילקעס, זאַלץ און הערינג און דאס גלייכן. שיקסעס פלעגן יעצט באזוכן יידישע שניידערקעס. מ׳האָט געמאָסטן און גענייט.

ווינטער פאַר זייער יומטוב ראָזדשעסטוואָ פלעגן די פויערים זיין ווי עפּעס אנגעצויגן, זיי האָבן דאָך געגלויבט אז יידן זענען שולדיק אין טויט פון זייער משיח, און ווער עס האָט פארגעסן פון דעם גאנצן עניין האָט דער גלח אין צערקווע אים דערמאָנט. פויערטעס וואָס האָבן זיך באשעפטיקט מיט שפינען און וועבן, זענען געקומען אין אָרלאָווע קויפן קאָלירטע פעדים פאר זייער ארבעט, אָדער פאַרב כדי צו פאַרבן די פעדים, יעדער איינע לויט איר געשמאַק. אַ סך פון זיי פלעגן אָנקומען צו דעם יידישן פאַרבער וואָס האָט געלעבט אין אָרלאָווע.

די שטוב פון מיינע עלטערן, ווי אלע אנדערע הייזער, איז אַ הילצערנע געווען. אויך די מעבל זענען פון האָלץ געווען — טישן, בענק און בעטן. אין יעדער שטוב איז געשטאַנען אַ גרויסער אויוון. די פּאָדלאָגעס זענען אמערסטן ערדענע געווען. אין אייניקע הייזער זענען געווען די דילן הילצערנע; דאָס רוב דעכער, פון שטרוי. פלעגן זיך טאַקע שריפות צופלאַקערן גאַנץ אָפט. די שטעטל האָט אויך געהאַט צוויי מויערן — שמעון דעם נגידס מויער, און הינדע בערעס מויער. דער לעצטער האָט שוין געהאַט אַ פּאַק יאָרן אויף זיך. איז ער טאקע ווי אויף הינערשע פיסלעך געשטאַנען און אין אַ ליכטיקן פרימאָרגן האָט ער זיך איינגעבראָכן.

מיין טאטע האָט זיך גערופן אין שטעטל משה דער מלמד, און מיין מאמע — ציפע־ריווע. אַכט קינדער האָבן זיי געבראַכט אויף דער וועלט. ווען די יינגלעך פלעגן עלטער ווערן פלעגן זיי אוועקוואַנדערן אין דערווייטנס, כדי צו לערנען אין די ישיבות. מ׳האָט געלערנט אין אָרעמקייט, און מ׳האָט זיך אויסגעהאַלטן דורך עסן „טעג”.

אויך ביי אונדז אין שטוב איז געווען אַ גרויסער אויוון מיט אַ פּריפּעטשאָק און מיט אַ קאַטוך פון אונטן, פאַר הענער און הינער. צוויי פענצטער מיט אַ פענצטערל האָט פארמאָגט אונדזער הויז. דאָס פענצטערל וואָס איז געווען איבער מיין בעט, געדענק איך זייער גוט. איין פרימאָרגן, ליגנדיק אין בעט האָב איך פלוצעם דערזען אַז זיין שויב איז רויט געוואָרן. ליגנדיק אזוי פאַרוווּנדערט פון זיין רויטקייט, האָב איך באַלד דערהערט קולות און געשרייען. עס האָט זיך ארויסגעוויזן אז די הויז פון מיין פעטער, נחום יודל, שטייט שוין אין פלאמען. מיר האָבן אלע פארלאָזן אונדזער הויז און ארויס אין די פעלדער. דער פייער איז סוף־סוף איינגעלאָשן געוואָרן, אָבער מיין פעטערס הויז איז אוועק מיטן רויך. מיין פעטער איז געווען אַ מטופל מיט קינדער. אויף מאָרגן איז ער געקומען צו אונדז בעראטן זיך, וואס הויבט מען אָן צו טאָן נאָך דער שריפה, ווו קלייבט מען זיך אריין? דער טאטע האָט פאָרגעלייגט אַז מיין פעטער זאל פארלאָזן אָרלאָווע, און אוועק גיין אין אמעריקע, אין דער גאָלדענער אמעריקע. און מיין פעטער האָט טאקע אזוי געטאָן — געזעגנט זיך מיט ווייב און קינדער און אוועק אין דער ווייטער וועלט זוכן זיין גליק. די מומע האָט געדונגען אַ צימער און איז געזעסן מיט איר פאַמיליע און געוואַרט אויף בריוו און אויף דאָלארן. דערווייל האָט זי געמאַכט אַ גאָרטן אויפן פּלאַץ, ווו זייער הויז איז געשטאַנען. זי האָט געזייט און געפלאַנצט און ... געוואַרט אויף גוטע בשורות פון דערווייטנס. דער טאטע פלעגט בכלל ליב האָבן צו שרייבן שיינע בריוו. אַ סך פון אָרלאָווער איינוווינער פלעגן קומען צו אים, ער זאָל זיי סטיליזירן זייערע בריוו. און יעצט איז ער געוואָרן דער הויפּט שרייבער פון מיין מומעס בריוו אין אמעריקע.

דער טאַטע האָט זיך גערעכנט אַלס אַ גוטער מלמד. מיט ליבשאַפט האָט ער געטאָן זיין אַרבעט. און איך, אלס קינד, האָב מער פון אלץ ליב געהאַט צו הערן, פרייטיק, דעם זיסן ניגון פון דער הפטורה, וועו זיינע תלמידים פלעגן מעביר זיין די סדרה. ביז היינט גיי איך אויס צו הערן שבת׳דיקע און יומטוב׳דיקע ניגונים, און איך בין זיכער אז די ליבשאַפט איז אין מיר פארבליבן פון יענע קינדער יאָרן.

דער שבת אין שטעטל האָט זיך אויסגעצייכנט מיט עפּעס אַ באַזונדערן קאָלאָריט, מיט עפּעס אַ באַזונדערן חן. די שבתדיקע קליידער, דער קוגל און טשאָלנט. דער צימעס מיט דער קישקע — אפילו די אלע מאטעריעלע איינהייטן, האָבן עפּעס צוגעגעבן גייסטיקייט. נאָך מיטאָג איז דער יוגנט געגאַנגען אין וואלד שפּאַצירן — מיידלעך מיט יינגלעך, מען האָט זיך געאַמפּערט און דעבאַטירט, — ציוניזם און סאָציאַליזם — חלוצים אין ארץ־ישראל — דאָס זענען געווען די טעמעס. איך געדענק מיט בענקשאַפט די ווינטערדיקע גליטשערייען אויפן טייך. אויף קאָנקעס און שליטעלעך. און אפילו מיט די איינפאכע שיך. אָט פאלט איינער אויפן אייז און אלע וואָס לויפן נאָך אים פאלן אויך אין איין גרויסע קופּע, און מען לאַכט און מען איז פראַסטיק־צוברענט פון דעם שטרויכלונג. אין זומער־טעג גייטמען שבת נאָך מיטאָג אין וואלד — מ׳פּאַרוואַרפט אַ שטריק אויף איינע פון די ביימער, און די שטריק ווערט אַ הוידע. הוידעט מען זיך ארויף און אַראָפּ. אויב אַ ריס האָסטו דערזען, איז אויך ניט געפערלעך מ׳וועט דאָס שוין פארלאַטען ווי עס איז, אַז די מאַמע זאָל ניט באמערקן.

אַ שכן האָבן מיר געהאַט — דאס איז געווען איצ׳קע דער וואַזאַק. זיין פרוי האָט געהייסן שרה־העשקע — און אין שטוב זענען געווען, ווי דער שטייגער, אַ סך קינדער. אונדזער איצ׳קען געדענק איך ספּעציעל, צוליב עפּעס אַ געשעעניש וועלכע איך וויל דערציילן.

דאָס איז געשען אַ שבועות־נאַכט, ווינטער איז דאָס געווען. איך זיץ מיר אַליין אין שטוב און קוק ארויס דורכן קליין פענצטערל, וואַרטנדיק אז דער טאַטע און די מאַמע זאָלן שוין קומען פון מעריב דאַווענען — אָבער דאס פענצטערל איז פארפראָרן. און אָט זענען זיי טאַקע געקומען. די מאמע האָט איינגעהייצט דעם אויוון און איך מיט מיינע ברידערלעך זיצן און וואַרעמען זיך ביים פייער. דער טאַטע איז ארויס פון שטוב, דאַכט זיך האָלץ ברייגגען, און ער האָט זיך עפּעס פארזאַמט. איז די מאַמע אומרואיק געוואָרן און איז אויך ארויס פון שטוב. פלוצעם האָבן מיר דערהערט דער מאמעס געשרייען:

„זיי וועלן דיר דערהרגענען, גיי ניט, משה, זיי וועלן דיר דערהרגענען!״

זענען מיר קינדער ארויסגעלאָפן צושראָקענע און צוטומלטע פון שטוב

און אַ שרעקלעכע בילד האָט זיך פאַר אונדז אַנטפּלעקט — עטלעכע גויים שלאָגן דעם טאַטן מיט שטיקער האָלץ. דער טאַטע איז אײַנגאַנצן פאַרגאָסן מיט בלוט, די מאַמע שטייט אַ בלייכע און אַ פאַרוויינטע און קרעכצט מיט אירע לעצטע כוחות: „אָ די האַנט די האַנט". פון דער ווייטן אַנטלויפט איצ׳קע דער וואַזאַק, און די גויים לאָזן איבער דעם טאַטן מיט דער מאַמען און יאָגן זיך נאָך איצ׳קען, און מיר קינדער שטייען און שרייען צושראָקענע און צוטומלטע.

שכנים זענען צוזאַמענגעלאָפן. מען האָט צעריסן אַ ליילעך, פאַרבאַנדאַזשירט דעם טאַטן די קאָפּ. דער מאַמעס האַנט איז געווען צובראָכן און מען האָט קיין הילף איר ניט געקענט געבן. קיין דאָקטאָר איז ניט געווען אין אָרלאָווע. איצ׳קע דעם וואַזאַק האָבן די גויים ניט באַוויזן צו כאַפּן ווייל ער איז שטאַרק און פלינק געווען, און טרעפנדיק דעם טאַטן און דער מאַמען האָבן זיי אויסגעלאָזן די גאַנצע רציחה צו זיי. און אָט איז אויך איצ׳קע געקומען.

דערזעענדיק די לאַגע האָט איצ׳קע געזאָגט, אַז ער שפּאַנט גלייך זיינע פערד און ער פירט דעם טאַטן מיט דער מאַמען אין זשעלודאָק. „דורך אייך בין איך געראַטעוועט געוואָרן", האָט איצ׳קע געזאָגט, „און איצטער מוז איך אייך ראַטעווען". ער האָט אָנגעלייגט אַ שליטן מיט וואַרעמע מלבושים און איז אוועקגעפאָרן מיט די פאַרוואונדעטע אין זשעלודאָק. מיר קינדער זענען געבליבן פאַרוויינטע אין שטוב; שכנים זענען געקומען אכטונג געבן אויף אונדז. אויף מאָרגן איז געקומען איצ׳קע מיט אונדזערע עלטערן. דער מאַמעס האַנט איז געווען אין גיבס, און אויפן טאַטענס קאָפּ זענען געווען ווייסע און פאַרקלעפּטע באַנדאַזשן. מענטשן האָבן געזאָגט אַז מען מוז רעאַגירן און אָנקלאָגן די גויים אין געריכט.

האָט זיך יעצט אָנגעהויבן אַ פּרשה פון קלייבן פאַקטן, און שרייבן בקשות, יעדעס מאָל עפּעס אַן אַנדער בקשה. דריי מאָל האָט מען אָפּגעלייגט דעם משפּט צוליב אַן אַנדער תּירוץ. דער סוף איז געווען, אַז זייערע דיינים האָבן ערקלערט אַז די גויים זענען נעבעך געווען שיכור, און אַ שיכורער איז דאָך ניט פאַראַנט־וואָרטליך פאַר זיינע מעשים. אָבער די פראַגע איז ניט זייערע מעשים, נאָר ווו האָבן די גויים געקויפט זייער שנאַפּס?.. און ווי באַלד אַז גויים האָבן זיכער געקויפט זייער שנאַפּס ביי יידן, זענען טאַקע די יידן שולדיק אין דעם גאַנצן ענין.

אָבער ניט נאָר אומעטיקע עפּיזאָדן געדענק איך, אויך פריילעכע און ליבליכע זענען געווען. אזוי ווי מיין פעטער, נחום־יודל פון אמעריקע, האָט געוואָלט אַראָפּברענגען צו זיך זיין עלטערן זון. האָט ער פאַרקויפט דעם גאָרטן פון זיין הויז מיין ברודער און שוועסטער וועלכע זענען אויך געווען אין אַמעריקע. דאָס הייסט זיי האָבן עס אָפּגעקויפט פאַר אונדז. אין אַ גוטן פרימאָרגן האָבן מיר

באקומען די ידיעה פון אמעריקע, און אונדזער איבעראשונג איז גרויס געווען — פלוצעם זענען מיר ממש גבירים געוואָרן. די פרייד איז ניט פאָרצושטעלן. „אָט וועלן מיר ווערן ערד ארבעטער״, האָט דער טאַטע געלויכטן פון ענטציקונג און האָפנונג.

דאָס אליין איז אַ באַווייז, אַז די רייד פון אונדזערע שונאים, אז יידן האָבן ליב נאָר האַנדל־וואַנדל און האָבן פיינט צו ארבעטן, זענען ניט מער ווי האַס און שנאה. אפילו דער טאטע האָט יעצט באוויזן ליבשאַפט צו דער ארבעט, ליבשאַפט און אויך פעאיקייט, וועלכע שטעלן אוועק אין שאָטן די אלע פוסטע רייד. איך געדענק ווי דער טאַטע און די מאמע פלעגן ארויסגיין אין גאַס, כדי צוזאַמענקלייבן דעם אָפפאַל פון די פערד און קי, און מיט דעם באַמיסטיקן דעם גאָרטן. איין העלפט פון גאָרטן איז פארזייט געוואָרן קאַרטאָפל. די צווייטע העלפט — קאָרן. די גערעטעניש איז געווען זייער גרויס, און דער טאַטע האָט געזאָגט צו דער מאמען, אז לויטן דין פון דער תורה דארף מען איבערלאָזן פאָה, דאָס הייסט אַ טייל פון דער גערעטעניש, אין עק פעלד דארף געהערן צו ארעמע לייט — און דער טאַטע האָט טאַקע איבערגעלאָזן אַ שטיק בייט מיט קאַרטאָפל פאר אן אָרימע פרוי פון אָרלאָווע.

איינמאָל קומט דער טאַטע פון שול און דערציילט איבעראשט, אז אין שטעטל איז געקומען אַ דעלעגאַט פון באַראָן הירש, וועלכער וויל, אז יידן זאָלן ערד־ארבעטער זיין און אָט דער דעלעגאַט וויל העלפן די יידן וואָס פאַרמאָגן ערד — אז זיי זאָלן פלאנצן סעדער און ווערן גערטנער. ער וועט צושטעלן די פאַרשיידענע פלאנצונגען; ער וועט אויך פינאַנסירן די הוצאות אויף די פלויטן ארום די גערטנער, פלויטן געגן די גויישע חזרים וועלכע זענען אַ סכנה פאר די יונגע פלאַנצונגען. און דער טאטע האָט שוין ווידער געלויכטן פון גליק, שילדערנדיק ווי אַזוי ער שפאַצירט זיך נחת׳דיק אין זיין אייגענעם סאָד, וואָס איז אַרומגעצאַמט אזוי ווי דעם פריצ׳ס סאָד; רייסט אָפּ אן עפל און רייסט אָפּ אַ באַר און פילט זיך ווין אין גן־עדן ממש.

די מאמע דאקעגן איז מער רעאליסטיש פון טאטן, זי צווייפלט אביסל אין גאנצן ענין. ראשית, פארוואָס איז עפעס דער באַראָן הירש אזוי גוט צו אונדז? און צווייטנס, די גויישע שכנים — וועלן זיי דען לאָזן אונדז פלאַנצן סעדער? מיר געדענקען דאָך זייער גוט דעם משפט מיט די שיכורע גויים. „דו האָסט שוין אפשר פארגעסן?״ זאָגט זי צום טאטן, „אָבער מיין צובראכענע האַנט געדענקט זייער גוט״.

דער טאַטע איז אָבער געווען איבעראשט פון גאנצן ענין און ער האָט קיין אַכט ניט געלייגט אויף דער מאמעס קווינקלענישן. איז ער אוועק צום דעלעגאַט און פארשריבן זיך צו ווערן אַ סאַדאָווניק. ס׳איז ניט דורך קיין לאַנגע צייט און

אַ גניטער גערטנער איז געקומען צו אונדז, און האָט ערקלערט אז דער באַראָן גיט אַלץ אומזיסט, מ׳דארף ניט צאָלן, ניט פאר די פלאנצן, און ניט פאר דעם פלויט. נאכער איז מען געקומען און מ׳האָט געגראָבן גריבלעך אין גאָרטן און מ׳האָט געפלאַנצט פארשיידענע בוימער — עפּל, באַרן, און אַגרעסן.

און אָט איז נאָך אַ געשעעניש. אין שכנות מיט אונדז האָט געווינט ניסים דער פארבער מיט זיין משפחה. זייער עלסטער זון האָט געהייסן שלום, אַ פעאיקער בחור וועלכער פלעגט העלפן דעם טאַטן פארבן די פלאַקס און די וואָל. ער האָט געלערנט די תורה פון פארבן און האָט געוואָלט דערפינדן עפּעס אַ קונסט מיטל וואָס זאָל פארבעסערן די פארבן, זיי זאָלן נישט אָפּקריכן. איינמאָל איז ער געפאָרן מיטן טאַטן אין קיעוו, אָדער אין קישעניעוו וועגן אָט דעם ענין. דערווייל איז אויסגעבראָכן דער קישעניעווער פּאָגראָם — און אין אָרלאָווע איז געוואָרן חושך־מצרים. ניסים׳ס ווייב און קינדער זענען זיכער געווען אז דער טאטע און דער זון זענען אומגעקומען. מ׳האָט זיי בשום אופן ניט געקענט טרייסטן. אזוי זענען דורך אייניקע טעג אין וויינערייען ווי נאָך אַ מת. פלוצעם איז אָנגעקומען אַ טעלעגראַמע אַז זיי געפינען זיך אויף דער סטאַנציע ראָזשאַנקע. די שטעטל האָט אויפגעלויכטן — די שמחה איז ניט פאָרצושטעלן. אויך איצטער איז איצ׳קע דער וואזאק געווען דער הויפּט מחותן. ער האָט געשפּאַנט די פערד און געפאָרן ברענגען די וויכטיקע געסט. די גאַנצע שטעטל איז געלאָפן אנקוקן, ווי זיי וואָלטן געקומען פון יענער וועלט.

איצטער האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע פרשה. דער פּאָגראָם אין קישעניעוו האָט אויפגעוועקט גאָר נייע זאָרגן — אויך אין אָרלאָווע אָדער אין זשעלודאָק קענען דאָך פארקומען פּאָגראָמען, דארף מען זען עפּעס טאָן, און ניט זיצן מיט פארלייגטע הענט. האָט מען איינגעאָרדנט אַן אסיפה אין בית־מדרש און מ׳האָט גערעדט וועגן זעלבסט שוץ. נאָך דער אסיפה האט מען אנגעהויבן צו טאָן אויך ממשותדיק — די וואפן וואס מ׳האט צוגעגרייט זענען געווען נאַגייקעס און בייטשן — און אלץ אונטערערדיש און געהיים.

דער טאטע איז געווען איינער פון די טעטיקע חברים אין דער אונטערערדישער אָרגאניזאציע.

איינמאָל, שפּילנדיק זיך ביי אונדז אויפן בוידעם, האָבן מיר פלוצעם אנט־פּלעקט אונטער די שטריי — נאַגייקעס און אייזנס — אַ גאַנצן אוצר. שאַ שטיל, מ׳טאָר קיינעם ניט דערציילן — האָבן די יינגלעך געזאָגט. אָבער איך בין אַוועק און דערציילט דער מאמען. איז פרעגט ניט וואָס עס איז געווען. ליהודים איז געווען!

„גזלן״ — האָט די מאַמע געשריען צום טאַטן. „מ׳וועט דאָך אונדז אין סיביר פארשיקן. פארוואָס האָסטו מיר ניט דערציילט פון דעם. ווען איך וויים, וואָלט איך די קינדער ניט געלאָזט שפּילן זיך אויפן בוידעם. קינדער קענען דאָך פּלאַפּלען, און צוליב דעם אליין קען אויסברעכן אַ פּאָגראָם״.

דער טאַטע האָט געזאָגט אז די מאמע איז טאַקע גערעכט. און אין מיטן נאכט איז מען געקומען און מ׳האָט איבערגעפירט דעם אוצר ערגעץ אנדערש.

בילדער־בילדער. אָט דערמאָן איך זיך ווי מיין ברודער בערל וועלכער האָט געדינט ביי ניקאָלאיען — ווי אזוי ער איז געקומען אויף אורלויב. פיר יאָר האָט אונדזער בערל געדינט דעם קיסר. אייגנטליך האָט ער געדארפט דינען נאָר דריי יאָר, אָבער פלוצעם איז אויסגעבראָכן די רוסישע־יאפּאנישע קריג, איז ער געבליבן נאָך אַ יאָר אין מיליטער. אויסגעפּוצט אין אַ לאנגן שינעל מיט פאַלדן פון הינטן און מיט גלאַנציקע קנעפּ. אָ, ווי גליקליך מיר זענען געווען ווען ער האָט אונדז געהאַלדזט און געקושט. ער האָט אונדז געבראכט אַ ווונדערלעכע מתנה, עפּעס אַ קעסעלע פון בלעך וואָס איז געהאָנגען אויף זיין גאַרטל אין קעסעלע איז געווען אַ לעפעלע פון צין. ער האָט דערציילט אז פון דעם קעסעלע עסט ער און טרינקט אין זיין סלוזשבע.

אויך אַ זעלטענעם אַלבאָם האָט ער געבראכט. פון יאפּאָנישע זייד געמאַכט. אויפן אויבערשטן טאָוול איז געווען אויסגעשניצט אַן אָדלער פון העלפאַנט ביין. קאָלירטע פייגעלעך מיט פליגעלעך האָבן באפּוצט די זיידענע בלעטלעך. און אויך אַ פּעקל טיי האָט ער געבראַכט. שבת איז ער געגאנגען מיטן טאטן אין שול. אלע יידן האָבן אים אָפּגעגעבן כבוד. אַ קלייניקייט, דורכגעמאַכט די יאַפּאַנישע מלחמה; מ׳האָט געוואָלט הערן פון אים נייעס פון דער גרויסער וועלט. אָבער בערל איז געווען זייער איינגעהאַלטן און האָט וויייניק גערעדט.

און אָט איז גאר אַן אנדער בילד. דאָס איז געווען נאָך דער רעוואָלוציע פון 1905, וועלכע האָט זיך געענדיקט מיט אַן אנטוישונג — מען האָט געוואַרט אויף אַ מלאך און עס איז געקומען אַ גלח. פון אלע הבטחות וואס זענען געגעבן געוואָרן — פרייע פּרעסע, אַ פרייען וואָרט, אַ דעמאָקראטישן וועזן, האָט זיך אויסגעלאָזן אַ בוידעם. און פיל פון די וואָס האָבן געגלויבט אין די הבטחות האָבן באַצאָלט מיט זייער לעבן. אַ סך פון די יוגנטלעכע זענען פון גרויס פארצווייפלונג פארכאפּט געוואָרן דורכן אַנארכיזם. גרייט צו נקמה־טאָטן, אין די פאָרשטייער פון רעזשים. ווער עס האָט געטראָגן אַן אָפיציעלן מונדיר מיט קנעפּלעך איז געווען פארעכנט אַ פארעטער פון דער מענטשהייט. אין יענע טעג איז אויך אין אָרלאָווע פארגע־קומען אַ געשעעניש וואָס איז געווען אַ רעזולטאַט פון יענע בלוטיקע־טעג.

אויף דעם גלח׳ס פעלדער, אין עק פון שטעטל, איז געווען אַ פארזייטע פעלד

מיט לובין, אַ פּלאַנצונג וועלכער וואקסט זייער הויך. אין אַ שיינעם זומער פרי־מאָרגן, האָבן מיר געזען ווי פּאָליציי־לייט לויפן הינטערן שטעטל, אין דער ריכטונג פון דעם גלח׳ס לובין־פעלדער, מ׳שיסט און מ׳זוכט. מיר האָבן ניט געוווּסט וואָס דא קומט פאָר. אָבער גאנץ גיך האבן מיר שוין גאר גוט געוווּסט, אז מ׳זוכט דאָ פארדעכטיקע פארשוינען פון אָרלאָווע און איר אומגעגנט. עס האָט ניט לאנג געדויערט און מ׳האָט זיי טאקע געכאַפּט. דאָס זענען געווען, שמואל׳קע פעשקעס פון אָרלאָווע, וועלכע איז נאָך געווען אַ ייִנגל ממש. און דער צווייטער — מיכל פון דאָרף זאַטשעפּיץ. די צוויי געכאפּטע זענען מערדערליך געשלאָגן געוואָרן. מ׳האָט זיי באשולדיקט אין אונטערוואַרפן אַ באָמבע אונטער אַ באַן, וואָס האָט געפירט עפּעס זייער אַ וויכטיקע פּערזענליכקייט, אַ גענעראַל. איך געדענק ווי מ׳האָט די צוויי געכאַפּטע געבראַכט אויפן מאַרק. געשמידט אין קייטן און זייער שטאַרק פארבלוטיקט. איך געדענק ווי מ׳האָט זיי דערלאַנגט אָנגעצונדענע פּאַפּיראָסן אין מויל אריין, ווייל זיי אליין האָבן ניט געקענט באוועגן זייערע געבונדענע הענט. שמואל׳קע פעשקעס, וועלכער איז נאָך אַ ייִנגל געווען, האָט מען גאַ־ץ גיך באַפרייט. די נאַצ׳אַלסטוואָ האָט זיך איבערצייגט, אַז זיין געפינען זיך אין פעלד פון די לובין איז צופעליק געווען.

איך געדענק אויך ווי שמואל׳קעס טאַטע איז צוגעגאנגען צו׳ אים גלייך ווי מ׳האָט אים באפרייט, און האָט אים מכבד געווען מיט צוויי קלינגענדיקע פעטש. דאָס זענען געווען ניט קיין איינפאכע פעטש, נאָר טאַקע דיפּלאָמאַטישע! מיט דעם האָט ער געוואָלט איבערצייגן נאַטשאַלסטוואָ אַז שמואל׳קע איז טאַקע אַ יונגער מאַלעקאַסאָס, ווּעמען דער טאַטע קען נאָך גוט אויספּאַטשן.

מיכלען האָט מען אוועקגעשיקט אין ווילנער טורמע. אָרלאָווע איז געגאנגען אויף רעדלעך. אלע האָבן געוווּסט אז מ׳דאַרף עפּעס טאָן כדי צו באַפרייען דעם בחור. אין צייט פון פּראָצעס זענען טאקע אַ סך אָרלאָווער איינוווינער געפאָרן אין ווילנע עדות זאָגן. זיי האָבן געשוואָרן אז אין טאָג פון אַטענטאַט איז מיכל געווען אין אָרלאָווע און ניט אין ראָזשאַנקע ווו די באַן ליניע גייט דורך. דער טאַטע פלעגט שטענדיק דערציילן ווי אזוי דער פּראָקוראָר, דער צורר, האָט געפּרוּווט פאַרפּלאָנטערן די עדות, עס האָט זיך אים אָבער ניט איינגעגעבן און מיכל איז באַפרייט געוואָרן. אָרלאָווער יידן האָבן דאָ באַוויזן מסירות־נפש ממש, און די שמחה איז גרויס געווען.

אויך אין אָרלאָווע, ווי אין אַנדערע שטעטלעך, האָט זיך צופלאַקערט אַ מחלוקת וועגן אַ רב אין שטעטל. די עלטערע יידן האָבן געוואָלט אַן אלטן רב. און יינגערע — אַ יונגן רב. דער טאַטע האָט אונטערשטיצט די יונגע. און די מחלוקת איז דערגאַנגען אזוי ווייט, אז אָפטמאָל פלעגט מען אָפּהאַלטן די קריאת־התורה

אין שול. איך געדענק ווי מ׳האָט געדונגען אַ דירה פארן יונגען רב ביי ארקע דעם רופא. ווי מהאָט געפּוּצט די דירה, געריבן און געקאַלכט. — אַ פּאלאַץ האָט מען פון איר געמאַכט. אין איינע פון די טעג איז אריין געפאָרן אין אָרלאָווע אַ וואָגן — אָנגעלאדן מיט פעק און פעקלעך. און צווישן זיי איז געזעסן אַ פרוי, אַ שיינהייט מיט אַ יינגעלע. דער וואגן האט זיך אָפּגעשטעלט ביי דער דירה, און פארבייגייער האָבן זיך אַ נעם געטאָן ווי צו דער מצוה, העלפן איבערטראָגן דעם באַגאַזש. אין מיינע זכרונות איז געבליבן דאָס בילד פון עפּעס אַ גרויסע ניקלנע בעט מיט בלישצ׳ענדיקע גאָלקעס. ביי אונדז זענען געווען בדרך־כלל הילצערנע בעטן. און דאָס וואָס איך האב איצטער געזען איז געווען פאר מיר אַ חידוש.

דער רב איז געווען זייער אַ פיינער יונגער מאן, און האָט אריינגעפירט פיינע מידות. ער האָט אראָפּגעבראַכט אין שטעטל יונגע בחורים, פרושים האָבן זיי געהייסן. זיי האָבן געלערנט אין בית־מדרש. און אין שטעטל איז עפּעס פריילעך געוואָרן. איין בחור וועלכער האָט געהאַט זייער אַ שיינע טענאָר־שטימע, האָט חתונה געהאַט מיט ביילקע־מאשעס. אַ צווייטער בחור האָט חתונה געהאַט מיט לאה׳קע ליפע דעם גלעזערס. גאָר פריילעך פלעגט זיין שבותע־נאכט ביים רב אין שטוב. — מ׳פלעגט זינגען „המבדיל בין קודש לחול״ און אנדערע זיסע ניגונים. און די רביצן פלעגט אנשטעלן דעם סאַמאָוואַר און מכבד זיין די געסט מיט טיי.

אַזוי ווי אין אַנדערע שטעטלעך, איז אויך אָרלאָווע געווען אַן אייגענער חזן, אַ שיינער ייד און זייער אַ ווילער זינגער, ער איז אויך געווען דער שוחט און דער מוהל פון שטעטל. פון די אלע מלאכות איז ער געווען אַ גרויסער אָרעמאַן. זיין עלטסטע טאָכטער האָט געהייסן באַבצ׳ע, וועלכע איז געווען אַ שניידערקע. אויך איך האָב זיך געלערנט שניידעריי, און האָב געאַרבעט צוזאמען מיט באבצ׳ען. זומער פלעגט אונדזער חזן צוזאמען נעמען יינגלעך וועלכע האָבן געהאַט גוטע שטימען, ער פלעגט זיי לערנען חזנות און צוגרייטן צו די ימים נוראים. איך און באבצ׳ע האָבן אויך געהאַט שיינע שטימען, פלעגן מיר ביידע זיצן און איינהערן זיך ווי די יינגעלעך זינגען. און גאנץ אָפט פלעגן מיר זינגען צוזאמען מיט זיי. באבצ׳עס טאטע וואס איז געווען אַ גוטמוטיקער און איידעלער מענטש, פלעגט גאנץ אָפט אריינגיין צו אונדז אין צימער און זאָגן:

„אַ שאָד וואָס איר זענט ניט קיין יינגלעך, אַ שאָד! ווען איר זענט יינגלעך וואָלט איר שוין ביי מיר געזונגען אין כאָר. כ׳מוז אייך זאָגן אז איר זינגט שענער פון די אלע וואָס איך האָב דאָ צוזאמענגענומען״.

באַבצעס מאמע איז געווען אַ פרוי אַ פאַרהאָרעוועטע און אַ פאַרהאוועטע, שטענדיק פארזאָרגט וואָס קאָכט מען און וואס גיט מען עסן דער משפחה? באבצ׳ע איז געווען אַן איבערגעגעבענע טאָכטער, — וואָס זי פלעגט פארדינען פון איר

שניידעריי האָט זי אוועקגעגעבן דער מאמען. די מאמע פלעגט איר ניט איינמאָל מוסערן וויינענדיקערהייט, און זאָגן, אז אַ מיידל דארף היטן אירע פארדינסטן כדי אַנצוקלייבן נדן, „עס איז ניט גוט וואָס דו גיסט אונדז אַוועק דיינע געלט". אָבער באבצ׳ע פלעגט לאכן און זאָגן דער מאַמען, אז אַ מיידל דארף ניט קיין פארדינסטן, אַ מיידל דארף נאָר מזל האָבן, און כדי מזל צו האָבן העלפט ניט קיין געלט און פארדינסטן. — אויב אזוי וואָס פאר אַ ווערדע האָט דאָס געלט?

אָט זע איך זייער גוט יענעם פרימאָרגן ווען דער טאַטע איז געקומען פון בית־מדרש זייער צושראָקן און האָט דערציילט אז אַ מלחמה איז אויסגעבראָכן. ער האָט דערציילט אז אין גאַס האָט מען שוין אויף אלע ווענט אויסגעהאָנגען גרויסע אַפישן און פלאַקאַטן, אין וועלכע מ׳איז מודיע, אז אלע מענער פון 20 יאָר ביז 35 יאָר דארפן זיך גלייך יאַווען צום פריזיוו. ער האָט אויך דערציילט אז היינט נאָכמיטאָג וועט פאָרקומען אַ גרויסע פארזאַמלונג אין בית־מדרש ווו דער רב פון שטעטל וועט ריידן פארן עולם, יעדער ייד מוז קומען אויף דער פאַרזאַמלונג מיט ווייב און קינד־ער צו הערן דעם רב׳ס דרשה.

כ׳וועל קיינמאָל ניט פארגעסן יענע אסיפה. דער רב האָט זיך געזעגנט זייער הארציק מיט אלע יונגעלייט וועלכע זענען מאָביליזירט געוואָרן. ער האָט זיי געבענטשט, און געשילדערט ווי אָרלאָווע וועט אויסזען אין אזא שרעקלעכע צייט אָן אירע יונגע לייט — אָן אירע באַשיצער און פרנסה געבער, אָן די וועלכע זענען איר לויב און איר פראַכט... איך געדענק אז דערהערנדיק די ווערטער האָט אויסגעבראָכן אין בית־מדרש אַ געוויין — יונג און אַלט האָבן געוויינט ווי קליינע קינדער. און ניט נאָר בעת דער רעדע, אויך נאָכדעם, האָבן מענטשן ניט אויפגעהערט צו וויינען. אונדזער משפחה האָט שוין דאן געהאַט אויך אַן אייגענעם טרויער — ווייל אין יענע טעג איז געשטאָרבן אונדזער ליבע און טייערע מוטער.

און אָט האָט אָנגעהויבן די מלחמה צייט. אָט זעען מיר שוין די רוסן אין זייער צוריקגאַנג. שלאָפלאָזע נעכט האָבן מיר געוווּסט. גרויסע מיליטער אָפטיילונגען פלעגן דורכגיין אונדזער שטעטל — פארמאטערטע און צובראָכענע, אבגעריסן און אָפגעשליסן; די פיס געשוואָלענע פון אַ סך גיין; פלעגן זיי קלאַפּן אין די טירן און פענצטער, בעטן עפּעס עסן אָדער טרינקען. מיר זענען אין שטענדיקע שרעק געווען. מיר האָבן זיך געשראָקן פארן אייגענעם שאָטן. ס׳איז געווען נאָך יום־כיפור ווען דער טאַטע איז איינמאָל געקומען פון שול און האָט געזאָגט, אז ס׳איז קיין עצה ניטאָ מען מוז אנטלויפן פון שטעטל. איז וווהין לויפט מען? די אלגעמיינע מיינונג איז געווען אויב לויפן דארף מען אין זשעלודאָק. מיר זענען אלע ארויס מיט זייטיקע וועגן. און ווי שטענדיק איז אויך איצטער געקומען איצ׳קע דער וואזאק, מיט זיין וואָגן און פערד. אויפן וואָגן האָט ער איינגעפראַוועט עפּעס אַ בויד.

אינעווייניק איז געזעסן זיין פאַמיליע, און אזוי איז מען ארויס אין וועג. די בויד אין צענטער און מיר אלע ארום איר. דער גרעסטער טייל פון די גייער זענען געווען ווייבער און קינדער. און דער גאנצער מאַרשרוט האָט אויסגעזען ווי אַ לעבעדיקע לויה.

אָט זענען מיר שוין אין זשעלודאק ממש. ארום און ארום אַ טויטע שטילקייט. קיין לעבעדיקן נפש זעט מען ניט. דאָ האָבן מיר זיך פאנאנדערגעטיילט, יעדער איז געגאנגען צו זיינע באקאנטע אָדער קרובים. מיר זענען געגאנגען צו די ביעלסקעס, וועלכע זענען געווען אונדזערע קרובים. מיר האָבן קיינעם ניט געפונען אין שטוב. מיט אַמאָל האָבן מיר דערזען זייער מיטעלע טאָכטער לויפט צו אונדז און דערציילט אז אלע יידן פון שטעטל באהאטלן זיך יעצט אויפן בית־עולם, צווישן די מצבות. אויס שרעק פאר די קאָזאַקן באהאלט מען זיך. אין אַ קורצע צייט נאָך דעם, איז געקומען די גאנצע פאמיליע פון זייער באהעלטעניש. מ׳האָט אונדז זייער הארציק אויפגענומען. מ׳האָט אויפגעקאָכט וואַסער און געמאַכט טיי. מיר זענען טויט־מיד געווען און אונדזער איינציקער באַגער איז געווען אָפּרוען זיך פון לאנגן וועג. און גאָר גיך זענען מיר אלע אַנטשלאָפן געוואָרן.

אויף מאָרגן, גאָר פרי, האָט אונדז אויפגעוועקט אסתר־רייזשקע די אלמנה פון ליפניצע, וועלכע איז מיט אונדז געקומען פון אָרלאָווע, זי מיט אירע קינדער. אסתר־רייזשקע האָט איבעראַשט דערציילט, אז ארויסגייענדיק אין דרויסן האָט זי געזען דייטשן, ממש דייטשן, און זי וויל אונדז אָנזאָגן טאקע א גוטע בשורה, כדי צו דערפרייען אונדז. „די דייטשן״ זאָגט זי „זענען זייער ווילע מענטשן, זיי האָבן צו מיר גערעדט זייער איידל, זיי האָבן מיר געזאגט ,ליבע פרוי׳, דאָס איז כמעט ווי יידיש, און זיי האָבן זיך אפילו צוקושט מיט מיר״. אסתר־רייזשקע איז געווען אין זיבעטן הימל, און דער טאטע דערהערנדיק די בשורה, האָט געזאָגט: „הלוואי, ריבונו של עולם, זאָל דאָס אמת זיין!״

די איינגשאַפּט אין שטוב איז געווען גרויס. אָבער די בשורות זענען ווייטער גוטע. מ׳דערציילט אז די דייטשן זענען שוין אומעטום, און זיי זענען זייער העפליך. אויב אזוי וואָס איז צו זיצן אין זשעלודאָק? האָט מען טאַקע געגומען די פעקלעך מיט די זעקלעך, און צוריק אין אָרלאָווע, צוריק אַהיים. קומענדיק אַהיים האָבן מיר אַ חורבן געטראָפן. די טישן, בענק, און בעטן אלץ איז פארברענט געווען. דאָס האָבן די איידעלע דייטשן געטאָן — אויף די ערדענע פאָדלאָגעס פון אונדזערע הייזער פלעגן זיי צולייגן פלאַקערס פון אונדזער הילצערנע מעבל, און אזוי פלעגן זיי קאָכן און וואַרעמען זיך.

קאַרטאָפל האָבן ניט געפעלט. די פעלדער זענען געווען פול מיט קאַרטאָפל,

האָט מען געגעסן קאַרטאָפּל מיט קאַרטאָפּל. דער טאַטע האָט געמאַכט אַ סוכה, ס'איז דאָך עפּעס סוכות אויף דער וועלט. דערווייל האָבן די דייטשן אונדז צורו געלאָזן, זיי זענען פאַרטאָן געווען מיט זייערע נצחונות. מ'האָט שוין אָנגעהויבן נאָר שבחים צו רעדן וועגן זיי. ביז איין שבת איז מען אויסגעניכטערט געוואָרן. יענעם שבת זענען יידן געגאַנגען פון בית־מדרש לאַנגזאַם און מ'האָט נאָר גערעדט שבחים וועגן די דייטשן. גייענדיק, איז אָנגעקומען אַ דייטש און האָט געפרעגט וועגן אַ שמיד צו פאַרשמידן זיין פערד. מאיר־משה דער שמיד וויל אָבער שבת ניט אַרבעטן. דער דייטש רעדט צו אים דייטש און מאיר־משה רעדט רוסיש און זאָגט: „ביע פּאָניעמאַיו". איז דער יעקע אַרויס פון די כלים און האָט אָנגעהויבן מערדערליך צו שלאָגן מאיר־משה'ן, שלאָגן און שילטן. ער האָט באַפּעלט גלייך עפענען די קוזשנע און שמידן זיין פערד. עס האָבן זיך צוזאַמען געקליבן נאָך דייטשישע זעלנער און מ'האָט אָנגעהויבן בלוטיק צו שלאָגן אַלע יידן וועלכע זענען געגאַנגען פון בית־מדרש... אָט אַזוי האָבן מיר שוין אַפילו אין יענע יאָרן פאַרזוכט דעם טעם פון די „העפליכע" יעקעס.

פינצטערע זענען געווען די מלחמה יאָרן. טיפוס עפּידעמיעס און אַנדערע קרענקן האָבן זיך פאַרשפּרייט. הונגער און שרעק. זייער פיל פון דער באַפעלקערונג זענען געשטאָרבן. טויט־פליגן האָבן געוויעט און איבערגעטראָגן די קראַנקהייטן פון איין אָרט צום צווייטן. אייניקע וואָכן איז אונדזער פאַמיליע געלעגן אין זשעלודקער שפּיטאָל.

די דייטשן האָבן אַלעס אַרויסגעפירט פון אונדזערע ערטער — האָלץ וואַרג און עסנוואַרג — תבואה, און אייער און פוטער, און האָבן דאָס געשיקט אין דייטשלאַנד. צוואַנגס־אַרבעטער האָבן אויסגעפילט אָט די אַלע אַרבעטן און אַ סך פון זיי האָבן באַצאָלט מיט זייער לעבן, ביז ס'איז געקומען דער טאָג און זיי האָבן פאַרלאָזט אונדזערע ערטער.

די פּאָליאַקן זענען אָנגעקומען און מיט זיי האָבן זיך באַנייט די צרות — מ'האָט געשלאָגן און געשניטן בערד, אָבער די מלחמה האָט זיך שוין דערנעענטערט צו איר סוף. דער קאָנטאַקט מיט אַמעריקע האָט זיך באַנייט — פּעקלעך מיט עסנוואַרג און קליידונג האָבן אָנגעהויבן אָנקומען, און ס'האָבן זיך ממש געעפנט די אויגן. אין אַ ביסל צייט אַרום האָט אונדזער משפּחה עמיגרירט אין אַמעריקע.

אָרלאָווע איז געבליבן איינגעקריצט אין אונדזער זכרון, טראָץ די אַלע צרות פון די מלחמה צייטן, האָבן מיר איר געזען ווי אונדזער קינדהייט־שויס — און מיט אַ סך בענקשאַפט פלעגן מיר איר דערמאָנען. ביז עס איז אונדז דערגאַנגען די שרעקלעכע בשורה פון איר אומקום. די הערצער זענען פאַרוווּנדעט און פאַר־ווייטיקט — אַ וווּנד וואָס האָט קיין היילונג ניט.

ברוך לוין

הגנה עצמית

מזכרונות ילדותי השמורים עמי, ואף מן הסיפורים אשר שמעתי לאחר־מכן מפיו של אבא ז״ל ידוע לי, כי בסיומה של מלחמת־העולם הראשונה, הזמינו הגרמנים אליהם את נציגי הקהילה היהודית, עמה נמנה הרב מישקובסקי, אבי ועוד כמה יהודים והם הודיעו להם בשם הרשות המרכזית, כי בימים הקרובים עומדים הם לעזוב את העיירה, וכיון שהאוכלוסיה היהודית עלולה להישאר ללא שליט וללא הגנה, מציעים הם, כי בעיירה יקום ארגון של הגנה־עצמית על־ידי הציבור היהודי, ובפרק הזמן שהם נשארים בעיירה מוכנים הם להושיט לארגון זה את עזרתם ולספק לו כלי־נשק.

אין אני יודע את פרטיו של הענין הזה, אך זוכר אני, כי לאחר הודעה זו, יצאו אבא ועוד כמה יהודים לווילנה ובשובם הביאו עמם כלי־נשק שונים. הייתי אז ילד כבן 7, אולם הענין הזה העסיק אותי מאוד ואף גירה את דמיוני. אין־זאת כי הייתי המסתכל הראשון בנשק שהובא ולא רק מסתכל — סבור אני כי אצבעותי היו הראשונות אשר נגעו בכלים אלה — מיששו וליטפו אותם. כלי־הנשק כללו כמה רובים, בהם רובי־ציד וכן רימוני־יד.

בימים הראשונים אוחסן האוצר הזה בביתנו, לאחר־מכן העבירוהו לבנין הגדול שבכיכר־השוק, בנינו של הגראף, אשר בו התגורר אחר־כך אברהם־מאיר רוז׳אַנסקי. לא כל הגרמנים עזבו את העיירה, בבת־אחת — וזמן־מה לאחר יציאתם הרשמית נשארה עוד קבוצה של גרמנים שנתקראו בשם „הציידים״ „די יעגערס״ והם התגוררו בבית־החומה של יהודה הטוחן. לימים נמצאה באותו בית חנות־העוֹר של סאדוביק.

בזמן ההוא נמצאו בכפרים שמסביב וכן ביערות עריקים רבים מן הצבא הרוסי של הצאר. עריקים אלה יחד עם אנשי־סודם מבין הכפריים, התחילו להטיל את מוראם על כל הסביבה, לפגוע ברכוש ואף לַלִסטם. הגרמנים שנשארו בעיירה, כלומר: ה„יעגערס״ שהזכרתי לעיל, נקטו אמצעים חריפים ותקיפים, כדי לשמור על השקט ועל בטחון האוכלוסיה. חוצפתם של פורעים־שודדים אלה גדולה היתה מאד בעת ההיא ולילה אחד חדרו הם לעיירה ממש. הם הוציאו נוצרי אחד, שהתגורר ברחוב בליצה, ואשר היו להם „חשבונות״ עמו והרגוהו. מאותם ימים נשאר בזכרוני גם מקרה־רצח אחר — מעשה בגוי אחד, שהיה לו שם של ליסטים, אולם את הלה תפסו ה„יעגערס״ והרגוהו. תחילה ניסה הגוי הזה להתחמק מידיהם, להתגונן, להשיב מלחמה ואף לברוח מהם, אולם בעת בריחתו הוא נורה ונרצח. אני, שראיתי מרחוק את המחזה — אזכור היטב, כיצד השליך, משום־מה, בעת בריחתו את אקדחו אל הביצה. לימים מצאתי באקראי את האקדח באותו מקום, ממש.

בימים ההם ירו החיילים מקבוצת ה„ציידים" בשני גויים, אשר באו לחנותו של שלמה מרדכוביץ ותבעו ממנו כי יתן להם כמות גפרורים גדולה יותר ממה שמותר היה למכור; הם איימו עליו כי ינקמו בו אם לא ימכור להם את מבוקשם. שלמה הודיע על־כך מיד ל„יעגערס", והגויים ניסו להתחמק ולברוח, אולם ליד המפחה של הירשה־לייב תפסו אותם וירו בהם. לא אָרכו הימים וקבוצת גרמנים אלה עזבה את ז'לודוק. נשארנו ללא שלטון, ובהלה נשתלטה בעיירה.

באותו זמן אירגנו היהודים את ההגנה העצמית. יום־יום היו המגינים מתכנסים באחד הבתים ולומדים כיצד להשתמש בנשק. אף כי רובם של חברי הארגון היו לשעבר חיילים המשיכו בכל זאת באימונים. השלטון נתבסס קימעא על־ידי השליטים מקרב אחינו בני ישראל. שוב נתחדשו ימי השוק ואיכרים החלו להביא את מרכולתם לעיירה. אך בין המתכנסים בימים אלה בכיכר השוק היו גם שודדים ממש, והסכנה אשר ארבה לעיירה היתה גדולה מאוד. כדי לעמוד בפרץ הוחלט על גיוס בחורינו לשמירה. ראשי הארגון קבעו שני מקומות־משמר לאנשי ההגנה ואת השומרים נהגו להחליף לעתים קרובות, וכל זה כדי לאחז את עיניהם של הפורעים וליצור את הרושם, כי רבים מאוד בעיירה האוחזים בנשק. באותו זמן פנו הפורעים שבסביבה למפקדת ההגנה העצמית דווקא, והטילו עליהם איזה מס לתשלום. הם איימו להתנפל על העיירה ולפרוע בה פרעות אם יסרבו לשלם את המס. זוכר אני, כי במפקדה של ההגנה העצמית החליטו לנקוט בטכסיס כלפי הפורעים — הטכסיס היה להשהות את המשא־ומתן עם נציגיהם זמן רב ככל האפשר ועל ידי כך להיחלץ מידיהם. אנשינו היו מופיעים כלפיהם ככוח גדול וכך הצליחו לעשות עליהם רושם ולדחות את התנפלותם. והנה יעלה בזכרוני ערב אחד — בו התקיימה אסיפה של הארגון בבית־הכנסת. באותה אסיפה הוחלט לבחור נציגים אשר יצאו כשליחים אל הפורעים לשם משא־ומתן. השליחים היו אבי — שמואל לווין, והירשל סטוקאלסקי. הפגישה עם הפורעים נתקיימה ליד טחנת־הקמח של רוֹדוֹבּץ.

כך נמשכו ימי־החירום — העיירה ידעה מצוקת רעב והרבנים הכריזו חרם, על כל מי שיוציא תבואה ומזונות מן העיירה. באותו זמן מת אחד מתושבי העיירה, בנו של מלך הכהן, ובעיירה היו הבריות משיחים, כי החרם, הוא אשר פגע בו, מאחר שלא נזהר והפר את הצו.

היה זה לאחר חג הסוכות בשנת 1918, יום שבת היה, ובעיירה נכנסה גוֹנדה של פולנים מזוינים. חיילים אלה נתקראו בפינו „דוֹמבּרוביקֶס", כלומר: החַיִל ע"ש דומברובסקי. על־פי ההלשנה של האוכלוסיה הפולנית במקום, נודע להם כי בעיירה מצוי איזה ארגון של מגינים מבין היהודים המחזיקים בנשק. אסיפות דחופות והתייעצויות נתקיימו אז בביתנו, הדיון נסב על הופעתם של פולנים אלה: מה ייעשה במקרה שהם ידרשו מאתנו את הנשק? הדעות היו חלוקות. לא אָרך הזמן

והם אסרו את הרב מישקובסקי ואת אבי. לאסורים ארבה סכנה גדולה — ומיד הוחלט להעביר לידי הפולנים את הנשק, כדי שישחררו את העצורים. ואמנם שיחררו הם את האסירים. לפולנים היתה סיבה משלהם למעשה־השחרור. הם רצו שהרב מישקובסקי ואבא יארגנו את תושבי העיירה, כדי לאסוף למען החיילים מגפים, לבנים, גרבים וכדומה.

ועוד כרט אחד השמור בזכרוני. ביום, בו נכנסו הפולנים לעיירה מתה סבתי, שרה־זלאטה, ונתקיים מנין בביתנו. ובעת המניין ניטשו ויכוחים נמרצים מאוד. ונשארו בזכרוני דבריו של לייבל ויינשטיין, לייבל מאיר־יענקל׳ס, אשר טען:

„הלא אמרתי לכם כי יש לפוצץ את הגשר ברחוב האחוזה, הרי הפצרתי בכם, הלא אמרתי כי יש לגלות התנגדות ולא לתת ל,יחפים׳ הללו להיכנס ועתה הנה נשארנו עם הידית של השוט ולא יותר״.

היו כמה מבין היהודים שהסתירו את נשקם ולא מסרוהו לפולנים, ביניהם היה אלתר בזאוויק, ובן־דודי יצחק בורובסקי, שהטמין באדמה כמה רימונים. אני טרחתי אחר־כך הרבה־הרבה, כדי למצוא אותם — ולשוא.

לאחר זמן קצר יצאו הפולנים מן העיירה ושוב נשארנו ללא שלטון. ביום הורף אחד נכנסו במפתיע הבולשביקים לעיירה, דרך רחוב ביליצה, ולמחרת היום נעלמו הם פתאום, כשם שהופיעו פתאום.

אחר־כך הגיעונו ימים בהם היה מתחלף השלטון לעתים קרובות ביותר, יום אחד היו מופיעים הפולנים ויום אחד הבולשביקים. וחוזר חלילה. אני ועוד נערים כמוני — רחשנו אהדה לשני החילות גם יחד, לפולנים וגם לבולשביקים, היינו מתיידדים עם החיילים משני הצבאות — ומכולם היינו גונבים כדורים. יום ו׳ אחד שמור היטב בזכרוני. יצאתי באותו בוקר לשוק וראיתי כי ליד טור החנויות של שבח, עומדים ערוכים הרבה פרשים פולנים רכובים על סוסיהם. לאחר שעות מעטות עזבו את העיירה, ואחריהם נכנסו הבולשביקים. באותם הימים היו אומרים בז׳לודוק „שאין אתה יודע עם מי אתה הולך לישון ועם מי אתה משכים לקום״.

באותו לילה, בשעת החצות או לאחריה, יצאו מביקור אחד שנערך בבית זלמן ז׳אלודסקי (הנגר), כמה בחורים וביניהם אלתר בזאוויק ובראותו כי פרשים עוברים בטוח היה, כי אלה הם בולשביקים והוא קם ובירך אותם ברכה חברית. אבל אלה היו פרשים פולנים, אשר לאחד מסוסיהם קשור היה גוטליב מהמלבניה, שגם הוא פנה, ודאי, לדבר אליהם ברוסית. משמשמעו הפולנים את ברכתו של אלתר, הם תפסו אותו מיד, וקשרו גם אותו אל אחד הסוסים. ובהצליפם בהם במגלבים הובילו אותם דרך יער הַלְאַפישקס. אלתר בזאוויק הצליח להתיר את עצמו מן הסוס ולברוח, אגב בריחתו ירו אחריו אך הוא לא נפגע. את גוטליב מצאו אחר־כך ירוי על חוף הניאָמן. באותם ימים רצחו הפורעים גם את משה קאזאָליאנר ואת אשתו.

וכך נמשכו הדברים עד שנסתיימה המלחמה והשקט שב על כנו.

דמויות

ר׳ שמואל לוין ז״ל

מחנה ה„שמאל״ בעיירה, ראה בו אולי את מנהיגו הרוחני, אך יחד עם זה יש לציין כי ר׳ שמואל היה יהודי מסורתי, המבקר בחגים ובשבתות בבית־הכנסת, יושב ראשונה בקהל עם הרב ובעלי־הבתים, אנשי בית־המדרש והדור הישן, לויאלי לצרכי הקהילה הדתיים והרבנות ומשפיע בכיוון זה על חבריו הצעירים והתוססים, „לוחמי הקידמה״ החילוניים, הששים אלי קרב, שלא ימתחו את החבל. עממי ואצילי כאחד, איננו מרים את קולו, מדבר בנחת, בעל אורך־רוח, ובעל לב טוב, תמיד מוכן לעזור לכל, אם „עשיר״ ואם עני, בקצרה — „פרנס״ בעיר, במובן הטוב של המושג והתואר המסורתי הזה בערי ישראל בליטא.

הבנק העירוני העממי שעמד בראשו מילא את כל ישותו. הוא וה„בנק״ היו זהים והכל היו זקוקים לו כגדול וכקטן. הבנק היה מרכז־העצבים של העיירה וכל כלכלתה היתה קשורה בו. הרוכלים, ה„קאראַבּלניקֶס״, בעלי־המלאכה והחנוָנים, כולם היו תלויים באשראי שהיו מקבלים מן הבנק, אשראי לקניית ה„סחורה״ אצל הכפריים — עורות, שער חזיר, פטריות יבשות, ביצים וכו׳; אשראי לרכישת הסוס או הפרה; אשראי ל„השקעות״, כמו סיוד־ביצים ל„יצוא״ לערים הגדולות בחדשי החורף וה„חגאוֹת״; נדוניה להשאת הבת וכיוצא בזה. הוא ידע היטב את מסתוריו של כל נזקק ונזקק ועמל לעזור לו, לשקמו ולהעמידו על רגליו, שלא ייהפך ל„טפיל״, למחזר על הפתחים, ל„מקרה סוציאלי״ בלשוננו. הוא חינך את כל הבאים בשערי הבנק ל„חסוך״. הוא לימד את הרוכל לקמץ מעיסתו, להוריד מה„זלוטיס״ הזעומות שהביא בכל שבוע לביתו לשבת, ושבקושי הספיקו לכלכלת המשפחה לכל השבוע, כי יפריש 2—3 זלוטיס ל„חסכון״ בפנקס החסכונות שלו. הוא ממש אילץ את כל הלקוחות לשמור על־כך בקפדנות והפך אותם, „בעל כורחם״, לבעלי־חסכונות לעתות בצרה; חסכונות שהיוו את ההון החוזר של הבנק והערובות לאשראי שקיבל כל אחד. בתחום זה לא היה דומה לו בכל הסביבה, הוא היה קנאי ל„מצוה־חובה״ זו עד קיצוניות ולא ויתר ע״ז בשום אופן, לא נשא פנים לאיש ושמר על הבנק כעל בבת־עינו.

הוא אהב את פשוטי העם ודאג להם, את אנשי העם, שלא שאפו לגדולות כגון, לצאת לעולם הרחב, לחנך את בניהם ובנותיהם להיות רבנים, משמשים בקודש, רופאים, מהנדסים, רוקחים ואפילו מורים, או מנהלי־פנקסים וכדומה. רובם מאנשי

עם אלה הנחילו לבניהם אחריהם את ה„מקצועות" שלהם והיו שמחים בחלקם. אולי משום אהבתו ודאגתו זו היה „יידישיסט", כיון שרצה כי בנים אלה ידעו לכל־הפחות לכתוב מכתב מהצבא להוריהם בשפה המובנת להם... מי יודע ?

ככה חי בתוך עמו ויחד אתם עשה את דרכו האחרונה, ומת מות קדושים ומעונים בידי מרצחי עמנו, חלאת האדם, הנאצים הארורים ושותפיהם מהעמים שישבנו בקרבם. יהי זכרו ברוך וה׳ ינקום דמו.

בן־עיר

ר׳ אלחנן בויארסקי

קראו לו „חאָנע דער לימאָנאדניק", ע"ש פרנסתו, יצור ומכירת משקאות קלים „לימונדה" בימי הקיץ החמים. ל„עשירות" אי־אפשר היה להגיע ממסחר כזה בז׳לודוק ואכן התפרנס בדוחק, אם כי התנהג כ„בעל־בית" חשוב ועמד בכותל המזרח בבית־המדרש, והיה משומעי לקחו של הרב בשיעור היומי של ה„בלאט גמרא", יחד עם ר׳ נחום הנפח (הלמדן שהיה יודע ע"פ כמה סדרי משנה, חריף ובקי, שלא התגאה בלמדנותו והחזיק את עצמו כ„בעל מלאכה" פשוט) ור׳ יעקב ברסטוביצקי, שלא החסירו מימיהם אף „שיעור" אחד. אולם, ר׳ אלחנן זכה לעושר מסוג אחר : בן עילוי, מבהירי הישיבות בליטא שנקרא בעולם התורה על שם עירו „אָשֶר ז׳לודקר" והרים את קרנה של העיירה בישיבות הגדולות שהיה להן שם עולמי. ר׳ אשר למד מקודם אצל הגאון ר׳ שמעון שקאפ זצ"ל (ר׳ שמעון בריינסקער) ונחשב לתלמידו המובהק והמצויין ואח"כ למד בישיבת מיר המפורסמת והיה ממקורביו של ה„משגיח", גדול אנשי ה„מוסר", ר׳ ירוחם לבוביץ זצ"ל.

ר׳ אשר זלודקר היה כוכב עולה בשמי הלמדנות הליטאית, בעל הגיון חד, מאיר עיני חכמים בהלכה ובהבנה ישרה, בעל תפיסה מהירה וזכרון נפלא, עדין נפש ובעל מידות טובות. רבותיו וחבריו ניבאו לו גדולות. נשא לאשה את בתו של הרב וויצל זצ"ל, רבה של ברנוביץ, ובבית חותנו שקד על התורה והתמחה ברבנות ;רבים ראו בו את יורשו של חותנו ברבנות בקהילת ברנוביץ הגדולה, עד שבא הכורת על עמנו בפולין וליטא והוא נספה בשואה יחד עם אשתו. בדרך נס ניצלו בנו ובתו הנמצאים בישראל.

גם בתו של ר׳ אלחנן בויארסקי נישאה לתלמיד־חכם ממשפחת הרב מברנוביץ ובנו הצעיר למד בישיבות וכולם עלו על המוקד מידי הצר הצורר. ה׳ ינקום דמם.

האחים ר׳ מיירים יוסף ור׳ שניאור זאגר

שני אחים, שונים במזגם, האחד קר־המזג, מתון ונוח לכל, בעל צדקה ועושה חסד, „מתנגד" ; והשני תוסס ומהיר וחם, „חסיד" — ה„חסיד" היחידי בעיירה

המתנגדית־ליטאית, עד שדי היה לומר ה„חסיד״, והכל ידעו שהכונה היא לר׳ שניאור זאגר. שניהם היו שוים בעיסוקם־פרנסתם: „יבואנים״, שסיפקו לכל חנויות העיירה את הסחורה מעיר הבירה, וארשה. לשם זה היו כל ימות השבוע על „גלגלים״ — שלוש פעמים בשבוע הלוך וחזור לוארשה, הלילות לנסיעה והימים לסובב על בתי־המסחר השונים בעיר הגדולה לקנות את ה„חבילות״, לפי הזמנתו של כל חנוני בז׳לודוק ולמחרתו, בשובם העירה, למסור לכל אחד ואחד את סחורתו ולקבל הזמנות חדשות. הם לא היו צעירים לימים והלילות ללא שינה התישו את כוחותיהם ובכל זאת היתה ראשית דרכם, ישר מתחנת־הרכבת, לבית־המדרש לתפילה ולתורה ולמעשים טובים. בשבתות לא משו מבית־הכנסת, ללמוד שיעורים, לשמוע „מגיד״ ולומר תהילים, להכניס אורחים ולעשות צדקה וחסד.

יהודים פשוטים, יראי שמים ותמימי דרך, שהלכו ואינם עוד.

ארץ אל תכסי דמם!

ז. ז.

ל י י ב ל ו ו אָ ל ט ש (ו ו אָ ל ט ש ק אָ ו ו ס ק י)

אַנטשטאַלטן

שוין אין די יאָרן 1905—1907 איז אין זשעלודאָק געווען אַ טעטיקע יוגנט, רעוואָלוציאָנעריש געשטימט. דאַן פּלעגן לֵצים וויצלען זיך, וועגן דער דינסט מיידל לאַסקע : „זעסט, לאַסקע וויל אַראָפּוואַרפן דעם קיסר !" מ'פּלעגט אויך דערציילן אַז לאַסקע זאָגט: „אָ, דער רוסישער צאַר שטייט שוין מיר אונטערן האַרצן".

אין יענע צייטן האָט מען אויך דערציילט, אַז בעת אַ דעמאָנסטראַציע האָט אֶשקע ישעיה־נתנ'ס געשריגן צו איר זון וועלכער איז אַ רעוואָלוציאָנער געווען : „זונעלע, זונעלע, האָב אויף מיר רחמנות, גיב מיר די פאָנע, איך וועל איר טראָגן און דו גיי פאַרבאַהאַלט זיך".

לצים, ווי אומעטום. גרויסע פאָרשריטן האָט זשלודאָק געמאַכט נאָך דער ערשטער וועלט קריג — אינסטיטוציעס פון אַלע ריכטונגען און אויף אַלע געביטען — די קהילה, די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, תרבות־שול, די העברייאישע ביבליאָטעק. דראַמאַטישער קרייז, די פאָלקס־באַנק. דעם שבח פאַרן באַנק קומט יוסף מעכאַניק און איר אָנפירער שמואל לעווין. נאָכער, דער גמילות־חסד אונטער דער אָנפירערשאַפט פון יאָסעלע דער בלעכער. דער סוחרים־פאַראיין, האַנטווערקער־פאַראיין — וועלכע האָבן געשפּילט אַוויכטיקע ראָלע אויפן עקאָנאָמישן געביט. איצטער די „פאַזשאַרנע קאָמאַנדע. מיט איר אָרקעסטער, און מאָטאָר־מאַשין. די יידיש וועלטלעכע שול מיט אירע אָפּטיילונגען, איר ביבליאָטעק, ווו ריוועטשע די זאַבאַלאָטשער, יאָסל דער בלעכער און דער שרייבער פון די שורות זענען געווען די אַרויסגעבער פון די ביכער. די שול פאַרוואַלטונג ווו שמואל לעווין און הירש מעדלינסקי זענען טעטיק געווען אויף אירע פאַרשיידענע געביטן. מען דאַרף אויך נישט פאַרגעסן דעם דראַמאַטישן קרייז און סטרונע אָרקעסטער — דער צעטל, אַזוי אַרום, פון די אָרגאַניזאַציעס, איז גאָר אַגרויסער.

דער רב אין זשעלודאָק האָט ניט געדאַרפט פאַרקויפן ליכט און הייוון, כדי צו האָבן פון וואָס צו לעבן — ער האָט געקראָגן אַ מאָנאַטליכע געהאַלט, מיט אַ פיינע דירה און האָט געקענט רואיק פאַרנעמען זיך מיט זיין רעליגיעזע אַרבעט, — דער בית־מדרש אַ נייער און אַ מאָדערנער.

און ווידער, קומט אויף מיין זכרון די פאָלקס־באַנק. ווו זאָל איך נעמען ווערטער כדי צו שילדערן דעם גייסטיקן מענטש שמואל לעווין ? אָרים איז מיין פען ?

און אָט זע איך נאָך אַ מאל די תרבות־שול מיט 6 לערער — אלע באַקומען געהאַלט פון דער שול פאַרוואַלטונג, אונטער דער אָנפירערשאַפט פון דבורה׳לה דרעוויאנסקי, חיים דרעוויאנסקי שאול דוואָרזשינסקי, זליג שיפּמאַנאָוויטש, יקיר שיפּמאַנאָוויטש און נאָך... די קולטורעלע אַרבעט וואָס זיי האָבן דורכגעפירט איז געווען פאַרצווייגט און פּרוכטבאַר. איצטער קומט דער האַנטווערקער פאַראַיין, אנגעפירט דורך יאָסעלע ראָזשאַנסקי, דעם בלעכערס זון...

לייזער גרייזשעווסקי פלעגט זאגען: „יאָסעלע, אָן דיר זענען מיר פארלאָרן, ווער וועט קענען לייגן אַ לאַטע אויף אַ שטיוול אָן דיר?״ און שמעון דער סטאָלער פלעגט זאגן:

„אַ דאַנק גאָט וואָס עס איז פאַראַן אַזאַ יאָסעלע, וואָס פירט אָן מיטן פאַראַיין. איז מיר טאַקע גרינגער צו לייגן די ברעטער אויף דער פּאָדלאָגע״.

דער סוחרים־פאראיין האט אויסגעהיט דעם אָרימען קרעמער פון גרויסע שטייערן, און שמואלקע ארעלעס פלעגט שטענדיק שרייען: „שטעלט ניט איסר׳ן, מיין שוואָגער, צו גרויסע שטייערן, איר ווייסט דאָך אַז איך בין אַן עזות־פּנים!״

די יידישע שולע — די ערשטע פראגע איז געווען ווו נעמט מען אַ דירה פאַר דער שולע? אָבער ס׳האָט זיך געפונען אַ ייד ווי משה גרייזשעווסקי וועלכער האט פארדונגען זיין הויז פאַר דער שולע. יעדען מאָנטיק פלעגן קידנער גיין פון קראָם צום קראָם און קלייבן אַ גראָשן צו אַ גראָשן, אויף צו בויען אַן אייגענע געביידע פאַר דער שולע, ביז מען האָט טאַקע אויסגעבויט די אייגענע געביידע. און איצטער די פראַגע פון לערערס. און דאָ קומט דער שבח שמעון וואָלטשקאָווסקין — אויף זיינע דארע פּלייצעס האָט ער אויסגעטראָגן די יידישע פאלקס־שולע און דערהויבן איר צו אַזא מדרגה, אז פּוילישע וויזיטאַטאָרס פלעגן איר לויבן און לויבן, לערערס האבן דאָ די ערשטע צייט געלערנט אָן געלט — לערערס ווי יוסף־דוד דרעוויאנסקי, לאָזער אָלשטיין, שיינקע קרעמען, ליבע שטיין, מאיר שטיין. זיי האָבן אַוועקגעגעבן זייער בעסטע צייט פאַר דער עקזיסטענץ פון דער שולע. איך האָב פריער דערמאָנט דעם דראַמאַטישן קרייז — און גלייך דערמאָנט זיך משה־אהרן לוסקי, דער גוטער סופלאָר, הירשקע שבח דער רעזשיסאָר, און נחום־וועלווקע דער באַגאבטער ארטיסט — דער לץ, וועלכער האָט געקענט שפּילן אין בעסטען טעאַטער. און די שלאַגערן, די לידלעך וואס מ׳פלעגט מאָנאַטן זינגען נאָך יעדער פארשטעלונג!

איך דערמאָן זיך ווי אזוי מ׳האט טעאטער געשפּילט, אין דער געביידע פון פּאָזשאַרנע קאָמאַנדע. ראשית, האָט מען אַרויסגעפירט די באַצ׳קעס מיט די מאַשינען. די פּאָדלאָגע איז דאָ געווען אַ שטיינערנע. איצטער איז מען אוועק פון שטוב צו שטוב קלייבן ביינקלעך. טעג און נעכט האָט מען געארבעט ביים בויען די בינע. דאָ האָבן באוויזן זייער פייאיקייט, וועלוול מאָרדעכאָוויטש און נחום־וועלוול גרייזשעווסקי.

די פאַרזאָרגערס פון די ביינקלעך זענען געווען אלי משה׳קה דעם רימערס, בירך פאָרעצקי און איך, דער שרייבער פון די שורות.

זשעלודאָק האָט אויך פאַרמאָגט אַ ספּאָרט קלוב. איר פוטבאָל מאַנשאַפט איז געווען די בעסטע פון אלע שטעטלעך ארום — און אירע פוטבאָליסטען האָבן געהאַט הייסע חסידים, וועלכע פלעגן ניט דורך לאָזן קיין איינציגען מעטש. אויך פּאָליטישע אַרעסטן האָט דורכגעמאַכט זשעלודאָק, און ניט ווייניק פון אירע יוגנטליכע זענען געזעסן אין טורמע פאַר פּאָליטישע טעטיקייט. מ׳קען זאָגען אַז זי איז ניט אפגעשטאנען פון גאָר גרויסע שטעט...

נישט אומזיסט האָט געזאָגט דער באַרימטער ד״ר צמח שאבאד, ווען ער איז געקומען אין זשעלודאָק אויף דער עפענונג, פון דער יידישער פאָלקס־שולע: „אַזוי ווי ווילנע איז קליין ירושלים, אזוי קען מען זאגען, אז זשעלודאק איז קליין ווילנע”... ניט קיין מליצה זענען די ווערטער געווען נאר טאַקע אַ ממשותדיקעווירקלעכקייט.

חיה צוקרמן (סנדרובסקי)

תמונת עירנו

זכרונות אלה שאני מעלה בזה, מוסבים על ז'לודוק עירנו היקרה, כפי שידעתיה בימים משכבר, עוד לפני מלחמת־העולם, ימים שנראים לי רחוקים כל־כך. תושביה, שרובם ככולם, אינם עוד אתנו לא רדפו אחרי חיים של מותרות, מסתפקים היו, בדרך כלל, במה שיש להם והיו שמחים בחלקם. ולא זו בלבד, אלא שהיו עוזרים זה לזה ובפרט אם מישהו נתון היה בצרה. למשל, אם חלה מישהו באחת המשפחות, היו השכנים מגלים מסירות־נפש, מארגנים מעין תור לטיפול בחולה, בעיקר לשם לינת־לילה, כדי שבני המשפחה, משפחת החולה, יוכלו לנוח ולהחליף כוח. וכן גם להיפך — אם ידעה אחת המשפחות שִׂמְחָה, באו רבים להשתתף בה ולשַׂמֵּחַ את בעל־ה.

אולי משום כך יקר לנו זכרה ונדמה לנו כי כלילת יופי היתה. אולם לא רק משום כך. סבורה אני שז'לודוק היתה באמת יפה מאוד. הנה כיכר השוק העגולה, — ממנה יצאו ונתמשכו כל הרחובות, רחוב־רחוב אל כיוונו המיוחד. וכל רחוב היה בו משהו מיוחד. לי יקר ביותר רחוב אורלובה, הרי בו נולדתי וגדלתי וטבעי על כן, שאני רוחשת לו הוקרה מיוחדת. כבישים לא היו בימים ההם ואף לא מדרכות. היתה מרצפת־אבנים שנתקראה אצלנו „דער ברוק" ובמרצפת זאת, גם בה קשורים זכרונות — בעיקר כשהגראף ובני־משפחתו צריכים היו לעבור את העיירה והמשטרה היתה יוצאת ומצווה על הכול לסייד משני צדי הרחוב את האבנים — וכך לתת גדולה ויקר לאצילים שעתידים לעבור את העיירה רכובים על סוסיהם.

ברחבונו היתה גם הבאר החשובה ביותר, הבאר של קונע־ריווע — שמימיה משובחים ומתוקים מאוד — באר מים חיים, ורוב אנשי העיר היו באים לשאוב את מימיה. מאחורי כל בית, כמעט, היו עצים וירק שיפים גדול היה באביב, כשהעצים עמדו בפריחתם. זכורה לי היטב גם רחבת־הדשא הגדולה שהיתה מול ביתנו. דשא משובץ בפרחים גדולים, צהובים וכחולים. והנהר שעבר בעירנו, שהכול נמשכו אליו בימות החמה כדי להתרחץ בו. והיער שהחל בהמשך רחובנו ואשר נקרא על שמו — היער של אורלובה, „דער ארלאָווער וואלד". לא מיד הגענו ליער, חייבים היינו תחילה לעבור כברת־דרך שמשני צדיה קישטו אותה שדות דגן, או שדות אפונה ירוקה, אותה אהבנו לקטוף בירקותה וליהנות ממתיקותה.

פעמים, כשהטיול היה נעים ביותר מפליגים היינו עד לעיירה אורלובה החמודה, ששכנה לא הרחק מן הניאֶמֶן. כאן היו הפלאים רבים ביותר — שַׁיִט בסירות וקטיף שושנות־המים הצהובות. כמובן שהביתה היינו מאחרים לשוב, כיון שקשה היה להיפרד מקסם המקום. גם רחוב ביליצה חרוּת בזכרוני, לא פעם רצתי דרך הגן שלנו כדי לקצר את הדרך ולהגיע לרחוב זה, בו היה בית־הספר ולאחר מכן הסניף של „החלוץ הצעיר". ברחוב זה רבה היתה תמיד התכונה והעליצות. היה זה רחוב מלא נעורים. ובעיקר עם רדת הערב — שירי נעוּרים וריקודים, המולה וקולות צחוק.

רחוב ווילנה היה כבר רחוב מיושב־בדעתו ורציני. כאן נמצא הבנק של העיירה וכאן ראית אנשים רציניים ההולכים לקבל הלואה בבנק, או לפרוע את חובותיהם. אך גם בסופו של רחוב זה מוכרח היית להגיע לשדות וליער. עם רחוב זה היית מגיע אל הכוויניק. מי לא נמשך בימים ההם — אם ילדים ואם מבוגרים — אל חורש זה? כאן היינו מתקינים ערסלים בין ענפי העצים על־ידי חבלים שהבאנו מן הבית, גם אוכל היינו מביאים לכאן בימות הקיץ ועורכים קַיִט — „דאטשע" בלשון המקום. זה גם היה המקום המיועד לחגיגות ל"ג בעומר. כל ילדי בתי־הספר, הם ומוריהם היו באים לכאן בדגלי תכלת־לבן ובבגדי חג לבלות יום מיוחד זה בשירה ובריקודים. מקום זה בחרו אחרי כן הצוררים הנאצים, ימח שמם, לעשותו קבר אחים לכל יקירינו.

והנה רחוב הטחנה, „מילנער גאס", שגם בו היו דברים מיוחדים. ראשית, טחנת־המים שעל שמה נקרא הרחוב, „מילנער גאס" ביידיש. לא כל יום פעלה טחנת־הקמח. רק לאחר שסגרו את המחסומים והמים גאו, ניתן להפעיל את גלגלי הטחנה ע"י מפל המים המלאכותי. ובימים של גאות הנהר היו הכול נוהרים אליו, בעיקר בימי הקיץ, להתרחץ ולשחות. הנהר שלנו הסב לנו נחת לא רק בקיץ, גם בימות החורף. באים היינו להתגלש על הקרח, במחליקים ובעגלות־חורף קטנות. בלילות החורף היינו עורכים גם טיולים בעגלות־חורף רתומות לסוסים. לצוארי הסוסים נהגנו לקשור פעמונים וכך היינו מפליגים, הפלג ושוב על־פני רחובות העיירה, מלווים בצלילם העָרֵב וההלומי של פעמוני הנחושת.

ועתה מגיעים אנחנו לרחוב־האחוזה, או כפי שנתקרא ביידיש, „די הויפישע גאס". עצים עבותים ועתיקי־ימים התנוססו כאן משני צדיו של הרחוב. את הרחוב הזה חצה הנהר וגשר היה בנוי עליו. אם עברת את הגשר והרחקת לכת היית מגיע לאחוזה ממש, אחוזה שהפליאה ביפיה — ארמון ושפע של ירק ופרחים, כל אלה שייכים היו לאחוזה. לנו ניתן להסתכל בכל אלה מרחוק, כי אימת השקצים והכלבים גדולה היתה עלינו. מכאן יכולנו ללכת גם אל היער שנתקרא „הויפישער־וואלד". בתוך יער זה היתה גבעה אחת שקסמה לנו במיוחד. עולים היינו עליה ויורדים —

עשרות פעמים — שוכבים בצל העצים ונחים וממשיכים במשחקינו על פני הגבעה. מלבד הרהובות האלו שמניתי ושהיו רחובות ראשיים, היו בעיירה גם כמה רחובות קטנים מאלה, או סימטאות.

קשרי שלי חזקים היו עם כל הרחובות, כיון שמשפחתנו ענפה היתה ובכל רחוב כמעט התגורר מישהו מקרובינו. ברחוב אורלובה, הדוד מוטקה שטיין, בשוק — הדוד ידידיה שטיין ומשפחתו, ברחוב האחוזה מאיר שטיין. ברחוב ווילנה הדודה ציפקה, או כפי שנתקראה בז׳לודוק „ציפקע די בעקערקע״. ברחוב ביליצה — הדוד שמואל גוטקין ושלמה צירולניצקי ומשפחתו ועוד קרובים, ידידים וחברים שעל כולם עלה הכורת.

מכל אלה נפרדתי בשנת 1937 בעלותי לארץ־ישראל ובעברי על פני הבתים השונים ליטול את ברכת הפרידה. מאותו יום שמורים בי דבריו של אבי היקר, מיכאל סנדרובסקי ז״ל. „בתי, אני מקווה כי אנחנו כולנו עוד נתראה בארצנו הקדושה״. ומי יכול היה לדמות כי כה אכזרית תהיה יד הגורל.

אהרון נאַחימאָוויטש

זכרונות

פאַר מיין ארויספאָרן קיין ישראל בין איך צופעליק געווען אין מאָסקווע. דאָרט האָב איך אָפּגעזוכט אַן אַלטן זשעלודקער לאַנדסמאַן, א זון פון אַמאָליקן זשעלודקער רב, ר׳ שמואל ראבינאָוויטש זצ״ל. טאַקע אָט דער אליהו ראבינאָוויטש האָט מיר אָנגעזאגט, אז ווען כ׳וועל זיך טרעפן מיט די רעשטלעך פון די זשעלודקער יידן אין ישראל, זאָלן מיר פאַראייביקן אייניקע פרטים וועגן דעם לעבן פון אונזער שטעטל אין יענע יאָרן.

הרב ר׳ שמואל ראבינוביטש זצ״ל

אין יאר 1911 איז פאָרגעקומען אַ קאָנקורס פון רבנים אין לידע, כדי אויסצו־קלייבן א רב פאַר מאָסקווע. מ׳האָט דאַן גערעדט אז דער זשורי פון קאָנקורס איז אַ געוויסער ה׳ חישין — דער איידעם פון באַוואוסטן יידישן טיי־מאַגנאַט וויסאָצקי.

ווי באַוואוסט איז אויסגעוויילט געוואָרן אַלס מאָסקוועער רב דער זשעלודקער רב, הרב ר׳ שמואל ראבינאָוויטש זצ״ל. ווי זיין זון האָט מיר איבערגעגעבן, איז זיין פאָטער געווען זייער שווער זיך געזעגענען מיט דאָס שטעטל זשעלודאָק, וווּ ער האָט זיך געקענט אָפּגעבן מיט תורה ועבודה, פאַרנעמענדיק דאָס כסא הרבנות פון יאָר 1904. אבער זיין מאַטעריעלע לאַגע (ער איז געווען אַ מטופל מיט אַ משפחה פון אַ פרוי און 11 קינדער), האָבן אים געצוווּנגען אָנצונעמען די שטעלע פון הויפּט־רב אין מאָסקווע. אין ווינטער 1911 האָט זיך דער הארציקער הדרת־פּנים׳דיקער ייד געזעגנט מיט זיינע באַליבטע זשעלודקער יידן און אָפּגעפאָרן אין באַגלייטונג פון זיין משפחה קיין מאָסקווע.

2 רבנים אין זשעלודאָק

ווי עס פּירט זיך אומעטום ביי יידן, האָט זיך אין שטעטל צעפלאַקערט אַ גוואַלדיקע אַמפּערניש פון צדדים און מ׳איז פאַר קיין פאַל ניט געקומען צו קיין הסכם, ווער פון די פיל געקומענע רבנים זאָל פאַרנעמען דאָס כסא הרבנות.

עס איז דערגאנגען דערצו, אז די בעלי־בתים פון שטעטל האָבן זיך געשפּאָלטן אויף 2 צדדים, און דאָס האָט דערבראַכט צום באַשטימען 2 רבנים, וואָס איז געווען דער ערשטער פאַל אין דער געשיכטע פון זשעלודאָק.

מצד די פארמעגלעכערע בעלי־בתים איז אָנגענומען געוואָרן הרב לוריא זצ״ל (דער קאפּטשעווער) און מצד דעם אַזוי גערופענעם „המון״ — הרב ר׳ חזקיה־יוסף מישקאָווסקי זצ״ל (דער סטאָוויסקער).

איך געדענק ווי ווינטער 1912 איז אנגעקומען מיט גרויס פאראד הרב לוריא זצ״ל אין באַגלייטונג פון זיין פאָטער דעם סוואַלקער רב. עס איז געווען איינגע־אָרדנט פאר אים אַ גרויסע קבלת־פנים אין זיין דירה, וואָס ער האָט פארנומען ביי יהודה דעם מילנער אין אָרלאָווער גאַס. ס׳איז נאָך מיר פאַרבליבן אין זכרון זיין ערשטער טאָסט, וואָס ער האָט געהאַלטן פאַר זיינע אָנהענגער: „לחיים יידן״ — האָט ער געזאָגט מיט גרויס פּאַטאָס — „ג׳ זאָל געבן, אַז איר זאָלט גוט שטיין, און איך זאָל ביי אייך גוט זיצן״...

אין פרילינג, דעם זעלבן יאָר, איז אָנגעקומען הרב מישקאָווסקי, אַ יונגער מאַן, זייער אַ קלוגער און אַ שטאַרקער בעל־דרשן. ער האָט זיך באַזעצט אין ווילנער גאַס אין דעם הויז פון בנימין שבח. די מחלוקת אין שטעטל האָט זיך שנעל איינגעשטילט. יידן האָבן זיך באשטייערט, יעדער פאר זיין רב, און דאס לעבן איז ווידער געפלאָסן אין זיינע נאָרמאַלע באדינגונגען: מלמדים האָבן געקנעלט אין די חדרים, קרעמער אין מאַרק האָבן געהאנדלט, בעלי־מלאכות האָבן געארבעט, קאָראַ־בעלניקעס זיינען ארומגעפאָרן אין דער אומגעגנט און האָבן יעדער וואָך געבראכט אין שטעטל אריין אלע דאָרפס־פּראָדוקטן ווי פוטערוואַרג, פעל, וואַקס א.א.וו. סוחרים האָבן ווידער ביי זיי אָפּגעקויפט און עס אָפּגעפירט אין די גרעסערע שטעט ווי ווילנע, גראָדנע א.א.וו.

די ערשטע וועלט־מלחמה

דאָס שטילע נאָרמאלע לעבן איז איבערגעריסן געוואָרן מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין חודש יולי 1914, דאָס איז געווען אין אַ טרויעריקן פרייטיק פאַרנאַכט. צומאָרגנס שבת פאַרטאָג האָבן שוין זיך געצויגן גאנצע אָבאָזן מאָביליזירטע פון הינטערן ניעמאַן קיין לידע צום „סבאָרנעם פונקט״.

פון אונזער שטעטל זיינען אויך אוועק פיל בחורים און פארהייראטע יונגע־לייט. דער חורבן אין שטעטל האָט זיך געשפּירט אין יעדן ווינקעלע, געוויינען זענען אויסגעבראָכן ביים ארויס־באַגלייטן מענער, זין, אויף דער מלחמה. אַ טייל פון וועלכע ס׳זיינען טאקע ניט צוריקגעקומען. איינציקע פון די געפאַלענע אויפן פראָנט

וויל איך דאָ דערמאָנען. דאס זיינען: אלטער איטשע ראובנס 2 זין, אברהם לייזער קאשארסקי׳ס 2 זין, מאיר יענקל דעם מולערס אַ זון, מאיר דעם קצב׳ס אַ זון און נאָך פיל אנדערע, וועגן וועלכע איך קען שוין ניט געדענקען.

אין 1915 האָט זיך דאָס רוסישע מיליטער אנגעהויבן צוריקציען פון די מערב־געביטן. ביי אונז האָט זיך שטאַרק געשפירט דאָס אָפּטרעטן פון די מיליטער־טיילן אין די ימים־נוראים. ערב יום־כפור שפעט אין אָוונט נאָך כל־נדרי איז אויסגעבראָכן אַ גרויסע שריפה אין ווילנער גאַס. עס האָט געברענט די פּאָסט, די הייזער פון זשמודסקי, עליע לעווין און יודל דער קצב. די פּאַניק האָט אַרומגעכאַפּט דאָס גאנצע שטעטל; יעדער האָט געכאַפּט זיין משפחה מיט דאס ביסל בעבעכעס, ארויפגעלאָדן אויף אַ פורל, וואָס איז אגב כמעט ביי יעדן געווען גרייט „על כל צרה שלא תבוא״. מען האָט זיך דערווייל ארויסגעכאפּט הינטערן שטאָט, אויס מורא אז די גאנצע שטאָט זאָל ניט פארברענט ווערן.

פארטאָג איז געוואָרן אַ ביסל רואיקער פון די אָפּטרעטנדיקע מיליטערישע טיילן. די שריפה איז איינגעלאָשן געוואָרן און דער עולם האָט זיך ביסלעכווייז אָנגעהויבן צוריקקערן אין שטעטל. דאָס רוב זיינען פאַרפאָרן צו די בתי־מדרשים, זיך ארייגעכאפּט אינעווייניק דאַווענען — ס׳איז דאָך עפּעס יום־כיפור.

דאָס דאַווענען איז שוין אפּגעריכט געוואָרן בחפזון — אָן דעם חזן מיטן כאָר. פאַרנאכט צו נעילה האָבן זיך באוויזן קליינע איינהייטן פון קאָזאַקן, וועלכע האָבן אגב געפּרוּווט ראַבירן וואָס ס׳האָט זיך געלאָזן, מען איז זיך צעלאָפן יעדערער אהיים, אָפּגעפאַסט זיך אינדער־פינצטער. ווארטנדיק אויף עפּעס נייעס.

די דייטשן קומען

שפּעט אין אָוונט זענען אלע אויפגעוועקט געוואָרן פון ווילדע קולות פון אן אומפארשטענדלעכע שפראך. מ׳איז איינצלווייז ארויסגעקראָכן פון די פארשפארטע לעכער און מען האָט דערזען די ארייגמארשירנדיקע דייטשע ארמיי.

לכתחילה האט מען פרייער אָפּגעאָטעמט, פּטור געוואָרן פון די שרעקעדיקע קאָזאַקן, אָבער גאנץ שנעל איז געקומען די אנטוישונג. גלייך נאָכדעם, ווי עס איז דורכגעגאנגען די פראָנט־אַרמיי און עס איז אנגעקומען די ציווילע מאַכט מיט אירע זשאַנדאַרמען, האָט מען גענומען שפירן די באגרענעצונג פון פריי באַוועגן זיך.

דאָרפס־הענדלער האָבן ניט געקענט אנקומען אין זייערע באקאנטע דערפער, פויערים זיינען ניט געקומען אין שטעטל, במילא האָבן זיך די קראָמען געשלאָסן, ניט האָבנדיק קיין קוועלן פון סחורות. האַנטווערקער זיינען געבליבן ארבעטסלאָז. מיט איין וואָרט: דאָס גאַנצע עפנטלעכע און עקאָנאָמישע לעבן איז געוואָרן

פאראליזירט. ס׳האָט זיך געגומען שפירן א מאַנגל אין לעבנס־מיטלען און די אָרעמערע טייל פון דער באפעלקערונג האָט אָנגעהויבן צו הונגערן.

די אויפלעבונג פון געזעלשאפטלעכער און קולטורעלער ארבייט

דאן האָט זיך געשאַפן דער הילפס־קאָמיטעט, אָנגעפירט דורך ביידע רבנים. עס זיינען פארטיילט געוואָרן די קנאַפּע ראציאָנען מעל, זאַלץ וואָס די דייטשע מאַכט האָט ארויסגעגעבן פאר דער שטעטלשער באפעלקערונג.

צווישן די יוגנט האָט, טראָץ דער נויט און עלנט, זיך געמערקט אן אויפלעבונג פון געזעלשאפטלעכער און קולטורעלער ארבעט. מ׳האָט רעסטאורירט די ביבליאָטעק און מ׳פלעגט ארויסגעבן זייער פיל ביכער. ס׳האָט זיך געשאַפן א דראמע־קרייז אין וועלכן עס האָבן אנטייל גענומען: ישראל־לייב לוסקי, די ברידער לוניאנסקי (דעם חזנ׳ס קינדער), עטל לאַזאַוויק, חנה־רחל סאַדאָוויק א. א. די ערשטע פאָרשטע־לונג מיט אַ שטאַרקן דערפאָלג איז געשטעלט געוואָרן „חסיה די יתומה״, שפעטער אַ ביסל, שוין פאַרן פאַרלאָזן פון די דייטשן די מזרח געביטן, האָבן זיך אנגעהויבן צו שאַפן באזונדערע קלובן פון יוגנטלעכע, עס האָט זיך געשאפן אַ קלוב אַ פראָ־ציוניסטישער און אַ סאָציאליסטישער. הכלל — דער פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכער לעבן האָט אָנגעהויבן שטאַרק צו פונקציאָנירן.

די ערשטע פּאָליאַקן

זייער לאַנג האָט די לאגע ניט אָנגעהאַלטן. איך געדענק ווי אין 1918 זיינען פלוצלינג אריינגעדרונגען אין שטעטל אַ באַנדע פון ציווילע פוילישע יוגנטלעכע; צו די היטלען זיינען געווען צוגעטשעפעט ווייסע הענדלעך, דאָס האָט געדארפט הייסן אז זיי זיינען עס פון די ערשטע פוילישע לעגיאָנערן אונטערן אָנפירונג פון טונקעלע אוקראַינישע אָפיצירן.

מ׳האָט שטרענג באפוילן אלע נייגעריקע זיך פאנאַנדערצוגיין און עס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס ברוטאַלע הערשן אין שטעטל. מען האָט גלייך אַרעסטירט דעם רב הרב מישקאָווסקי מיט נאָך אייניקע אנגעזעענע בעלי־בתים אלס ערוב׳ניקעס, אז אין משך פון איין וואָך זאָל מען זיי צושטעלן וועש, שטיוול, ווארעמע בגדים און אפילו לעדער־גארטלען פאר דער גאנצער א. ג. אָפּטיילונג פון בערך א 400 מאן.

ס׳דערמאָנט זיך די פּאַניק, וואס דאָס האָט ארויסגערופן אין שטאָט. מען איז געגאנגען פון שטוב צו שטוב זאמלען ווארעמע וועש. מיט די זאמלער איז מיטגע־

גאנגען דעם רב׳ס עלטערע טאָכטער און האָט יאָמערלעך געוויינט. שוסטער האָבן געבייט שטיוול פון רעקוויזירטע לעדער ביי די אָרטיקע גאַרבער, מאַנופאַקטור־קרעמער האָבן געגעבן שטאָף די שניידער צו נייען וואַרעמע בגדים.

צו יענער צייט זענען אויך ארעסטירט געוואָרן שמעון וואָלטשקאָווסקי און לייבל שבח, אלס פאַרדעכטיקע קאָמוניסטן. עס איז געווען אַ טרויעריקע וואָך פון שרעק און פיין.

דעם קומענדיקן שבת האָבן די גרויסע העלדן, ווייזט אויס דערשנאַפּט אז גאר נאענט געפונען זיך טיילן פון דער רויטער ארמיי און זיי זיינען אין גרויס בהלה אויסגערונען פון שטעטל, גוט אויסראַבּירנדיק וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט.

די שטעטל איז געבליבן אָן אַ מאַכט, עס שאַפט זיך אַ זעלבסט־שוץ, אין וועלכע ס׳נעמען אָנטייל די יידישע און ניט־יידישע יוגנט מיט שמואל לעווין בראש. מען באקומט אַ ביסל געווער, ס׳הייבן זיך אָן צוריקקערן פון פראָנט אייניקע יוגנטלעכע און עס איז ווידער רואיק, אָבער ניט זיכער.

שפעטער הייבן זיך אָן צו ווייזן רויטע־ארמייער, מען פרוווט איינשטעלן אַ סאָוויעטישע אָרדנונג, ס׳דויערט אָבער נישט לאנג, ווייל זומער 1919 טרעט אָפּ צוריק די רויטע־ארמיי, נאָך דער מפּלה, וואס זיי ליידן ביים ווייסל. גלייך נאָך די רויטע־ארמייער מאַרשירן אריין די רעגולערע פוילישע ארמיי־טיילן, ס׳שטעלט זיך איין אַ פוילישע מאַכט און דאָס לעבן הייבט זיך אָן ביסלעכווייס צו נאָרמאַליזירן.

ס׳הייבן זיך אָן צו אויפשטעלן די אַמאָליקע גרויסע מערק. פּויערים ברענגען אַריין פיל לעבנסמיטל־פּראָדוקטן, קויפן אלץ וואָס זיי האָבן נויטיק אין די יידישע קראָמען. האנט־ווערקער און דאָרפס־הענדלער ווערן אויך ביסלעכווייס באשעפטיקט און מען הויבט אָן ווידער צו לעבן נאָרמאל.

די שאפונג פון שול־וועזן

נאָך די אלע שרעקלעכע מלחמה־איבערלעבונגען שווימט ארויס די דערציאונגס־פראגע פון דער שול־יוגנט. אומבאמערקט ווערט דער חדר בטל בשישים און ס׳ווערט אַקטועל די פּראַגע פון עפענען אַ מאָדערנע שולע. ס׳קומט פון שטשוטשין דער דאָרטיקער לערער עליאשעוויטש און נאָך זיין רעדע אין בית־מדרש, שאפט זיך אַ אָרגאַניזיר־גרופּע, וועלכע הויבט אָן צו גרינדן אַ יידישע שולע מיט יידיש אלס הויפּט־שפּראך. אין שול־ראט גייען אריין: שמואל לעווין אַלס פּאָרזיצער, שמעון וואָלטשקאָווסקי, די ברידער חצקל און יוסף דוד דערעוויאנסקי, די ברידער חיים און לאזאר אָלשטיין, וועלוול מרדוכוביץ, שלמה דובצ׳נסקי, מאיר בעזוויק און דער שרייבער פון די שורות. מען לאַדט איין פון ווילנע די לערער: באראנצ׳וק און סימה

זאבלודאָווסקי פוּן די אַרטיקע לערער וואָלטשקאָווסקי, און ראָזענבוים. מען דינגט דאָס לײדיקע הויז ביי משה גרייזשעווסקי און מען לערנט אויך אין קהל־שטיבל פוּן בית־המדרש. אין דער זעלבער צייט אָרגאַניזירט זיך אויך אַ רעליגיעזע תרבות־שול מיט די לערער: אריה שעפּטל, דאַנישעווסקי, איגולסקי און אויך דער מלמד זלמן פּאסינסקי. אנפירער פון דער שולע זיינען: הרב לוריא (הרב מישקאָווסקי איז שוין אין יענער צייט ארויסגעפאָרן פון זשעלודאָק), משה זאיעץ, דבורזשינסקי, יעקב לעוויט, דבורה דרעוויאנסקי. די העברעאישע שולע פארנעמט דעם געוועזענעם תלמוד־תורה בנין אין ביעליצער גאַס. אין ביידע שולן לערנען בערך אַ 200 קינדער. מען שטיצט זיי מיט אַלע אָנשטרענגונגען. די יידישע שולע ליידט פון ענגשאַפט אין דעם געדונגענעם לאָקאַל, און עס שאַפט זיך אַ שול־פאָנד צו בויען אַן אייגענעם בנין. מען הויבט אָן צו זאמלען 10 גראָשנדיקע, און מען קלייבט אויף אַ סומע פון עטלעכע טויזנט זלאָטעס. מען פועל׳ט ביים אָרטיקן גראַף צ׳עטוויערטינסקי, וועלכער טיילט אויס אומזיסט אַ פּלאַץ, אויף ענדע ווילנער גאַס. אין פאַרלויף פון אַ פּאָר יאָר וואַקסט אויס אַ פּרעכטיקער 2 שטאָקיקער בנין. צו יענער צייט האָט זיך דער געזעלשאפטליך־קולטורעלער לעבן אין שטעטל שטאַרק אנטוויקלט, ס׳עקזיסטירן 2 ביבליאָטעקן מיט אַ גרויסן אויסוואַל פון יידישע, רוסישע און העברעאישע ביכער. עס זיינען טעטיק 2 דראַמ־קרייזן, וועלכע גיבן פון צייט צו צייט פאָרשטעלונגען. ס׳קומען פּאָר זייער אָפט אוונטן אויף ליטערארישע טעמעס, רעפעראַטן, ליטערארישע משפטים א. א. וו. דער אלגעמיינער עקאָנאָמישער מצב פון די איינוווינער איז אויך ניט קיין שלעכטער.

די אנטיסעמיטישע ווינטן, וואס הייבן אָן צו בלאָזן פון מערב דערגרייכן ניט שטאַרק צו אונדזער שטעטל. פוילישע קראָמען האָבן דאָ ניט קיין אריכות־ימים.

אָט אזוי ציט זיך דאָס לעבן ביז צום קריג־אויסברוך דעם 22־טן יוני 1941. אין אַ פּאָר טעג שפּעטער ווייזן זיך שוין די נאַציישע חיילות אין זשעלודאָק. ס׳הויבט זיך אָן א תקופה פון פּיין, מאָרדן, ליידן און הונגער.

דעם 9־טן מאי 1942 ווערן ארויסגעפירט אלע איינוווינער פון געטאָ צום „כוואָיניק”, זיי ווערן אלע גרויזאַם געפּייניקט, בארויבט און דערשאָסן ביי די גריבער, וואָס זענען געווען פון פריער צוגעגרייט.

ד״ר ז. שיפמאנוביץ

יחידי־סגולה

עצם המחשבה להעלות על הכתב מזכרונותיך על עיר־מולדתנו ז׳לודוק מעוררת בך רגשות מדאיבים... פצעים שהגלידו כביכול, שבים להיות שותתי־דמם. הנה יעלו הנופים והדמויות לחיות בהכרתך — טיולי בין־ערביים בימי שבת, מראות הנחל שברחוב הטחנה. שני בתי־המדרש — הישן והחדש, אליהם הלכו יהודים להתפלל ולשנות את משנתם, בהם שכחו את תלאותיהם ופגעי־ימיהם. עם זכרונות אלה עולות על היריעה הדמיונית הנרקמת דמויות חיות של תושבי העיירה — הנה ניצב כמו חי המורה מלידה העיר — אשר ממעייניו שתו רבים. עולה לנגד עיני דמותו של ברל המלמד שסימל בישותו את הענוות הליטאית, המצניעה לכת והמרבה תפארת — את התום המבורך. — ברל המלמד, אשר מכל משפחתו נותר רק הבן האחד, יעקב מדניצקי בישראל.

והנה ר׳ משה באֶבֶּלֶס — אחד הטיפוסים הנדירים. וספק הוא בלבי, אם הצעירים, יוצאי ז׳לודוק, זוכרים אותו בכלל. וכשם שאינני יודע את מקורם של כינויים אחרים שנפוצים היו בז׳לודוק, כמו בעיירות אחרות, כן לא אדע את מקורו של הכינוי „באֲבֶּלֶס״, אשר דבק בו ושיוָה לו איזה חן וליבוב.

את חיותו משך ר׳ משה מן המלמדות הצחיחה. הוא לא היה אלא מלמד־דרדקי ולא עם גדולי־התורה נמנה. מושבו בבית־הכנסת לא היה רחוק מן הדלת, מקום־מושב שהיה סימן־היכר למעמדו הסוציאלי של היהודי בעיירה. אולם ר׳ משה נתעלה בעיני כול ע״י אהבתו העמוקה לתורה ולומדיה. כל תאוות לבו לא היתה אלא לעשות את ז׳לודוק מקום של תורה. הוא היה בין הראשונים אשר טרחו לייסד בעיירה קיבוץ של לומדים ולשם כך נתייגע והביא אלינו חבר־אברכים שישבו בבית־הכנסת ועסקו בתורה. מפרנסתו הדלה מפריש היה למען לומדים אלה ותבע אף מאחרים כי יראו ממנו וכן יעשו. בכל יום ובכל מזג־אויר — אם בסופת־שלג ואם בסופת־גשם, אם בכפור ואם בלהטו של קיץ — כל אלה לא הניאו אותו מצאת למלא את שליחותו הקדושה. כאב ממש, דואג היה לבחוריר־לומדיו. ואם קרה, חס ושלום, ואחד מהם נפל למשכב, לא מש היה ר׳ משה ממיטתו. נפש טהורה ונאצלת שכנה ביהודי זה.

היכן יימצאו היום יהודים כאלה?!

איש־חמודות אחד ובעל מידות תרומיות היה נחום הנפח. המפחה שלו עמדה

ברחוב הטחנה, במורדו של הרחוב, ליד הנהר ממש. במקום זה לא גרו יהודים בלתי־אם גויים. ועל אף היותו דר בשכנותם לא דבק בו מאום מניוולם ומניבולם. תמיד נוח ועדין, טוב ומיטיב; תמיד עם חיוך על שפתיו ועם פתגם־מחכים על שפתיו. ואתנו הילדים, הקונדסים, נהג אפילו במעשי־קונדס ממש. איש־עמל היה ומהשכם בבוקר ועד האחר בערב עומד היה במפחה ומנַגֵד בפטישו את הברזילים. מפרזל את פרסות סוסיהם של הגויים, או מחשל את מחרשותיהם. לכאורה נפח ככל הנפחים, ובכל זאת נבדל מכל השאר ע״י היותו בר־אורין ותלמיד־חכם, ובין מנחה למעריב יושב היה בבית־הכנסת ושונה פרק מִשניות בפני רבים מבני העדה שהיו שותים בצמא את דבריו והסבריו.

הנפח הכבד והקודר כמו פשט ולבש צורה, והיה ליהודי שהתורה מאירה את פניו ומאצילה עליו הוד ואצילות. משער אני כי כך נראה בשעתו ר׳ יצחק נפחא. וכשאני מעלה בדמיוני את הסבריו הנפלאים ברע״ב מוקשה או ב„תפארת ישראל״ מסובך, אומר אז לעצמי, כי עירנו רשאית להיות גאה על דמויות אלה אשר הצמיחה מתוכה.

„ם שאר הדמויות יעלה לנגד עיני זכר אבי, ר׳ אליעזר־יצחק, או כפי שקרוי היה בעירנו „לייזשקע דער סטאַראָסטע״. הוא היה צנוע, מאלה העושים את מעשיהם בהסתר — ובעיקר עשה רבות בתחום שחרורם של יהודים מידי הגויים והגנת כבודם של יהודים. ולא נמנע מעשות ומפעול גם אם הדבר העמיד בסכנה את עצם קיומו. באחד ממעשיו אלה הצליח להציל בחור יהודי ולהוציאו מן הכנסיה בלידה, שם עמד לפני המרת דתו. בקדושה ובטהרה תעלה לנגד עיני דמות אמי, שכל מאווייה היו כי בניה ילכו בדרך הישר ובדרך התורה. בהערצה וביקר אעלה את זכר קרוב משפחתנו ר׳ שמואל אלשטיין בר־הלבב ותמים־הדרך, את אשתו ציפקה, וכל אחינו ואחיותינו אשר נכרתו על ידי הצוררים. יקום ה׳ את דמם ותהיינה נשמותיהם צרורות בצרור החיים.

שלמה בר־שירה (באיקלסקי)

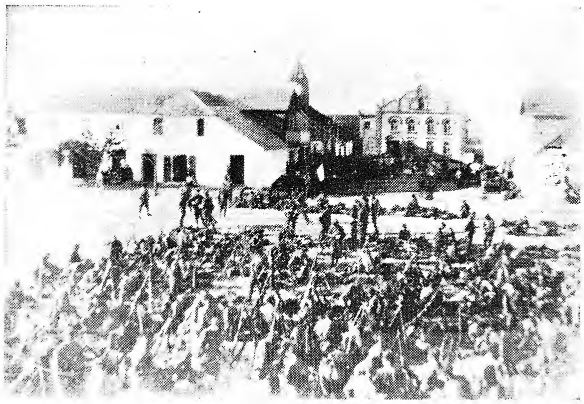
מכבי־אש מתנדבים

בשנת 1922, יוֹמַיִם לפני חג השבועות, פרצה דליקה ברחוב אוֹרלוֹבה, שאָכלה כחמישית ממבני המגורים בעיירה ואף איימה להתפשט על שאר בתי העיירה. האש נפלה בביתו של הזגג יעקב ברקוביץ. ניצוצות שנפלטו מן הארובה הבעירו את הקש של גג־הבית, ומכאן התפשטה הדליקה אל עבר מבואותיה הדרומיים של העיירה. לאחר־מכן חזרו להבות האש, עם שינוי כיוון הרוח, והשתלטו על מבני העץ הצפופים, שגגותיהם קש, אשר בסמטה החדשה. רק הבריכה הזעירה, אשר הפרידה בין רח׳ ביאָליצה לבין לשונות־האש, מנעה את התפשטות הלהבות למזרחה של העיירה.

קבוצות כבאים שהוזעקו מלידה המרוחקת ומהעיירות שצ׳וצין וביאָליצה הקרובות, הגיעו באיחור־מה ואף התקשו להגיש עזרה יעילה, מאחר שבארות המים אשר ברחוב הבוער נסתמו מתחת למפולת של הבתים. הכבאים שחשו לעזרת העיירה נאלצו להתרוצץ בתוך ההמון הצפוף כדי להבקיע להם דרך אל הנחל ז׳לודיאַנקה לשאיבת מים מאפיקו. זקנים ונערים נחלצו למעשי ההצלה והיו מעבירים את דליי המים מיד ליד.

על־אף המאמצים הבלתי־רגילים לכיבוי הדליקה התפשטה האש, עם הרוח האביבית, ואיימה לכלות את העיירה כולה. איכרי הסביבה עזבו את כפריהם וחשו אף הם לעזרה. הלהבות אכלו וכילו כל מה שמצאו בדרכם — הנה אחזו הם גם בבית הגדול של מרי־לאה מזבלוץ׳, וגם הוא היה למאכולת. עתה התרכז כל צוות ההצלה ליד הבנין הסמוך לביתנו. אחד מקירותיו של בית זה כבר נדלק פעמים מספר ובכל פעם כובה על־ידי מגיניו. בראש המגינים היה כומר העיירה, ולידו בחורים יהודים וכפריים. גג ביתנו כוסה בעורות רטובים שהוצאו לשם כך מבתי־החרושת לבורסקאות ועל הגג הזה התמקמו מכבי־האש למיניהם לעצור את הדליקה.

מהבית שלנו והלאה החל האיזור שהבתים בו היו צפופים מאד, איזור שנמשך עד לכיכר השוק העגולה, ממנה יצאו רחובות העיירה אל כל הכיוונים. כל תשומת־הלב של מכבי־האש היתה להציל את ביתנו. לפנות ערב שככה הרוח וליד ביתנו נעצרה אמנם השריפה. זוכר אני את חג השבועות ההוא — חג עצוב מאד — חג של עיי מפלה ואודים עשנים. לאחר דליקה זו גמלה ההכרה בלב תושבי העיירה כי יש להקים מיד ארגון של כבאים בעיירה.

צבא פולני בכיכר־השוק
לאחר תמרונים

תהלוכה בכיכר־השוק בחג ה־3 במאי

תזמורת־נוער
שליד מכבי־האש

הכבאים על ציודם

באותה שנה, הונחו היסודות לארגון של מכבי־אש מתנדבים יהודים בז׳לודוק. כ־70 גברים נרשמו לקבוצה הראשונה. מפקד הארגון היה, יקיר שיפמאנוביץ ז״ל וכסגנו נבחר אבי, אברהם באיקלסקי ז״ל.

עם הוועד הציבורי שליד הארגון נמנו: בנימין שבח, הרוקח לייב מולר, רופא העיירה ד״ר ארדמן ואחרים.

הציוד והמכונות נרכשו בהדרגה ואוחסנו בתוך ה„באראק״ — הלא הוא הצריף שמגדל־תצפית היה לו, ליד שני בתי־הכנסת בעיירה. ברחבה שלפניו היו מתכנסים בימות הקיץ בכל ראשון בשבת, חברי הפלוגה לאימונים כדי להפעיל את מכונות־הכיבוי. המכונות הופעלו ביד, בהדרכת הרצל שיפמאנוביץ ומפקדים אחרים. כן התאמנו כל מכבי האש על מפקדיהם בתרגילי־סדר טרום־צבאיים. ברם, לא רק בכיבוי שריפות בעיירה ובסביבה עסקו חברי הארגון של מכבי האש בז׳לודוק, בכל שנות פעילותם משתתפים היו חברי הארגון בתחרויות, שהתקיימו בעיר לידה, שהיתה המרכז האדמיניסטרטיבי עד שנות השלושים; ולאחר מכן בשצ׳וצין — העיירה המחוזית (פוביאט). בני עירנו זכו למקומות מכובדים באליפויות הללו. בשנת 1928 זכתה אגודת מכבי האש המתנדבים מז׳לודוק בתחרויות המחוזיות בלידה במקום ראשון באימונים הטקטיים, בהפעלת הציוד המכני ובתרגילי־סדר וכפרס הוענק להם ציוד רב־ערך; וכן ניתנה תעודת הוקרה לאברהם באיקלסקי ז״ל — מפקד הארגון.

לימים נרכשה מכונת־כיבוי ממונעת, שלניסוייה הראשונים, ליד תחנת הקמח ברח׳ הטחנה, באו לחזות כל תושבי העיירה. התהלוכות של מכבי־האש, שבראשן צועדים היו חברי תזמורת כלי־הנשיפה, האצילו איזו חגיגיות על חייה האפורים של העיירה.

לתחרויות בלידה ובשצ׳וצין היו מתלווים המוני אוהדיהם של חברי הארגון בעיירה. לאהדה מיוחדת זכתה התזמורת, שאורגנה וטופחה על־ידי מנצחה, הרצל שיפמאנוביץ׳ ז״ל. החזרות של חברי התזמורת התקיימו במועדון שבבית שלום בורובסקי, ברחבת השוק. בשנת 1925 הופיעה התזמורת בליווי המקהלה של בית־הכנסת בבית המדרש החדש בחגיגה שאורגנה על־ידי הציונים בז׳לודוק לרגל הנחת אבן־הפינה לאוניברסיטה העברית על הר הצופים בירושלים. התזמורת והמקהלה ביצעו קנטטה „מה טובו אהליך״ ויצירות קלאסיות אחדות.

זכורה הופעת התזמורת בקבלת הפנים לנשיא פולין, הפרופיסור איגנצי מושצ׳יצקי, שביקר בז׳לודוק בשנת 1929; בקבלת פני אורחים רמי־מעלה אחרים, כגון קרדינל הכנסיה הקתולית של פולין. התזמורת הוזמנה על־ידי השלטונות לחגיגות „יום־הים״, שהתקיימו על הנהר ניאֶמן בעיירה אורלובה.

מובן מאליו שבכל החגים הלאומיים של פולין: בחג החוקה (3 במאי) וביום העצמאות (11 בנובמבר) הנעימה התזמורת בשירי־הלכת הקצובים את קהל החוגגים בעיירה. כן הוזמנה התזמורת להשתתף בטקס להקמת גל־עד לזכר המשורר הפולני הלאומי הגדול, אדם מיצקביץ׳, טקס שהתקיים בשנת 1930 בעיר נובוגרודוק, שבקרבתה נולד המשורר.

נוסף על החזרות והאימונים של התזמורת, שימש המועדון של מכבי־האש כמקום־מפגש חברותי־תרבותי לאוכלוסיה היהודית של העיירה.

בשנת 1927 נרכש מַקלט הראדיו הראשון בז׳לודוק, על־ידי הוועד של מכבי־האש ומקומו היה במועדון. בכל ערב היו נוהרים צעירים ומבוגרים, להאזין לצלילי שירה ונגינה ולראות במו עיניהם את מכשיר־הפלא. אף הרב של העיירה כיבד בנוכחותו את באי המועדון.

כאשר התקיימו תחרויות כדורגל בין נבחרת ז׳לודוק, שרובם נמנו על חברי הפלוגה של מכבי־האש המתנדבים, היו חברי התזמורת מלווים את השחקנים למגרש הספורט שליד יער האורנים, בירכתי הרחובות וילנה וביאֶליצה („כווינִיק״).

במשחק האחרון של נבחרת הכדורגל שלנו השתתפו ברל׳ה שכנוביץ׳, דוד רזניצקי, שמואל בויארסקי, אפרים גרייז׳בסקי, יודקה ז׳גר, משה־מרדכי דרביאנסקי ואחרים. משחק זה התקיים בימי החופש הגדול, שלפני פרוץ מלחמת העולם השניה (יולי, 1939) נגד הנבחרת שהורכבה מפקידי מדינה בכירים, פקידי האדמיניסטרציה הפולנית בשצ׳וצ׳ין. המפגש הסתיים בתוצאה 2:1, לטובת הנבחרת היהודית. אני, כותב שורות אלה, הייתי השופט במשחק אחרון זה.

עם פרוץ מלחמת־העולם השניה והתמוטטות השלטון הפולני באזורי־הספר המזרחיים, כאשר השוטרים הפולנים האחרונים — עזבו עם משפחותיהם את ה„פוֹסטרוּנק״ בז׳לודוק, השתרר תוהו ובוהו בכל האיזור. בימי המעבר הקודרים האלה, אירגנו המתנדבים היהודים של מכבי־האש משמרות לילה, שהיו מסיירים לאורך הרחובות של העיירה ובמבואותיה. בצהרי יום ראשון, 10 בספטמבר, 1939, שבוע ימים לפני שהצבא האדום חצה את הגבול המזרחי הפולני, חדרו כוחות רוכבים מזוינים של הצבא הפולני המתפרק לז׳לודוק והטילו עוצר־בית על כל תושבי העיירה.

הקצין הפולני הזמין אליו את אבי ז״ל ועוד כ־20 כבאים מאנשי השורה ואסר אותם כבני ערובה — עד שהעיירה תספק לו נפט, סוכר וכסף.

לא עברו שעות מרובות ומכסת המצרכים הדרושה לחיילים נמסרה לתעודתה; מכבי־האש ומפקדם נאלצו גם לאחר־מכן להישאר עצורים בבנין המשטרה, כל האוכלוסיה היהודית, מזקן ועד טף, נטשו את בתיהם והתכנסו ביער שבמבואות

ז׳לודוק, מצד אורלובה, מתוך חשש, שהחיילים־השודדים יציתו את העיירה בנפט שאספו מבתי דייריה.

עם רדת החשיכה חזרו הכול לבתיהם ואנו, קרוביהם של בני הערובה, שמנו פנינו בחרדה לבנין המשטרה. והנה הופתענו למראה עינינו, — ראינו את הקצין עם חייליו, כשהם נפרדים בטקס צבאי מאת המפקד היהודי של ארגון הכבאים. ולאחר־מכן עזבו הרוכבים המזוינים בדהרה את רחובות העיירה.

היתה זו הפעם האחרונה, שמכבי האש היהודים בעיירה לבשו את מדיהם, עליהם שמרו במשך 18 שנים, מאז הוקם ארגון הכבאים בז׳לודוק.

מ׳פלעגט דערציילן און לאַכן

א מעשה מיט א ליאַק

אין זשעלודאָק האָט געוווינט א קאַראַבעלניק וועלכן מ׳האָט גערופן יענקל דער בעל־הבית, ווייל ער האָט געהאט 7 טעכטער מיט איין זון.

יעדן מאָל ווען ער פלעגט חתונה מאַכן אַ טאָכטער פלעגט ער איר געבן דרשה־געשאנק אַ ליאַק און נאָך אַ געוויסער צייט פלעגט ער דעם ליאַק צוריקנעמען, כדי אים ווידער שענקען אן אנדער טאָכטער ביי איר חתונה.

ווען זיין טאָכטער גרוניע האָט חתונה געהאַט מיט וועלוול דעם רויטן, אַ שוסטער, אין יאָר 1905 האָט ער איר אויך געגעבן, ווי געוויינלעך, דעם ליאַק אלס דרשה־געשאַנק; אָבער ווען יענקל דער בעל־הבית איז געקומען אָפּנעמען דעם ליאַק, האָט זיין איידים וועלוול דער רויטער בשום אופן ניט געוואָלט אָפּגעבן דעם געשאַנק.

„אַ מתנה נעמט מען ניט אָפּ״, האָט ער געטענעט. ס׳האָט ניט געהאָלפן גאָרניט און יענקל דער בעל־הבית איז אוועק צום רב, הרב ר׳ שמואל ראַבינאָוויטש, און גערופן דעם איידעם צו אַ דין־תורה.

די גאנצע שטעטל איז געשטאַנען ביים רב אונטערן פענצטער און זיך צוגע־הערט צו די טענות פוןביידע צדדים.

יענקל דער בעל־הבית האָט געטענעט אַז דאָס איז ביי אים אַ חזקה, צו געבן דעם ליאַק דרשה־געשאַנק יעדער טאָכטער; און זיין איידעם, וועלוול דער רויטער, האָט געטענעט אז אַ מתנה נעמט מען ניט צוריק. צום סוף האָט ער צוגעגעבן אז דעם ליאַק איז ער גרייט צוריקקערן, נור מיט זיין ווייב צוזאמען. דער רב האָט געשיקט רופן גרוניען וועלכע האָט מיט טרערן אין די אויגן געבעטן רחמים ביים טאַטן אז ער זאָל איבערלאָזן דעם ליאַק, ווייל זי איז שוין אין 7־טן מאָנאַט און ווו אַהין וועט זי גיין.

דער ליאַק איז געבליבן ביי וועלוול דעם רויטן.

אהרן נאחימאָוויטש

דעם סופר׳ם אַ זון

שבת נאָכן דאַוונען איז געגאנגען הירשל דער שמש (שעפּשעלעוויטש) מיטן מאנטל אויף די בארקעס. האָבן זיך געפונען יידישע שקצים, וועלנדיק אונטער־שפּילן דעם אלטן שמש, האָבן זיי אים אָנגעוויזן אויף אַ יידישן בחור משה־אהרון,

וועלכער איז געווען דעם סופר סתמ׳ס אַ זון, אַז ער שטייט און רויכערט אַ פּאַפּיראָס.

„זעט, ר׳ הירש״, אָט שטייט אַ יידישער בחור, דעם סופר׳ס א זון, און רויכערט אום שבת א פּאַפּיראָס״. ענטפערט דער אלטער שמש: — „אַ ליגן, אַ יידישער בחור רויכערט ניט אום שבת. מיט דער מינוט ווען ער רויכערט, איז ער שוין ניט קיין יידישער בחור״.

ברוך לעווין

אויך מיר אַ שרפה!

איינמאָל, בעת אַ שריפה, האָט מען גענומען שרייען, אז עס ברענט. אויף דעם האָט זיך פיליפאטע אָפּגערופן — וואָס פאר אַ שריפה? וואָס מאַכט איר אַ טומל? די שקאָלקע ברענט דאָך!

מינה קאַרפּאָוויטש

אַ שייגעץ און אַ גוי

זייענדיק גבאי האָט עמיצער אויף ר׳ דוד קרמין אַ געשריי געטאָן: דו ביזט אַ שייגעץ! אויף דעם האָט אים ר׳ דוד געענטפערט: „און וואָס ביזטו געווען, איידער דו ביזט געוואָרן אַ גוי?״

מוצאי שמחת־תורה

מוצאי שמחת־תורה, פלעגט דער דרדקי־מלמד ר׳ משה באבעלעס ארויפגיין אויפן בימה און זאָגן, אז אזוי ווי ס׳גייט אַ שווערער ווינטער בעט ער אלע זאָלן זיך פאַרגרייטן מיט קאַרטאָפל און זויערע קרויט. ער האָט ביי דער געלעגנהייט געוווּנשן אלעמען, מאכן גוטע געשעפטן, און געענדיקט מיט די ווערטער: „אלע זאָלט איר זיין גרויסע גבירים און נאר איך זאָל בלייבן דער איינציקער אָרעמאַן״.

ר׳ יוסף דערעוויאַנסקי

זיינע תלמידים

מ׳האָט געפרעגט דעם דרדקי־מלמד ר׳ משה באבעלעס, אָנווייזענדיק אויף די פערד־הענדלער, די עם־הארצים: „זעט, דאָס זענען דאָך אלע אייערע אמאליקע תלמידים״. „ריכטיג״, האָט געענטפערט ר׳ משה, „זיי זענען געבליבן ביי מיין לערנען (ער האָט נאָר געלערנט דעם אלף־בית).

אהרן נאחימאָוויטש

יפה פלומין (לויט)

התנועה החלוצית בעירנו

מטעמים גרפיים החתמנו את הרשימה הזאת בשם אחד. למעשה משולבים בה, גם זכרונותיהם של ברוריה ספרן (לוויט) ושל ישראל צירולניצקי. — המע׳.

בשנת 1922, אחרי מלחמת־העולם הראשונה, הגיעה גם לעיירה שלנו בשורת העליה לארץ־ישראל. בחורים ובחורות התארגנו כקבוצת הכשרה מקומית; חכרו חלקת־אדמה וסידרו גן ירק. היה זה מבצע לא רגיל, כיון שהיו אלה צעירים שרחוקים היו מכל עבודה גופנית ובעיקר מעבודה חקלאית.

מספר רשיונות העליה לארץ היה אז מועט, והמועמדים לעליה רבים, כיון שכך, נהג המשרד הא״י בוארשה לבחור את המתאימים ביותר, ולצערנו אף אחד מהקבוצה שלנו לא אושר לעליה.

לאחר הנסיון הנ״ל נוסד „החלוץ״, ובשנת 1925 נוסד „החלוץ־הצעיר״, חבריו היו מבין תלמידי בית־הספר העברי, שקם לפני זמן קצר בעיירה. ז׳לודוק, עיירה קטנה היתה, התגוררו בה אז כ־400 משפחות יהודיות. העיירה נמצאה לא רחוק מהגבול הרוסי. קרבת הגבול השפיעה מאוד על הלך־הרוחות בקרב הנוער, שרובו לא היה ציוני דווקא. גם בית־הספר בשפת יידיש, פעל בכיוון זה. אולם כמה וכמה מתושבי העיירה לא השלימו עם מצב זה. הם הפכו את ה„תלמוד־תורה״ שבעיירה לבית־ספר עברי, וכל זה כדי לחזק את התנועה הציונית. תחילה מעטים היו התלמידים בבית־הספר העברי, מלחמה ממש ניטשה על כל תלמיד נוסף. בין מתנגדי בית־הספר העברי היו אפילו שאיימו על מוריו, וכך ביקשו להבריחם מן העיירה ולהכשיל את הקמת בית־הספר העברי.

לימים נסתעפה התנועה הציונית בפולין והשפעתה גדלה והלכה. הדבר הורגש היטב גם בז׳לודוק ואז העבירו הרבה מההורים את ילדיהם לבית־הספר העברי.

„החלוץ־הצעיר״ היה הגרעין והחלק הער בתנועה החלוצית. המועדון שלו היה באחד מחדרי בית־הספר והמורים היו מדריכיו הנאמנים. הקשר עם מרכז החה״צ נתהדק והתחילה פעולה סדירה וענפה. אבל בזה לא היה די, כי החברות בהחה״צ היתה רק ראשית הדרך, שהמשכה ב„החלוץ״, ביציאה להכשרה ובסופו של דבר בעליה לארץ. כדי לקרב יותר ויותר את אוהדי הציונות, למערכותינו — יסדנו את הליגה למען ארץ־ישראל העובדת, שבשורותיה נתרכזו שכבות ציבור רבות, מגיל 15 ומעלה, שכבות שאהדתן היתה נתונה לתנועה החלוצית. הליגה היתה המנוף לכל הפעולה הציונית. חבריה עשו להפצת השפה העברית, ערכו הרצאות, מגביות וכד׳.

במיוחד הצטיין בפעילותו חיים דרבינסקי ז״ל, שהיה הרוח החיה בכל הפעולה הציונית.

בעיקר גברה הפעילות הציונית לאחר ביקורו של ד״ר צמח שאבאד, העסקן הציבורי הנודע בוילנה וממייסדי בתי־הספר בשפת יידיש. הוא בא לז׳לודוק לפתיחת בנין בית־הספר ביידיש. בהרצאתו סיפר האורח על ביקורו לפני זמן קצר בארץ־ישראל ועל התרשמותו העמוקה מהחלוצים, והוא קרא לחנך את ילדי בית־הספר ברוח חלוצית ארץ־ישראלית. הרצאה זו הדהימה את היידישיסטים והשפיעה על רבים מאוהדיהם להצטרף אל חוגי הציונים. מאז נעשתה הליגה גורם קובע בעיירה. הדברים הגיעו עד כדי כך, שהעזנו לערוך בז׳לודוק כנס של כל סניפי הליגה באזורנו, בהשתתפותו של יהודה אלמוג (קופלוביץ׳) מהארץ. עד אז קשה היה להזמין מרצים מהמוסדות המרכזיים, כיון שהאנטי־ציונים היו מפריעים להופעות, ולנו לא היה הכוח לעמוד נגדם.

בינתיים פרצו מאורעות 1929 והעליה לארץ נפסקה. רק בשנת 1932, לאחר המצאותן בקיבוצי הכשרה, עלו שתי החלוצות הראשונות מזלודוק: כותבת השורות האלו ומינה זילברשטין. מהמכתבים שהייתי מקבלת למדתי כי הציבור ראה בעלייתנו דבר של ממשות שיש לעשות למענו. המכתבים שלנו על ההויה החדשה בארץ ובקיבוצים, היו גורם של תעמולה ותרומה לחיזוקה של התנועה הציונית בעיירה, ופעולתה התרחבה מאוד.

הקשר עם חברי „החלוץ״ בעיירה חזק היה. מתוך מכתביהם יכולתי לחוש, את כל עצמת געגועיהם לארץ — ארץ חלומותיהם. אולם גם העיירה על צביונה המיוחד מתגלה היתה לפני. זוכרת אני את מכתביו של ישראל צירולניצקי, שהיה מפרט בהם את פעולות הסניף והליגה למען ארץ־ישראל העובדת. הנה יספר בגאוה על כנס הליגה הנ״ל שנערך בז׳לודוק, כנס בו השתתפו חברים מסניפים שונים, — כגון שצ׳וצין, רוז׳אנקה, בֵּליצה, ז׳טל, פיאֶסק ואסילישוק.

והנה יכתוב על התקלה שאירעה — השליח מארץ־ישראל הגיע לז׳לודוק ברכב ביום השבת, ובטעות הובא לא רחוק מבית־הכנסת כשהיהודים יצאו מתפילתם. הכול חששו כי תקלה זאת תשבש את פעולת הליגה והכנסותיה „אולם הכול עבר בשלום ונשארנו בריווח של 50 זהובים״ — כותב ישראל. והריווח הוקדש לטובת הספריה.

והנה עוד פסקה ממכתביו — שהיא אספקלריה להויה של הימים ההם — הנה יספר לי על עוד מקור להכנסות „הליגה״. מקור מיוחד במינו — סולה וויינשטיין וחיים נעשו שדכנים למיכל מרדוכוביץ מהעיירה פיאסק. הכלה היא קיילע שבח, ודמי־השדכנות 100 זהובים, שגם הם הוקדשו לטובת הספריה.

במשך הזמן התחיל „החלוץ־הצעיר״ לארגן ילדים מגיל רך יותר, מבני 9, ניהל פעולות תרבות: שיחות, אסיפות, שיעורי עברית, משחקים וטיולים. שיא הפעולה היה אירגון מחנות הקיץ. מדי קיץ היו מוציאים את ילדי הסניף לשבועיים בערך

לחיק הטבע, לאחד הכפרים על חוף הנהר, שם חיו חיי שיתוף, עסקו בספורט ובפעולה תרבותית. המדריכים היו חברים מבוגרים מ„החלוץ" ואף שליחים מהארץ. המחנה היה הויה עמוקה למשתתפיו, ליכד את הסניף ועורר בו כוח מחודש ורענן. גדולה היתה תרומתם של השליחים מהארץ על־ידי ביקורים, חליפת מכתבים וקשרים אישיים. עורכים היו גם פגישות וכינוסים עם סניפים קרובים ושלחו חברים לסמינרים למדריכים. מדי פעם היו יוצאים לעבודה בעיירה.

ב„ימי הכיבוש הגדול" של התנועה החלוצית בפולין, ימים בהם הוקמו קיבוצי־הכשרה רבים בכל רחבי פולין — לא נפקד גם מקומה של ז׳לודוק. נוסד בה קיבוץ־הכשרה שחבריו היו יוצאי עיירות אחרות. ומכיון שעירנו היתה קטנה, ולא היו בה מקורות עבודה מיוחדים — עבדו חברי הקיבוץ בחטיבת עצים, משק בית וכו׳, חברי הסניף נחלצים היו לעזור להם בהשגת עבודה ובכל מיני סידורים אחרים. הקיבוץ הכניס הרבה חיים בעיירה וגם בתנועה. בערבים היו מתאספים שם, שרים שירים ארץ־ישראליים, נושמים אוירה ארץ־ישראלית, והיתה זאת בשביל צעירינו חויה בלתי־רגילה. המועצה הגלילית של החלוץ־הצעיר בווילנה שלחה לז׳לודוק בימים ההם חבר מיוחד שיעזור להם בעבודתם החינוכית בסניף. החבר הזה היה חי ועובד בקיבוץ.

רבים מבני הנוער במקום הצטרפו ל„החלוץ" וחלק מהם יצאו לקיבוצי הכשרה של „החלוץ". גם הפעולה הציבורית־תרבותית במקום התרחבה. נוסדה הספריה ע"ש ברנר, נפתח חדר־קריאה, אורגנו טיולים ועוד ועוד.

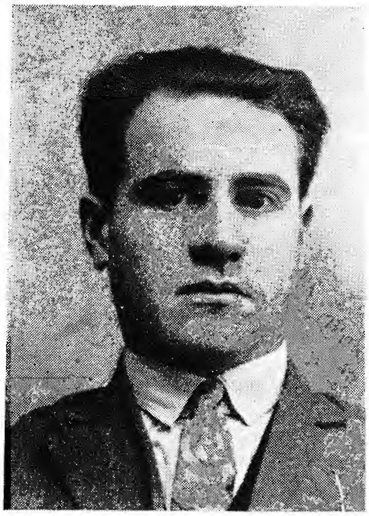
הפעולה אמנם התרחבה, בכל זאת נאלצים היו לעמוד במלחמה עם המתנגדים, באמצעיהם המוגבלים ובכוחותיהם הדלים. נוסף על כך שומה היה עליהם לעזור לבית־הספר העברי, כיון שרבים מן ההורים לא יכלו לשאת בהוצאות החינוך הגבוהות. תמיכה ממשלתית לא היתה, ושכר הלימוד לא הספיק להחזקת בית־הספר. עורכים היו על־כן הצגות, מגביות, מפעלים שונים שהכנסתם היתה קודש למוסד זה.

ע"י בית־הספר נפתח גן ילדים, וכך הוכנסו במעגל ההויה העברית והארץ־ישראלית גם הילדים הרכים.

אחת הפעולות העיקריות היתה העבודה למען הקהק"ל. חברי „החלוץ" עורכים היו „ימי־פרח" וכל מיני מפעלים של תרומות, והעיקר — הקופסה הכחולה, שהוכנסה להרבה בתים. היו מקרים שצעירים ממתנגדינו לא נתנו להכניס את הקופסאות לבתיהם ואילו הוריהם שהיו אוהדי „החלוץ" היו נותנים את התרומה מחוץ לבית.

מאוחר יותר התחילו להתרים אנשים למען קרן־היסוד. עסקו בזה מבוגרים יותר, וכך נכנסו למעגל הפעולה אנשים מכל השכבות והגילים.

באותה תקופה הצליחו כמה עשרות צעירים וצעירות לצאת את העיירה ואף

חיים דרביאנסקי, המחנך והמדריך
של הנוער הציוני־חלוצי בעירנו

קבוצת חלוצים ער סף עלייתם
לארץ־ישראל

מושבת־קיץ מסניף „החלוץ" בז׳לודוק בכפר וולצ׳קי, שליד אורלובה

חברים מסניף „החלוץ" בז׳לודוק עם חברים מפלוגת ההכשרה

קבוצת נוער ביום חורף

קבוצת תלמידים ומורים מה„יידישע־פאָלקס־שול"

עם יעקב ורבקה מדניצקי בצאתם מז׳לודוק לעלות לארץ־ישראל

להגיע ארצה. והיה זה, כמובן, בזכות הפעולה הענפה הציונית־חלוצית שנעשתה. עולים אלה שימשו לנשארים בעיירה כעין מגדל־אור, שהוסיף להם אומץ לעמוד ולהיאבק בכל הקשיים של תקופת האימים.

ולבסוף, רוצה אני להעלות את זכרו של חיים דרבינסקי, שהיה הראשון אשר נרתם לפעולה החינוכית והאירגונית. הוא היה בבחינת הגרעין אשר הצמיח את הפעולה העברית והחלוצית בעיירה.

במשך כל השנים היה המארגן והמפעיל את כל הועדות. לא חס היה על זמנו וכספו. תוך כדי נסיעות בעניניו הפרטיים היה מכין את הרצאותיו על נושאים שונים ובשובו היה מרצה לפנינו. הוא היה מקבל את השליחים מהארץ ואת חברי המרכז, כאילו אורחיו הפרטיים היו ודאג לכל צרכיהם. הוא היה הלוחם הראשי במתנגדי הציונות. הארץ היתה משאת־נפשו, אך לא זכה להגשימה ונספה בשואה הגדולה.

ש ל מ ה ב ר־ש י ר ה (ב א י ק ל ס ק י)

המוסדות לחינוך בעיירה

המאבק בקרב יהדות מזרח אירופה, בה התמודדו שלושה גושים מדיניים־רעיוניים על ההשפעה בציבור בכלל ועל תוכן חיים רוחניים בפרט, השתקף בכל חומרתו גם בעירנו.

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם התגבשו בציבור היהודי בפולין שלוש חטיבות. כל אחת מהן ותפיסת עולמה: הגוש הציוני על זרמיו ומפלגותיו; היהדות החרדית־המסרתית; ו„הבונד", שהאמין באפשרות קיומם של היהודים בארצות מושבותיהם, על בסיס של אוטונומיה לאומית וראה את התרבות החילונית בשפת יידיש כתוכן החיים הרוחניים היהודיים.

כל גוש וכל פלג קיים בית־ספר משלו, כל אחד מאלה התמודד על נשמת הילד בעיירה והמאבק היה מר וממושך. הוא החל בשנת 1920, עם הקמת הגרעין לבית־הספר העברי, מיסודו של „תלמוד תורה" בין כתלי ה„שטיבל" שליד בית־המדרש החדש ועם יסוד בית־ספר מקביל, ששפת ההוראה בו — יידיש, ואשר שכן בבית פרטי אצל משה גרייז'בסקי.

בטרם הוקמו שני המוסדות הללו, היו הבנים, בהגיעם לגיל 5, מבקרים ב„חדרים". המלמדים היו ר' שמואל שהחזיק „חדר" בביתו שברחוב הטחנה ור' ברל אביו של יעקב מדניצקי — בביתו שברחוב ביאֶליצה. כמו־כן קיים „חדר" משה המלמד בביתו המרווח, אליו הועברו בשנת 1921 כיתות בית־הספר העברי, שם שכן קבע עד פרוץ מלחמת־העולם השניה. במרוצת הזמן שופץ הבית ואף נוסף לו אגף לכיתות לימוד.

בשנות השלושים הוקם בנין־עץ מפואר לבית־הספר היידישאי בשולי רחוב וילנה, לאחר שביה"ס העתיק את מקומו לדירת משפחת זברובסקי.

ליד שני מוסדות אלה, לחינוך יסודי, הוקמו גני־ילדים לבנים ובנות. עם הקמת הגנים לפעוטים התדלדלה לחלוטין אוכלוסיית ה„חדרים" למיניהם.

את התפלגות האוכלוסיה היהודית בז'לודוק לשני מחנות מנוגדים ביטא בצורה קולעת אחד המורים של בית־הספר העברי, דנישבסקי (יוצא פודברודז', שכיהן במרוצת הימים כמפקח על בתי־ספר עבריים, המסונפים לרשת „תרבות" בפלך וילנה). ואלה מלות השיר שחיבר ללחן עממי ידוע:

היי, זשעלודאָק,
געוואָרן ביסטו פּאַרטייאיש,
מען קריגט זיך, מען שלאָגט זיך:
יידיש צו העברייאיש!

הקנאות אכלה כל חלקה טובה בעיירה: בשנת 1927 הגיעו הדברים לתגרות ידים. המעשה קרה בחגיגות ה־3 במאי — הוא חג החוקה הפולנית.

בתהלוכה החגיגית־המסורתית, ביום חגה הלאומי של פולין השתתפו גם התלמידים של בית־הספר בעיירה. בראש הטור צעדו תלמידי בית־הספר העממי הממלכתי — ובעקבותיהם נערכו כרגיל החניכים של שני בתי־הספר לבני המיעוטים. הפעם הופיעו תלמידי שני המוסדות היהודיים בעת ובעונה אחת, וכל אחת משתי הקבוצות השתדלה בכוח הזרוע להתמקם מאחורי בית־הספר הפולני.

בבית־הספר העברי בזלודוק שררה רוח ציונית־חלוצית, המושתתת על ערכי המסורת ואילו בבית־הספר, היידישאי נתרחקו החניכים מערכי היהדות המסורתית ומן הרעיון על שיבת ציון.

תכנית הלימודים בבית־הספר־העברי, שהצטרף רק בשנת 1930 לרשת „תרבות", היתה מורכבת מאלמנטים יסודיים של התכנית החינוכית־הציונית־לאומית, בשילוב ערכים מסרתיים־דתיים, אם גם לימוד הדת לא נתקיים בו כמקצוע מיוחד ולא היו מלמדים תורה שבעל־פה. הלשון הפולנית היתה בו כשפת־משנה להוראות המקצועות כגון היסטוריה פולנית וגיאוגרפיה.

גם בית־הספר היידישאי, שהסתנף למרכז „צישא" („צענטראַלע יידישע שול־אָרגאַניזאַציע" — ארגון יהודי מרכזי לבתי־ספר) היה מוסד דו־לשוני: יידיש כלשון הוראה ופולנית לשאר המקצועות, הכרוכים בתכנית הממלכתית. היחס לעברית היה שלילי, הדעה היתה, כי אין העברית לשון דיבורם של המוני היהודים ולפיכך אין לכפותה על הילדים, הנאלצים בלאו־הכי ללמוד שפה נוספת — היא שפת המדינה.

במרוצת השנים הונהגה הוראת העברית „על קצה המזלג" וזאת על־מנת להכיר את תכנן של המלים העבריות, הכלולות בז'רגון היידיש. זוכר אני כי הפירוש אשר בבית־ספר זה היו נותנים לפסוק הראשון בספר בראשית, היה בערך כך: „בראשית ברא, ,הטבע', את השמים ואת הארץ"... פירוש שהביא לגל מחאות והתמרמרות בקרב הציבור החרדי שבעיירה.

בית־הספר „תרבות", בוגריו היו מצטרפים לתנועות הנוער הציוניות למיניהן, שקמו בעיירה (צופים־ציוניים בלתי־מפלגתיים, „השומר הצעיר", „החלוץ הצעיר" ואף תנועת הנוער „בית"ר"). חלק ניכר מאלה השתלב בהכשרות קיבוציות־חלוציות

ומשם יצאו בעליה בלתי־לגלית לארץ־ישראל. בית־הספר היידישאי מטיף היה להסתגל לחיים שבמקום, וכאן לפתח הויה של תרבות וחברה. אחדים מיוצאיו מצאו את דרכם, עוד לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, לברית־המועצות ואף הגיעו לחבל האוטונומי היהודי בירוביג׳אן, שם נעלמו עקבותיהם.

החוקה הפולנית הבטיחה אמנם חינוך לאומי לכל מיעוטיה, אולם היסודות הלאומניים־פאשיסטיים שבה הגבילו את זכויות המיעוט היהודי לחינוך ילדיהם, וכל זה בשיעור רב יותר משהוגבלו זכויותיהם של בני המיעוטים האחרים.

לא זו בלבד, שהממשלה הפולנית לא הקימה בתי־ספר ממלכתיים לחינוך־חובה בלשונו של המיעוט היהודי, אלא שהיא אף קיפחה את זכויותיהם המדיניות, הכספיות, והפדגוגיות של המוסדות, שהציבור היהודי הצליח להקים בכוחות עצמו.

שני המוסדות לחינוך יהודי בז׳לודוק נאבקו מרה על קיומם במשך כל השנים, מבלי שקיבלו אף תמיכה סמלית מהשלטונות המרכזיים או מהשלטון המקומי. גם הקהילה היהודית במקום היתה חסרת־אונים להגיש סיוע לבתי־הספר בעיירה. לפיכך נאלצו ועד ההורים ושוחרי התקדמותם של בתי־הספר להטיל על הורי התלמידים שכר־לימוד מודרג וכן דאגו לגיוס אמצעים בכל הדרכים כגון: ארגון אימפרזות ואירועים תרבותיים־חברתיים שונים. כך הפכו ועדי ההורים להיות המניע הקונסרוקטיבי לטיפוח להקות דרמטיות מעולות, מקהלות ותזמורות.

עם מייסדי בית־הספר העברי נימנו: ישראל ברסטוביצקי, יעקב לויט, משה דבורזשינסקי, יעקב ברסטוביצקי — ז״ל, שניספו עם כל קדושי העיירה בשואה. לאחר מכן הצטרפו לוועד ההורים: אהרון שכנוביץ ודבורה׳לה דרביאנסקי — ז״ל ותיבדל לחיים ארוכים איטה באיקלסקי, שעלתה ארצה עם בניה ובנותיה וממשיכה גם כאן בגיוס אמצעים כספיים להצלת ילדים יהודיים מצפרני המיסיון הנוצרי והעברתם למוסדות חינוך של „אחיעזר״ בחיפה.

ליד בית־הספר היידישאי היה קיים, נוסף על ועד ההורים, חוג ציבורי של שוחרי המוסד, עמם נימנו: נחמן מדלינסקי, מגר. יוסף־דוד דרביאנסקי, אלתר נחימובסקי — ז״ל ויבדל לחיים ארוכים הירש שבח, המתגורר עתה בארצות־הברית, הוא אירגן בשעתו תזמורת מנדולינות ליד ביה״ס והיה גם המנצח על תזמורת זו.

צרה היריעה מלפרט את שמות כל המורים, אשר עסקו בהוראה בשני בתי־הספר היהודיים בעיירה, מאז יסודם ועד לחיסולם עם כיבוש העיירה ע״י קלגסי הנאצים.

מאיר לוריא — בן הרב זצ״ל, ומילר מסקידל נימנו עם חבר המורים הראשונים של ביה״ס העברי. בין המנהלים הראשונים: איידלמן ואיגולסקי ז״ל. כן פעלו זוג המורים קרביץ, דנישבסקי (ארה״ב) שפטל (ישראל), פינקל, פולנסקה, פרידמן ואחרים.

בית ספר עברי
„תרבות“
בזולודק.

חשובער פריינט!

[illegible]

[illegible]

העלפט פארענדיקן אונזער קולטור בנין!

ווייזט ארויס אייער חבר׳שע צוגעבונדענהייט צו דעם העברעאישן שול-וועזן!

מיט אכטונג און קולטור גרוס

בוי קאמיטעט:

פארזיצער: (—) [illegible]

(—) [illegible] (—) [illegible]

[illegible]

U. Portnoj Zoludek [illegible]
dla „Tarbut“

מיוצאי העיירה ממשיכים בהוראה המורה שיפמנוביץ זליג, המכהן כמרכז הינוך חרדי במכסיקו, אשר עסק בהוראה בביה״ס העברי בז׳לודוק שנים מספר ותלמידו, כותב שורות אלה, המכהן כמנהל בית־הספר לחינוך מיוחד ולשיקום בחיפה.

מורים מספר אף מצאו להם את זיווגם בעיירה והקימו בה משפחות. המורה פורטנוי, אשר נשא לו לאשה את רבקה שכנוביץ ז״ל — ניספו בשואה עם קדושי העיירה. יענקל בויאַרסקי נשא לו לאשה מורה מביה״ס העברי. המורה שרה שמידט, המתגוררת בחיפה, נישאה לזיידל זשמודסקי, שנספה בימי המלחמה בברה״מ, כן נמנה עם מורי השפה הפולנית ומקצועות אחרים בביה״ס העברי מר ליבר לויש.

את בית־הספר היידישאי בעיירה יסד, טיפח וכיהן בו כמנהל מיום היוסדו ועד לכיבוש הגרמני הפדגוג המעולה, שמעון וולטשקובסקי, המתגורר כיום בשצ׳וצין, המרוחקת 17 ק״מ, מערבית מז׳לודוק. בנו נחום, כאביו הנאצל, עוסק גם הוא בהוראה, כמורה למטמתיקה בבי״ס „אורט״ בגבעתים.

עם חבר מורי ביה״ס היידישאי נמנו גם שני יוצאי ז׳לודוק, לזר אולשטיין ומגר ; יוסף דוד דרביאנסקי, שעשה את מלאכת הקודש בהתנדבות. המורה רוזנבאום, שנשא לו לאשה בת ז׳לודוק, עסק בהוראה בביה״ס היידישאי במשך כל שנות קיומו. כן נמנתה עם מחנכי בי״ס המורה אייבושיץ מקובנה ומורים רבים אחרים.

עם סיפוח האזורים המזרחיים של פולין לברית־המועצות הדל בית־הספר „תרבות״ מהתקיים. ואילו בית־הספר היידישאי המשיך את קיומו בבניינו הקבוע ובהנהלתו של מייסדו.

כיבוש העיירה על־ידי הגרמנים וריכוז האוכלוסייה היהודית בגיטו הביא גם להיסולו של בית־ספר זה.

ישראל צירולניצקי

א בינטל זכרונות

איך וויל איצט מאַכן אַ שטיקל רייזע אין מיין פאַנטאַזיע — צו אונדזער געבורטס־שטעטל זשעלודאָק, ווו איך האָב פאַרבראַכט די בעסטע יוגנט־יאָרן, ווו איך האָב זיך דערצויגן, געלערנט, ביז איך בין אַריין אין משפחה־לעבן און אוועק קיין ארץ־ישראל.

איצט, אין יאָר 1966, ווען מען איז שוין ווייט פון יענער תקופה, דאָך ווען מען טרעפט זיך מיט מענטשן פון פאַרשיידענע לענדער און שטעט און מען פרובט זיך דערמאָנען יענע צייטן — אן אָנדענק פון דעם יידישן שטעטל, וואָס איז שוין ליידער ניטאָ, וואָס האָט זיך אַזוי טראַגיש געענדיקט.

מיר האָבן דאָך פאַקטיש געלעבט אין אַ קליין פארוואָרפן פלאַץ, אין אַ ווייטן ווינקל פון ווייסרוסלאַנד ווו קיין אויטו איז בכלל ניט געווען, און אַ באַן אין דער גרויסער שטאָט איז געווען נאָר צוויי מאָל אין טאָג. די באַן סטאַציע איז געווען 5 קילאָמעטער פון שטעטל. צופאָרן אהינצו האָט מען באַדאַרפט זומער מיט אַ וואָגן און ווינטער מיט אַ שליטן. אַ קליין שטעטל פון 400 פאַמיליעס. ניט קיין עלעקטריע, ניט קיין קינאָ. אַ פלאַץ ווו וואַסער האָט מען געשעפט מיט אַ שטריק פון אַן הילצערנעם ברונעם. ווו פיל הייזער זענען געווען פון האָלץ און די דעכער פון שטרוי און ביי דעם קלענסטן פונק איז געוואָרן אַ שריפה, און דער פייער האָט שפּאַצירט פון איין דאַך צום צווייטן. ניט קיין טראָטואַר — נאָר דער ברוק מיט די גרויסע שטיינער, ווו ווינטער פלעגט מען זיך גליטשן און אין הערבסט — די בלאָטעס. טראָץ אַלעמען וויל דאָס שטעטל ניט ארויס פון זכרון. ניט נאָר ווייל עס איז געווען אונדזער געבורטס־שטעטל, נאָר אויך ווייל מיט דער פשטות איז דאָרט אויך געווען א רייכטונג, ניט אין געלט, נאָר אין גוזעלשאפט, קעגן־זייטיקער הילף און פריינטשאַפט.

עס דערמאָנט זיך דער „ביקור־חולים" ווו יעטווידער וואָס האָט זיך גענויטיקט האָט באקומען אומזיסט מעדיצינישע הילף און מעדיקאַמענטן, און איז געפירט געוואָרן פרייוויליק דורך איין מענטש, יעקב לעוויט. דאָס אויסהאַלטן מיט אייגענע קרעפטן צוויי שולן, די יידישע און העברעאישע, בכדי צודערציען קינדער אין גייסט פון די עלטערן. און די יוגנט — דאָרט איז ניט געווען די פראגע ווו זיך אהינצוטאָן

אין די אָוונטן. די ניט־באַלויכטענע גאַסן זענען געווען פול מיט מענטשן, עלטערע און יוגנט, איבערהויפּט פרייטיק צו נאַכט און שבת נאָכמיטאָג. דער געזאַנג, דאָס לאַכן האָבן פאַרפולט דאָס שטעטל, ספּעציעל די הויף־גאַס, די אַלייען — און אויך די וועלדער ארום. די דיסקוסיעס אויף פאַרשיידענע טעמען, דאָס סתם פאַרברענגען און די ראָמאַנטיק האָבן אַריינגעבראַכט לעבן ביי דער יוגנט, און ווער רעדט נאָך, אז עס איז געקומען אַ יום־טוב, און ספּעציעל חול־המועד פסח אָדער סוכות — דאַן פלעגן אָנקומען געסט פון די ארומיקע שטעטלעך, די פריילעכקייט איז געווען גרויס, און ביז שפּעט אין דער נאַכט האָבן געקלונגען די יונגע שטימען פון מיידלעך און יינגלעך.

עס דערמאָנט זיך די צווייטע העלפט פון די צוואַנציקער יאָרן, ווען אויך אין אונדזער שטעטל האָבן אָנגעהויבן בלאָזן די ווינטן פון פּאַרטייען און שפּראַכן, און עס האָט זיך אָנגעהויבן דער שפּראַכן־קאַמף — ווער פאַר דער יידישער שול און ווער פאַר דער העברעאישער. ס׳דערמאָנט זיך די ליטעראַרישע אָוונטן, רעפע־ראַטן, דיסקוסיעס און דעם אינטערעס וואָס דאָס אַלעס האָט אריינגעבראַכט אין דער יידישער געזעלשאַפט.

איך דערמאָן זיך די ערשטע שריט פון החלוץ, ווען מען האָט געדונגען אַ גאָרטן, געזייט פאַרשיידענע גרינס, געמאַכט הכשרה צום פאָרן קיין ארץ־ישראל. עס איז טאַקע פון דעם גאָרטן ארויסגעקומען אָבער פריילעך איז געווען. עס דערמאָנט זיך די תקופה פון קאָמוניזם אין שטעטל און די גרויסע אַרעסטן צווישן די יידישע אנהענגער. און אזוי כסדר זכרונות פון דער יוגנט וואָס האָט פּאַקטיש ניט געהאַט קיין באַשעפטיקונג. צו קיין רעגירונגס־פּאָסטן האָט מען ניט צוגעלאָזט, ארבעטן האָט מען ניט געוואָלט, און עס איז אויך ני געווען ביי וואָס. נאָר א טייל וועלכע האָבן זיך געלערנט די „יידישע פאַכן״ ווי שניידעריי און שוסטעריי און איינער אָדער צוויי — סטאָלעריי. עס זענען אויך געווען 5—6 גימנאַזיסטקעס וועלכע האָבן געלערנט אין לידע און צוויי סטודענטן... און דאָך איז געווען אַ „קלאַסן־קאַמף״.

דאס קליינע שטעטעלע זשעלודאָק מיט די פינף גאַסן וואָס האָבן זיך געצויגן פון דעם מאַרק ארויס, האָט זיך אזוי געלעבט זיין שטיל רואיק לעבן. די בעלי־מלאכה׳ס האָבן געאַרבעט, די קרעמער — אין קראָם; אַלע האָבן געוואַרט אויף מאָנטיק דעם מאַרק־טאָג, ווען די גויים פון אַלע אַרומיקע דערפער זענען געקומען פאַרקויפן זייערע פּראָדוקטן און קויפן סחורה ביי די יידן, און אביסל „טרינקען״.

דאַן האָט זיך גערודערט. פערד, קי, חזירים, עופות. אַלץ האָט געקויפט אָדער פאַרקויפט. די איבעריקע טעג פון דער וואָך — שאַ־שטיל ביז פרייטיק נאָכמיטאג.

מפגש צעירים וצעירות ב„כוויניק", בשנת 1923

נחום וולוול גרייז׳בסקי

החוג הדרמאטי בעת חזרה

חברים מסניף „החלוץ" בז'לודוק

דבורה׳לה דרביאנסקי ז״ל

ציפה ז״ל —
בתם של דבורה׳לה ויוסף דרביאנסקי

ווען יודל דער מאָסטער האָט אָנגעהויבן רופן: „יידן אין באָד אַריין״ — האָט מען זיך גענומען גרייטן צום שבת. מ׳האָט פאַרשלאָסן די געשעפטן, ווארשטאַטן און מען גייט ווינטער אין מרחץ און זומער — אין מילנער גאס צום טייך, און אז עס קומט דער רוף: „אין שול אריין!״ זעט מען באַלד די יידן מיט דער שבת׳דיקער שכינה — אויסגעטאָן פון אלע דאגה׳ס גייען, ווער אין אלטן בית־מדרש און ווער אין דער נייער שול. אַז עס קומט זונטיק און די קראָמען זענען דאָך ווידער צוגעשלאָסן, לויטן פוילישן געזעץ, גייט מען קוקן די פייערלעשער, וועלכע גייען אויסגעפוצט מיט די ספעציעלע מונדירן און גלאַנציקע שטיוול, מיט דעם מפקד בראש, און דער אָרקעסטער מאַכט פריילעך. אזוי מאַרשירן זיי איבער די גאַסן, אדער זיי מאכן מאַנעוורען מיט די לעש־אינסטרומענטן, און די פערד פאָרן נאָך און פירן די פעסלעך מיט וואַסער — און פאַרשטענדלעך אז ביי אן אמת׳ע שריפה פעלט שטענדיק א ביסל וואסער... דערביי דערמאָנט זיך ווען אין שטעטל קומט אַ גרויסער גאַסט ווי אַ וואָיעוואָדא, צום ביישפיל, ווי מען רוימט און מען פוצט, און די בעלי־בתים גייען אַנטקעגן מיט ברויט און זאַלץ און ווידער דער אָרקעסטער פאָרויס.

אזוי האָט מען זיך געלעבט, חתונה געהאַט, קינדער געבוירן, הייזער געבויט. געלאַכט, געוויינט ווי אלע שטעטלעך אין דער גאָרער וועלט. אַנדערע האָבן שוין געפרווט פאַרלאָזן דאָס שטעטל. ארויס אין דער גרויסער וועלט, געפאָרן קיין אמעריקע און אין געוויסע יאָרן ארום אָנגעהויבן קומען אלס טוריסטן און מען פלעגט זיי אויפנעמען מיט גרויס כבוד. אַ קליינינקייט — אן אמעריקאנער!..

אין די שפעטערע יאָרן, אין 1933/34, זענען געקומען שליחים פון ארץ־ישראל, און מען האָט אויך אנגעהויבן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. צי דורכן „החלוץ״ און הכשרה אָדער דורך אַנדערע וועגן. מען האָט שוין אויך אָנגעהויבן זיך מאָדער־ניזירן. אין מאַרק האָט מען אויפגעשטעלט גרויסע גאַז לאָמפן, עס זאָל זיין ליכטיק. טראָטואַרן איינגעאָרדנט. פארשיידענע טעאַטער־טרופּן זענען געקומען און געגעבן פאָרשטעלונגען.

אזוי איז אלעס געגאנגען פאָרויס ביז עס איז אָנגעקומען דאָס גרויסע אומגליק פון דער מלחמה אין אייראָפּע, און אין גרויסן גיהינום וואָס די נאַצי׳ס האָבן געמאַכט, איז אויך אונדזער שטעטל מיט אירע יידן פאַרברענט געוואָרן.

און די זכרונות ווערן פארוואנדלט אין אן אזכרה פאר אלע טייערע!

דבורה׳לה דערעוויאנסקי (שניאור ריוועס)

אַ בריוו

כ׳וויל אייך שרייבן אַ פּאָר ווערטער, און איך ווייס ניט ווי אנצופאנגען. צו זאָל איך שרייבן וועגן דעם יזכור־בוך וואָס די זשעלודקער גיבן ארויס, אַ בוך וועלכער וועט געשריבן ווערן ניט מיט טינט נאָר מיט בלוט, פון די אומגעקומענע קדושים, און מיט טרערן פון די לעבן געבליבענע? צו זאָל איך שרייבן פון מיין נייעם אומגליק — וועגן מיין טייערן דויד׳קע וועלכער האָט זיך אָפּערירט און האָט זיין לעבן געענדיקט. איך האָב די גאנצע צייט געהאָפט צו טרעפן זיך מיט אים. דאס איז געווען מיין גרעסטער ווונש.

איר בעט ביי מיר א רשימה פון מיין אומגעקומענע משפחה. דער צעטל איז אַ לאַנגער. אָט האָב איך אויף אַ באזונדער בלעטל אויפגעשריבן זייערע הייליקע נעמען. איך קוק אויפן צעטל, און איך זע ווידער דעם גרויסן חורבן. און פאר מיינע אויגן אנטפלעקט זיך אונזער טייערע שטעטעלע, ווי זי האָט אויסגעזעהן פארנאכט ווען די זון פלעגט אונטערגיין, הינטער שעפסל דערעוויאנסקעס הויז און פלעגט אריינשיינען גלייך אין זייעצעס פענצטער, מאכנדיק אלערליי קאָלירן־קאָמבינאַציעס פון איר אונטערגאַנג.

איך זע אונזער שטעטעלע אין אירע שבת׳דיקע און יום־טוב׳דיקע טעג ווען אויפן מאַרק פלעגן זיך גרופירן קרייזלעך פון יוגנטליכע — מיידלעך און יינגלעך. אָט אזוי פלעגן זיי קענען אָפּשטיין שעה׳ן־לאנג פארטיפטע אין זייערע שמועסן. עס איז געווען אז איין־און־איינציקער בחור זאָל זיך אוועקשטעלן אין מאַרק, כדי אין אַ ווײַלע ארום זאָל זיך שאַפן אַ גרופּע נעבן אים..

איך הער נאָך היינט דעם געזאנג וועלכער פלעגט זיך טראָגן אין די זומער־אוונטן, פון די ביינקלעך וועלכע זענען געשטאנען ביי די הייזער, ווו אונדזער יוגנט פלעגט אָט אזוי פארברענגען.

אָפטמאָל פלעגט מיר אַ כעס פארכאפּן, צוליב אָט דעם געזאנג וועלכער פלעגט שטערן צו שלאָפן. די הילכיקע שטימען פלעגן אריינדרינגען דורך די אָפענע טירן און פענצטער... ווי טייער דאָס איז יעצט, און ווי ליב! אפילו דער טומל וואָס די בעלי־העגלות פלעגן מאכן 12 אַזייגער אין מיטן נאַכט, ווען זיי פלעגן זיך אומקערן פון דער באַן־סטאנציע, און די פּאָדקאָוועס פון די פערד פלעגן קלאפּן אויפן ברוק. ווי טייער און ליב זענען יעצט די זכרונות פון אָט דעם טומל.

איך וואָלט קיינמאָל נישט געגלויבט אז דער אויסזעהן פון אונזער שטעטל וועט זיך אזוי קענען בייטן. אָבער דאָס איז אַ פאַקט און אַ זאַך וואָס איז געשען. די שטעטעלע איז דאָ אויף דער געאָגראפישער לאנדס־קארטע, אָבער דאָרטן איז פארצייכנט נאָר דער נאמען זשעלודאָק, דאָס איבעריקע איז איינגעקריצט אין די הערצער פון די איבערגעבליבענע. פיליכט וועט עפעס בלייבן פון אונזער אלטער און ליבער היים, דורך דעם יזכור־בוך וואָס מיר גיבן אַרויס, אויך פאַר די וואָס וועלן קומען נאָך אונז.

געבענשט זאָלן זיין די הענט וואָס טוען די הייליקע ארבעט.

מינה קרפוביץ (זילברשטיין)

בית הורי

בשברון לב מעלה אני בזכרונותי את בית־הורי, בו גודלתי וחוּנכתי, בו ספגתי מכל הטוב והנאצל שבמסורת היהודית.

שש נפשות מנתה משפחתנו, ובהן שלוש אחיות ובן יחיד. אבי, שכנא זילברשטיין, מוצאו היה מן העיירה רוז׳אנקה הסמוכה לז׳לודוק. מפעם לפעם היה אבא מספר לנו זכרונות ורשמים מימי נעוריו. בגאוָה היה מזכיר את שמותיהם של הרבנים והגאונים מהם קָנה תורה בצעירותו. ואכן נמנה אבי עם אוהבי התורה שבעיירה, ונחשב לבר־אורין.

אמי ביילה, מוצאה היה מהכפר זיניוקי. ומשום כך נתקראה בפי יושבי העיירה „ביילה די זאניקיערקע״. לאחר נישואיו עסק אבי במסחר אך קבע לו גם עתים לתורה. וכל משאת־נפשו היתה כי לייבל בנו יהיה בן־תורה. אבא נפטר בהיותו צעיר לימים, בן מ״ו היה במותו. מעתה הוטל כל עול הבית והפרנסה על שכם אמי.

היה זה לאחר פטירתו של אבא, והנה יום אחד נעלם לייבל מן הבית, מבלי שנדע אל אן הלך. מקץ ימים הוזמנה אמי אל רב העיירה, ר׳ צבי אריה לוריא זצ״ל, ומפיו נודע לה כי לייבל שלנו נמצא בעיירה רוזשנוי. הוא סיפר לה כי מכתב הגיע אליו מראש־הישיבה הזאת, כי לייבל עתיד להיות גדול בישראל, כי הוא כבר קנה לו שם של עילוי בעיירה וכל־כך נתפרסם בה להוקרה, עד כי נשי העיירה החליטו לבשל בשבילו תבשילים מיוחדים, והן רואות בכך מצוָה מיוחדת. לאחר זמן יצאה אמא לעיירה רוזשנוי כדי לבקר אותו. והיא היתה מספרת כי בעת ביקורה סירב להרשות לה כי תחבקנו ואפילו ללחוץ את ידה סירב, כיון שאשה היא.

ל־מים עזב לייבל את הישיבה והגיע לזלודוק ובהשפעת חבריו בני גילו נתפס לרוחות החדשות שהיו מנשבות — התמסר ללימודים חילוניים ונעשה רואה חשבון מוסמך, — מקצוע שהיה אז חידוש בעיירה.

אמא היתה מספרת על אחיה גדליה שיצא ללמוד בשנת 1902 בישיבה של סלונים. גדליה לא ברח מן הבית אלא יצא בלויית אביו, הסבא שלי, שכל דרך מסעם האריך בתפילות מיוחדות להצלחתו בלימודים. לאחר זמן, משהגיעונו הידיעות

על הישגיו הגדולים של גדליה, היה סבי בטוח כי לתפילות שלו יש חלק גדול בהישגים אלה. דודי גדליה, כאחי לייבל, גם הוא נתפס ללימודי חול ולאחר זמן קיבל הסמכה לרוקחות ויצא לגור במוסקבה, מקום־שם פתח בית־מרקחת פרטי. עם פרוץ המהפכה נתמנה כמנהל בתי־מרקחת ממשלתיים במוסקבה.

הבית שלנו רווי היה אהבה לערכי היהדות, בית ציוני ברוחו. הילדים הצטרפו לתנועות הנוער החלוציות. בשנת 1932 יצאתי הראשונה מהבית ועליתי ארצה. בבואי לכאן החילותי מיד לפעול למען שאר בני משפחתי שבז׳לודוק — למען יעלו גם הם לארץ. רק את שתי אחיותי הצלחתי להביא לכאן. יתר בני משפחתי שנשארו בז׳לודוק, ניספו בשואה הגדולה, על־ידי הצורר הנאצי ולא זכו לראות בתקומת ישראל.

ברוריה ספרן (לויט)

בצל עלילת־דם

הדבר היה בשנת 1928. לאחר שסיימתי את לימודי בכיתה החמישית בבית־הספר „תרבות", ונתקבלתי לכיתה הששית בבית־הספר העממי הפולני. רואה אני צורך לציין, כי מנהלו הפולני של בית־ספר זה, מר ורובלבסקי, היה אדם טוב ונעים־הליכות ולא הרגשנו ביחסו אלינו שום אַפליה. אם אין זכרוני מטעה אותי היינו אז, כעשרה תלמידים יהודים בכיתה והרגשתנו היתה טובה, עד שקרה הדבר אשר זיעזע אותנו מאד ואשר עליו רוצה אני לספר.

המעשה נתרחש שבועות מעטים לפני חג הפסח; ימים שבהם היתה התכונה לחג רבה — אפיית מצות וכדומה. זוכרת אני כי הדבר קרה בשיעור למלאכה, שהיה משותף לכיתה שלנו, הששית, ולכיתה השביעית. בויצ׳יק, היה מורנו למלאכה ולעוד מקצועות. בעת השיעור היה בויצ׳יק עובר מכיתה לכיתה מעיין בעבודתנו, נותן הוראות, מסביר ועוזר. בשהותו בכיתה היינו שקועים, בדרך־כלל, בעבודה, אולם בצאתו מן הכיתה, התרנו לעצמנו חירות כלשהי והיינו מתחילים לשוחח בינינו. מכיוָן שחג הפסח היה קרוב, והתכונה בעיירה היתה של ערב החג, קם אחד מן התלמידים הנוצרים ודוקא אחד מן הטובים שבהם, בוכדז׳ל, ואמר אלי:

„תראי, רציתי לשאול אותך משהו, שמעתי שאתם משתמשים לאפיית מצות בדם של ילד נוצרי, האם זה נכון?"

נבוכותי מאד, לא ציפיתי לשאלה כזאת. אולם עד מהרה התאוששתי והתחלתי להעלות בפניו דברי־הסברה, שזאת היא עלילה שפלה, שזה בכלל לא ייתכן, ושאין להעלות דבר כזה על הדעת, שהרי אצלנו היהודים אסור אפילו לאכול בשר שהוא ספוג דם, ויש לשרות אותו תחילה במים, עד שהדם יצא ממנו, ואם כך, איך ייתכן דבר כזה? ראיתי שכל הכיתה מוצאת כבר ענין בשיהתנו. וכי הדברים שלי אינם משכנעים ביותר. אמרתי על־כן:

„אתם יודעים מה, עוד מעט ייכנס המורה, נשאל אותו והוא בוודאי יסתור את העלילה הזאת יותר טוב ממני".

והנה נכנס המורה. קמתי וסיפרתי לו על השיחה שלנו, ואף אמרתי לו, שאני מקווה כי הוא, כאיש־מתקדם, ודאי יוכל להסביר לתלמידים מה איומה העלילה

הזאת. לתדהמתי הגדולה ראיתי, כי המורה מחייך באיזה חיוך שאינו מבשר טובות והוא החל להסביר:

„אמנם, נכון", אמר הוא, „גם אני שמעתי שאתם משתמשים למצות שלכם בדם של ילד נוצרי, אבל זה לא נכון כי לכל המצות, רק למצות מיוחדות משתמשים אתם בדם".

היינו המומים ולא ידענו מה לעשות. אולם פתאום הציף אותי זעם נורא, שוב לא יכולתי להבליג — קמתי ואמרתי למורה, כי בשום פנים לא הייתי מאמינה שאדם בעל השכלה כמוהו ינהג כאשר נהג ויאַשר בפני התלמידים בדותות כאלה. הוספתי ואמרתי, כי לאחר ששמענו מפיו מלים כאלה, אין לנו, לתלמידים היהודיים, מה ללמוד אצלו. וכולנו, כל התלמידים היהודים, קמנו ועזבנו את הכיתה.

היה זה ביום השני בשבוע, שהוא יום־השוק בז׳לודוק. הכול היו עסוקים וטרודים בעניניהם, בפרנסתם. לא רצינו על־כן להחרידם מעיסוקיהם והחלטנו לחכות עד הערב. ורק אז להעלות את הענין בפני הורינו.

באתי, על־כן, לחנות של הורי, עזרתי במכירה, כאילו דבר לא נתרחש ורק בשעות היום המאוחרות כשהקונים כבר היו מועטים, סיפרתי לאבי ז"ל מה שקרה בבית־הספר.

אבא החויר ממש ואמר שיש לגשת לשמואל לוין ז"ל — מנהל הבנק, אדם מכובד ומקובל על כולם, כדי להתייעץ מה לעשות. זוכרת אני כי אבי יחד עם שמואל לוין הלכו לאחר־מכן אל ד"ר ארדמן ז"ל ויחד החליטו לגשת למנהל בית־הספר הפולני, אל מר ורובלבסקי להעלות בפניו את הבעיה ולהתאונן על המורה.

משהגיעו למחרת למנהל וסיפרו לו מה שקרה, השתומם המנהל ושאל אותם, מדוע לא באו התלמידים לספר לו על המקרה, לאחר שעזבו את השיעור? אנשי המשלחת מצאו כמובן הסבר לדבר ואמרו לו, כי התלמידים היהודים היו נדהמים מאד ונבוכים, אחרי תשובה כזאת מפיו של המורה, והם לא יכלו, איפוא, לנהוג מתוך שיקול־דעת ולגשת אליו.

באותו מעמד שלח ורובלבסקי וקרא למורה. בויצ׳ק נכנס לחדר־המנהל ורצה ודאי להמתיק את הדין. הוא הופיע בפנים מחייכות הושיט יד לאנשי המשלחת, אבל אף אחד מהם לא השיב לו את ידו לשלום. המנהל סיפר לו מה הענין, ושאל אותו, האם זה נכון?

בויצ׳יק בא במבוכה, התחיל לגמגם ולהסביר, שלא התכוון לכך ושלא הבינו אותו כראוי וכו׳ וכו׳. לאחר שבויצ׳יק יצא מן החדר דרשה המשלחת מהמנהל, כי יפטר את המורה הזה, לאחר כל מה שקרה. ורובלבסקי השיב שהוא מבין אָמנם את הרגשתנו, אבל לו, אין רשות לפטר מורה מבלי לקבל על כך אישור מן הממונים עליו. הוא הבטיח לפנות לקורטוריום ואם בקשתו תאושר, יפטר אותו.

זוכרת אני כי מקרה זה הסעיר בשעתו את כל העיירה ואף בעתונות היו הדים לפרשה זאת.

לאחר פגישתה של המשלחת שלנו עם המנהל חזרנו, התלמידים היהודים, לבית־הספר. זוכרת אני כי המורה בויצ'יק — חלה פתאום בשחפת ועד סוף שנת הלימודים נעדר מבית־הספר. הוא בילה הרבה שנים בסנטוריום לחולי־שחפת ואנחנו ראינו בזה את נקמת־הגורל, מעין אצבע־אלוהים.

בִּמְצָרֵי שׁוֹאָה

עַל שֶׁבֶר בַּת־עַמִּי הָשְׁבַּרְתִּי,
קָדַרְתִּי, שַׁמָּה הֶחֱזָקַתְנִי. —
מִי־יִתֵּן רֹאשִׁי מַיִם וְעֵינִי
מְקוֹר דִּמְעָה, וְאֶבְכֶּה יוֹמָם
וָלַיְלָה אֵת חַלְלֵי בַת־עַמִּי.

(ירמיה ח׳ כ׳־כ״ג)

ברוך לוין

מעט מהרבה

בשורת המלחמה

פרקים מעטים אלה מקורם בדברי המחבר, אשר הוקלטו ע״י שלמה ובר ואשר יריעתם רחבה ומקיפה.
תרגום הפרקים, המובאים בזה, מיידיש לעברית, השלמתם ועריכתם נעשתה ע״י אהרן מאירוביץ.

הדבר היה ביום ג׳ — חמישה ימים לפני פלישתם של הגרמנים לשטחי רוסיה. באותו יום הגעתי לווילנה כדי להיבדק אצל רופא־עור. לאחר תגלַחַת אחת, נתפרח עור־פני חזזיות כולו והדבר הסב לי עינויים גדולים. לא ראיתי אפשרות להתרפא בז׳לודוק ויצאתי לווילנה, בה היו לי מכּרים רבים ואף קרובי־משפחה. מגיפה של טיפוס השתוללה אז בעיר ולא מצאתי מקום להתאַכסן בו. כמעט כל בתי מכּירַי נגועים היו בחולי זה, והבהלה בעיר היתה גדולה. הבריות בווילנה היו משׂיחים כי רעל הוטל בבארות־המים, דבר אשר גרם לפורענות. לאחר ביקורי אצל הד״ר גרשוני, הישיש, ולאחר תלָאות רבות ואמצעי־פרוטקציה ושתדלנות הצלחתי להתקבל לבית־החולים שברחוב סאוויץ. — עמדו לי בכך אישורו של ד״ר גרשוני וכן העובדה שבז׳לודוק הייתי מעובדיה של מחלקה צבאית אחת, אשר ציידה אותי ברשיון־יציאה לשם ריפוי. רשיון־יציאה, אף שווילנה שייכת היתה לליטא ואילו ז׳לודוק — לרוסיה הלבנה.

מצב־רוח של דכּאון שלט בין החולים השונים. — אזכור היטב כי נמצאו בבית־החולים כמה יהודים מן העיירה ניאֶמֶנצ׳ין והיו מתלחשים שם ומספרים בצנעא, כי הללו נכנסו לבית־החולים לא כחולים ממש, אלא כמבקשי־מקלט, מתוך פחד — שלא יישלחו לסיביר. רבים היו בבית־החולים גם הפולנים, וסברה היתה כי רבים גם מהם לא חולים של ממש היו, אלא שוחרי־מקלט מעין זה. מיום ד׳ מאושפז הייתי בבית־החולים — כבר נבדקתי על־ידי הרופאים השונים ואף תרופות התחלתי לקבל. הימים כאן היו לי ימים של שעמום בעיקרם; השכיבה באפס־מעשה ופריחת החזזית על פָּנַי הסבו לי עינויים, בכל זאת חלף הזמן והגיע בָּקרו של יום א׳ ה־22 ביוני. עד אותו יום לא ידעתי מאומה מכל המתרחש, מנותק הייתי מן העולם. אָמנם, ביום השבת הגיעו לבית־החולים הרבה סאַניטארים, אולם אז לא ראינו בכך מַשהו יוצא מגדר

הרגיל ורק לאחר־מכן התחלתי לתת פירושים לדבר — כאילו היתה בכך הכנה לקראת מצב־של־חירום.

השכם בבוקר, ביום א׳, ניגשה אלי האחות־הרחמניה ונתנה לי כדור־מרפא. והשיחה בינינו, היתה כבימים רגילים. שאלתיה מה תכליתו של כדור זה, והיא השיבה לי ברוח טובה, ובאבק־לצון של ימים כתיקונם, כי יש בו סגולה לשמור אותי מכל פגע רע. לאחר שעה קלה הגיעוני פתאום מן האולם הגדול קולות־שמחה־ועליצות, כקולם של מרקדים ומתהוללים; ביקשתי לרדת ולראות מה משמעותה של השמחה הזאת, וכמה מן הפולנים שהיו מאושפזים כאן, שאלוני בתמיהה:

„מה זה, כלום אין אתה יודע מה שמתרחש? הגרמנים הרי פלשו לרוסיה!"

עמדתי נדהם ונבוך. לא ידעתי כיצד להגיב ומה לעשות. ראיתי פולנים צוהלים ושרים, מתחבקים ומתנשקים; לאחר זמן־מה, כבר החלו להישמע יריות למיניהן. שמחה זאת לא ישרה בעיני והבינותי, כי אסור לי להישאר כאן. מצב־רוחם החגיגי של הפולנים היה בשבילי מעין אות־אזהרה, כי עלי למהר ולהסתלק. נחפזתי למשרד, עמדתי בפני הפקיד ותבעתי בחומרה ובתוקף רב, כי ייתנו לי מיד בגדַי: הסברתי לו, שאני שייך למחלקה צבאית אחת וכי בא אני מאיזור המצוי בגבולה של רוסיה הלבנה, שם וַדאי נערך עתה הגיוס וכי עלי להיות בתוך מחלקתי בשעה זאת. הנימוקים שלי, שנאמרו בתוקף, התקבלו על דעתם; מיד ניתנו לי בגדי האזרחיים. כמו־כן קיבלתי מהם אישור בכתב כי אכן מאושפז הייתי בבית־החולים.

הביתה

בהול יצאתי העירה. רחובות וילנה מלאים היו עוברים ושבים. כל מבוקשי היה לשוב הביתה, לז׳לודוק, אל משפחתי. רצתי לתחנת־הרכבת למצוא אמצעי תחבורה כלשהו, אולם כאן הוגד לי, כי הרכבת היחידה אל הכיוון אותו ביקשתי, אינה הולכת אלא עד התחנה בניאַקוֹן, וכי שום רכבות אחרות אינן בנמצא. שבתי העירה והלכתי להיוָעץ עם אחד מיוצאי־ז׳לודוק שנמצא בווילנה, אל אהרן נחומוביץ.

שעות היום חלפו בינתים והלילה הגיע. בחדשות הראדיו, כבר שמענו כי מצב־חירום הוכרז על־ידי השלטונות הסובייטיים בחלקי רוסיה רבים... אוירוני־הגרמנים כבר טסו מעל וילנה והטילו את פצצותיהם. הלילה עבר בפחד רב, ואני לא חדלתי מטַכֵּס עֵצות כיצד לצאת מכאן. מחשבותי נשאוני הביתה, לז׳לודוק. הפכתי והפכתי בלבי תכניות רבות, כיצד להגיע לשם. השכם־בבוקר, בשעה חמש וחצי, שוב יצאתי במרוצה כמעט, אל תחנת־הרכבת, עברתי את רהוב „האוֹסטרה־בראמה", שכּוּלו זרוּע היה מכיתות של זכוכית — שברי השמשות לאחר ההפצצות שנערכו באותו לילה.

בתחנת־הרכבת נודע לי כי ישנה רכבת אחת ההולכת עד העיירה וִילֵייקה — מרחק של שבעה קילומטרים מווילנה.

שבתי אל אהרן נחומוביץ והוא יעץ לי, כי אקח את האוֹפַנַּיִם שלו ואצא בהם לדרכי. מווילנה לז'לודוק היתה דרך של 200 קילומטרים, כמעט, אף־על־פי־כן נתקבלה ההצעה על דעתי ולאחר שעה קלה כבר יצאתי לדרכי הארוכה כשאני רכוב על האופנים.

באחד המקומות, בואכה לתחנת הראדיו, עברתי ליד חיילים סובייטיים ששׂרוּעים היו על האדמה ולועי־רוביהם נשואים כלפי מעלה, פתאום נראו אווירונים והחיילים החלו לירות בהם. מהאוירונים השיבו אש במכונות־יריה. קפצתי מעל האופנים והסתתרתי בתוך תעלה, שבצדי הדרך. בינתים הסתלקו האווירונים, ואני התרוממתי אט־אט מרבצי וחזרתי אל כלי־הרכב שלי. אולם עתה נתהוור לי, להוָתי, כי אחד מחישורי הגלגל נתקע בתוך הפנימיה ופוצץ אותה. אנוס הייתי לעשות את דרכי ברגל ואף לגרור אתי את כלי־הרכב שלי. לא אָרכה השעה ושוב הפצצה־אוירית, שאילצה אותי להתחבא באחד משדות הקמה. ידעתי כי במצב זה לא ארחיק־לכת והתחלתי לחפש פנימיה חדשה. באחד מכפרי הסביבה הציע לי, אָמנם, נוֹצרי אחד פנימיה, אך סכום הכסף שדרש בעדה היה גדול מאוד. אף־על־פי־כן מוכן הייתי, לאחר שנמלכתי בדעתי, לתת לו את מבוקשו, אולם בעת ספירת הכסף התחרט המוכר, משום־מה, והעסקה נתבטלה.

לא היתה לי ברירה, אלא להמשיך את דרכי ברגל ואף לגרור עמי את האופַנַּיִם, וכך הגעתי לתחנה יאַשוּן. כאן ניתן לי לתקן את התקר של הגלגל וכברת־דרך שוב עברתי בנסיעה, עד שהגעתי לעיירה וּוֹרונובה ממש, שהשתייכה לרוסיה הלבנה. בבואי לוורונובה התייצבתי מיד בתחנת־הגיוס, כאן בדקו את המסמכים שלי, מצאוּם כשרים ונתנו לי אישור בו כתוב היה, כי עד מחר בשעה 10 בבוקר עלי להגיע לז'לודוק ולהתייצב בלשכת־הגיוס. בצאתי מוורונובה ובהגיעי למסילת־הברזל, בא לקראתי, במרוצה, נוצרי אחד, שומר היער לפי דבריו, ואמר אלי בקול מתלעלע ומבוהל, כי ביער, בו הוא שומר, נפלה דְליקה וכי עליו למהר ולהודיע על כך לאחת המחלקות הממשלתיות המטפלות בעניני היערות, הוא אמר לי, כי שתי אפשרויות לפני: האחת, שאני גופי אחזור מיד לוורונובה ואודיע על כך, והאפשרות השניה שאני אתן לו את האופנים והוא ימהר לעיירה.

הייתי רצוץ עד מאוד ולא היה בי כל רצון לשוב ולהיטלטל לוורונובה. נטלתי, על־כן, ממנו את תעודת־הזהות שלו כערבון ונתתי לו את האופנים. הוא מיהר אל עֵבר העיירה ואני נשארתי להמתין לו. חיכיתי זמן רב לשובו. לאמתו של דבר לא ראיתי כל אש ביער ועלתה בי מחשבה שמא נפלתי קרבן למעשה־הונאה וכבר ניחמתי על המעשה. לאחר שעתַים, בקירוב, שב הנוצרי משליחותו, החזיר לי את האופנים ונטל ממני את תעודת־הזהות שלו. בבדקי את האופנים, שוב נוכחתי לדעת

כי הפנימיה שלו קרועה. לא נותר לי, איפוא, אלא לכַּתת את רגלי כבראשונה וכך לעשות את דרכי. הדרך היתה מלאה חבורות נ״ז הצבא האדום, שכבר נותקו מיחי־דותיהן. מפעם לפעם היו מופיעים אוירונים גרמניים והחיילים הסובייטיים היו יורים בהם על דעת־עצמם, ללא הוראות ממפקדיהם. ראיתי את הנוצרים דרי התחנה שהיו יוצאים אל החיילים ומשדלים אותם בדמעות־תחנונים, כי לא יוסיפו לירות משום הסכנה הגדולה שיש בכך לתושבי המקום.

מכאן נגררתי עם האופנים לכפר זיאֶלונה והתחלתי להתקרב ללידה. ליד העיירה ז׳רמון ראיתי לראשונה טאנקיסטים גרמנים. הם לא עצרוני, ואני עברתי לידם והמשכתי לעשות את דרכי. במרחק של כמה מאות מטרים, ממקום פגשי את הטאנקיסטים, שמעתי פתאום קולות קוראים:

„הי, עמוד, שם! בוא והתקרב לכאן!״

היו אלה חיילים סובייטיים מתחבאים. הם ביקשו ממני כי אספר להם מכל אשר ראיתי בדרך. מסרתי להם על הטאנקיסטים והם דיווחו את הידיעה הזאת טלפונית אל אָן־שהוא.

הלילה כבר החל לרדת. עם גבור החשיכה נסתמנו ביתר־שאת נחשי־האור המתעופפים בשמים. אלה היו אוירוני הגרמנים שטסו מעל ללידה. היתה כבר חשיכה ממש כשנכנסתי לעיירה ז׳רמון. הדרך היתה גדושה יחידות של צבא סובייטי. כאן נעצרתי על־ידיהם והובלתי אל גזעו של עץ אחד, מתחתיו ישבו קציני־צבא גבוהים. גם הם שאלוני מכל אשר ראיתי ושמעתי בדרך. פניהם הביעו מבוכה ופחד בלתי־רגילים. הראיתי להם את האישור מבית־החולים ושאר מסמכי והם הרשו לי להמשיך את דרכי הלאה, וכך התחלתי להתקרב אל לידה. סמוך לעיר נתקלתי בתושבים שהחלו לברוח מן המקום. — אנשים, עמוסי צרורות, הורים שילדיהם הקטנים בזרועותיהם; יכולת לראות כאן תושבים שמושכים אחריהם את הפרה או את העז — העולם מעורבב היה ואת כולם רדף איזה פחד, מבלי אשר ידעו אל אן לנוס מפניו. נכנסתי באחד מפרבריה של לידה הקרוי סאַקאַסאנקֶס. בפרבר זה התגוררה אחת מיוצאות ז׳לודוק, חנה גרבר. ביתה מלא היה עד אפס מקום. רבים מיהודי לידה, אשר בתיהם נפגעו בהפצצות התכנסו לפרבר זה. דירתה היתה איפוא מלאה פליטים. לא נותר בה מקום, ולו לסיכה נוספת, כלשון הבריות. שאלתי את חנה, אם יכול אני להיכנס לביתה והיא ענתה לי:

„ברוך, הבית לפניך, היכנס בבקשה אם רק תצליח למצוא מקום!״

בקושי רב פילסתי לי מעבר בין הנאספים וצרורותיהם ומצאתי מקום־ישיבה מתחת לשולחן. הייתי מדרך לכפות־הרגלים הרבות, אולם עיפותי חזקה היתה מכל אלה ועד מהרה נפלה עלי תרדמה.

השכם־בבוקר, כשהתעוררתי, מיהרתי בתוך המבוכה והמהומה, לצאת מן הבית. לא הצלחתי אפילו ליטול מחנה את ברכת־הפרידה ושוב שמתי את פעמי לדרך.

בלידה כבר רבים היו תלי־ההריסות. ליד מסילת־הברזל ראיתי רכבת שקרונותיה הפוכים. הרוגים היו מוטלים בחוץ — סוסים מרוטשים מושלכים היו פה־ושם. חלקים רבים מן העיר אחוזים היו להבות.

העדפתי לבור לי שבילים צדדיים ולא דרכים ראשיות. עברתי כפרים שונים; מפעם לפעם נכנס הייתי לאחד מבתי היישובים לבקש קצת מים. דרכים, אלה שהיו רחוקות מן הנתיבות הראשיות, שקטות היו בדרך־כלל וריקות מעוברים־ושבים. בכל מקום שנכנסתי וביקשתי מים או דבר־אוכל נתקבלתי ביחס של השתתפות ואהדה. אין־זאת, כי המראה שלי, שאיננו כשל יהודי, מילא כאן תפקיד עיקרי. כל חפצי היה למהר ולשוב לעיירה, בה השארתי את בני משפחתי — אשתי ושלוש בנותי.

הרגשת שמחה פקדה אותי בבואי לסביבתה של ז׳לודוק ממש, סביבה — אשר הכרתיה היטב־היטב, אותה ואת תושביה. המקום הראשון, אותו ראיתי כשייך לאיזור זה היה הכפר לֶשניקי, אשר נמצא במחצית הדרך בין לידה וז׳לודוק. במבואו של הכפר הזה, שוב הופיעו אוירונים, 29 במספר. היתה במקום זה גבעה אחת והנה השגחתי, כי על הגבעה נתקהלו רביב מתושבי הכפר, ואף שהימים, ימי קיץ־בעיצומו, לבושים היו כלי־חורף — פרוות־שיער לגנם ויחפי־רגלים, כדרכם מאז ומתמיד; ניצבים היו על הגבעה ומתבוננים בפלאי האוירונים החגים במרומים. אין זאת כי השגיח בי אחד הכפריים מרחוק והוא החל לקרוא אל השאר במין ניגון מיוחד:

„הביטו, נא הביטו, מי שהולך שם! — הנה הולך לו, הקולחוזניק שלנו!״

מיד השיב לו כפרי שני:

„יָמוּ ז׳יאֶמלַא, נאַם פיאַסוֹק״ כלומר: לו נתנו הסובייטים כל טוב, ולנו הותירו חול בלבד. ושלישי אשר התבונן בי והכירני קרא פתאום:

„אמנם נכון, הרי זה ברוך שלנו״.

תוך כדי כך קרץ לי אחד מהם, כי אפרוש עמו אל הצד. התרחקנו כלשהו מן החבורה והוא אמר לי, כי ראוי הוא, שאמסור לו את האופנים שלי, שהרי בין כך ובין כך, יימצא מישהו אשר יקח אותם ממני ומוטב, על־כן, שהם יפלו בחלקו של מכר ולא בידי זרים.

„ברוך, אני הן מכיר אותך כבחור הגון ובן־חיל, דע לך, כי רק הזכות הזאת עומדת לך, שאינני נוטל אותם בכוח, הן יודע אתה כי בימים כמו אלה, אין זה דבר גדול לקפל את ידיו של מישהו וליטול ללא גינונים מיוחדים.

„אם רוצה אתה לקחת אותם, מעשה ידיד, כדבריך, אין לי כל התנגדות״, אמרתי

לו. „בשבילי הן תבין אין עתה לאופנים כל חשיבות, אולם יש לי רק בקשה אחת אליך, בוא ניגש יחד לעיירה, כי אני ממהר מאד לדעת מה שלום משפחתי ושם אמסור לך את הרכב הזה בלב שלם".

הוא הרפה ממני, משום־מה, כנראה שנכוֹנוּתי ריככה את לבו ואני, בינתים נשתכח ממני הכיוון הנכון של הדרך. פניתי אל חבורת הכפריים לשאול אותם, מה הדרך מכאן לאָלדובה, אך הם התחילו ללעוג ולהתל בי: אחד היה מצביע על כיוון פלוני ושני על כיוון אחר ואילו שלישי הראה על כיוון שונה לגמרי. רגע עמדתי נבוך, אך עד מהרה התאוששתי והבינותי כי שומה עלי לנקוט לשון של תקיפות. התחלתי להתרות בהם ולהשמיע דברים נמרצים. הושטתי אצבע־של־גינוי כלפיהם ואמרתי:

„זכרו בני־אדם, ושמעו: הנה הולכים ובאים על העולם ימים קודרים מאוד, ימי מלחמה אכזרית, אמנם לראשונה יכחידו אותנו מן העולם, אבל לא בנו בלבד תפגע הרעה, ואל תדמו, כי אתכם היא תניח — רעב ומחלות ופגעים ישתוללו וידם תהיה בכולם. גם בכם, העומדים ולועגים לי".

אמרתי את דברי באיזו סערת־נפש בלתי־רגילה וראיתי כי ידיהם כמו מתרופפות והולכות והם ניצבים חסרי־אונים. ניצלתי את הרגע הזה והסתלקתי מן המקום. בירכתי היער מצאתי רועה אחד והוא הראני את הדרך בה אלך.

לא הרחק מז׳לודוק, כשבעה קילומטרים ממנה, היתה טחנת־קמח, חודרובצה, היה שָם המקום. הכרתי היטב את הטוחן, שהיה נוצרי ישר ואצלו השארתי את האופנים. לפני שנכנסתי לעיירה, כבר ראיתי את תושבי הסביבה והם שטופים במעשי הביזה — מתוך הבולמוס שתקף אותם הם לא ידעו מה לשדוד. יכולת איפוא לראות גוי שכל שללו ערדל אחד; ואחר העמוס בשלוש תמונות של סטלין, והוא ממהר עם המלקוח הזה. בעיירה גופא היה הכול סגור, ומבחינה זו היה מראיה כביום של פגרא, שאין יוצאים בו לשוק — רק יהודים בודדים יכולת לראות ברחובות. משנודע לאנשים כי באתי ממרחקים, החלו להתקהל מסביבי — אם לשאול בעצתי ואם לשמוע חדשות מן העולם הגדול. היו יהודים, אשר עשו תכניות לבריחה, ובאו לשמוע את חוות־דעתי. אני, גופי סחוט הייתי מן הדרך הארוכה, רגלי כושלות ונפוחות היו וכל מבוקשי היה להחליף־כוח. על בריחה לא חשבתי כלל. — היה זה מרדכי לוּנסקי, אשר בא אלי ועמו תכנית כי נברח בצוותא.

באותו יום, היה זה יום ג׳ בשבוע, הגיעו אלי כמה חיילים רוסיים מחיל־התותחנים וביקשו ממני כי אתן להם דבק, כדי לתקן איזה קרע בגומי של הגלגלים, הלכתי אתם אל בית־המלאכה שלי ובדרכנו עברנו ליד דירתו של גרשון חיים־ירמיה׳ס ששם היה סניף המפלגה. הבית היה פרוץ, וקירותיו מלוכלכים בצוֹאת־אדם. נתתי לחיילים את הדבק המבוקש וחזרתי הביתה. בכלל מילאה אותי הרגשה של

ברוך לוין

הפרטיזאן מאיר שטיין (דובצ׳אנסקי)

שרידי ז׳לודוק בשנת 1946, ליד בורות־ההרג

חוסר בטחון, וכל זה כיון שידוע הייתי כאחד הפעילים נגד המתפרעים מבין האוכלוסיה הפולנית.

בעיירה כבר נתארעו מעשי־רצח. קרבן אחד מאלה היה רופא הבהמות, פולני קשה־לב. בצאתו מן החצר של המנזר שבעירנו, שאלו אותו אנשי המשמר הסובייטי שעמדו שם:

„טובארישץ׳ קודא טי אידיוש?" (חבר, לאן אתה הולך) והוא, בהאמינו כי כוכבם כבר שקע, השיב להם ביוהרה:

„איזה חבר אני לכם?" מיד ירו בו והרגוהו. המבוכה בעיירה היתה רבה. זוכר אני, כי פנה אלי אחד משכני, וביקש כי איעץ לו, כיצד לנהוג ומה לעשות. לפי דבריו — הגיע לכאן חתנו מן הצבא, מסביבות ביאליסטוק, מקום־שם מגויס היה, ועתה מסתתר הוא עם עוד כמה יהודים, ביער שליד העיירה ואין הוא יודע מה לעוץ להם: האם להמשיך את דרכם עם הצבא הנסוג או להישאר בעיירה, גם אני לא ידעתי מה להשיב לו. ואמרתי, כי כל אחד חייב לנהוג לפי הבנתו, כי בימים אלה לא תצלח שום עצה ותושיה של מישהו.

בחבורה זו של בחורים מגויסים בביאליסטוק היו נחום־איצ׳ה ויינשטיין, שאול דבורזינסקי, וברוך קאשצ׳אנסקי חתנו של ראובקה, חנה־צירל"ס מלידה — הם רצו מרחקים גדולים עם קבוצה של חיילים רוסיים מהצבא הנסוג והגיעו עד ליער הלא־פישקס, שם השאירו את החיילים והם באו ליטול עצה, אם להמשיך וללכת אתם או לא ללכת. הבחורים נשארו בדרך־כלל בעיירה ורק מפעם לפעם היו חוזרים ליער, אל החיילים, אשר פחדו לשוטט בסביבה כדי לבקש אוכל. אנחנו התחלנו איפוא לדאוג להם, הפעלנו את הטחנה של קופקה וחילקנו קמח למאפיות, כדי לאפות לחם בשבילם. כמו־כן הוצאנו ביצים מן המרתף של יעקב דרביאנסקי; שם נמצאו ביצים בכמויות עצומות והיינו מתקינים להם אוכל ומביאים ליער. בינתים הסכינו החיילים האלה עם מצב הבינים והחלו לסור אל העיירה ולהסתובב בה עם נשקם.

לא נהגתי לישון באותם ימים בבית אלא על עלית־הגג של הרפת, אשר לשכננו זרח קוריטנאנסקי. והנה בא אלי גדלקה טוקר ואומר לי:

„בוא, ברוך, ותראה איזה כוחות צבא סובייטי נוהרים מרחוב וילנה לרחוב אורלובה, ממזרח למערב. הידיעה הלהיבה אותי ויצאנו כמה וכמה אנשים לחזות. זוכר אני, כי ירדנו אליהם בידים מורמות ואמרנו להם, כי אנחנו הננו תושבי המקום ומוכנים להראות להם את הדרך. עד השכם בבוקר זרם החיל הזה, שהיה מצויד עם מכונות־יריה בעלות 4 קנים, — סוג נשק, שלא ראיתי דוגמתו עד אז. הדבר הזה עודד אותנו והפיח בנו איזו הרגשת בטחון.

הסיירים הגרמנים נכנסו לראשונה לז׳לודוק ביום ו׳ בבוקר. כפי שנודע לנו

אחר־כך הקדים סיור זה להיכנס לשצ׳וצין, כלומר: ביום ד׳. באותו יום סופר, כי בהיכנס אחד הסיירים הראשונים לעיירה רוז׳אנקה, התנקש בו מישהו והגרמנים האשימו בכך את כל יושבי העיירה היהודים. — אגב, האשמה האישית נפלה על אברהם פאדאלינסקי, שהוא תושב ז׳לודוק, ונמצא באותו זמן, הרחק־הרחק ברוסיה, כלומר: היתה זאת עלילה, בלבד. הגרמנים הציבו שלט בתוככי העיירה ובו היה כתוב: „היהודים הם־הם אשר רצחו־נפש את הסייר שלנו" וכל יהודי העיירה הוצאו בו־ביום להורג, פרט לאלה אשר נעדרו מן העיירה, או שהצליחו לברוח. כל הדברים נודעו לנו אחר־כך.

הגרמנים הגיעו

קמתי באותו בוקר, היה זה בקרו של יום ו׳. העיירה עדיין נהגה כדרכה מאז ומתמיד. — נשים הכינו תבשילים ומעשי־מאפה לשבת. אשתי שביקשה, כי אהיה חפשי יותר ולא קשור לבית, אמרה לי כי אקח את בתי, בת השלוש ואת בתי בת השש ואצא אתן לרחוב. נזדמנתי עם מכרים וידידים ונכנסתי עמם בשיח־דברים. דעתי היתה כי אין לנו לְאַבֵּד את בטחוננו, — כי החיל אשר עבר את העיירה, כוח עצום הוא ואין לנו, איפוא, להתייאש. עודי נושא את משא הבטחון והתוחלת נשמעו פתאום יריות וקולות־נפץ של רימונים, טרטור מכונות־יריה ורובים. הכול מיהרו להתפזר ואף אני התחלתי לרוץ עם שתי בנותי אל עבר הבית. אשתי עמדה נבהלת וקראה אלי, כי אקח את הבת השלישית ואמהר למצוא מפלט מחוץ לבית. הכול התחילו לרוץ אל עֵבר השדות, שמאחורי העיירה — ואף אנחנו היינו בין הרצים. מקץ רגעים מעטים, בהסיבי את ראשי אל מאחורי, כבר ראיתי כי העיירה אחוזה להבות. כך נכנסו הגרמנים לעיירה — ביריות־הפחדה ובמעשי־הצתה והיה בזה כעין המשך למעשי־הדמים בעיירה רוז׳אנקה... בעת הדליקה הזאת נשרף רפאל העיור וישראל ביארסקי נוֹרה על־ידי הגרמנים.

שלושה רבעים מבתי העיירה כלו באש. מן השדות הלכנו להתחבא בבית־הקברות שמאחורי העיירה. עברו כמה שעות והרעב, כבר נתן אותותיו, בעיקר בילדים, שהחלו לבכות ולבקש אוכל. לשוב לעיירה, שעדיין אחוזה היתה להבות, לא היתה כל תכלית. יצאתי מבית־הקברות ושמתי פעמי לכפרים הקרובים, אל מכירי מבין הנוצרים, להשיג אצלם משהו לאָכלה. הכפריים לא השיבו את פני ריקם, אף כי בכפרים כבר נפוצו כרוזים ועלוני־אזהרה מטעם הגרמנים, כי כל מי שיתן ליהודי להיכנס לביתו — דינו מוות. הכפריים היו מראים לי בפחד את הכרוזים אשר אָספו, אך לא מנעו ממני מהיכנס לבתיהם ונתנו לי מצרכי־מזון

שונים — לחם ואף נוסף ללחם. כל הלילה נשארנו בשדות ורק למחרת־הבוקר, היה זה בקרו של יום שבת, שבנו לעיירה.

הבית בו גרתי היה שרוף ואני, כרבים אחרים, עמדתי וחיטטתי בין אודיו ושרידיו. — משלח־ידי היה תיקון אופנים, מכונות־תפירה, אופנעים וכדומה. מכל רכושי לא מצאתי אלא ארגז אחד ובו חלקים ממכונות־תפירה זינגר. זוכר אני, כי באותה שעה עברו בעיירה גדודי צבא גרמני, ואחד החיילים פנה אלי ושאל, מי זה שרף את העיירה: ואני ביראי לספר לו את האמת, אמרתי, כי הרוסים הנסוגים הם אשר שרפוה. מכל העיירה ורחובותיה לא נשארה אלא מחציתו של רחוב אורלובה. אנחנו נכנסנו להתגורר בביתה של ליבה האלמנה. בחדר אחד הצטופפנו הרבה נפשות, אני, אשתי ושלוש הבנות; אבי, אחותי מרים ובתה התינוקת שהתגוררה בלידה ובאה להתארח לכמה ימים וכך נשארה אתנו. הצפיפות היתה עד בלתי־נשוא, אך חיש־מהר התרגלנו למצב ואיש לא חיפש תנאי־נוחיות.

בז׳לודוק החלו לעבור פלוגות־קרב רבות מן הצבא הגרמני — יחידות של רוכבי־אופנים ואופנועים. הם היו נעצרים לבקש מים לשתיה ורבים מהם היו נכנסים אגב כך לשיחה: אחת השאלות החוזרת־ונשנית היתה, אם רבה עוד הדרך למוסקבה. וכשאמרנו לאחד מהם כי המרחק הוא כאלף קילומטרים, החל הוא לערוך את חשבון הזמן ואמר, כי אם החילות הממונעים שלהם יתקדמו 100 קילומטר בשעה, הרי לאחר שלושה ימים, בערך, יגיעו למוסקבה. כנגד בעל־חשבון זה, שמור עמי זכרונו של גרמני אחר, שנכנס הביתה לקבל קצת מים. לאחר ששתה הביט כה וכה, אם אין איש חשוד, אשר ישמע את דברו, והפטיר בחיפזון ובלחש:

„דאָרט וועדען וויר אַלע קאַפּוט גיין!" (שם נלך לאבדון, כולנו).

חמישה ימים לאחר שהגרמנים נכנסו לעיירה, היה זה ביום ג׳, התחוללה אצלנו התפוצצות איומה בשדה־התעופה של הסובייטים. שדה־תעופה זה, בהכנתו החל השלטון הפולני והסובייטים השלימו את בנינו. השמועה אמרה כי היה זה מעשה ידיהם של רועים, אשר ערכו מדורה במקום וגרמו להצתה ולהתפוצצות. במקום היו מיכלי־ענק, מחסני־דלק ותחמושת — אגב, רוצה אני לציין כי הרוסים הקימו הרבה שדות־תעופה, בכל עשרה קילומטרים כמעט, ובאמצעים פרימיטיביים ביותר. הם היו מביאים מחנות של נידונים לעבודת־פרך, אשר ביצעו את העבודה הזאת. ליד ז׳לודוק, למשל, הוקמו מחנות ל־8000 נידונים כאלה — ורבים מהם מילאו אחר־כך תפקיד חשוב בפארטיזאנקה. עם פלישת הגרמנים נתפרקו המחנות האלה ורבים מהנידונים החלו לברוח מזרחה ועדי־ראיה סיפרו, כי היל־האויר הגרמני קצר בהם קצירי־דמים.

„יומו של הטלאי עוד יבוא"

אני ניסיתי שוב לצאת אל הכפרים, כדי להשיג מצרכי־מזון. לא רחוק מאתנו עמד מטבח־צבאי של גרמנים, המטבח נמצא בחצר שבין ליבקה האלמנה ואברהמ׳קה הנפח, ויום אחד מצא הטבח של אותו מטבח, לנכון לתת על דעת עצמו פקודה ליהודים, כי עליהם לשים טלאי צהוב על בגדיהם. אחד מתושבי ז׳לודוק, יוסל שומאך, היה הראשון שסר למשמעתו של אותו טבח, ושם את הטלאי כמצווה. זוכר אני, כי בראותי אותו לראשונה עם הטלאי, חשתי כאילו הכול מתחיל להתמוטט מסביבי. באותו יום עברו גדודי־צבא בעיירה ואחד הקצינים עצר את יוסל ושאל אותו מי זה הורה לו לשים את הטלאי הזה. יוסל ענה לו, כי יש פה טבח אחד, ממונה על המטבח הגרמני והוא אשר נתן את ההוראה. הקצין החל להתרתח:

„הטבח? גם לו יש מה לומר בענינים כאלה? יומו של הטלאי עוד יבוא, ואין זה ענינו של הטבח!" צוַח הקצין, והוא הסב את המכונית שלו ויצא להפש את נותן־ההוראה.

לאחר מקרה זה היינו מתאספים סיעות־סיעות ומאריכים לדון בענין ולהסיק ממנו את המסקנות הנאותות, ושמורים עמי עד היום דבריו של זאשֶצקי, בעל הרסטוֹראן:

„יקירי, המצב איננו ביש כל־כך", היה זאשֶצקי מתנבא ומתנחם, „תראו, עוד נתרגל אליהם. העיקר שנתפטרנו מן ,היחפים'".

בינתים לא היה במה להתנחם ואף לא במה להתפרנס. באחד מימים אלה, לאחר הדליקה, כשנשארנו ללא קורת־גג החלטתי ללכת לשצ׳וצין, שלא נפגעה על־ידי הגרמנים ועדיין עמדה על תלה. בעיירה זאת גרו ידידים שלי. יצאתי על־כן, כדי לבחון את המצב, בשצ׳וצין, אולי נוכל להתגורר בה. בן־לוָייתי באותה דרך היה מַארֶק גאלאי. המרחק בין ז׳לודוק לשצ׳וצין היה כ־17 קילומטר, והדרך היתה של חול. באחד המקומות, היה זה בזפתיה של קאזארז, כ־5 קילומטרים משצ׳וצין, פגשנו חבורה של כפריים אשר ליווּ אותנו בדברי היתול ולעג, ואחד מהם עמד ושִרר לכבודנו איזה פזמון באידיש, אותו למד ודאי בימי השלום:

„ציגעלע, מיגעלע, קאָטינקע, רויטע פּאָמעראַנצן..." — ובסוף היה מוסיף בסימן שאלה: „נו, איפה הפּאָמעראַנצן שלכם?" והיה גועה בצחוק.

הגענו לעיירה, אולם האמת ניתנה להיאמר, כי כל תקווֹתי כלו בעשן. באתי לביתו של ידידי דניאל קאזארסקי. מיד נתכנסו שם כמה וכמה שכנים והחלו להתריס כלפי בעל־הבית ולשאול: כיצד זה הסכים, כי אדם זר, מעיירה אחרת, יבוא בזמנים כאלה לביתו. אגב כך היו מזכירים לו, איזה עונש מאיים עליו, ואף על האחרים בשל מעשה זה. הם לא הסתפקו בדברי ההתראה, אלא התחילו להעמיק־

חקר בכל ענין בואי לכאן ולהעלות סברה, כי מן־הסתם ברחתי מז׳לודוק, בשל מעשה לא־כשר.

„אני מכיר את האיש הזה", אמר אחד השכנים, „הן הוא היה מאלה שהיו מטיפים לשויון וליושר".

ובפנותו אלי אמר:

„שמע נא, נכבדי, אם כבר הזכרתי את המלה יושר, אז אומר אני לך, כי יהיה זה מן היושר שתמהר ותסתלק מפה, הן יודע אתה מה צפוי לנו בשל כך".

ידידי, אליו באתי, עמד נדהם ונבוך ולא מצא מלים להשיב. ואני הסקתי מסקנה, כי עלי לעזוב את המקום ולשוב לז׳לודוק. שעה קלה נשארתי להמתין לחברי, עמו באתי לכאן. לאחר זמן־מה, משהגיע, אמרתי לו, כי החלטתי לשוב הביתה. הוא לא נתנני ללכת לבד ונתלווה עמי לדרך. הגענו לז׳לודוק בשעה שתים אחרי חצות. ליד העיירה ממש, נתקלנו במשמר גרמני. אחד החיילים שעמד מוסתר ליד צלב־הדרכים, יצא אלינו ושאל, מה אנו מסתובבים כאן בשעה כל־כך מאוחרת? העליתי סיפור־בדים לפניו ואמרתי, כי ילד חולה לנו בבית, הלכנו, איפוא, לעיירה הקרובה להשיג תרופות בבית־המרקחת. הוא קיבל את הנימוק ללא ערעור והרשה לנו ללכת הלאה, וכך המשכנו בין חיילי־השריון שהיו פזורים על־פני השטח, אף אחד מהם לא עצר אותנו, ועד מהרה הגענו הביתה.

עברו ימים ללא מאורעות מיוחדים. זוכר אני כי היה זה ביום ו׳ ב־12 ביולי. באותו יום הציע לי בן־דודי יוסף בורובסקי, כי ניגש לכפרים מרוחקים יותר, אולי נשיג שם, אצל כפריים מיודדים, מצרכי מזון. באנו אל כפרי אחד, טאנאנושקה שמו, שהתגורר ליד האחוזה של כאצאנובצה באחד ,החוטורים". הוא קיבל אותנו בסבר פנים יפות ומילא את השק שעל גבי, ככל שיכולתי שאת — תפוחי־אדמה וירקות, גבינה ולחם. בשובי לעיירה ובלכתי על־פני המעבר הצר שעל נחל אחד, פגשני רוסי אחד, שהגיע לכאן מאזורי המזרח והיה בעבר אחד המזכירים במפלגה — והוא שאלני בהיתול כלשהו:

„חבר לווין, נו, מה דעתך, מה יהיה עתה עם היהודים שלך?"

אמרתי לו, כי אתנו יהיה מה שיהיה אתם ואתו, ואמנם נודע לנו לאחר כמה ימים כי רצחו אותו. איחרנו לשוב לעיירה ובבית כבר דאגו לנו מאוד. באותו ערב נכנס אלינו לייבל זילברשטיין וסיפר, כי גיסי, ווייסברג, בעל אחותי, שהיה קומוניסט ידוע ואשר ברח בימי הבהלה הראשונים לרוסיה, חזר לכאן והוא נמצא עתה בתחנת־הרכבת סקריבובה, אצל דודתי, והוא מבקש מאוד — כי אני עם אחותי והילד שלהם נבוא אליו לראותו. למחרת, ביום השבת בבוקר, יצאנו אליו ונפרדנו ממנו — היתה זו פרידה לתמיד. בשובנו לז׳לודוק, נתקלנו בחבורה של גרמנים, אתם היו כמה מפועלי־הרכבת ובהם פולני אחד, שהיה באותה שעה מבוסם כהלכה. הוא התחיל

להשמיע דברי־בלע על חשבון היהודים. בחבורה זו נמצא גרמני אחד מוהאר שמו, שהשתקע לגור בסביבתנו, מאז מלחמת־העולם הראשונה, וכאן הקים את ביתו ומשפחתו. גרמני זה היה כל השנים ידידי הטוב; ילדיו, שלמדו בבית־הספר בז׳לודוק, היו שוהים בביתי בעת הצורך, מסתייעים בי בכל עת־מצוא — ואף נוטלים לפעמים הלוָאה, שהיה מחזיר אותה בתוספת של מתנה נאה... הפולני המבוסם המשיך לחרוץ־לשון ולומר, כי כל היהודים קומוניסטים הם, כי את כולם יש לבער מן העולם. המצב היה בכל רע והסכנה שאָרבה לנו באותו מעמד היתה ממשית ביותר. אולם עתה נכנס לגידופיו של הפולני, ידידי הגרמני ודבריו כמו נטלו את העוקץ מנאומו: „שמע נא", אמר ידידי, „אני מכיר את האיש הזה לא מהיום, אין עוד בעולם אדם יקר כמוהו".

ואָמנם עמדה לנו זכות הדברים האלה והם הניחונו ללכת לדרכנו, אולם בימים ההם, אם נחלצת מסכנה אחת, לא היה די בכך, כי הסכנות מרובות היו — על כל צעד ושעל. הנה כבר הגענו למבואות העיירה, וכאן נתקלנו בחבורה חדשה — כמה שקצים פולנים קידמונו בגידופים ודברי־איום:

„חכו, חכו, עוד מעט יבואו ימי־הסוף שלכם". היו ביניהם בנו של הדייג שגר בטחנת־הקמח ובנו של בוליון.

„אתה ראשון ברשימה"

באחד הימים נכנס אלי נוצרי אחד, מידידי, פלוראק שמו, ואמר:

„ברוך, אני מייעץ לך, כי תסתלק מן העיירה, ואל תשאל אותי מדוע ולמה". ואחר כך הוסיף, „תדע לך, כי עורכים איזו רשימה ואתה ראשון בה, שאלוהים ישמור אותך. עליך להסתלק מן העיירה".

עודי מדבר אתו באו לקרוא לי, כי אלך לתקן משאבת־מים במאפיה אחת, היתה זאת משאבת־יד. עשיתי את מלאכתי וביקשתי מסאמסל, שהיה אהראי למאפיה, פרוסת־לחם כתמורה. הוא לא נתן לי לחם ורק השיב לי:

„למה לך לחם? בקרוב־בקרוב כבר לא תצטרך ללחם".

נדמה לי, כי היה זה הלילה שבין יום א ליום ב׳, אך אפשר כי טועה אני. לוחות־הימים והתאריכים הן נשרפו וחשבונו של הזמן נתערבב. באותו לילה, כבכל הלילות, היה משכבנו על רצפת־העץ של הבית, מחמת הצפיפות הרבה וחוסר המיטות. שנתו של אבא, באותו לילה, היתה משום־מה, טרופה יותר מאשר תמיד ומלוּוה סיוטים וחלומות, הוא הרבה לדבר מתוך שינה, ואף לצעוק. פתאום התעוררתי לקול צעקותיו — קולו היה חנוק, והוא קרא: „גנבים באים!.. גנבים באים!.." הערתי

אותו ושאלתי, מה קרה, והוא השיב לי נבהל מאוד, שחלם חלום קשה מאוד, כי עומדים לפרוץ את דלת ביתנו.

הבוקר כבר הפציע, ושוב לא יכולתי להירדם, שכבתי מהרהר ועיני פקוחות. בשכנות עם בית זה התגורר הנפח אברהם בייקלסקי ובחצר עמדה המפחה שלו. היתה זאת המפחה היחידה שנותרה בעיירה, לאחר השריפה. משפחתו של הנפח היתה מסועפת מאוד, משפחה שכולה נפחים והם מפוזרים על־פני כל העיירה, כל משפחה והמפחה שלה. עתה, לאחר השריפה, נתכנסו כולם לבית זה. אחדים מבני המשפחה היו ידידי ממש. כיון שלא יכולתי להירדם, לבשתי רק את מכנסי ויצאתי לחצר, ללא חולצה וללא כותונת, ונכנסתי למפחה. בחצר כבר היתה תנועת עוברים־ושבים; ובעמדי במפחה נכנס פתאום גוי אחד, לייקא שמו, אשר משפחתו הוצאה ע״י הסובייטים, והוגלתה לסיביר והוא עצמו הסתתר כל הזמן. עתה החליט לייקא זה לשקם את משקו ולחדשו. לשם כך בא למפחה לשאול בדבר התקנת אופנים וחלקים אחרים לעגלה... בכלל היו הנפחים משופעים עבודה בימים אלה. חמרי־הברזל אשר נשדדו מן המחסנים על־ידי הגויים היו הגורם לכך. אגב שיחה בדבר העגלה והלקיה שמעתי, כי אחד מן האחים־הנפחים מספר לאותו גוי חדשות־כביכול, חדשות מן החזית — לפי סיפורו הולכים הגרמנים מחיל־אל־חיל וכובשים את כל רוסיה; אף את ארכנגלסק כבר כבשו, לפי דבריו. כל השיחה הזאת היתה למורת־רוחי, יצאתי, על־כן, מן המפחה ושבתי לדירתנו.

„אנשים משונים מתקרבים"

רק נכנסתי לבית, והנה שומע אני את קולה של בעלת־הבית הקוראת אלי נבהלת:

„ברוך, הבט, הבט, הסתכל איזה אנשים משונים מתקרבים לבית!"

הצצתי במצודד דרך החלון וראיתי, כי אלה הם אנשי הז׳אנדרמריה הצבאית. עד עתה, כבר ניתן לנו לראות לובשי־מדים שונים מבין הגרמנים, אולם שכמותם עדיין לא ראינו. היה זה ענין של הרף־עין בלבד, איזו הרגשה משונה חלפה אותי וקריאה נתמלטה מפי: „אָ! הללו אינם מוצאים חן בעיני!"

ראיתי כי הם באים בלוייתם של כמה „גויים". האחד מהם פאַסטושקו הווטרינאר של העיירה, השני היה בודרביץ, הסנדלר מפארניקונייץ והשלישי גידירביץ, בן המוכתר מדוּברובו. הצירוף הזה של המלווים עורר בי איזו הרגשה קשה. כל החבורה, הגרמנים עם בני־הלויה שלהם הגיעו עד למבוא־הבית שלנו. הגרמנים נערכו ליד הפתח הקדמי והאחורי של הבית, כשגביהם אל הפתח ופניהם כלפי חוץ. ואילו מלוויהם פנו אל הבית השכן. חיש־מהר ניצנצה בי איזו מחשבה, שאסור לי בשום

פנים להישאר בחדר. בחשאי יצאתי מן הבית, חמקתי ועברתי מאחורי גבם של הז׳אנדרמים ומצאתי מקלט בבית־השימוש שנמצא בחצר. לא אָרכו הרגעים וכבר ראיתי בעד הסדקים של קירות מקלטי, כי כל הבית מוקף. שמעתי את קולו של פאַסטושקו כשהוא שואל במפחה אם לא ראו את ברוך, באותו רגע עצמו החלו שני המלווים האחרים להצביע על יהודי אחד שנמצא במקום; היה זה יודל וורניק, בעלה של דבורה רוז׳ינסקי. וכיוָן שהם לא ידעו לדבר גרמנית, היו מסתייעים ברמזים ובקריאות־סתם. שמעתי כיצד צועקים וטורחים להסביר: „פאַן או, או, קומוניסט!״

לאחר רגע הגיעוני צריחותיהם של הגרמנים: „ראַוס!!״ דרך הסדק של הקיר, ראיתי את יודל, והנה קומתו מתכופפת לארץ, בשעה שקת־הרובה של הגרמני נוחתת והולמת על ראשו. ראיתי כי הוא נפל על הארץ והגרמני מיהר ובעט בו ולאחר־מכן דחף אותו להתרומם וללכת הלאה. יודל לא היה בן ז׳לודוק, מוצאו היה מהעיירה לונה. כאן הוא נשא אשה ובנה את ביתו ומלאכתו היתה עשיית כובעים. לאחר רגע ראיתי כי פאסטושקו, מתקרב אל בית־השימוש, אני עמדתי צמוד אל הקיר ורעדתי מפחד. הוא ניגש אל דלתו של המבנה ובמקל אשר בידו רק הנחית מכה אחת והסתלק.

עד היום חרותים בזכרוני הרגעים האלה. נדמה לי כי היה זה הפחד הגדול והאיום ביותר, שידעתי מעודי. דממת־מוות שלטה מסביב. לאחר רגעים מעטים, כשהם הסתלקו התקרבה לבית־השימוש אשת הנפח, ציפה; היא התכופפה לארץ, כביכול מבקשת היא לתלוש אי־אלו ירקות מן הערוגות של הגינה ואגב־כך החלה לדבר אלי:

„ברוך, עליך לדעת שאנחנו עומדים בסכנה גדולה. ברוך, היותך במקום זה היא סכנת־חיים בשביל כולנו״.

כך אמרה פעם אחת ופעם שניה ואף שלישית. גם הפחד שלה היה גדול, ואני עניתי לה בקולי הרועד, וניסיתי להסביר לה ולהרגיע אותה. אמרתי, כי אין לגרמנים כל נימוק להאשים אותה, כיון שהיא איננה יכולה להיות אחראית לבית־השימוש שבחצר, רק לעליית־הגג יכולה היא להיות אחראית, אך לא לבית־השימוש... בקולי הרועד ביקשתי אותה כי תשלח אלי את אחיה, את הֶשל, שעבד במפחה. היא מילאה את בקשתי ומיד התקרב אל בית־השימוש הֶשל, פתח את הדלת ושאל: מה אני רוצה כי יעשה. ביקשתיו כי ייכנס הביתה ויביא לי משהו ללבוש, שכן החלק העליון של גופי היה ערום. לאחר כמה רגעים יצאה אלי אשתי, חיוורת ורועדת. היא עמדה לידי תוהה ושואלת, כיצד זה הצלחתי להתחמק מן הבית. היא הגישה לי את הבגדים וחזרה מתוך פחד לבית.

ציפה הוסיפה לעמוד כפופה ליד בית־השימוש ולתאר את סכנת־הנפשות שבמצב ואת האסון שאני עלול להמיט עליהם. שוב קראתי להשל וביקשתי ממנו כי יתן לי איזה כובע לחבוש. הסברתי לו כי אני רוצה בדרך זו להסוות את עצמי ולשנות במקצת את מראה־פני. לא היה לי עדיין כל נסיון במעשי־מחתרת והכול נעשה מתוך

אי:טואיציה־רגעית. צריך הייתי רק להושיט את ידי וכבר מצויים היו שדות־של־קמה בתוכם אפשר היה להתחבא, ולא רחוק משדות אלה החל היער — יער עבות ועמוק. אולם באותה שעה חסר־נסיון הייתי ולא ידעתי מה לעשות ואנה לפנות. השל אמר לי, כי אין לו שום כובע, וכך עזב הוא את המקום. שוב שמעתי את קולה של ציפה שהתקרבה אל בית־השימוש והחלה לתאר את הסכנה ואת האסון.

ביקשתי ממנה, כי תשלח לכאן את אביה, את יושע־לייב הזקן. — יהודי זה, כבר היה כבן 80 ועדיין עומד היה ועובד כנפח ממש. במפחה כבר נתאספו כפריים שונים, רבים מהם הכירו אותי היטב. ביקשתי מיושע־לייב כי יסגור את המפחה לרגע ויזמין את הכפריים הביתה, כמו־כן ביקשתי ממנו כי יפתח את דלת הרפת שהיתה מחוברת אל הבית; וכל זה כדי שאוכל להתחמק מבית־השימוש ולשעה קלה לעלות על עליית־הגג להסתתר. כעבור כמה רגעים ראיתי כיצד הוא מנסה למלא את בקשתי, כיצד הוא משדל את הכפריים כי ייכנסו הביתה... אולם הכפריים רק הודו לו על הזמנתו, ואמרו לו כי נעים להם יותר בחוץ.

בעליית־הגג

הבינותי כי אין תכלית בדבר, להישאר במחבואי זה והחלטתי לעשות מעשה. פתחתי מהר את הדלת ובחפזון, ראשי מורד לארץ לבל יכירוני, עברתי את החצר והגעתי אל מאחורי הבית. עד מהרה הייתי ברפת, סגרתי את דלתה ועליתי בסולם על עליית־הגג. מבעד לסדקים ולחורים שבשולי הגג יכולתי לראות את החצר ובה את בנותי הקטנות, שעדיין לא הבינו את המצב לאשורו, כשהן עומדות ומשחקות. היתה זאת הפעם האחרונה כמעט, שיכולתי לראות את ילדותי היקרות ביחד.

רגע אחד לאחר מכן, ירדתי בסולם אל הרפת ואז ראתה אותי גיטה־לאה טוקר, אשר לפני השריפה התגוררתי בביתה. היא יצאה עתה לחלוב את פרתה, ופחד־מוות נפל עליה בראותה אותי. ניחמתיה בדברי־הרגעה שלא תיבהל. אולם היא כל־כך נבוכה שביקשה לברוח מפני ויצאה החוצה. שבתי ועליתי לעלייה ובעד „ארגז־הרוח" של הגג ראיתי אותה יושבת נבהלת על הקורות שבחצר.

לאחר כמה רגעים ניגשה אליה ליבה, שבביתה גרנו עכשו, ושמעתי כי גיטה־לאה אומרת לה:

„אוי לי ואבוי לי, הרי ידי אינן מתרוממות לעשות משהו. איזה אסון"... כמו אז אראה גם היום את התמונה ואשמע את תשובתה של ליבה: „האם דבר פשוט הוא, אם לוקחים ומוציאים חמישה אנשים להורג?" והנה אזכור את תשובתה של גיטה־לאה שנאמרה כמלחשת סוד: „אסון זה לחוד, אולם אני מתכוונת למשהו אחר. הרי

ברוך מסתתר פה על עליית הגג. גם הוא היה ברשימה, האם יודעת את איזו סכנה צפויה לכולנו?"

משיחתן נתברר לי, כי הוציאו להורג חמישה מתושבי העיירה, ושגם אני כלול הייתי ברשימתם. ושוב שמעתי את דבריה של גיטה־לאה על הסכנה שכרוכה לכל הבית בהימצאי על עליית־הגג. לאחר רגעים אחדים יצאה לחצר ריבה׳לה, אחותה של גיטה־לאה, וגם לה סיפרה על האסון שאני עלול להמיט על יושבי הבית. כל מבוקשי לא היה אלא לעבור את שעות היום ולהגיע לעת החשיכה. אולם עתה בשמעי את שיחה חרה לי הדבר עד מאוד, ידעתי כי דבריה הנאמרים מתוך פחד מסכנים אותי מאוד. ירדתי מן העלייה וניגשתי לקיר שבין הרפת והדירה, דפקתי ואמרתי לגיטה־לאה דברים של תוקף ושל איום, לבל תוסיף לקונן בפני כל אחד ולגלות על־ידי כך, כי נמצא אני על עליית־הגג. וכדי שדברי יעשו רושם הזכרתי לה, כי יודע אני במה מתעסק בנה והיכן מסתיר הוא את האקדח שלו. ואָמנם עשו דברי את שלהם. עתה שבתי לעליית־הגג וחיכיתי לבוא הלילה. עם חשיכה ראיתי את גיטה־לאה בהיכנסה לרפת; היא ניגשה אלי והושיטה לי שקית ובה מצרכי־מזון כלשהם, ובקול נחנק מדמעות אמרה:

„ברוך׳קה. אני רוצה כי תסלח לי, הן יודע אתה, כי לא היתה לי כל כַוָנה רעה... אולי אני באמת אשה פתיה ולא הצטרכתי לדבר בימים כאלה. מי יתן ונזכה לספר את כל זה בימים טובים מאלה".

צַוָאתו של אבא

לאחר צאתה נכנסה אשתי לרפת. היא שאלה בעצתי, אם רצוי הדבר כי תכניס את הילדות כדי להיפרד ממני. היתה בי איזו תחושה, כי לא אוסיף לראותן, והדבר הזה מילא אותי רצון עז לראותן ולהיפרד מהן, אולם יחד עם רצון זה עלתה בי גם מחשבה מפוכחת, — מי יודע? אמרתי בלבי, הן ילדות אינן אלא ילדות ומחר עלולה אחת מהן לדבר על כך — דבר שהוא בחזקת סכנה. לפיכך שִיניתי את דעתי וגיליתי לאשתי את מחשבתי זאת, היא הבינה כי יש טעם בדברים: נפרדנו בנשיקות והיא יצאה חרש־חרש מן הרפת; אחריה נכנס אלי אבא:

היתה חשיכה ברפת, והיטב לא יכולתי לראות את פניו, רק את קולו הרועד שמעתי:

„ברוך, בני", אמר אלי אבא, „אני נפרד ממך ועולה בי איזו מחשבה, כי אולי כדאי שתלך מכאן לביאליסטוק, שם ישנם לנו קרובי משפחה, אפשר, כי תמצא אצלם מסתור כלשהו".

הוא החריש רגע, כמרכז את מחשבותיו והוסיף:

„בני, אני רוצה לומר לך משהו נוסף. אני הלא מכירך, ואני מנחש את מחשבו־תיך, בני — אפשר כי מהרהר אתה הרהורים של נקמה באלה שגרמו לרצח החמישה היום ולאלה שביקשו גם את נפשך. אין לי ספק כי מצוָה היא להרהר כך, אולם דע לך ילדי, כי דבר מעין זה עלול להביא כליה על כולנו. ולא הייתי רוצה כי האָשָם, בני, יהיה בך. אם אדע, חס ושלום, כי נקמתך היא, אשר גרמה לאבדנם של הרבים לא אוכל לנוח בשלום בתוך קברי... לך, בני, לביאליסטוק, אל קרובי משפחתנו... או נכון יותר, לך, בני, אל המקום אשר לבך יגיד לך ללכת בו. רק אחת זכור, אל תעשה דבר, אשר עלול להביא רעה על זולתך".

הוא נשק אותי ויצא. שוב לא זכיתי לראותו.

יצאתי אל החשיכה. היה זה הלילה שבין יום ב׳ ליום ג׳, בין ה־15 ל־16 ביולי. משמאלי — שדה־השיפון; מימיני — כמה בתים בודדים — שרידי השריפה. עשיתי את דרכי בזחילה, עד שנכנסתי לבין שיחי־הפטל, שהיו בקרבת מקום. עוד ידי שלוחות לפני לגשש את הדרך ופתאום נתקלו הן ברגלי־איש, שהיה שכוב שם. אולי חייל רוסי? ניצנצה בי מחשבה ראשונה. אולם עד מהרה נתחוור לי, כי זהו שלמה־מלך הקצב. לפי דבריו הוא פחד להישאר ללון בבית ויצא, על־כן, אל בין שיחי הפטל, למצוא לו מקלט בינותם.

„ברוך", מלחש הוא אלי, „אומרים כי היה בין המלווים־המלשינים גם בודרביץ הסנדלר וזה דבר מסוכן עד מאוד בשבילי; לפני שבועים עבד בודרביץ אצל ישראל הסנדלר ואני לא נזהרתי משום־מה בלשוני והשמעתי דברים קשים על הפולנים. אין לי ספק, כי אם יראה אותי הוא יצביע גם עלי... מה לעשות, ברוך?"

הוא היה נבהל בדברו והתאונן, כי פיו ניחר וכי הצמא מענה אותו מאוד. הוא לא האריך לשכב במקום ולאחר שעה קלה התרומם והלך...

נע ונד

מרוב עיפות, נפלה עלי תרדמה עמוקה. התעוררתי, כנראה, מן הצעקות של הרועים, שהחלו להוציא את הפרות למרעה. האור כבר היה בעיצומו. יצאתי אל הדרך שנמשכה בין שדות השיפון; עברתי כברת ארץ והגעתי לכפר זאַניוקי. במבואו של הכפר עמדה מפחה, בעליה הכירוני היטב. נכנסתי פנימה והם קיבלוני במאור־פנים והביאוני לביתם. הם סיפרו לי, כי שמועות שונות מתהלכות עלי — מהן שרצחו אותי ומהן שמחפשים אחרי. הם נתנו לי לאכול ולשתות והזהירו אותי לבל אחזור לז׳לודוק. הם אמרו כי עלי להתרחק ממנה ככל האפשר.

עד היום מתפלא אני על אותו יצר־חיים מוזר, אשר הדריך אותי באורח סמוי ובלתי־מודע כיצד לנהוג, בשעה שיצאתי מביתם. לבי אמר לי לא לעשות את דרכי בשבילים צדדיים, אלא ללכת עם הכביש הראשי דוקא. באותו כביש בו הילכתי עברו מכוניות גרמניות, שהיו צופרות לי ומזהירות אותי כיצד ללכת, שלא תארע לי תאונה. נהגים אלה לא חשדו כלל, כי המהלך לפניהם הוא אחד שחמק מיד המשטרה הצבאית שלהם, — שהרי אדם המהלך לאור היום על אם־הדרכים דוקא, מה יש לחשוד בו, ואילו את האנשים שהיו חומקים אל צדי־הדרכים, את אלה היו הם מחסלים ביריה, ללא חקירה ודרישה.

כך הגעתי אל העיירה שצ׳וצין, אותה הזכרתי קודם־לכן. בעיירה זאת התגורר דניאל קאזרסקי, שכבר הזכרתיו ואשר עבד בשעתו אצלי ואני תמכתי בו הרבה, עד שיכול היה לעמוד ברשות עצמו והקים סדנה משלו. הוא היה ידידי־בנפש — הוא ואשתו, הותנו וחותנתו. כשהורי אשתו ראוני עתה, הם מיהרו לקראתי וקיבלוני בהתרגשות ובנשיקות.

„העיירה שלנו, ברוך, איננה, ז׳לודוק שלכם, עם השקצים השפלים והמלשינים הפולנים, כאן תוכל לשבת בשקט״.

הם השתדלו לעודד את רוחי, ערכו שולחן והגישו לפני חלב ודברי אוכל שונים. נשארתי בינתים בשצ׳וצין, ובאותו יום הודעתי הביתה ע״י אשה אחת היכן אני נמצא. לאחר זמן־מה באה לכאן אשתי עם בתי הבכירה. בשם אבי באה אלי — הצעתו של אבא היתה, כי אשוב הביתה. והצעה זאת לא כך סתם גמלה בו, היו לה סיבות משלה.

כאן חייב אני להזכיר משהו על מעמדו של אבא בעיירה. בתקופה שבין שתי־מלחמות העולם מילא אבא תפקיד ניכר ונכבד מאוד בחייה הציבוריים של ז׳לודוק. לא אפריז אם אומר, כי הוא היה הרוח החיה ברוב מוסדותיה החשובים. גם הנוצרים, תושבי העיירה והסביבה, העריכוהו מאוד ורחשו לו כבוד רב. עם בריחת הסובייטים, ולפני שהגרמנים כבשו את העיירה, כבר נוצר על־ידי הגויים מעין ועד, שעליו לטפל בעניני היהודים. עם כניסת הגרמנים, למשל, היו אלה חברי הוועד אשר יצאו וקיבלו אותם בפרחים, כמובן. בוועד זה נמצאו גם בניו של יאֶלסקי, רופא־העיירה הפולני, אותו הכיר אבי היטב. לאחר בריחתי, החליט אבא לגשת אל הרופא הזה, לקחת דברים עמו ולהשתדל למעני. באותה פגישה, בשעה שאבא שאל את הרופא, מדוע זה הלשינו עלי ומה החטא אשר חטאתי, השיב לו בנו של הרופא, שהיה נוכח באותה שיחה:

„היום הוא הזמן להשמיד, ויש להשמיד. אחר־כך נעשה את החקירה אם לא נפלה איזו טעות״.

באותם ימים בא אל אבא ראש־העיר, סקובייקו, והוא אמר לו דברים, שהיה בהם כדי להשפיע עליו: כיון שעומדים עתה לערוך רישום חדש של התושבים, אמר

ראש העיר, מאחר שכל הספרים והרשימות הקודמים אבדו, בעת הדליקה, יש איפוא חשש שלא אוכל לשוב אף פעם לעיירה, אל אשתי ובנותי — אם לא אמצא עתה בז׳לודוק ושמי לא ייכנס ברשימה החדשה. אבא היה איש נבון ובעל נסיון, אולם צער הימים ההם היה כנראה חזק מכל נסיון — והוא שלח על־כן את אשתי לשדלני כי אשוב. כמו־כן נאמר לו, לאבא, כי כל הענין הזה של הכללתי ברשימת־הנאשמים, מקורה בטעות. וכך נתפס הוא, כנראה, לתת אימון בדבריהם.

פגישה גורלית

היה זה ביום ד׳ כשאשתי ובתי באו אלי. היסוסי רבים היו ולא מיהרתי להחליט ולשוב לז׳לודוק. בינתים ירד הערב ואשתי נשארה ללון בעיירה ולמחרת המשיכה לבכות, לדבר על לבי ולתאר מה נורא המצב בו אני נתון, מצב של נע ונד. בין שאר נימוקיה היא אמרה, כי המוות אורב עתה בכל מקום, וכאן במרחקים ובנכר, לא ידעו אפילו היכן קברי מצוי.

אמרתי לה, כי אשוב לעיירה רק ברגע שאנָכח כי אין לפני כל דרך אחרת, שכן יודע אני, אל נכון, כי בז׳לודוק יוציאוני להורג; ולא זו בלבד, אלא לפני־כן אצטרך לעמוד בעינויים קשים מאוד. וכל זה כדי שאתם תדעו היכן מצוי הקבר שלי.

„בכי בתי, בכי", אמרה אשתי אל חיה׳לה, בתי, „בכי, בתי, רק לבכות צריכה את על הדברים אשר שמעת, כי לו רצה הוא להיות אביך, לא היה מדבר כך".

אולם זוכר אני כיצד חיה׳לה בתי הוציאה באותו רגע את אצבעה מפיה, אך לא כדי לבכות... היא ניסתה לחייך אלי חיוך ילדותי ונכלם, ודוקא החיוך הזה, כמו שבר את כולי, וכמעט שהחלטתי לשוב. חשתי באותו רגע את כל אזלת ידי, ואת כל חדלוני, אך ידעתי היטב־היטב כי שובי פירושו מוות בשבילי, ושוב חזרתי ואמרתי, כי אלך לז׳לודוק רק אם לא יישאר בפני כל מוצא אחר. אשתי היתה נפגעת מאוד מתשובתי זו, וכך היא עזבה את המקום ושבה לעיירה.

אותו יום, לא מצאתי לי מקום בבית, בו הסתתרתי, הלכתי אל מכירים יוצאי ז׳לודוק אשר התגוררו כאן, ביניהם ינטה שומאך־זאגר, שהיתה חברה טובה שלי. היא היתה תופרת ממקצועה, ובעלה היה מגויס בצבא הרוסי. בבואי אל ביתה ראיתי כי הכול שקועים במעשי־תפירה, כמצוות השוטרים הממונים, — סרטים לבנים התקינו, ואריגים לטלאי־הצהוב. שבתי לבית מכירי לעת־ערב. בעברי ברחוב ראיתי כי פירסומי־הודעה מתנוססים. באחת מהן כתוב היה, כי תוצא להורג כל משפחה, בה יימצא אדם זר שאיננו מאנשי המקום. הגעתי אל בית ידידי, ובהיכנסי בו ראיתי כי דניאל אחוז פחד כולו. עזבתי את ביתו וחזרתי לביתה של ינטה. היא, אָמנם,

לא אמרה לי דבר, אך את כל עומק מוראה חשתי גם בשתיקתה, שכבתי באחת המיטות ונרדמתי. כשהתעוררתי החל כבר היום להפציע. שבתי אל ביתו של דניאל, אשר היה פעם בן־טיפוחי, ועתה נתקבלתי על־ידיו ועל־ידי אשתו שהיתה אז בהריון, כשהם ניצבים בפתח ומגישים לי שקית, בה צרורים היו דברי־מאכל — פרוסת לחם וחתיכת בשר.

„ברוך", אמר אלי דניאל וכולו רועד, „ברוך, אתה מוכרח למהר וללכת מכאן".

אמרתי בלבי: הנה הגיע הרגע, שאין לי כל מוצא אחר אלא לשוב לעיירה. יצאתי מן הבית ואחר־כך מן העיירה ועליתי על הכביש הראשי המוליך לעיר מולדתי. הגעתי בדרכי לכפר זאניוקי הסמוך לז׳לודוק, כשלושה קילומטרים ממנה, מקום שהכול הכירוני בו. פתאום שומע אני כי מישהו קורא אלי מרחוק: „ברוך!" פניתי אל הקורא לי, שישב לא הרחק מן הדרך וניגשתי אליו. היה זה כפרי מכר שלי, שמו היה ז׳לינסקי, מהכפר מנויטוביץ.

„ברוך", קרא אלי, ועיניו מביעות תמיהה, חרדה ואף אהבה. „ברוך, אתה חי? הרי אמרו שרצחו אותך!"

הוא הביט בי בהתרגשות רבה וסיפר, כי לא רק בז׳לודוק הרגו אלא גם בכפרים רוצחים. הוא סיפר כי באחד הכפרים רצחו שמונה אנשים — ואגב כך היה מפרט ומונה את שמות הכפרים ושמות הנרצחים ומתאר את העינויים הנוראים בהם הם עמדו. התרגשותו דבקה גם בי ובשבתי לידו התחלתי לספר לו מכל אשר עבר עלי ומה שאירע לי אתמול והיום, סיפרתי לו על אין־המוצא בו אני נתון ועל ההחלטה אשר החלטתי.

„עכשיו אין לי ברירה ואני חוזר אל משפחתי בז׳לודוק", אמרתי לו, „אין כל ספק בלבי, כי יוציאוני להורג ויענו גם אותי. ורק נחמה אחת נשארה שהילדים שלי ידעו לכל־הפחות היכן מצוי הקבר שלי".

בשמעו את דברי אלה, הוא התרומם פתאום ממקומו וניצב אל מולי. ראיתי כי משהו מרַגש אותו. הוא החל לחבקני ולנשקני מרוב התרגשות ופתאום אמר:

„ברוך, האם מסרת לעצמך דין־וחשבון ממה שאתה מדבר וממה שאתה הולך לעשות? מה זה חשוב היכן יימצא הקבר שלך? המוות, ברוך, צפוי לך בכל מקום, אולם עליך לדעת, כי אסור לך לשוב הביתה. הקבר, זה שטויות. אולם הם, ברוך, צריכים לפחד מפני הצל שלך".

התרגשותו דבקה גם בי. נסער ונבוך הייתי מדבריו, אשר נאמרו באיזו כֵּנות משכנעת. לא ידעתי מה להשיב לו וכיצד לנהוג. הוא שילב פתאום את ידו מתחת לזרועי והחל ללכת ולהוביל אותי אל הכיוון ההפוך, — לעיירה שצ׳וצין. וכך הלכנו והתרחקנו מעיר מולדתי. כל הדרך הוא הלך אתי הלוך ודבר. ובהיפרדו ממני, שוב חיבק אותי ונשק לי וכמו דחף אותי דחיפה קלה ואמר:

„לך אל העולם, ברוך, וזכור את אשר אמרתי לך, זכור ואל תשכח, כי מפני

הצל שלך עליהם לפחד. זכור, ברוך, כי אסור לך בשום פנים לשוב אל העיירה".

היה זה רגע מכריע בחיי, רגע גורלי. ואָמנם היתה בדבריו של אותו כפרי מעין נבואה, שכן במרוצת הימים הטלתי פחד. אולם לא מיד נתרחשו הדברים.

בגיטו לידה

תקצר היריעה מלפרט את הכול ולא אוכל להעלות אלא מעט־מזער. לא אספר איפוא מכל אשר קרני עד הגיעי ללידה ולא אוכל לפרט את כל אשר ראו עיני בלידה גופה, — העיר היהודית אליה נקלעתי, בה מצאתי מקלט וראיתי את כליונה בשלביו השונים. בעיר זאת גם הגיעתני, באחד הימים, בשורת חורבנה של עיר־מולדתי ז׳לודוק. רק קטעים בודדים ומעטים אוכל לחשוף מתוך היריעה הקודרת.

במקום זה רואה אני לא רק צורך אלא חובת־לבב קדושה להזכיר, ולוּ במלים מעטות, את משפחת צ׳מרינסקי — את ביילה והירשל היקרים ואת ילדיהם — איסר, פרידה ומשה׳לה — משפחה המרטטת את כל הוייתי מדי אֶזכר בה. אהבה ומסירות־נפש, ניחומים ועידוד ואף תמיכה במשפחתי בז׳לודוק — כל אלה מצאתי בבית זה בלידה ואני יודע כי דל יהיה עטי לתאר את סגולותיה התרומיות של משפחה עמלה ובלתי־רגילה זאת ורק כציון־לנפשם אעלה שורות אלו.

הרצון להשיב גמול לא הרפה ממני אף לרגע. היה זה חפץ שנבע מתוך הכרה ואיבה צלולות וברורות, החפץ שידע להבליג על יצרי־פתאום המשתלטים עליך ומערפלים את הכרתך. זוכר אני כי בשוב שליחי־החבלה ממבצעי הדמים שלהם באזורנו, מבצע בו אבדה גם עיר מולדתי, ביתי וכל היקר לי, באותה שעה כבר יכולתי להשיג אמצעי־חבלה כגון רימונים, כדי להטיל בהם ולנקום, אולם בהעלותי בדעתי את התוצאות של מעשה כזה, משכתי את ידי מן הרעיון, אשר ניצנץ בי רגע אחד.

כמה ימים לאחר השחיטה בז׳לודוק, הגיע ללידה פישל׳ה זאברובסקי, נער כבן 11, ואני ישבתי המום והקשבתי לסיפוריו על כליון עירנו.

באותה פגישה סיפר לי הנער כיצד הביאו את כולם אל הבורות המוכנים שליד בית־הקברות וכיצד העמידום ליד הגדר של בית־הקברות, כשפניהם מכוּונים כלפי הכוויניק, שם סיימו בינתים את חפירת הבורות. כמו־כן סיפר לי הנער כיצד פנה אליו באותה שעה אביו, שכנא, ואמר:

„פישל׳ה, בני, הן רואה אתה, כי גורלנו נחרץ ועוד מעט יבוא קצנו. אני מבקש אותך, על־כן, עמוד, בני, קרוב־קרוב אלי, כדי שאוכל, בשעה שיתחילו לירות לכסות עליך בגֵוי, אולי תישאר בדרך זו בחיים".

וכך, אמנם, היה. בעת היריות נפל שכנא על פישל׳ה בנו והוא הנער נשאר בחיים מתחת לגווֹ של אביו הנרצח. ובשכבו כך, ראה הנער כל מה שהתרחש במקום, באותה שעה של זוָעות ומוראים: הוא ראה, למשל, כיצד יונה זאשֶצקי התחיל לברוח

וכיצד רצחוהו בעת בריחתו. וכיצד ירו בליבה זייאָץ, שגם היא ניסתה לברוח. עם חשיכה יצא פישל׳ה מבין גויות הנרצחים והגיע בהסתר לסקריבובו, מקום־שם נמצאה אחותו כעובדת, הוא הצליח להתגנב לתוך מחנה־העובדים שבמקום, וכך הועבר הוא, יחד אתם, לגיטו של לידה. פישל׳ה נספה לאחר־מכן יחד עם השרידים של יהודי לידה במיידנק, בקיץ של 1943.

לאחר השחיטה הראשונה שנערכה ביהודי לידה, שחיטה שהייתי עֵד לה ואשר ממנה נחלצתי, עליתי להתגורר בעליית־גג אחת ואף גרזן וסכין הכנתי עמי, לעמוד בהם על נפשי בעת הצורך, אולם לא רק זאת היתה מטרתי בקבעי את מגורי בעליית־הגג. ההחלטה שלי היתה להתחיל באגירת נשק, ככל האפשר, כדי שאוכל בבוא היום לארגן קבוצה כלשהי מחומשת ולצאת עמה ליער. הכלי הראשון, נוסף על הגרזן והסכין, היה אקדח ישן, אשר קניתיו והייתי נוהג לקשרו אל רגלי מתחת למכנס. לא זו בלבד שניצלתי מן השחיטה ונשארתי בלידה, אלא גם הצלחתי להתקבל כאחד העובדים בסדנאות של הגביטס־קומיסאר, מהיותי מסגר ממקצועי.

ההגדרה להוָייתי בימים הראשונים שלאחר השחיטה היתה מעין „תמות נפשי עם פלשתים", פסוק ותכנית שהיו צפים ועולים בי בכל פעם שדימיתי, כיצד באים הגר־מנים אל עליית הגג לקחתני. ותכנית זאת נסתעפה במשך הזמן עד שהצמיחה את החלום לצאת אל היער. באותה תקופה עבד אתי מורה אחד מווילנה, מורה מהטכניון, לובוצקי היה שמו, אשר היה איש־סודי, לו גיליתי את הגיגי על מעשי־נקם ועל רכישת נשק. והוא היה שואל אותי בכל פעם:

„ברוך, מה יהיה, מתי כבר יצא משהו מכל זה? לוּ ידעת כמה רוצה אני לזכות, לכל הפחות, ולשמוע כי משהו מתכניותיך אָמנם התגשם".

בסדנאות שהגביטס־קומיסאר היה ממונה עליהם עבד בחור יהודי אחד, וֶלווקה קרופסקי, אשר הגביטס־קומיסאר אהבו מאוד ולא מנע ממנו דבר. ניתנה האמת להיאָמר, כי ולווקה זה היה בחור בעל תכונות בלתי־רגילות, אמיץ־לב וחכם־לב היה ואף שובה־לב. היתה באפשרותו, איפוא, להסב את רצון הג.ק. לכל אשר ביקש — ובכלל זה אף לעזוב את המקום ולבקר במקומות אחרים ובסדנאות אחרים.

התחלתי להסתייע באפשרויות אלו ולכוון אותן לשם השגת נשק והסתרתו. היה, למשל, מעשה ושנינו, וֶלווקה ואני טיפלנו בטכסי ובמשורין שהיו טעונים תיקון, הטיפול נמשך זמן רב, ובשעה שהג.ק. החל להקשות ולשאול על סיבת ההשהיה הזאת הסביר לו וֶלווקה, כי חסרים לנו חלקים מסוימים, שאפשר להשיגם במחסני הגדוד 77, של חיל־הרגלים. ללא חקירות־ודרישות ניתן לנו אישור לנסוע לאותו מקום וכן הוראה־בכתב לספק לנו את כל הדרוש. במקום זה שמרו גרמנים מבוגרים, שכבר יצאו מגיל השירות הפעיל. באותו מחנה, נוסף על החלקים שהיו

דרושים לנו כביכול, נמצאו ערימות של רובים, שהוצאו מן המנין בשל פגמים חיצוניים בלבד. הצלחתי בעת העבודה והחיפושים שלנו לפרק כמה וכמה רובים ולהטיל בהם פגמים חיצוניים נוספים, להוציאם חלקים־חלקים מן המחנה ולהעבירם אחר־כך לסליק הפרטי שלי, אשר בעליית־הגג. במשך הזמן הרכבתי את הרובים האלה ועשיתים ראויים לשימוש. אחד־עשר רובים, פ.פ.ד. אחד, מכונת־יריה אחת ושלושה אקדוחים — כל אלה היו הרכוש בו זכיתי באותו מחנה.

לא רק השגת הנשק היתה בעיה קשה, גם החזקתו והעמידה בפני שרידי השחיטה, אשר התגלות הנשק יכלה להמיט על כולם אסון, גם אלו היו בעיות קשות. באותם הימים שימש כראש היודנראט של שרידי היהודים בלידה אחד בשם הלפר־שטיין, שמוצאו מגרודנו, אדם יקר ורציני. אין זאת, כי בא אליו מישהו וסיפר לו שאני מתעסק בכלי־נשק. הוזמנתי אליו יום אחד והוא החל את דבריו עמי מתוך כובד־ראש וחרדה רבה:

„עליך לדעת", אמר אלי הלפרשטיין, „כי אם עוד נותר בנו חלום כלשהו, הרי זה החלום כי מעטים מאתנו יישארו בחיים, ותאמין לי, כי אני גופי אינני מקווה להיות בין מעטים אלה, הלואי שמישהו יישאר, למען יספר בבוא הימים מה שכאן התרחש"...

זוכר אני, כי נרגש היה מאוד בדברו והוא החל להלך בחדר אנה ואנה, כשהוא משיח כמו אל עצמו את הדברים שהיו מכוּוָנים אלי.

„והנה קם אדם אחד", הוסיף הלפרשטיין להתריס כלפי, „ועם מעשיו שלו עוקר הוא משורש גם את הסיכוי הרופף הזה. עולם ומלואו, עולם גדול ועצום", הפליג הוא לתאר את כוחם של הגרמנים בהתהלכו בחדר. „מדינות גדולות כורעות עתה ברך בפני הגרמני וכאן בא לך בן־אדם אחד, אשר איבד כבר את משפחתו ואת בית־אביו, ורק דבר אחד עדיין נשאר לו, ,אפאַרזשאַוועֶרטעַר ביקסל' („רוֹבוֹן מחליד") והנה יעמוד לו האיש הזה ויפליט פתאום ,פיף־פף' אחד מן הרובה שלו, ויסתום על ידי כך את הגולל גם על הסיכוי האחד והיחיד..."

ישבתי, מכונס בתוך עצמי והקשבתי דומם לדבריו, שנאמרו מתוך כאב וצער והתרגשות גדולה, אך ידעתי שעלי לא להתרגש ולא להיבוֹך, אלא להשיב לו תשובה תקיפה ונמרצת, אמרתי על־כן:

„מר הלפרשטיין, ראשית־כול עליך לדעת דבר אחד, כי יש לי יותר מאשר ,רובה חלוד' אחד; ועוד עליך לדעת, כי נוסף על הנשק יש בי גם אומץ־הלב לפעול בבוא היום, כאשר לבי יאמר לי לפעול; והעובדה שכל יקירי אבדו איננה נוטלת מאומה מן האומץ ומן ההגיון, אלא מגבירה אותם. אולם יחד עם זה רוצה אני להבטיח לך, כי שום מעשה פרובוקציה לא ייעשה על־ידי. הנה זוכר אתה, כי ביקר כאן אצלנו לפני זמן לא רב הגנירל קובה, אותו גניראל־קומיסאר החולש עתה על כל רוסיה־

הלבנה; עם כל הפמליה הגיע אותו קובה למוסך שלנו ובו הוא השאיר את כלי־הרכב שלו. לו ביקשתי לעשות מעשה פרובוקאטיבי ונמהר היתה לי כאן שעת־כושר מצוינת והיו לי גם הזדמנויות אחרות, אבל אני לא אעשה דבר שיכול לגרום רעות לזולתי״.

הזכרתי לו את צוָאתו של אבי בהיפרדו ממני והוספתי, שאם אין לו למר הלפרשטיין סבלנות וכוח, והוא החליט להסגירני בידי הגרמנים יוכל הוא לעשות את הדבר, אולם הדגשתי, שבמקרה שכזה יכול הוא להיות בטוח, כי לאותו מקום שאני אֶגָרר על־ידיו, אמשוך גם אותו יחד עמי.

הוא רק הסתכל בי במבט של צער ואני קמתי ויצאתי מן החדר.

הערך הכספי של הנשק, שנמצא ברשותי גדול היה בימים ההם, אך אני לא עשיתי את הנשק לענין של פרקמטיה. — מתהלך הייתי רוב הימים קרוע־בגדים ורעב והלפרשטיין, לאחר פגישה זאת, החל לדאוג שמצבי ישופר כלשהו, שלא אתפס, חס ושלום, בשל מצבי, למעשים פזיזים. מאותו יום חשתי כי האדמה כבר בוערת מתחת לרגלי והתחלתי להרהר, כיצד לארגן הבורה, אשר תצא עמי ליער. כל פעם שהירהרתי ביערות, רואה הייתי בעיני־רוחי את היערות שבאיזור ז׳לודוק, עיר מולדתי, אליהם נמשכתי ובהם חלמתי לבצע את מעשי, שעדיין לא ידעתי מה משמעם.

מצוקות הפרידה

היציאה ליער לא היתה בתנאי הימים ההם דבר פשוט כל עיקר. מעשה, למשל, שקרה בלידה, מעשה בבחור, שהחליט לצאת אל היער ולפני לכתו נכנס הוא הביתה ליטול את ברכת הפרידה מאמו. משמשמעו האנשים, שהתגוררו באותו חדר, כי מתכוון הוא לצאת מן הגיטו וללכת ליער, החלו לאיים עליו בסכינים ולצעוק:

„רוצח־נפשות שכמותך, אתה רוצה שבגללך ישחטו את כולנו? אתה לא תזוז מכאן, אתנו תישאר!״

ולא זו בלבד, אלא שלא היה לנו כל קשר עם פרטיזאנים, לוחמי־היער. היה מקרה, למשל, שנצטווינו על־ידי הג.ק. להוביל נשק מתחנת־הרכבת לאחד הקסר־קטינים. את הנשק הובלנו כל הלילה, ואילו היה לנו קשר כלשהו עם פרטיזאנים, הרי בקלות אפשר היה לאיים על הגרמני הנהג, ולהפנות את המשׂאית למקום הרצוי לנו. היינו שרויים, איפוא, במצב שהחפץ ללכת ליער, היה חלום בלבד, ללא כל אחיזה. והנה אזכור יום אחד, בו נזדמן לי פתאום בלידה, מישקה מן הכפר קוריטניצה, שהיה מכר טוב שלי. הוא נתרגש מאוד בראותו אותי והחל לקרוא מתוך התפעמות:

„ברוך, את מי אני רואה. אתה חי?! מה אתה עושה כאן בלידה, ברוך? הרי ביערות שלנו מתהלכים הרבה לוחמים ואתה יושב כאן?"

הוא החל למנות ולפרט שמותיהם של כפריים רבים ממכירי הנמצאים כלוחמים ביערות, וברוב התרגשותו קרא:

„ברוך, אפילו אחרי עשר שנים, לא יתגברו הגרמנים עליהם!"

אמרתי לו בהיפרדו ממני, כי אם יראה את זיאֶלינסקי ואת שמוּקשטה, יכול הוא לומר להם, כי חבויים עמי במקום כלשהו, 11 רובים, שני אקדוחים, רימונים ועוד.

כך עברו ימים של דיבורים וחלומות ולא של מעשים, עד אשר הגיעה השעה. באותו יום עבדתי, כרגיל, בסדנאות והנה רואה אני פתאום, כי נתייצב אל מולי אחד בשם אליהו איליטוביץ, שהיה קצב ממקצועו, והוא קורץ לי בעינו, כי אתקרב אליו. משניגשתי לחש הוא על אָזני, ואמר כי אבוא לביתו. השעה כבר היתה סמוכה לבין־הערבים. ניגשתי לביתו ודפקתי על הדלת. משנפתחה נשארתי עומד נדהם ונרגש, — ניצב אל מולי גיסי, שאול שכנוביץ, אחי אשתי, עליה השלום, חמוּש רובה ורימונים ניצב. והיה שם גם בחור שני — ובידו מכונת־יריה וכן בחור שלישי. הם אמרו לי, כי באו מן היער לקחתני אל הלוחמים. את הרושם שהפגישה עשתה עלי, אין בכוחי לתאר. הם אמרו לי כי עם רדת הלילה נצא מכאן אל היער. הסתבר לי, כי דברי לאותו מישקה עשו את שלהם. הם כבר ידעו על כמות הנשק שברשותי ושאלוני, אם יכול אני לגייס אנשים נוספים לפי שיעור זה.

„הה, היכן אשיג עתה את האנשים?" עניתי לו נבוך. אזכור כי יצאתי נחפז החוצה לנסות את מזלנו. והנה נקרה לי אחד, ששמו היה יצחק מנסקי.

„איצ'קה", אמרתי לו, „ישנה אפשרות לצאת אל היער, האם מסכים אתה?"

„כן", השיב לי. „אני מוכן בהחלט, אך תחילה עלי להיכנס הביתה, אני מוכרח להיפרד מבני משפחתי!"

„להיפרד אתה רוצה?" אמרתי לו, „אולם דע לך כי מי שנכנס להיפרד, עליו גם להיפרד מן הרעיון לצאת אל היער".

ולא סתם כך אמרתי, הן היינו כבר מלומדי נסיון.

פניתי כה וכה. אולי אמצא מוּעמד אחר. ופתאום נזדמן לי בן־עירנו, הירשקה גרייז'בסקי, שנמצא בלידה, ושוב אותה שאלה ואותו תנאי לצאת מיד, מן המקום ממש. הוא הסכים לתנאי. הוספתי להתרוצץ ולחפש. לאחר כמה רגעים ראיתי אחד, ששמו היה ניומקה באַראַן, אשר מילא אחר־כך ביער תפקידים ראשונים במעלה כפרטיזאן, ושוב אותה שאלה וגם הוא ניאות, אך לאחר שניאות אמר בכל זאת כי מוכרח הוא להיפרד מאמו. משמשמעתי את תשובתו זו תפסתיו בצווארונו ואמרתי לו: „אין אתה זז לשום מקום מכאן!" הוא השלים על כרחו. אחר־כך נמצאו עוד כמה אנשים שהסכימו לצאת, בהם נחום שיפמאנוביץ, גדל'קה טוקר ודריזין מריגה. בין היוצאים אתנו היה גם הרופא מיסניק, עם אשתו ובתו, שכן בתכניתה של המשלחת

שבאה לקחתני, היה גם להביא רופא אל היער. היציאה גופה, מן הגיטו של לידה, לא היתה כרוכה בקשיים ובסיבוכים. הגיטו לא היה מוקף חוטי־תיל וכל שמירה לא היתה כמעט במקום...

כשאני עומד במקום זה ומזכיר את הגדר של הגיטו ואת האפשרות לצאת מתוכו, סוטה אני לרגע מן הסיפור ונזכר בנאום אחד של הגביטס־קומיסאר, — נאום, אותו נשא בפני שרידי היהודים, מן השחיטה הראשונה. הנה אראה אותו כיצד עומד הוא בעת נאומו, מחזיק את הכפפה הלבנה בידו האחת, מניע בה לכאן ולכאן ומטעים את דבריו:

„יודע אני", אמר הגביטס־קומיסאר, „כי רבים מכם יוצאים בלילה מן הגיטו, משום שהם מפחדים להישאר בו ללון, פירוש הדבר שאין להם אימון בשלטון הגרמני. אבל אני חייב לומר לכם, למען תדעו כי ,השוויינעריי׳ (החזירות) שצריכה היתה להתרחש, כבר התרחשה. אין לכם, על־כן, להתרוצץ בלילות ועליכם לגלות בנו אימון מלא, שאם־לא־כן, עליכם לדעת, הסבלנות שלי יכולה עוד להתפקע".

גם עתה היתה היציאה מן הגיטו קלה. צעדנו בתוך הלילה, עד שהגענו אל הניאָמן, שהיה קפוא רק בחלקו וצריכים היינו לעברו ואני, שנלהב הייתי מן המשימה ומן המצב, נתגלו בי איזה כוחות בלתי־רגילים, חציתי במקומות מסוימים עד בטני במים והעברתי על כתפי את הרופא מיסניק, וחזרתי פעם ופעמַיִם וכך העברתי גם את אשתו ואת בתו.

בנבכי יערות

עתה היינו בעולם חדש, גם עולם של בעיות חדשות. מסביבנו כפרים ויערית ומרחבים. למחזות נוגעי לב הייתי עֵד בכפרים ההם, שרבים מהם נמחקו לאחר־מכן מעל פני האדמה, על תושביהם ובתיהם, בשל העזרה שהגישו ללוחמים ולנצרכים. בעמדי במקום זה רוצה אני להזכיר כי בבואי ליער, היה כבר ידוע שם שמו של נער אחד, בן עירנו, הריהו שלמה׳לה שיפמנוביץ ז"ל, שהיה מן הראשונים אשר הניחו את היסוד לפרטיזאנקה היהודית בסביבתנו. הוא היה נער מוכשר ובעל סגולות, ומחריד הסיפור כיצד ניצל הוא מן השחיטה שנערכה בז׳לודוק וכיצד הגיע ליער.

ביום השחיטה, כשאמו, אֶלקה, זכרונה לברכה, ראתה כי הגרמנים כבר מתקרבים ובאים עוד מעט לביתה, היא אמרה אליו:

„שלמה׳לה, בני, הנה כבר מתקרבים הם, עלתה בי מחשבה להסתיר אותך ועליך להישמע לי, אולי תישאר בחיים; היכנס לתוך התנור, בני, ואני אסגור את פתחו במכסה".

וכך היה. הגרמנים הוציאו את כולם מן הבית ורק שלמה׳לה אשר הסתתר

בתנור נשאר. עם חשיכה הוא יצא ממחבואו וברח מן העיירה וכך הגיע בבוא הזמן ליער.

פרשת היער ופעולות היער, פרשה ארוכה ומסובכה היא ורק באפס־קצהו אגע, ובכל אשר אתאר כאן אשתדל לספר בעיקר דברים שיש להם קשר עם עירנו. החורף כבר היה בעיצומו. שלגים וסופות־קור השתוללו. בבוא הזמן השתהינו באחד הכפרים; בבית בו התאכסנו היו קוראים לי, כרגיל, ברוך ולא בּוֹריס, באותו בית ישב במטבח זקן אחד וכשהוא שמע את השם „ברוך" הוא ניגש אלי נרגש ושאל:

„אמור נא לי, שמעתי שקוראים לך ברוך, האין אתה מן העיירה ז'לודוק?" מאחר שאישרתי את השערתו, הוסיף לשאול: „אמור, האין אתה מסגר ממקצועך?" משנענה גם על שאלה בחיוב, הוא פרץ בבכי מרוב התרגשות והחל לקרוא בקול:

„הרי נביא אתה, בי נשבעתי, יקירי, כי נביא אלוהים אתה!"

בני הבית, משמשעו את השיח הנרגש והמלווה בדמעות, התאספו למטבח לראות מה נתרחש ועתה החל הכפרי להסביר לי ולהזכיר, כיצד הלכתי עם האופנים ליד הכפר שלהם, וכיצד התלו בי בני־הכפר וכיצד הזהרתי אותם, כי גם יומם בוא־יבוא, כי הגרמנים לא יחוסו גם עליהם ואכן כך היה בדיוק. הגרמנים העלו את הכפר באש והשמידו את כולם — זקנים נשים וטף. הוא עצמו לא היה בכפר באותו יום וכך ניצל ונשאר בחיים.

נמשכתי לבצע מעשים בסביבות ז'לודוק, כיוָן שכאן היתה הרגשת הגמול מלוּוָה בכאבי ובשכּוּלי הפרטיים ואלה שיווּ חריפות מיוחדת לפעולתי, אך לא תמיד אפשרי היה הדבר. והנה נזכר אני באחת הפעולות. אלי נתלוותה קבוצה שלמה.

לא רחוק מז'לודוק הוקם על־ידי הסובייטים מחנה של חיל־תותחנים. סוּפר לי, כי מצויות באותו מקום ערימות של פגזים, אשר השלג כבר כיסה עליהם. אזכור עתה, כי בלכתנו למטרה זו נכנסתי לכפר מינויטביץ, לקחת אתנו כפרי אחד ללווֹתנו, הלה היה מבוּסם במקצת, וכשהוא שמע מה מבוקשי נתלהב בשמחה של שיכור והוא החל לקרוא:

„ברוך'קה, בוא ונלך לז'לודוק, במקלות בלבד, אנחנו נסדר את המשמר של הגרמנים הנתעבים ושל השוטרים שלהם!"

בלכתנו למקום הפגזים החל אחד ששמו קלמינקוב לרטון:

„מי יודע אל איזו צרה סוחב אותנו, ברוך. מי יכול להיות בטוח שאין מוקשים באותו מקום?"

הגענו אל השטח ומצאנו את ערימות הפגזים ואין אני זוכר כמה נטלתי מהם, 5 או 6. הפגזים היו חשובים לנו בשל חומר הנפץ אשר בתוכם, אותו היינו מוציאים ומשתמשים בו לצרכינו. בשובנו מן המקום אומר לי פתאום הכפרי:

„היודע אתה, ברוך, כי פה, ביער, לא רחוק מן המקום הזה מתגורר בבית בודד השוטר ווינצקביץ? כדאי היה לסור אליו ולטפל בו במקצת!"

ואמנם ווינצקביץ זה רוצח היה מטיבו והוא שירת את הגרמנים והשתתף בכל השחיטות בעיירה. ואני בשמעי את הדבר, נתרגשתי עד מאד ונכנס בי איזה רצון עז לפגוש את הברנש, אולם שאר ההולכים ודאי היו להם חשבונות משלהם, — לזכות באיזה שלל קטן של מצרכים. הגענו, כל הקבוצה לאותו בית, שהיה מוזנח ואפל, רק האשה והילדים שלו נמצאו בבית. מקקים רבים טיילו על־פני קירותיו, ושום דבר של ערך לא נמצא בו. כמה וכמה מבין ההולכים החלו שוב לרטון, ולשאול: על שום מה סחבו אותם לכאן. הכפרי מלוונו החל לנמק ולהסביר, כי הלה העביר ודאי את כל הרכוש הגזול אל בית אביו, „האמריקניץ", כך היינו קוראים לו בז'לודוק.

„בואו, נסור לכפר ז'ושמא, שם גר אביו ואצלו נמצא ודאי רכוש, אני בטוח כי תמצאו שם מגפים, וחליפות וכל מיני דברים", אמר הכפרי.

באנו אל אותו בית, שהיה מחולק לשני אגפים, באחד התגורר „האמריקניץ" עם בנו השני ובאגף האחר התגורר נוצרי אחד, שהיה בעבר נושא־מכתבים בז'לודוק והכרתיו היטב. עד היום מהדהד באזני קולו, כיצד מכריז היה על המכתבים שהיה מביא אל אבא. אני, בהיכנסי לבית נתקל מבטי במכונת־תפירה אחת שהכרתיה היטב ושהייתי מתקן אותה מדי פעם, היתה זאת מכונתו של שכני החייט העני. חשתי כי דמי מתהפכים בקרבי, אך בר־בזמן החלו גם הדמעות לחנוק את גרוני. המכונה הזאת כמו העלתה בפני את העיירה החיה, כאילו דברי עדות אלמת היתה מלחשת לי עכשיו.

אנשי הקבוצה החלו לענות את ה„אמריקניץ" ואת בנו ועלי לגלות, כי בן זה לא דומה היה לאחיו הרוצח ואף האב גופו נוצרי הגון היה. קלימינקוב שידע את תורת החקירה על בוריה, מהיותו שוטר ברוסיה, נקט באמצעי־עינוי מובהקים, אף אל הקיר העמידום ואיימו עליהם ביריה. התביעה לא היתה כמובן חליפות ומגפים, כפי שהבטיח להם הכפרי, אלא נשק.

„היכן הסתרתם את הנשק שהיה ברשותכם?" צעק קלימינקוב.

אני ניגשתי אל נושא־המכתבים ושאלתי אותו, האומנם יש כאן נשק. והוא, במקום להשיב לי, שם רק את אצבעותיו על צווארו ורמז על ידי כך, שיש לקחת אותם בגרגרת ואז יגלו את הכול. ובאותו זמן היה גם מנענע בראשו מלמעלה למטה נענועים של אישור. כלומר: יש ויש. רמזיו של נושא־המכתבים, ויותר מהם אילמותה של מכונת־התפירה, הם אשר הוציאוני משיווי משקלי ואמרתי לחברה, כי יוסיפו וירביצו עד אשר יגלו את הכול. אולם פתאום החל התינוק שבעריסה לבכות ולהתייפח ולעיני עלה פתאום זכר בנותי, וביתי, הרגשתי שידי הולכות ורפות, רק הדמעות הציפו את פני. ישבתי מן הצד ולא נטלתי כל חלק במעשי החקירה והעינוי. הגוי

הוביל אותם סוף־סוף אל הרפת שם הוא גילה איזה בור, בו היו מוסתרים כל מיני חפצים רגילים, שרבים נהגו להסתירם.

תמונה זאת מגלה טפח מן הטרגיות של הלוחם היהודי, ששוחר היה נקם ותהה תמיד לראות את הגבול המבדיל בין נקם ובין רצח סתם. כאן אולי המקום לומר שבכל פעולותי ביער נזהרתי שלא להיתפס לסתם מעשי־דמים, אלא חיפשתי תמיד את נקודות־התורפה בהן אוכל להסב לצורר את הנזק הגדול ביותר. אולי משום כך נמשכתי תמיד למעשי־חבלה במסילות־הברזל, בדעתי מה גדולה הפגיעה במישרין ובעקיפין שאני פוגע בהם בדרך זאת.

לא אספר על השלבים שעברתי עד שניתן לי להיות אחראי לפעולות וכן לא אספר על כור־הייסורים בו נתנסה הלוחם היהודי בכלל, כשהוא מוקף איבה וכן על היחסים ביער שבין היהודים לבין עצמם. לא ארבה עתה דברים.

כיצד נעשיתי בר־סמכא

היה מקרה ויצאנו לפעולה אחת, ואני, בשעה שהחבלן הממונה על המוקש נרדם, העזתי להציץ במנגנון של המוקש ונתחוור לי, כי התקנתו בטעות. הצלחתי להוכיח לחבלן כי עלינו לשוב למפקדה, כדי לתקן את המעוות וכאן נתברר לאחר בדיקה, כי אכן צדקתי, וזוכר אני את המפקד הראשי קאבאלוב, כיצד הרכיב את המשקפים וההל תחילה לעיין, לתהות ולשאול:

„תאמר לי, בוריס, מאימתי נעשית ידען גדול כל־כך, בעניני מוקשים?"

ומשהסברתי לו, את הפגם שבמוקש זה טפח פתאום על שכמי והפטיר:

„אכן, צדקת, צדקת באמת! ואם אתה בן־חיל ובר־סמכא שכזה, תהיה אצלי מן היום והלאה האחראי לענינים אלה!" ואין אני צריך לומר כי מאז ואילך התחלתי לשחות בפעולותינו כמו דג במים.

בתוך כל מסכת היחסים וההויה של היער היו גם מקרים שמתלווה אליהם מעין צליל של מהתלה. נוהג הייתי תמיד לשאת עמי מוקש, על כל מקרה שלא יבוא, וזוכר אני כי ערב אחד בשעה שעברנו לא רחוק ממסילת־הברזל, אמר אלי המפקד בלשונו העממית והציורית:

„נו, ברוך, אולי מצוי אצלך ,המכשיר', כדאי היה לדגדג אותם במקצת".

לא קשה היה להבין את הרמז. קבענו מקום־מפגש לאחר הפעולה, אני ועוד אחדים נשארנו בסביבות המסילה לחכות לרכבת, והחבורה כולה עשתה את דרכה הלאה. חיכינו במקום ולאחר זמן קצר התקרבה אמנם רכבת־משא והמיקוש הצליח. כשהתחלנו להתקרב סוף־סוף למקום־המפגש ראינו מרחוק, כי נערכת איזו אסיפה

והקומיסר, שאמרו עליו שהוא פרופיסור ממקצועו ואהב תמיד להרצות, עומד ודורש ברבים. ופתאום שמענו כי ריבה אחת, שהיתה בחבורה התחילה צועקת באמצע ההרצאה וסופקת כפים.

„מה זה אתך?" קרא הקומיסאר, „אנחנו עומדים בענין כל־כך רציני ועצוב ואת מרשה לעצמך להפריע ?!"

„הנה, ברוך!" החלה הנערה לצעוק, „הנה ברוך חוזר!"

כל הנאספים התחילו להתפזר ולרוץ אלינו ולחבק אותנו ולנשק. לא ידעתי תהילה מה מתרחש כאן. לאחר מכן נתברר לי, כי פשטה שמועה שהמוקש התפוצץ בידי וכי נהרגתי, ובאסיפה הזאת עמד הפרופיסור להיסטוריה וערך לי הספד כיאות, ואני הגעתי באמצע ההספד...

סיפורי־אגדה החלו להתהלך בין הכפריים אודותי ובכל אלה עשה ודאי לא מעט דמיונם. אלה שידם היתה במעשי פשע כלפי היהודים היו מפחדים מפני שמי. זוכר אני כי פעם פגש אותי כפרי מכיר ובשמחת הפגישה החל לספר לי:

„ברוך, יקירי, שתאריך ימים ושנים, דע לך כי רוצח זה וזה, נבל פלוני ופלוני התחילו לפחד לצאת לשדה. אומרים הם שברוך משוטט פה בסביבה, כך מדברים הם מתוך יראה".

רבות הן הפעולות שכבר נשתכחו ממני, אבל ישנן כאלו שהן כמו חרותות בלבי. תמיד אזכור את פעולת־החבלה הראשונה, אותה ביצעתי בקרבת ז׳לודוק עיר מולדתי.

כאשר מפקדי גרליק הציע לי באחד הימים, כי אצא לפעול בסביבת ז׳לודוק, כאחראי למבצע, ביקשתי ממנו כי ירשה לי לצאת עם מעט מלווים ככל האפשר. וכן אמרתי לו כי אם יסכים יכול אני לבצע את המשימה לבדי. לאחר דיון קצר הוא החליט לתת לי שלושה עוזרים את ואַנקה טרובַּאץ, את מישקה דיזרבוק, ואת דזימקה, מי שהיה בנ.ק.וו.ד. הגענו ליד ה„פּולסטאַנק" של ז׳לודוק כ־4 קילומטרים מן העיירה, בדרך לשצ׳וצין. השעה היתה גם עכשיו שעת הערב, שהיא יפה למעשי־חבלה. את שני מלווי העמדתי מימיני ומשמאלי וכל אחד מהם צופה היה אל המרחקים שבכיוונו. התחלתי לחפור בלהט רב, כאילו איזו מלאכת־קודש עשו ידי. נדמה לי שלא רק לבי אלא גם ידי החופרות היו באותם הרגעים את זכר העיירה אשר נספתה, את זכר בנותי, אשתי ואבי. עודי נתון במעשי החפירה ובהגיגי האבל והנקם, שמעתי פתאום כי טרובאץ קורא אלי.

„ברוך, אני רואה מרחוק כי רכבת הולכת!"

את החפירה לא סיימתי עדיין. הרמתי את ראשי והקשבתי. ואמנם נכון היה הדבר. הוריתי למלווי באצבע כי לא יזוזו מן המקום. שוב התחלתי לטפל במוקש,

כדי להטמינו בחפירה. הכול התרחש כהרף־עין. העפתי מבט וראיתי את גוש הברזל מתקרב, הולך וגדל כלפי, הולך ומתעצם, כאשר נראה על המסך בקולנוע. רמיזה אחת כלפי מלווי — והם החלו להתרחק מן המקום, — בזחילה ועל גחונם. ועכשיו התחלתי גם אני להתגלגל כלפי מטה, שפוף לאדמה עברתי את המרחק הקטן אל היער. עדיין לא נכנסתי בתוכו, רק אל עציו הראשונים הגעתי ופתאום שמעתי את שקשוק הגלגלים הסואן ולאחר רגע קט נצנוץ כעין הברק, וקול נפץ איום הידהד והשתבר לבני־הדים. ראיתי את הרכבת עין־בעין. קרונות החלו להתגלגל אלה על אלה — קרונות שהלכו מזרחה והיו עמוסים טנקים. סערת־יריות החלה להשתולל מסביב. — היו אלה שומרי הרכבת ומלוויה אשר ירו. העמקנו יותר ויותר ביער ואותי מילאה איזו צהלת־פראים, אשר לא ידעה גבול. נדמה לי, לא פעם, כי אותה שמחה עדיין שמורה בי עד היום והיא כמו רפאות לעצמותי, בעתות של דאבה וצער.

ביום הנצחון

והנה עולה בזכרוני היום בו נכנסתי עם השיירה של הצבא האדום לז׳לודוק ביום הנצחון. בעברי בעיירה במכונות־הצבא ראיתי את הנוצרים המתקהלים בשוק. רבים היו, אשר הכירוני ובירכו אותי לשלום, מהם ודאי מתוך פחד. ברכות אלו לא עשו עלי כל רושם, הלב היה דווי ומאובן כאחד, אולם משראיתי בין המתקהלים גם את וילקין, אותו גוי חסיד, אשר הושיט את עזרתו ליהודי העיירה, ככל אשר ידו הגיעה, זע משהו בלבי. עברתי את העיירה ונסעתי עם הצבא לשצ׳וצ׳ין ובאותו יום שבתי לז׳לודוק. הלכתי אל ביתו של וילקין זה, להודות לו על כל אשר עשה. אבל היטב־היטב זכרתי כי נמצא בז׳לודוק גם פאַסטושקו, אשר שירת באמונה את הגרמנים, ואשר הוביל את שוטריהם באותו יום־גורלי אל ביתי לקחתני למוות. לא יכולתי להאמין כי הוא יישאר בעיירה, אבל עובדה היא כי אכן נשאר ומצאתי צורך לסור אל ביתו. בהיכנסי מצאתיו יושב ליד השולחן. משראה אותי החווירו פניו עד מאוד. לפני שאמרתי דבר כבר החלה אשתו לבכות ולהתחנן. דרכתי את המקלע שבידי ואמרתי לו לקום וללכת אתי. ושוב פקדה אותי, אותה התרגשות ששרשיה באבל ובאסון. הוצאתי אותו החוצה.

„לאן אתה מוביל אותו?״, ההלו החיילים לשאול אותי, „יש לתלות אותו מיד, או לירות בו, כמו בכלב, לאן יש לך להוביל אותו?״

אולם אני חשתי כי תחילה חייבים לחקור אותו. ורק לאחר־מכן להוציאו להורג. לעשות דין־לעצמי ולחסלו, זה היה הדבר הפשוט והקל ביותר. אותו יש לחקור קודם אמרתי אל עצמי, לחקור. הרג ומוות היו לדברים יום־יומיים שהעולם אינו מתרשם מהם, אולם אם פאסטושקו זה ייחקר הלא בזמן החקירה אנחנו נעלה קבל

עולם, את אסוננו הפרטי והכללי, מתוך החקירה הזאת אמרתי בלבי ישובו ויזעקו דמי ילדי, ואשתי ואבי — דמיהם של כל הקרבנות שלנו החפים מפשע. הרהורים אלה כמו לכדו אותי לבלי הרפות. ולא אספר עתה, כמובן, כיצד התגלגלו הדברים, שפאסטושקו זה נידון רק לעשרים־וחמש שנים, דבר זה שייך לימים מאוחרים יותר ואני הן מספר על יומי הראשון בז׳לודוק.

יום הנצחון — והנה עמדתי בפני חורבנה של העיירה לאור היום, ראיתי אותו מתוך שער הנצחון ובגלוי. יכולתי ללכת חפשי על האדמה השרופה של עירנו היקרה. לחפון את אפרה המפוזר, לפקוד את בורות־ההרג, בגלוי ובאין מפריע.

ליד קברות יקירינו עובר הייתי גם בלילות־הקרב־והפעולה־הפרטיזאנית, אולם אז, במהומות־המעשים ובתקוות הנקם, שונה היתה ההרגשה — הרתחה והסכנה של ההויה ההיא כמו מילאו את כל ישותך, ודחו את חשבון הנפש לימים יבואו.

רבות היו הפעולות אשר ביצעתי ולא אמנה אותן כאן. אפילו לתואר רם של גיבור מוכּר זכיתי, אולם עתה כמו ניטל מכל אלה סם־ערכם־וחיותם. פתאום נוכחתי כי הלל ריק מסביבי, כי עומד אני פנים־אל־פנים מול תהום פעורה. הידיעה כי ז׳לודוק עיר מולדתנו אבדה ואיננה, ידיעה לא מרחוק, כי אם על אדמתה ממש, וביום הנצחון — איומה היתה. ז׳לודוק ללא ילדיה, ללא זקניה וצעיריה... מול ידיעה נוראה זאת, איזה ערך היה לשפוט את פאסטושקו באיזו מיתה מנוולת. מה קטן היה הגמול הזה כנגד האסון הנורא.

חלל ריק היה מסביב, ואני אשר ידעתי מוקדי־איבה ומוקדי נקם חשתי רגע אחד, כי לבי אובד פתאום, כי הקרקע נשמטת ואין לי במה להיאחז.

במקום סיום

בשנים שלפני מלחמת העולם השניה מרוחק הייתי במקצת מן ההויה הלאומית היהודית ומן הציונות, אולם בתוך־תוכי יהודי הייתי בכל נפשי ומאודי. על מהותי כפי שציינתיה הטביעה את חותמה המיוחד העיר וילנה, בה עשיתי שלוש שנים משנות נעורי — מ־1923 ועד 1926. צביוני נתגבש והלך בבית־הספר המקצועי „אורט" שבווילנה, בו סיימתי את חוק לימודי.

וילנה, העיר והאֵם עם המנטליות המיוחדת שלה, עם ההן העממי — היתה לי שורש פורה ממנו ינקתי כל ערך אנושי. היא עוררה בי מרץ ליצירה, יזמה למעש, עוז רוח ורצון תקיף. וילנה היתה בשבילי גורם מחנך ומעצב.

אודה על האמת ואומר, כי באסונות הכבדים של ימי השואה — הגיטו והיער, גמלה מהותי ונתגבשה במובן הציוני והלאומי. כאן גמרתי־אומר, כי בעתיד, אם אשאר בחיים, אהיה רק עם יהודים, אתם ליצור ולחיות, או שלא אהיה כלל.

בהטיבה הפרטיזאנית חייב הייתי באחד הימים להשמיע את פסוקי השבועה־הפרטיזאנית שנוסחה היה כדלקמן: „אני, בן לעם הביאֶלורוסי נשבע בזה לנקום"... יכן הלאה. שלם היה לבי עם כל התוכן והנוסח של השבועה האנושית הרמה. הן בה היו מלים על נקמה — נקמת אשתי ובנותי, אבי וקרובי וכל בני עירי שנספו. כל זה נכון היה ומרגש את הלב, חוץ מפרט אחד, עמו לא יכולתי להשלים — אני הן לא הייתי בן לאומה הביאֶלורוסית. אני הרי יהודי הייתי; הרי כיהודי נרדפתי על צואר ונלחמתי את מלחמת הנקם שלי...

בסוף הקיץ של 1943 ניתנה ההמלצה כי יוענק לי התואר הפארטיזאני והצבאי הגבוה ביותר — „גיבור ברית־המועצות". כיון שיצאתי בעוד־מועד מאותם אזורים, כדי לעלות לארץ־ישראל, לא ניתנה לי הענקה זאת למעשה, אולם מצויה עמי תעודה פארטיזאנית רשמית, בה מדובר על מענק זה ובה מפורטים כל המעשים אשר עשיתי כלוחם־פרטיזאן.

ברוך לעווין

טראָפּנס פון אַ ים

„זאָלן זיי ציטערן פאַר דיין דוף!..״

די קאַפּיטלען וואָס ווערן דאָ געבראַכט זענען פראַגמענטן פון אַ פילזייטיקע דערציילונג וואָס איז אויפגענומען געוואָרן אויף אַ טייפ־רעקאָרדער דורך ש. וועבער.

איך בין ארויס מיטן זעקל אין האַנט. פון לינקס האָט זיך געצויגן אַ קאָרנפעלד נאך היפּש פאר שניט־צייט, פון רעכטס — עטלעכע הייזער, וואס זיינען פארבליבן פון דעם פארברענטן שטעטעלע. אינסטינקטיוו האָט מיך געצויגן צו די הייזער. כ׳בין געקראָכן פויזענדיק אויף אלע פיר. דאָרט איז געווען אַ פּאַרקאַן, לעבן פּאַרקאן זיינען געוואקסן מאַלינעס. איך בין אריינגעקראָכן צווישן די מאַלינעס. פון מידקייט בין איך אריינגעפאַלן אין אַ טיפן שלאָף. בעת איך האָב זיך אויפגעכאַפּט, איז שוין געווען גרויסער טאָג. כ׳בין אוועק מיט אַ סטעזשקע, וואָס האָט זיך געשלענגלט צווישן די קאָרן און ארויס אויפן שאָסיי.

ס׳זיינען נאָך ניט פארביי אפילו קיין דריי וואָכן זייט די מלחמה אין אויס־געבראָכן, זייט זי איז אָנגעקומען אין אונדזערע קאַנטן און איך האָב שוין געמוזט פארלאָזן דאס שטעטל, אין וועלכן אונדזער משפחה איז געזעסן זייט דורות, פארלאָזן ווייב און קינד און ווערן נע ונד.

נאך איידער ס׳האָבן זיך באוויזן די ערשטע פאראָרדנונגען קעגן יידן האָבן דייטשישע ז׳אנדארן אויף דער אָנווייזונג פון אָרטיקע כוליגאַנעס דערשאָסן פיר יונגע־לייט פון שטעטל און איך האָב עס געזאָלט זיין דער ערשטער אין אָט דער גרופּע. מיר איז געלונגען ארויסצושלייכן פון זייערע הענט... און אָט בין איך שוין אָפּגעגאנגען אייניקע קילאָמעטער אויפן וועג צום דערבייאיקן שטעטל שטשוטשין. איך בין פארביי זאניוקי — אַ דאָרף אויפן מיטן וועג מיט אַ קוזשניע, אין וועלכער די קריסטן האָבן מיך געקאָנט. כ׳בין אַריינגעגאנגען אין קוזשניע. פון דאנענט האָבן זיי מיר אַריינגערופן אין שטוב אַריין.

„ברוך, מ׳האָט אונדז דערציילט, אז מ׳האָט דיך געשאָסן. אנדערע זאָגן, אז מ׳זוכט דיך.״

זיי האָבן מיר געגעבן עסן און כ׳בין אַוועקגעגאנגען. כ׳בין געגאַנגען אויפן מיטן וועג, ווו ס׳זענען געפאָרן דייטשישע אויטאָס, און דער אויטא האָט זיך געדארפט מטריח זיין און טרובענען צו מיר, איך זאל אים געבן דעם וועג. עד היום קלער איך, אז דאס איז געווען אַ גוטער אינסטינקט, וואס כ׳בין געגאנגען אין סאמע מיטן. אויף מיין וואנדער־וועג, האָב איך ניטאיינמאָל באַמערקט, אז ווער ס׳איז געגאנגען אָן אַ זייט, פלעגן די דורכפאָרנדיקע דייטשן דערלאנגען אַ שאָס און אוועקלייגן אויפן אָרט. אזא וואס גייט אין סאמע מיטן וועג איז מסתמא אַ זיכערער עלעמענט.

אין דערבייאיקן שטעטל, שטשוטשין ווּהין כ׳בין אנגעקומען, איז אין אַ פּאָר טעג אורם אַראָפּגעקומען מיין פרוי צוזאמען מיט מיין עלטערער זיבן־יעריקער טעכטערל מיך רופן צוריק אהיים: ווארום — „מ׳האָט מיך געוואלט הרג׳ענען על־פי טעות״, — אזוי זאָגן די גויים, וואס האָבן די מאכט אין שטעטל, „איצט איז די געפאַר פארביי״. גלייך בין איך צוריק אַהיים ניט געגאנגען. אויף מאָרגן, אָבער, האָט זיך ארויסגעוויזן, אז כ׳האָב אין שטשוטשין ווייטער ניט געקענט פארבלייבן. די אָרטיקע פוילישע האָבן געהאַט ארויסגעהאַנגען מעלדונגען, אין וועלכע ס׳איז געווען געשריבן, אז די משפחות, ביי וועלכע ס׳וועלן נאכן 20־סטן יולי זיך געפינען פרעמדע מענטשן, וועלן אויסגעהרגעט ווערן.

כ׳בין אוועק אהיים. ווידער בין איך געגאנגען מיטן שליאך. קומענדיק 3 קילאָ־מעטער פון שטעטל, הער איך מיט אַ מאָל, מען שרייט: „ברוך!״

די גאנצע נאענטע באפעלקערונג פון ארום שטעטל האָט מיך געקענט מיטן נאָמען ברוך. איך גיי צו, ס׳זיצט א באַקאַנטער פּאָליאק פון מנויטאוויטש, זשעלינסקי.

„ברוך, מ׳האָט אונז דערציילט, אז מ׳האט דיך געהרגעט. מ׳האָט אין שטעטל געהרגעט פיר, אין אַ צווייטן דאָרף האָט מען געהרגעט אַכט״.

ער רעכנט מיר אויס וועמען מען האָט געהרגעט פון אַ גאנצער ריי דערפער, און מיט וואָס פאַראַ עינויים. דערצייל איך אים דעם אמת, פונקט ווי עס איז.

„און איצט,״ זאג איך צו אים, „גיי איך אהיים. איך בין זיכער, אז מ׳וועט מיך גלייך הרגענען מיט שווערע עינויים דערביי. זאָלן אָבער מיינע קינדערלעך וויסן, ווו מיין קבר איז״. ער האָט זיך אַ שטעל געטאָן.

„קבר!? וואס איז וויכטיק ברוך, וועלכער קבר. קום!״ — און ממש גענומען מיך האלדזן און קושן. „קום אין דער וועלט אריין, ברוך, דיר וועט דער טויט ניט מיידן. דו וועסט זיך אין ערגעץ פון טויט ניט אַרויסדרייען. נאָר זאָלן זיי פאר דיין דוּך מורא האָבן!״

ער האָט מיך גענומען אונטערן האַנט און האָט אָנגעהויבן מיט מיר גיין אויף צוריק, צוריק צו שטשוטשין, פון וועלכן איך בין ארויסגעגאנגען. ס׳איז געווען צו גיין זיבעצן קילאָמעטער. מיר זענען צוזאמען געגאנגען פערצן קילאָמעטער.

ביים געזעגענען זיך האָט מיר זשעלינסקי אַ קוש געטאָן, אַ קלאַפּ געטאָן איבערן פלייצע און אַ שטופּ געטאָן פון זיך: ״גיי אין דער וועלט אריין! זאָלסט זיך ניט אומקערן צוריק אין שטעטל. זאָלן זיי מורא האָבן פאר דיין דוך!״

קיינער האָט דערווייל נאָך ניט געציטערט, ניט פאר מיר און ניט פאר מיין דוך. און, אַ מאָדנע זאך, אַ פוילישער באקאנטער באן־וועכטער, וועלכן איך האָב געטראָפן אויף מיין וועג קיין לידע, האָט געוווּסט מיר איבערצוגעבן, אז פאר מיין קאָפּ גיט מען 100 טויזנט רובל און אפילו 150 טויזנט.

ביי מיין מומע מלכה אויף דער דערבייאיקער סטאַנציע סקריבעווע האָב איך געהערט פון אַ וואסילישקער ירחמיאל פורטנוי וואס איז אין סטאַנציע סקריבאווע אנגעקומען, אז פאר מיין קאָפּ גיט מען סך הכל 50 טויזנט רובל.

פון וואנען האָבן זיך דעמאָלט גענומען די קלאנגען? האָבן דען די דייטשן און זייערע בלוטיקע מיטהעלפער געהאַט אַ פאַרגעפיל, אז אין אַ שיינעם פרימאָרגן וועלן זיי האָבן אין מיר אַ ריכטיקן און אפילו גאנץ שטאַרקן שונא מיט געווער אין די הענט און ניט אַ יידן, וועלכער שפּאַנט שוצלאָז מיטן וועג אויף לידע?

מיט א האַק אויפן בוידעם

... איך לאָז דאָ דורך דעם גרעסטן טייל פון דעם קאפיטל וועגן מיין לעבן אין לידער געטאָ. דא דערמאן איך בלויז, כדי דאס שפּעטערדיקע זאל זיין פארשטענדלעך, אַז אַ דאַנק דעם, וואס איך בין אַ שלאָסער מעכאניקער, בין איך געוואָרן אן ארבעטער אין די מעכאַנישע ווארשטאַטן, וועלכע האָבן געהערט דירעקט דעם געביטסקאָמיסאר. דאָס האָט מיר אויך געהאָלפן זיך ראטעווען פון דער גרויסער לידער שחיטה אין אנהייב מאי 1942, בעת וועלכער עס זענען אויסגעשאָסן געוואָרן 6400 לידער יידן און פליטים פון אנדערע ערטער.

ניט ווייט פון די ווארשטאַטן האָט זיך געפונען דער אזוי־גערופענער „בויטן־לאגער״ — גרויסע שטחים מיט טראָפייען — געווער, וואָס האָט פריער געהערט די פּאָליאקן, שפּעטער די רוסן. דערביי זענען געלעגן אָנגעוואָרפן קופּעס לופּעס, שלעסער און כלערליי טיילן פון ביקסן. דערפון האָט מען געקענט אויפשטעלן ניט איין ביקס און ניט איין אויטאָמאַט. נאָך דער שחיטה האָב איך, וואס אן אמת, באַדויערט, וואס כ׳האָב דאָרט קיין זאך ניט גענומען. כ׳האב געהאַט צו די טיילן

אַ צוטריט, כדי צו זוכן פאַרשיידענע מעטאַל־שטיקער, אין וועלכע כ׳האָב זיך געניוטיקט צו דער אַרבעט. ביז דער שחיטה אָבער, און ביז מיין פרוי און די קינדער האָבן נאָך געלעבט אין אונדזער שטעטעלע זשעלודאָק, פלעגט בלויז דער געדאַנק וועגן דעם אַנוואַרפן אַ פחד, אַפילו אויף די סאַמע דרייסטע יונגען, וואָס האָבן געאַרבעט אין די וואַרשטאַטן. אויך מיר פלעגט עקבערן דער געדאַנק: ווער ווייס, צו וואָס אַזאַ זאַך קען ברענגען? — ס׳קען דאָך אומברענגען די משפחה... — קורץ נאָכן צעשיסן די לידער יידן זענען אהין אָנגעקומען אַנטלאָפענע פון דער שחיטה אין זשעלודאָק. ביי זיי בין איך געוויר געוואָרן, אַז איך האָב שוין מער קיין משפחה ניט. די שחיטה אין זשעלודאָק און אין דערבייאיקן שטשוטשין איז פאָרגעקומען אויף מאָרגן נאָך דער שחיטה אין לידע.

כ׳האָב אַרויפגענומען אַ האָק אויפן בוידעם, ווו כ׳האָב זיך געהאַט איינגעאָרדנט אַ ווינאָרט. כ׳האָב אָנגעהויבן טראַכטן וועגן געווער.

כ׳קען היינט ניט באַגרייפן, וואָס איז געווען מיטן לידער געביטסקאָמיסאַר. ער איז געווען איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן די וואַרשטאַטן, אין וועלכע ער פלעגט אַ׳ אָפּקומען עטלעכע מאָל אַ טאָג און זיך יעקיש־נאַיוו אינטערעסירן וואָס מען אַרבעט און ווען מען אַרבעט. סך־הכל געדענק איך ניט, צי פאַר דער גאַנצער צייט איז אַרויסגעקומען עפּעס אַ וויכטיקע, ממשות׳דיקע זאַך פאַר די׳ דייטשן פון אַט די גאַנצע וואַרשטאַטן. דער געביטסקאָמיסאַר איז אָבער געווען אַ ליבהאָבער פון פון מייסטערווערק, אויסאַרבעטן כלערליי זאַכן, ער פלעגט אַפילו שטיין אליין און אַרבעטן. אָט דער דייטש האָט עס געטאָן אַלץ, איבערצולאָזן זיינע יידישע אַרבעטער צווישן די לעבעדיקע. „איך אַרבעט אין די וואַרשטאַטן", „איך אַרבעט אין גאַראַזש" — איז געווען דער פּאַראָל צו בלייבן לעבן.

איינער פון די זשעלודקער, וואָס זענען געקומען נאָך דער שחיטה, ברוך קרופּיצקי האָט ער געהייסן, האָט, גראָבנדיק, צופעליק געפונען אַ רעוואָלווער, ער איז געוואָרן מיינער.

דער אָנפירער פון גאַראַזש, וועלכע קרופּסקי איז, ווי מ׳פלעגט זיך אמאָליקע יאָרן אויסדריקן, געווען אַ יינגל מיט בלוט און ווילן. פלעג איך אים כאַפּן אין אַ גוטער מינוט און מיט אים פאַרפירן אַ שמועס וועגן געווער, פלעגט ער מיר צוגעבן מוט; מ׳דאַרף אָבער זיין פאָרזיכטיק. ער אליין האָט געהאַט אַ מעגלעכקייט פאַרצו־לייגן דעם געביטסקאָמיסאַר אַזעלכע פּלענער, וואָס זייער פאַרווירקלעכונג האָט געפאָדערט אונדזער אַרויסגיין אויסערן געטאָ.

איין מאָל, ווען דער געביטסקאָמיסאַר האָט געפרעגט וואָס איז מיט זיין מאַשין, פאַר וואָס ווערט זי ניט פאַרטיק, האָט אים קרופּסקי געענטפערט, אַז אַ געוויסער טייל פעלט. „ווו קען מען דאָס קריגן?" — האָט געפרעגט דער געביטסקאָמיסאַר.

קרופסקי האָט אים געענטפערט: „מענטשן זאָגן, אז אין „בויטן־לאגער״ קען מען אזעלכע טיילן קריגן״.

דער געביטסקאָמיסאַר האָט אונדז געגעבן אַ צעטל, אז מ׳זאָל אונדז אריינלאָזן אויף יענעם פּלאַץ אין די געוועזענע קאָשאַרן (קאזארמעס) פון 77־סטן פיעכאָטע פּאָלק (אינפאנטעריע). איבערן גאנצן גרויסן שטח זיינען מיר הין און צוריק ארומגעפאָרן מיט א פור. די דייטשן האָבן געהאַט צו אונדז צוטרוי, אויפן סמך פון דעם וואס דער געביטסקאָמיסאַר האָט געשריבן, אז מען זאָל אונדז געבן אלץ, אין וואס מיר נויטיקן זיך.

ס׳זענען דאָרט געלעגן קופּעס ביקסן, וועלכע די יידן האָבן ביז דער שחיטה באוויזן אויסצוסאָרטירן. אויף פיל ביקסן איז ניט געווען אפילו קיין איינציקער פגם. איך האָב געפּלאָנירט ווי אזוי ארויסצופירן אַ ביסל פון די ביקסן. כדי דער דייטש, וואָס איז אונדז נאָכגעגאנגען, זאָל ניט ווארפן קיין חשד, האָב איך גענומען אַ ביקס, אַ קלאַפּ געטאָן און צעבראָכן דאָס האָלץ. דעם שלאָס האָב איך אָפּגעוואָרפן אן א זייט און די גאַנצע לופע מיט די איבעריקע טיילן אריינגעוואָרפן אין וואגן אריין. אזוי האָב איך דאן אריינגעוואָרפן עפּעס א 12—13 שטיק. שפּעטער־צו האָט וועלוועקע קרופּסקי אַ ביסל פאררעדט דעם דייטש און איך האָב די שלעסער גענומען און באזונדער אריינגעגנבעט אין וואָגן... און אזוי האָבן מיר דעם האָב־און־גוטס ארויס־געפירט.

איך האָב אָנגעהויבן צופּאַסן די טיילן, צומאכן צו זיי דאס האָלץ, די אזוי־גערופענע קאָלבעס. קיין סך ארבעט איז ביי די ביקסן ניט געווען. גאָר גיך האָב איך זיי אריבערגעטראָגן אין שטוב, ווו כ׳האב געוווינט. דאס איז געווען עטלעכע טריט פון די ווארשטאַטן, כ׳האָב דאס געווער באַהאַלטן אין מיין סקלאַד אויפן בוידעם.

שפּעטער־צו, אז מען האָט געבראַכט עטלעכע וועגענער פון אלערליי טיילן פאר דער שלאָסעריי, האָב איך דאָרט געפונען אַ סטוואל (לופע) פון אַ פּ.פּ.ד. (אַ רוסישער אויטאָמאַטישער ביקס). כ׳האָב אזוינס פריער אין האנט קיינמאָל ניט געהאלטן. כ׳האָב געוואָלט געוויר ווערן ווי ס׳זעען אויס די איבעריקע טיילן, ווי אזוי מען קען זיי דערמאכן. צופעליק איז געקומען אין די ווארשטאַטן אַ דייטש, וועלכער איז געווען פאַרוואלטער פון גוט בערדוווקע. זייענדיק זיכער, אז מיר וועלן מיטן געווער גארניט טאָן, האָט ער אונדז אַ וואָרף געטאָן זיין פּ.פּ.ד., מיר זאָלן אים פונאנדער־נעמען, גוט אויספּוצן און אויסשמירן. דאן האָב איך גענומען אַ גענויע מאָס פון שלאָס — ווי ער גייט און שטייט, — און זיך עס אָנגעצייכנט און אָנגעהויבן אליין אלץ מייסטרעווען, טייל ביי טייל. דער פּ.פּ.ד. צו וועלכן כ׳האָב דערמאכט טיילן האָט מיר גוט באדינט קארגע צוויי יאָר אין וואלד זייענדיק אין דער פּארטיזאנקע.

דאס צומאכן די טיילן אין ווארשטאַט האָט פארנומען אַ לענגערע צייט. מ׳האָט

דאָך ניט געקאָנט שטיין נאָרמאַל און ארבעטן, מ׳האָט געדאַרפט זיין פאָרזיכטיק.

מיר האָבן אנגעהויבן זוכן נאָך געווער — עפּעס גרעסערס און בעסערס. כאָטש אין יענע צייטן, נאָך דער שחיטה, האָבן מיר נאָך קיין אנונג ניט געהאַט, וואס און ווער פארטיזאנקע איז. מיר האָבן קוים עפעס פארנומען וועגן דעם.

מיין ערשטע דיווערסיע

מיר האָבן, ווי געזאָגט, אין לידער געטאָ קוים געהאַט געהערט וועגן פארטיזאנקע און דאָך האָב איך מיין ערשטע דעווערסיע קעגן דעם דייטשישן שונא דורכגעפירט אין פארטיזאנישן גייסט אַ היפשע פּאָר חדשים פאַר מיין אָנקומען אין פארטיזאנער אטריאַד.

געווען איז עס אזוי.

איין מאָל האָט מען אונדז אין דער באַגלייטונג פון פּאָליציסטן און זשאנדארמען ארויסגעשיקט פון די ווארשטאַטן אין שטעטל באקשט, דאָרט צו געפינען פארשיידענע נוציקע טיילן און אפשר אפילו גאנצע מאשינען צווישן די איבערגעלאָזטע, ביים אָפּטרעטן, רוסישע טאנקן און פּאַנצער־מאשינען אָפּטיילונגען. מיר זענען געקומען אהין, האָט מען אונדז געבראכט אין גמינע אויפן הויף. נעבן גמינע איז געווען ארומגעצאמט א גרויסער שטח אויף וועלכן ס׳האָבן זיך געפונען רוסישע פּאַנצער־אויטאָס אויף גומענע רעדלעך. אויפן הויף איז געשטאַנען אַ גרויסער טאַנק. וועגן דעם טאַנק האָבן די קריסטן דערציילט, אז ביי אים האָט מען אומגעבראַכט דאָס גאנצע שטעטלע. ס׳איז געווען אַ קליינע שטעטעלע, אַ יידישער דאָרף — האָט מען דאָס גאנצע שטעטעלע פארהרגעט ביים שלעפן דעם טאַנק אין גמינע אויפן הויף.

אלע טאַנקעטקעס און פאנצער־אויטאָס זענען געווען אין אַ גוטן צושטאַנד. ווי ס׳האָט זיך געפירט, האָבן די זשאַנדאַרמען מיט דער פּאָליציי זיך אוועקגעשטעלט זוכן הינער, פוטער, בראָנפן. אונדז האָט מען איבערגעלאָזן. אויסער מיר איז דאָרט געווען וועלוזקע קרופּסקי און נאָך עטלעכע. געוואָרן באלעבאטים אויפן פּלאַץ — האָבן מיר אָנגעהויבן באטראכטן יעדן אויטאָ. כ׳האָב פאָרגעלייגט אַ פּלאַן און אלע האָבן צוגעשטימט. כ׳האָב גענומען אַ האַמער און אין די צילינדערס פון יעדן מאָטאָר האָב איך געמאַכט לעכער. ס׳זענען דאָרט געשטאַנען ארום 40 מאַשינעס און איך האָב אלע באשעדיקט.

אין יענע צייטן האָט מען דערטראָגן וועגן מיר, אז איך פארנעם זיך מיט געווער. מ׳האָט מיך פאררופן אין יודענראט צום אָנפירער פון יודענראט הער האלפערשטיין.

איך בין אריינגעגאנגען צו אים.

„זעצט זיך."

האָב איך זיך אוועקגעזעצט אויפן שטול.

אגב אורחא, אין יודענראט האָט דאַן געאַרבעט אונדזער אַ שטעטלשער, לאזאר אַלשטיין. ער איז געזעסן דערביי. האלפערשטיין האָט אָנגעהויבן ריידן. דאָס געזיכט איז ביי אים געווען זייער ערנסט. ער איז געווען א נידעריק־געוואוקסיקער, ... און גייענדיק הין און צוריק רעדט ער: „איך ווייס ניט וואס מענטשן טראכטן? וואס קלערן זיי זיך? די גאנצע האָפענונג אונדזערע, דער גאנצער חלום איז, אז טאָמער וועט אפשר פארבלייבן איינער אויף צו דערציילן ... דער דייטש שטייט שוין אין סטאַלינגראַד. ער האָט שוין פארנומען סטאַלינגראַד (אזוי האָט מען דערציילט). גאנץ אייראָפּע האָט געקניט פאר אים (ער רעכנט אויס די אלע לענדער וועלכע דער דייטש האָט אָקופּירט)... און דא נעמט א מענטש! די ווייב מיט די קינדער האָט ער פארלוירן, טאטע־מאמע אויך. הפקר. אליין... און פארנעמט זיך מיט אַ פארזשאַ־ווערטן ביקסל. ער וועט געבן אַ שאָס!.. און וואָס וועט זיין מיט אונדז? מען וועט אונדז נאכער אומברענגען ביז איינעם. וואס טראכט זיך אזא מענטש? וואס קלערט ער זיך?"

איך האָב דאן געענטפערט:

„הער האלפערשטיין, איך האָב מער ווי אַ פארזשאַווערטן ביקסל און נאָך מער האָב איך מוט און ווילן. ווען איך וואָלט וועלן עפּעס אָפּטאָן אַ פּראָוואָקאציע, ווייסט איר דאָך אליין. דא ניט לאנג איז ביי אונדז אין ווארשטאַט געווען קובע, דער גענעראל־קאָמיסאַר פון ווייסרוסלאַנד. געקומען צו פאָרן צו גאַסט צום געביטס־קאָמיסאר אין לידע, אויף צו פראַווען הולאנקעס... און געווען איז ער ניט איין מאָל. שטענדיק פלעגט מען דעם אויטאָ זיינעם אריינשטעלן צו אונדז אין גאַראַזש. ניט איין מאָל האָט מען מיר געגעבן אָנציען די האַמולצעס, אויסרייניקן... און גאָר פיל מאל זענען אין זיין טעקסי געלעגן פיסטאָלעטן, מאשין־געווער און גראנאטן.

כ׳האָב יעדעס מאָל געקענט עפּעס טאָן און גאָר לייכט אומברענגען קובען מיט נאָך אָפיצירן און אליין אנטלויפן. אָבער יעדעס מאָל פלעגט מיך אויסשלאָגן אַ שווייס, אַ געדאַנק פלעגט ארויף אויפן זינען, אז צוליב מיר וועט עמעצער אומקומען אז צוליב מיר וועט עמעצער ביטער געטראָפן ווערן.

איך פלעג מיר דערמאָנען ווי דער טאטע האָט מיר די לעצטע מינוטן אָנגעזאָגט, אַ גייסטיקע צוואָה אזא: „ברוך, מיין זון, זאָלסט חס וחלילה ניט אָפּטאָן דאָס, וואס קען אַמאָל עמעצן שאַטן". איז הערט זיך איין, הער האלפערשטיין, כ׳וועל אויף קיין אופן דאָ ניט מאַכן קיין שום פּראָוואָקאַציע. ס׳איז ביי אייך אין די הענט. מען האָט אייך געמסרט אויף מיר, אז איך האָב געשאָסן פון אַ רעוואָלווער, וויל איך זיין

אויפריכטיק און דערציילן אייך, אז איך האָב אַ סך מער ווי אַ רעוואָלווער. אויב איר ווילט מיך איבערגעבן די דייטשן אין די הענט, ביטע.

כ׳גיב אייך מיין ערן וואָרט, אז כ׳וועל בשום אופן ניט ברענגען צו קיין פּראָוואָקאציע... און לאנג וועט איר שוין פון מיר ניט ליידן. אויפן חשבון פון וואַלד, פון הימל, פון פעלד, וועט זיך מיר אפשר איינגעבן עפּעס צו טאָן קעגן די דייטשן, בלויז אזוי וועל איך עס טאָן.

איבערן ניעמאַן צו די פּארטיזאנער

פיל מאָל פלעג איך אַראָפּנעמען די לאטעס און ארויסגיין אין שטאָט. ביי מיר איז אַ קריסטלעכער אויסזען. קיינעם וואָלט קיין מאָל ניט איינגעפאַלן צו טראכטן, אז איך בין א ייד.

איין מאָל אזוי ארומגייענדיק, האָט מיך דערזען אַ באקאנטער קריסט — אַ תושב פון דאָרף כאסטניצ׳ע, דרייצן קילאָמעטער פון דער צווייטער זייט שטעטל:

„ברוך, אַ, וואס מאַכסטו און וואָס הערט זיך? וואָס זיצסטו דאָ, ברוך? דו ווייסט, אז עס איז פאראן א פארטיזאנקע ביי אונדז״... און ער הויבט מיר אָן אויסצורעכנען באקאנטע קריסטן: ברידער קאזאך פון זיעמיאניצע, זשעלינסקי, שמוקשטע און אנדערע. „ברוך — זאָגט ער מיט זיין דאָרפישער התפעלות — אפילו אין 10 יאָר ארום, וועט דער דייטש די פארטיזאנקע ניט אויסכאפּן״.

נעם איך און דערצייל אים אויפריכטיק: „וועסט זען זשעלינסקין, וועסט זען שמוקשטען, זאָלסטו זיי דערציילן, אז ברוך האָט ביי זיך 11 ביקסן, גראַנאַטן און זאפּאלן, אלערליי טיילן, צוויי רעוואָלווערן און אַ פ.פ.ד.

פון יענער באגעגעניש מיטן קריסט פון דער פושטשע און פון מיין אויפריכ־טיקן אויסדערציילן אלץ פאר אים וועגן מיין געווער־אוצר, איז ווידער פארביי אַ שפּאָר ביסל צייט.

איין מאָל, שטייענדיק אזוי אין גאראזש, גייט צו מיר צו איינער אַ קצב, אליהו איליוטאָוויטש האָט ער געהייסן, און גיט א ווונק צו מיר מיטן אויג: „ברוך, קום אהער אַ ווײַלע״. בין איך צוגעגאנגען צו אים. זאָגט ער: „ברוך, גיי צו צו מיר אין שטוב אריין״.

איך בין צוגעגאנגען צו אים אין שטוב. די טיר איז געווען פארמאכט. איך האָב אָנגעקלאַפּט אין דער טיר. אינעווייניק איז געשטאַנען מיין שוואגער, מיין פּרוי׳ס ע״ה ברודער, שאול שאכנאוויטש, מיט גראנאטן אויף זיך, מיט אַ ביקס אויף דער פּלייצע. עס איז דאָרט אויך געשטאַנען נתן פונט מיט א פ.פ.ד. מיט

גראנאַטן. דאָרט איז אויך געווען אַ דריטער, אויך אַ באוואָפנטער, וועלכן איך האָב ניט געקאָנט. אין קורצן האָבן זיי מיר געזאָגט: „ברוך, מיר זיינען געקומען דיך נעמען אין וואַלד אריין". פארשטענדלעך, אז דאס האָט אויף מיר געמאַכט אן אויסערגעוויינלעכן איינדרוק.

זיי האָבן מיר געגעבן צייט, אז ווי נאָר עס וועט פינצטער ווערן, ס'איז געווען אַ שעה אָדער אנדערהאלבן ביז פינצטערניש, דארף איך נעמען האק און פאק — און זיי האָבן געוווסט וויפל געוווער כ'האָב — און היידא, אוועק־געגאנגען. זיי האָבן מיר אויך געפרעגט, אויב איך קען נאר, מיטנעמען נאך מענטשן. — — —

כ'בין ארויס אויפן גאַס. ס'איז שוין געוואָרן פינצטערלעך און איך האָב נאָך ניט געהאַט אפילו גענוג מענטשן פאר דער צאָל ביקסן, וואָס כ'האָב פארמאָגט. האב איך געכאפט איינעם אַ יונגן־מאַן, איטשקע מאנסקי. היינט איז ער אין אמעריקע. „איטשקע, — זאָג איך אים, — „דו ווילסט ארויסגיין אין וואַלד? קריגסט אַ ביקס, קריגסט אלעס". זאָגט ער מיר: „ברוך לאָז מיר אריינגיין אין שטוב זיך געזעגענען" איך האָב אָבער שוין געוווסט די מעשיות: אַריינגיין אין שטוב זיך געזעגענען דאן איז גענדיקט מיט אלעם.

ער האָט צוגעשטימט צו גיין מיט מיר אָן אריינצוגיין זיך געזעגענען. אין דעם, גייענדיק, זע איך ניאָמקע באראן, זאָג איך אים: „ניאָמקע, ווילסט גיין אין וואלד?" זאגט ער: „יאָ, אבער כ'וויל אריינגיין זיך געזעגענען". ווי נאָר ער האָט געזאָגט — „יאָ, האָב איך אים אנעם געטאָן פארן קאָלנער, און געזאָגט „גייסט ביי מיר אין ערגעץ ניט. פון דאנען גייסטו".

כ'בין געקומען אויפן באַשטימטען פלאץ אין געטאָ, אזוי ווי מיר האָבן אָפגע־שמועסט. דאָרט האָב איך געטראָפן אַ מאַן, אַ פרוי מיט זייערס אַ קינד. שפעטער זענען זיי געוואָרן מיינע גאָר־גוטע פריינד. היינט זענען זיי אלע אין אמעריקע. דאס זענען געווען ד"ר מיאסניק, זיין טאָכטער, וועלכע איז שוין איצט אַ פראָפעסאר און די פרוי פון ד"ר מיאסניק.

כ'האָב געבראַכט צו שלעפן פון בוידעם די ביקסן. כ'האָב גלייך דערלאַנגט אַ ביקס גדל'קען, איטשקע מאנסקי א ביקס, הירשקע גראַזשעווסקין א ביקס, דעם דערמאָנטן ניאָמקע באַראַן אַ ביקס און נחום שיפּמאַנאָוויטשן אַ ביקס. מיט דעם הינטער־וועג זענען מיר ארויסגעגאנגען פון געטאָ. — — —

— — — ס'זענען שוין געשטאנען פרעסט, אָבער אָן שניי. עפעס אַ נייע הויט איז אויף מיר ארויף, זעענדיק ווי מען גייט צו, מען קלאַפּט אָן, דער פויער גייט ארויס און טוט וואס מ'הייסט אים. — — — מיר זענען געקומען צום ניעמאַן אין דער געגנט פון דאָרף זבלאַן. דער ניעמאַן איז געווען פארפרוירן בלויז טיילווייז,

אָדער ער האָט שוין באוויזן אָפּצוטייען. מיר זענען געשטאַנען און ניט געוווּסט ווי אַזוי גייט מען אַריבער אויפֿן אַנדער ברעג? אין דעם איז ליכטיק געוואָרן. פּלוצלונג האָט זיך דערהערט אַ שיסערײַ. ווי איך בין שפּעטער געווויר געוואָרן, האָבן חברה, לוסטיג פריילעך, סתם געשאָסן. אונדזערע פירער, האָבן זיך פאַרלוירן. די נייע זענען פאַרצווייפלטע געבליבן שטיין ביים ברעג. ד״ר מיאַסניק האָט פאַר פאַרצווייפלונג אָנגעהויבן ברעכן מיט די הענט: „אוי, וואָס האָט מען געוואָלט פון מיר, וואָס האָט מען מיך געבראַכט אַהער?״ כ׳ווייס ניט פון וואַנען ס׳האָבן זיך ביי מיר גענומען פאַר אים טרייסט־ווערטער.

כ׳בין אַריבערגעגאַנגען דעם ניעמאַן אויפֿן אייז ביז איבערן בויך אין דעם וואַסער. צוליב די וואַרמע טעג איז אַוועק דאָס וואַסער אויפֿן אייז. כ׳האָב זיך צוריקגעקערט און גענומען ד״ר מיאַסניקס טעכטערל און אַריבערגעטראָגן. זיך ווידער אומגעקערט און גענומען זיין פרוי אויפֿן פּלייצע, אַזוי ווי אַ קליין קינד. כ׳האָב זיך אַ דריטן מאָל אומגעקערט און גענומען דעם דאָקטאָר און איבער־געטראָגן אויפֿן צווייטן זייט.

אין אַ ווײַלע אַרום, שוין אויפֿן צווייטן זייט, האָבן זיך אָפּגעפונען די חברה, וועלכע זענען מיטגעגאַנגען מיט אונדז. אונדזערע וועגווייזער האָבן אונדז אַוועק־געפירט אין פּאַרטיזאַנישן טייל, וועלכער איז דאָרט איינגעשטאַנען. דאָס איז געווען דער אָרלאַנסקער אָטריאַד. — — —

אין די טיפעניש פון וואַלד

אויף מיר האָט געיובלט די לייב. כ׳האָב אָנגעהויבן טיילן די איבעריקע ביקסן. כ׳האָב דאָרט געטראָפן איינעם פון דער משפחה, טשעמערינסקי. כ׳האָב אים געגעבן אַ ביקס. כ׳האָב געהאַט ביי זיך זעק מיט טיילן צו געווער. אויך דאָס איז געווען אַן אויסערגעוויינלעכער „נדן״, ביים קומען אין דער פּאַרטיזאַנקע. כ׳האָב דאָרט געטראָפן פיל יידן פון דעם שטעטל זשעטל, צווישן זיי האָב איך אויך געהאַט אייניקע באַקאַנטע.

כ׳האָב דאָרט אויך געטראָפן א יינגעלע פון אונדזער שטעטל, שלמה׳לע שיפּמאַנאָוויטש ע״ה. דער שלמה׳לע איז געווען אַ בלאָנדער, באַרוועס, אָפּגעריסן און האָט אויסגעזען ווי אַ שייגעץ. אַ דאַנק דעם, איז אַט דער יידישער בחור׳ל געווען אַן אויסגעצייכנטער פאַרבינדלער איבערצוגעבן פאַרשיידענע ידיעות פון איין טייל אין אַ צווייטן. די געגנט האָט שלמה׳לע געקענט אפילו בעסער פאַר די דאָרפישע, וואָס זענען דאָרט געבוירן געוואָרן. מיט אונדז איז געקומען זיין ברודער נחום וועלכער איז לעבן געבליבן און געפינט זיך איצט אין שטשוטשין. — — —

— — — אויף די מעכאניזמען צו די מינעס האָט מען מיר, סוף פרילינג פון יאָר 1943, אָנגעהויבן האַלטן אפשר פארן גרעסטן פאכמאן אין אלע פארטיזאנישע אטריאדן ארום און ארום.

געשען איז עס אזוי.

מיר זענען ארויס אויף אן אויפגאבע אין ניט קיין גרויסער גרופע, פון אכט אָדער ניין מאן. אלע, אויסער מיר זענען געווען מאָסקווער. אויפן פּלאַץ זענען מיר אָנגעקומען אין דער פרי און מיר האָבן געדארפטווארטן ביזן אָוונט, כדי ארויסצוגיין אויף דער באַן־ליניע. מ׳איז געלעגן און זיך געלאנגווייליקט, געדרימלט, געשלאָפן, סתם געפּוסט און פאסעוועט. די מינע האָט געטראָגן איינער, וואַנקא טרובאטש.

אזוי ליגנדיק אַ גאנצען טאָג, בין איך געוואָרן נייגעריק, וואָס פאר א פלאי־פלאים שטעקן אין דעם מעכאניזם פון דער מינע, וועלכע האָט געהייסן „פּראָטיוואָ־פּאָיעזדנאַיא מינא״ (א קעגן־באַן מינע). די מינע איז בעשטאנען פון א קעסטעלע וועלכע עס האָט געהאַלטן וואנקא טרובאטש. דער אויפרייס־מאַטעריאַל, וואס מען האָט ארויסגענומען פון מיינע באָמבעס האָט זיך געפונען אין אַ זאק. וואנקא איז געשלאָפן. כ׳האָב ארויסגענומען די קעסטעלע און האָב זי אנגעהויבן באטראכ־טן. כ׳האָב געקוקט און געקוקט. דער טאָג איז געווען גרויס. אַ ביסל פארשטיי איך זיך אויף מעכאנישע זאכן, און מיר איז מיט אַ מאָל איינגעפאלן, אז די פאראייניקונג (די מינע איז געווען אן עלעקטרישע), איז דאָרט ניט קיין ריכטיקע און אז דער פארטיזאנער וואָס וועט איר אוועקלייגן אויף די רעלסן, וועט זיך אליין אויפרייסן.

כ׳בין געוואָרן אויף אזוי פיל זיכער אין דעם, אז כ׳האָב געוומען וועקן טרובאטשן:

„וואנקא, זע, עס איז א טעות.״

ער האָט אָנגעשטעלט אויף מיר אַ פאר פארשלאָפענע אויגן: „וואס האָסטו אָנגערירט? מען וועט דיר דערפאר שיסן ווי אַ הונט. לאז עס אָפּ.״

איך אָבער האָב געטענה׳ט דאס מייניקע: „עס איז אַ טעות, מיר וועלן בלויז זיך אליין אויפרייסן.״

וואנקע טרובאטש רעדט צו מיר מיט די אויגן, מיט די הענט, שושקעט מיר: „ברוך, באָריס, גאט באהיט, ריר ניט אָן, וייסט גאָרניט וואס פאר אַ געפאר דאָ שטעקט.״

אין דעם האָט דאנאוויטש דערהערט, אז דאָ קומט עפּעס פאָר.

ער האָט זיך אָנגעהויבן דערגרונטעווען וואס און ווען.

דערציילט אים טרובאטש, אז ברוך דרייט עפּעס אַ קאָפּ מיט דער מינע. דאנאוויטש האָט ארויסגענומען דעם רעוואָלווער, חשק דערצו האָט ער דאָך שוין

פון לאַנג געהאט: „כ׳שיס דיך באלד ווי אַ הונט! מיט וואס פאר א רעכט רירסטו זיך גאר צו צודעם. דאס איז דיין עסק? דו האָסט געזען אזא מינע אין דיין לעבן? אין חלום האָסטו דאס ווען ניט איז געזען?״

איך האָב זיך געהאַלטן ביי דאָס מיינונג. צום סוף האָב איך זיי ארייגעפירט אין אַ ספק. אַז מ׳האָט דערלעבט די נאַכט, איז אַנשטאָט צו גיין צו דער באַן איז מען אוועק צוריק אין אטריאד אריין. שטענדיק, ווען מיר פלעגן דורכפירן אן אויפרייס, פלעגט מען אין אטריאד וועגן דעם געוויר ווערן נאָך פאר אונדזער אנקומען און מען פלעגט אונדז ביים אנקומען ארויסגיין באגעגענען. דאָ איז געווען שטיל, רואיק, מ׳האָט אונדז ניט באגעגנט.

דאנאוויטש איז אריין צום קאָמאנדיר, צו קאוואלאָוון, און אין אַ ווייל ארום האָב איך דערהערט:

„באָריס, קום ארײַן.״

קאוואלאוו האָט אָנגעטאן די ברילן, געעפנט די מינע און זאָגט צו מיר:

„נו, ברוך, קום אהער. פון ווען אָן ביסטו געוואָרן אזא פאַרשטייער, אזא ווייסער? וואס פאר אַ טעות זעסטו דאָ?״

נעם איך אים אויפווייזן — ניטאָ די פאראייניקונג פון דאנען אהער און פון דאָרטן אַהין. אין דער רגע, ווען מ׳וועט ארײַנשטעלן דעם דעטאָנאַטאָר, וועט פאָרקומען דער אויפרייס און וועט אומברענגען דעם פאַרטיזאַן, וואס וועט זיך פארנעמען מיטן שטעלן די מינע.

„ביסט גערעכט,״ האָט מיר קאוואלאוו געזאָגט, אַ פאַטש טוענדיק מיר איבערן פלייצע, „אויב דו ביסט שוין אזא חברה׳מאן, ביסטו פון היינט אָן פאראנטוואָרטלעך פארן גאנצן ענין מינעס.

כ׳האָב זיך נאָך דעם באמת דערפילט ווי אַ פיש אין וואסער אין אלץ וואָס האָט אנבעלאנגט צום מינירן.

אַ מינע האַרט פאַרן אָנקומען פון עשאַלאָן

— — — דאס מינירן איז וואס א טאָג געוואָרן אלץ מער און מער קאָמפּלי־צירט. די דייטשן און זייערע מיטהעלפער פלעגן האַרט ביי די רעלסן אנוואַרפן שטיינדעלעך און געמאכט אויך אַנדערע סימנים. שפעטער אויב זיי האָבן באַמערקט, אז די שטיינדעלעך זענען ניט אויפן ריכטיקן אָרט, האָבן זיי שוין פארשטאַנען אז עפעס איז דאָ ניט גלאטיק. זיי פלעגן נאכקוקן אויב עס זעט זיך ניט ארום דער ליניע קיין פריש אויסגעגראָבן גריבל. אויך מיר האָבן זיך אָבער ספּעציאַלי־זירט ביים מינירן. דעמאָלט בין איך שוין געווען דער פאראנטוואָרטלעכער פארן

מינירן, דער ערשטער נומער. די סיסטעם איז געווען אזא — איינער איז געגאנגען מיט אַ פלאַשטש־פּאַלאַטקע (ברעזענט) און פלעגט עס איבערוואַרפן איבער די רעלסן, אויפן אָרט ווו מ׳האָט געדארפט אונטערלייגן די מינע.

ביים אונטערלייגן די מינע אונטער די רעלסן, האָב איך זיך אויסגעלערנט אזוי קונציק אוועקצושאַרן די פריש־אויסגעגראָבענע ערד, אז ווען מיר קומט פאר, וואלט איך אליין שפּעטער אויך ניט געוווּסט ווו איך האָב געשטעלט די מינע. די דייטשן פלעגן אויך אויסהאַקן דעם גאנצן ראנד פון וואַלד וואָס איז צוגעגאנגען נאָענט צו דער באַן־ליניע, און איבערלאָזן אויפן פּלאַץ די קלעצער. שפּעטער האָבן זיי אָנגעהויבן אויסהאַקן דעם וואלד און פלעגן אָפּפירן פון דאָרט די קלעצער. ס׳איז געוואָרן שווער ארויסצוגיין אויף דער באַן־ליניע מיט אַ גאנצער גרופּע. מיר האָבן אָנגעהויבן ארויסשיקן פאָרויס אַ ראַזוויעדטשיק (אויסשפּירער). זאָל ער געוווירר ווערן, וואָס עס טוט זיך אויף דער באַן־ליניע. ער פלעגט זיך אוועק־שטעלן, וואָס נענטער צו דער ליניע, 100 מעטער און נאָך נענטער און צוהערן זיך און ארומקוקן זיך וואס דאָרט קומט פאָר. יעדער מענטש קוקט אָבער אויף אלץ מיט זיינע אויגן, גאָר אינדיווידועל. דער באריכט וועלכן מיר פלעגן יעדעס מאָל קריגן וועגן מצב אויף דער באַן־ליניע, איז דעריבער געווען אַ סוביעקטיווער, אָפּהענגיק פון דעם כאראקטער פון מענטש, וואָס איז ארויס אויף דער ליניע.

ויהי היום, איין מאל ליג איך מיר אזוי אויפן אָנשיט און גראָב, כ׳האָב געהאט דערצו אַ ספּעציעלן רידעלע, כ׳האָב שוין צוגעגרייט דעם פּאקעט און אים געוואָלט פארבאהאַלטן, מיט אַ מאָל, איך הער מען זאָגט: „ניעמצי אידוט״. איינער וועלכער איז געשטאַנען און געהיט פון רעכטן פליגל, דימקע, האָט מען אים גערופן, — הערענדיק ווי אזוי די טעלעפאָן־סלופּעס זשומען זייער אומאויפהערלעכן ניגון האָט ער געמיינט, אז דאס ריידן זיך איבער די דייטשן. דימקע האָט עס איבערגעגעבן אַ צווייטן, דער צווייטער נאָך איינעם און אזוי איז עס צוגעגאנגען צום דעסאנטלער, וועלכער האָט געהאַט אריבערגעדעקט די מינע מיט דער פלאַשטש־פּאַלאַטקע. ער האָט א נעם געטאָן די פלאשטש־פּאלאטקע פארן ברעג, אויסגעקערט די זאמד און מען האָט זיך גענומען אָפּטראָגן. דערביי האָט ער אויך צוגענומען דעם רידעלע. איך בין פארבליבן מיט הוילע הענט און מיט די נעגל האָב איך צוריק ארויסגע־גראָבן די מינע. כ׳האָב נאָר באוויזן אָפּצוגיין איניקע צענדליק טריט, איך זע ס׳גייט אָן אַ צוג. פון פארדרוס האָט מיר פארקלעמט דאָס האַרץ ביז טרערן.

געקומען צוריק האָט דער קאָמאַנדיר, ווי געוויינליך, מיר געהייסן דערציילן, ווי אזוי, וואס און ווען? כ׳האָב דערציילט, ווי דאס איז געווען, און אז דימקע. וועלכער האָט זיך געהאַלטן פאר אַ יחסן, ווייל ער איז געווען פון די סאָוויעטישע

גבויטן, האָט דער ערשטער אַ זאָג געטאָן, דייטשן גייען, און זיך גענומען אָפּטראָגן. דימקע איז דערפון געוואָרן זייער אויפגערעגט, ער האָט גענומען שיכורן און האָט פאר אלעמען גערעדט, אז זיין לעבן איז איצט גאָרניט ווערט נאָך אזא שאַנדע. ברוך, דער זאפאדניק, דער ייד, זאָל אויף אים אזוי זאגן. „מיין לעבן איז גארניט ווערט" — פלעגט פאַרענדיקן דימקע — „כ'וועל שיסן ברוכ'ן און וועל זיך אליין דערשיסן". עס האָבן זיך שוין איינגעפונען גוטע ברידערלעך, וועלכע זענען מיר געקומען אונטערטראָגן: „ברוך, פאָלג מיר, טראָג זיך אָפּ. ברוך, קיין גוטס וועט פון דעם ניט ארויסקומען". כ'האָב דאן געשפּילט עפּעס אַ מאָדנעם קאָרט. כ'האָב זיך ניט איבערגעשראָקן, אָבער דער פאַרדרוס צוליבן באַן, וועלכן עס איז ניט געלונגען אויפצורייסן, האָט מיך ניט אָפּגעלאָזט שיינע עטלעכע טעג.

קורץ נאָך דעם רופט מיך גארעליק און זאָגט צו מיר: „ברוך, דו ווילסט גיין אויף אַ זאדאניע?" ענטפער איך, אז איך וויל, אָבער בלויז מיט איין באדינג.

„וואס זיינען דיינע תנאים?"

„כ'וויל קיין סך מענטשן ניט. כ'קען אליין אויספירן די אויפגאבע פון אַראָפּ־לאזן אַ באַן. וואס קנאַפּער עולם, אלץ גרעסער די שמחה. זאלבעצווייט איז גענוג און איבער גענוג.

גארעליק האָט מיר צום סוף פונדעסטוועגן געגעבן נאָך דריי מענטשן. מיר האָבן ארויסגעמארשירט זאלבעפערט: איך, וואנקע טרובאטש, דער דערמאָנטער דימקע, וועלכער האָט געטענהט, אז ער וועט מיר שיסן און מישקע דזיערבוק, דער זעלבער מישקע דזיערבוק, וואס האָט מיר געהאָלפן געפינען די אַוויאַציע־באָמבעס. כ'האָב די גרופּע געבראַכט צו אַ פולסטאַנעק 4—5 קילאָמעטער פון זשעלודאק, אויפן וועג זשעלודאק־שטשוטשין. בעת מיר זענען אנגעקומען, איז שוין צוגעפאלן דער אָוונט. מיין פּראקטיק האָט מיר דעמאָלט שוין געהאָט געוויזן, אז די בעסטע צייט אויף אַ שטיקל ארבעט איז געוועזן פארנאכט.

כ'האָב מיינע באגלייטער געלאָזן שטיין מסתמא אַ 100 מעטער פון דער באַן־ליניע. מיינע דאָזאָרן (די וואָס אָבסערווירן דעם ארום) זענען געווען מישקע און דימקע. וואנקע טרובאטש האָב איך איבערגעלאָזט אָבסערווירן דירעקט די ליניע, וועלכע איז געגאנגען הויך אויפן אנשיט. כ'האָב זיך גענומען גראבן אונטער די רעלסן. אין סאַמע מיטן גראָבן טוט מיר אַ זאָג וואנקע טרובאַטש: „ברוך, פּאַיעזד אידיאָט" אזוי ווי מען זעט עס אין קינאָ, האָב איך דערזען ווי דער באַן גייט אָן אויף מיר און ער נעמט ווערן גרעסער און גרעסער. ער איז אנגעקומען פון דער לינקער זייט, פון דער ריכטונג פון מאסטי. דאָס האָט באדייט, אַז ער גייט פון מערב אויף מזרח, צום פראָנט.

כ'האָב וואנקען אַ ווייז געטון מיטן פינגער, ער זאָל פארבלייבן שטיין שטיל, רואיק, זיך ניט באַוועגן. צו דזיערבוקן האָב איך אַ זאָג געטאָן: „שטיי און קוק

אין געהאקטע ווונדן״. כ׳האָב זיך אַראָפּגעלאָזט אויף די קני, אונטערגעלייגט די מינע, אזוי ווי עס געהער צו זיין... און די באַן קומט צו אלץ נענטער און נענטער. כ׳האָב אראָפּגעשאַרט די גאנצע זאמד, געגעבן אַ צייכן מיטן פינגער מיינע באגלייטער, זיי זאָלן זיך אָפּטראָגן. כ׳האָב זיך קוים באוויזן אראָפּצוקייקלען פון דעם אָנשיט און צוצולויפן צו די ערשטע ביימער ביים ראַנד פון וואלד, ווי עס האָט דערלאַנגט אַ דונער און אַ קראַך... כ׳האָב באשיינפערלעך געזען ווי די פלאַט־פאָרמעס מיט טאַנקען האָבן געקנאַקט איינע אין די אנדערע און זיך אויפגעשטעלט דיבאָם.

פון די וואגאָנעס, אין וועלכע ס׳האָט זיך געפונען די וואַך פון עשאַלאָן, האָט זיך אָנגעהויבן אַ שיסעריי אין דער ריכטונג פון וואַלד. אז מיר זענען אָפּגעלאָפן שיינע הונדערט מעטער און די שיסעריי האָט אונדז נאָך אַלץ פאַרפאָלגט, איז דימקע ארויפגעפאלן אויף מיר און אָנגעהויבן מיך קושן און האַלדזן. ער, וועלכער האָט מיר דא ניט לאנג געדראָט צו שיסן, האָט מיר אויסגעקושט אלע גלידער. די פרייד און די שמחה איז געווען גרויס. — — —

מיין טאָג־טעגלעכע פרנסה

אראָפּלאָזן דעם שונא׳ס באנען איז געוואָרן מיין טאג־טעגלעכע פרנסה.

מיר איז אויסגעקומען זייענדיק אין דער פארטיזאַנקע, אריבערצוגיין פון בריגאדע צו בריגאדע. איינע פון מיינע שענסטע תקופות אין פארטיזאנקע איז געווען אין ליפעטשאַנסקער פושטשע. דאָרט האָב איך געהאָט פארטיזאַנישע פארבינדלער צווישן דער פוילישער באפעלקערונג. זיי האָבן מיר געגומען פירן צו דער באַן. אַ מאָדנע זאַך, דאָס איז געווען אין מיטן זומער 1943 און די באַן־ליניע איז געווען גאר שוואַך באוואכט. דעמאלט איז מיר געלונגען אראָפּצולאָזן, איך געדענק ניט געגוי, דריי אָדער פיר באַנען. בעת מיין לעצטער דיווערסיע אויף דער ליניע ווארשע־לידע, איז די ליניע געווען פאראליזירט כמעט דריי מעת־לעת. 62 שעה איז אויף דער באַן־ליניע גאָרניט געפאָרן. שוין שפעטער האָב איך זיך דערוווסט, אז דאָס איז געווען אין פעריאָד פון דער גרויסער דייטשישער אָפענסיווע אויפן פראָנט ביעלגאָראָד־קורסק און די באַנען, וואָס זיינען געגאנגען דורך אונדזער געגנט, האָבן געאיילט צום דערמאָנטען פראָנט.

אין מיין פרייער צייט פלעג איך זיך פארנעמען מיט פארשיידענע ארבעטן. גאָר אָפט פלעג איך רעמאָנטירן געווער. דאס האָט מיר דערמעגלעכט צו העלפן אַ סך יידישע חברה, וואָס זיינען אָנגעקומען אין די וועלדער אָן געווער אין די

הענט. אין אטריאד „איסקרע״ האָב איך געטראָפן א סאך בעקאנטע חברה פון לידע.

אין ביעלסקער אָטריאד האָב איך דאָן געטראָפן אויך משה בייראך, וועלכער איז געווען ביי אונדז אין שטעטעלע פון 39־סטן יאָר, נאָכן אויסברעכן פון דעם פויליש־דייטשישן קריג. משה בייראך האָט דאָן געהאָט בלויז טיילן פון אַ ביקס מיט זיך, און איך האָב אים דערגענצט און צוגעפּאַסט די טיילן, וואָס האָט אים געפעלט.

מיר איז שווער אויסצורעכנען אלע פארטיזאנישע אַקציעס פון גיין צו דער באַן, ווי אויך קאַמפן, אין וועלכע איך האָב אָנטייל גענומען. אָבער שוין אין סוף 1943 האָבן זיך אין דער גאנצער געגנט ארום און ארום, און דער עיקר אין ראַיאָן פון זשעלודאק, ווו אלע האָבן מיר געקענט, פארשפרייט קלאנגען און מעשיות אָן א שיעור וועגן מיינע מעשים. דער עיקר האָבן אָט אזעלכע מעשיות פונאנדערגע־בלאָזן די מיעשטשאנעס פון שטעטל און פון ארום שטעטל, וועלכע האָבן אלע, אין אזא אָדער אנדער אופן, אנטייל גענומען אין קריוודען די שטעטלשע יידן. — — —

עפּילאָג

ביים אָנהויב פון קריג בין איך געווען אַ ביסל ווייטלעך פון יידישע נאַציאָנאַלע אידעען, פון ארץ־ישראל און פון ציוניזם. כ׳בין אָבער געווען אַ ייד מיט אלע מיינע גלידער, מיט לייב־און־לעבן, אויף מיין יידישן וועזן האָט געלייגט דעם שטעמפל אויך ווילנע, ווו כ׳האָב זיך געלערנט פון יאָר 1923 ביזן יאָר 1926. איך האָב מיין כאראקטער, מיין יידישן כאראקטער, פאָרמירט אין דער ווילנער פאך־שול „אָרט״, וועלכע כ׳האָב פארענדיקט אין יאָר 1926. ווילנע מיט איר ספּעציעלער מענטאַליטעט, מיט איר פאָלקס־חן האָט אין מיר אזוי ווי אריינגעגאָסן מענטשלעכ־קייט, שעפערישקייט, אינציאטיוו, מוט און ווילן. ווילנע האָט מיך דערצויגן. מיין ווייטערדיקע, מ׳קען זאָגן, ציוניסטישע דערציאונג, האָב איך באקומען טאקע אין וואַלד. אין געטאָ און אין וואַלד האָב איך זיך אויסגעקריסטאַליזירט אין נאַציאָנאַלן זין. דאָרט האָב איך אויך באשטימט אז, אָדער איך וועל זיין מיט יידן, כדי צוזאמען צו שאפן עפּעס, אָדער כ׳וועל אינגאנצן ניט זיין. אין פארטיזאנישן אטריאַד איז אויסגעקומען אָפּצוגעבן אַ פארטיזאנער־שבועה, אין וועלכער מ׳האָט געדארפט זאָגן: — „איך, אַ זון פון ווייסרוסישן פאָלק, שווער נקמה צו נעמען...״ און אַזוי ווייטער.

כ׳בין מסכים געווען מיטן גאנצן טעקסט פון דער הויך־מענטשלעכער שבועה. דאָרט זיינען דאָך געווען ווערטער וועגן נקמה פאר אומגעבראַכטע פרוי און קינדער, פאר מיין פארברענטער שטאָט, פאר אומגעבראכטע עלטערן און דאס

גלייכן. אלץ איז געווען ריכטיק און נאָך אַ מאָל ריכטיק און ריכטיק. איך אָבער בין דאָך ניט געווען קיין זון פון ווייסרוסישן פאָלק.

נאָך אין סוף 1943 האָט מען מיר צוגעשטעלט צו דער העכסטער פּאַרטיזאַני־שער און מיליטערישער באַלוינונג „העלד פון ראַטנפאַרבאַנד״. צוליב דעם וואָס כ׳בין פרי אוועק פון יענע ערטער, כדי צו פאָרן קיין ארץ־ישראל, האָב איך די באַלוינונג ניט באַוויזן צו קריגן.

כ׳האָב אָבער אַ פּאַרטיזאַנישן דאָקומענט, אין וועלכן עס ווערט גערעדט וועגן דער באַלוינונג און אין וועלכן ס׳זענען אויסגערעכנט אַלע מיינע אויפטוען.

פסיה בירך (לויט)

מבין צפרניהם הדורסות

ביתנו

בבואי לספר מעט־מזער ממה שעבר עלי ועל ביתנו בימי השואה, הרי לא על ביתנו בלבד אספר, אלא גם על בתי זולתנו. שכן רבים היו הבתים בעיירות גם בימים שלפני השואה, אשר צביון אחד להם, ובימי השואה, גם משפט אחד — משפט החמס ואין־המפלט, מבין צפרניהם הדורסות.

מוזר הדבר, אולם פעמים בשמעי מאחד העדים סיפור מן הימים ההם, או בקראי דברי עדות מן הכתוב, מתמלאת אני דריכות גדולה, כאילו אגדת־אימים כתובה שומעת אני, ובאותו רגע אשכח לחלוטין, כי המדובר הוא במסות־חיים, אותן חזיתי גם אני, מסות שהיו אולי קשות ומרות יותר מאלו שמסופרות לפני. אולם את המסופר והכתוב מקבלת אני תמיד, כאילו נתגלו, זה עתה לראשונה — הדבר רק מוכיח, כי כל אשר עבר עלינו בעתות השואה הוא כל־כך איום ואינו מתקבל על הדעת, עד שפעמים קשה לנו להשלים, כי אכן מציאות היו בזמן מן הזמנים. ואנו מופתעים לשמעם, כמו דברים, פרי רוחו של סופר, מתאר זוָעות, שהם מחוץ לגדר המציאות.

ביתנו, כבתים רבים בעיירות היה בית ציוני. אבא, יהודי ירא־שמים היה אך ידע למצוא מזיגה נאה בין הדת והציונות המתקדמת. שומר מצוות ולומד תורה, ובד־בבד גם מקפיד על חובותיו לתקומת העם, שנטלן על עצמו מרצון ומאהבה — שקל, קרן־הקיימת וקרן־היסוד וכו׳.

היתה לנו חנות לבדים ולבגדים, שאבא ואמא החזיקו בה. העבודה בחנות היתה מרובה, אך זוכרת אני כי לפנות ערב היה אבא משאיר את הכול וממהר לבית־הכנסת כדי ללמוד דף גמרא או פרק משניות עם הרב ועם בעלי־בתים אחרים. בערבים היה עובד בהתנדבות ובאורח חלקי בבנק היהודי כקופאי. הבנק היה בהנהלתו של שמואל לוין ז״ל, הדגול והנערץ על כל אנשי העיירה. לאחר־מכן כשהבנק גדל והתרחב וזקוקים היו לקופאי, במשרה שלמה, נכנסתי אני לתפקיד זה. שנים מספר הורה אבא לימודי דת את ילדי היהודים שבבית־הספר הפולני הממלכתי.

אני עצמי פעילה הייתי ב„החלוץ הצעיר״, ושתים מאחיותי הבכירות, יפה ורבקה, כבר עלו לארץ־ישראל. הקשר עם ארץ־ישראל היה, איפוא, גם קשר משפחתי, והבית בית־ועד לחלוצים ולשליחים ולפעולה ציונית ענפה. אחותי השלישית, ברוריה, שגם היא גדולה היתה ממני בשנים, יצאה עם פרוץ המלחמה בדרכי־נוֹד,

אל ריכוזי החלוצים בווילנה, כדי למצוא דרך לעליה. גם אני גופי ניסיתי ללכת בדרך זו, אולם השעה לא שיחקה לי וחזרתי לז׳לודוק.

בימי המצוקה והיאוש, יכולנו לשמוע מדי פעם מפי אמא ואבא באָמרם דברים שיש בהם גם הד של נחמה פורתא:

„על עצמנו לא צר לנו, אנחנו הרי את מרבית חיינו כבר עברנו, צר רק על הילדים, שנגזר עליהם דין כזה, אולם אסור לנו להתאונן: גורלנו טוב בכל־זאת משל אחרים — אנחנו הן זכינו ושתי בנותינו הגיעו אל החוף הנכסף — לארץ־ישראל; הרי רוב המשפחות בעיירה, גם שֵם וגם זכר לא יישאר להן״.

גורלה של ברוריה, שגם היא הגיעה בינתים לארץ־ישראל, לא היה ידוע לנו בימים ההם. גם על גורלו של אחינו, זיידל׳ה, אשר ברח לרוסיה עם פלישת הגרמנים, לא ידענו דבר. רק לאחר השחרור נודע לנו שהגיע בנדודיו לטשקנט. נער היה עדיין וסֵבל רב ידע — רעב ומחלות. הוא גויס לאחר־מכן לצבא־האדום ונשלח לחזית. בשנת 1944, כשיצאנו מן היערות קיבלתי ממנו כמה מכתבים, מכתבים מלאי יגון על כל אשר באָנוּ, אך יחד עם זאת היתה בהם גם גאוָה כי הנה ניתנה לו הזכות לנקום במשמידי עמנו. ליום הנצחון לא זכה זיידל׳ה להגיע. הוא נפל בקרב על קניגסברג, שלושה שבועות לפני גמר המלחמה ותהיינה שורות אלו נר לזכרו.

עם רצח העשרים־ושנים

ארוכים עד מאד הדברים ויקצר המצע מלספר על כל ההתרחשויות בעיירה. אתחיל, איפוא, מן ההלם אשר ירד עלינו עם הירצחם של ה־22.

באחד הימים הגיעה לז׳לודוק קבוצה של גרמנים שהשתכנה באחוזה שעל־יד העיירה. גרמנים אלה באו, בעצם, כדי לנוח באחוזה. כביכול, לשם קייט באו, ותו לא, והם ראו, כנראה, במעשי רצח והתעללות חלק ממנוחתם ומשעשועיהם. הם פנו, איפוא, ליודנראט בפקודה, כי ישלחו לאחוזה 40—50 איש למלא עבודות שונות... הפקודה נתמלאה, כמובן, והיוצאים לעבודה עמדו בנסיונות מרים יום־יום...

באחד הימים פשטה שמועה בגיטו, כי גרמנים אלה שבאחוזה מתכוונים לדרוש גם בחורות לעבודה. הבהלה בין היהודים גדלה מאד. הנערות החלו להסתתר; רבות מאתנו הסוו את עצמן כנשים זקנות ומכוערות, קושרות היינו את המטפחות לראשינו כמו סבתות; מלכלכות היינו את הידים והפנים וכך נהגנו לצאת לעבודה בשדות — לאיסוף תפוחי־האדמה. טורחות היינו להסתיר את עצמנו בין השיחים, שלא ניראה יותר מדי ולא נזדקר לעינים. כך נהגנו כמה וכמה ימים — עד שהופיעו בבוקר אחד אנשי גיסטאפו אלה, נכנסו לגנים שמאחורי הבתים, מקום עבודתן של הנערות והם הכריזו, כי צריכים הם חמש בחורות צעירות ונקיות; פחד גדול נפל על כולנו.

כל אחת השתדלה אמנם להיסתר ככל האפשר, אולם הם עברו בין השורות והסתכלו בכל אחת מאתנו. ואף שנעוות־מראה היינו בחרו בכל זאת חמש בחורות. בין חמש אלו היתה גם גניה וויינשטיין ואני. לא ידענו מה כונתם ופחד גדול אחז אותנו.

הם ציוו עלינו ללכת אחריהם וכך הביאו אותנו אל האחוזה ופיקדו עלינו להמתין כאן ניתן לנו לראות, כיצד מתעללים הם בעובדים מקרב היהודים, אשר גויסו לעבוד כביכול באחוזה. מראות זועה שאין לתארם נתגלו לעינינו, לראות יכולנו הכול, אולם לדבר עם הגברים אסור היה לנו.

הם הביאו אותנו למטבח והושיבונו לקלף תפוחי־אדמה ואנחנו בראותנו, כי זו תכליתם, נשמנו בינתים לרוחה. לכל אחת מאתנו ניתן רשיון לצאת מן הגיטו וכל בוקר היינו באות אל האחוזה לעבודתנו. היחס שלהם אלינו היה אדיב. זוכרת אני, כי היה בהם אחד, שאפילו טרח כי נאכל לשבעה. מתייצב היה ומשגיח שלא ניתפס בזמן האוכל ואגב כך היה מדובב: „פרעסט, פרעסט!" כלומר, זיללו, זיללו!

כל זה נתרחש בחודש הראשון לבוא הגרמנים. אנחנו כבר „קושטנו" בטלאי הצהוב אך היו מקרים שחיילים, מאלה שהלכו לחזית, היו עוברים על פנינו ואומרים:

„למה לכם הסמרטוט הזה, תזרקו אותו!"

מה היתה כונתם באמירה זו לא ידענו. אולם קלי־אמונה שבינינו מצאו בכך אסמכתא ונחמה, כי הנה ישנם אפילו גרמנים המתייחסים בזלזול לטלאי והיו מבינינו ואף אני בהם שהתחלנו גם אנו לזלזל...

יום־יום משכימה הייתי לצאת לעבודת המטבח שבאחוזה, לפי הרשיון המיוחד שניתן לי ויום־יום הוסיפו הגרמנים לקחת בחורים לעבודת־ההתעללות שבאחוזה. באחד הבקרים, כשיצאו הגרמנים לבדוק את העובדים, מצאו הם עשרים־ושנים מביניהם שלא הקפידו על הטלאי הצהוב. את כל אלה הם ערכו בקבוצה וציוו עליהם לעבור על־פני האחוזה בתהלוכה מיוחדת. לא ידענו מה פירושה של תהלוכה זו, שגם תזמורת־חיילים נתלוותה אליה. הם עברו ליד המטבח, בו עבדנו, והדבר התמיה אותנו במקצת, אולם רגילים היינו בימים ההם לדברים תמוהים ולא חשדנו, איפוא, כי זאת עתידה להיות תהלוכת־מוות. המשכנו על־כן לעבוד כרגיל.

מקץ שעה קלה שמענו מטחי יריות, שהגיעונו מקרוב וחרדה גדולה אחזה אותנו. הלב ניבא רעות וידינו כמו שותקו. עודנו עומדות ותמהות נפתחה פתאום הדלת ולמטבח נכנס אחד הקצינים. תחילה הסתכל מסביב ואחר־כך פנה אלי וקרא:

„איה הטלאי שלך?"

לכל שאר הבחורות היה טלאי על הבגד ואילו אני הגעתי לעבודה בלי טלאי. היתה בי איזו גישה של חוסר־זהירות ואבא היה תמיד מזהירני:

„אל תהי גיבורה מדי ואל תסמכי על נסים".

אולם אני, בזמן הראשון, מתביישת הייתי משום־מה לענוד את הטלאי ולא פעם נהגתי זלזול בענין זה.

„שכחתי לענוד אותו היום" עניתי לקצין.

„בואי אתי!" אמר.

משיצאתי ראיתי, כי בחוץ עומדים עוד חמישה חיילים. הקצין הלך בראש, אני אחריו והחיילים היו כמלווינו. לא ידעתי לאן הם מובילים אותי. לאחר שעברנו כברת דרך נתגלה לפני המראה. — בור גדול ובתוכו וגם לידו אנשים הרוגים. הייתי מבולבלת ונדהמת. עתה כבר ידעתי אל נכון כי אלה הם הבחורים שלנו, ובטוחה הייתי כי גם קצי קרוב. משהגענו מרחק־מה מן הבור נעצר פתאום הקצין, הסתכל בי כאדם שחוכך בדעתו, כיצד לפעול ופתאום עשה תנועת יד, כפוסק את פסק־דינו — ומיד החל לצעוק:

„רוצי מכאן, שלא אראה אותך. הסתלקי מהר!"

התחלתי לרוץ אל עבר המטבח ובעת מרוצתי סבורה הייתי, כי עוד מעט, והב יורים אחרי והורגים אותי אגב ריצה. פחדתי להביט אחורה. אף־על־פי־כן הפניתי פעם אחת את ראשי וראיתי אותם נהנים וצוחקים מריצתי.

באתי אל המטבח. כמתעלפת הגעתי והבחורות בראותן אותי החוירו עד מאוד והבינו את אשר קרה.

הן לא ידעו מה שעבר עלי ברגעים אלה, ממראה־פני החוורים והמבוהלים הסיקו, כי רק ידיעת הרצח היא אשר גרמה לכך. סיפרתי להן מה שראיתי בבור ומה שעבר עלי גופי וכולנו ישבנו רוטטות מאימה.

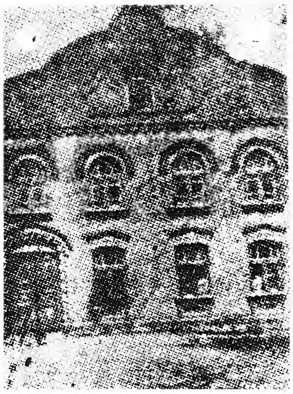
באחד הימים באה אלינו אחותו של הבירגרמייסטר, שהיו בינינו קשרים כלשהם, וסיפרה כי אצל אחיה, ראש־העיר, נערכה באותו ערב לאחר רצח ה־22 קבלת פנים לאנשי הגיסטאפו שבאחווה, ובעת הנשפיה, כשאחד הקצינים היה מבושם, סיפר הוא בפני הנאספים, כי החליט באותו יום להרוג יהודיה אחת, אולם ברגע האחרון התחרט משום־מה, וכי חבל לו מאד שהתחרט...

הורף של פורענויות

קבוצה זאת של גרמנים ישבה באחווה כל הקיץ כמעט, עד שיצאו לחזית. לאחווה באו לגור שלושה גרמנים שתפקידם היה תפקיד אזרחי — הם השגיחו שהאיכרים ישלמו את המיסים שלהם — מסי התבואה והבקר בשביל החזית. הם פנו באותו זמן אל היודנראט וביקשו שתי בחורות שיעזרו להם במשק הבית. לעבודה זאת שלחו אותי ואת הניה שיפמאנוביץ. גם עתה קיבלנו רשיון מיוחד וכל החורף יוצאות היינו יום־יום לאחווה ועוסקות במשק בית בעיקר; בערב היינו חוזרות הביתה. גרמנים אלה לא הציקו לנו. מדיחות היינו את הכלים, מבשלות, שוטפות את הרצפות והיחס שלהם אלינו היה טוב. באותו זמן היה המצב בגיטו קשה מאד

פסיה בירך (לויט)

בית-הכנסת החדש

לאחר הדליקה שנפלה עם כניסת הגרמנים

וראינו את עצמנו כ„מסודרות" במובן ידוע. הדברים הגיעו עד כדי כך שביקשתי למצוא קשרי „פרוטקציה", ובלבד לסדר במקום זה גם את אחותי הקטנה, את שרה'לה. ואָמנם הצלחתי בכך והיא עבדה אתי כל החורף. אחותי הגדולה, רחל, עסקה באותו זמן במלאכת התפירה בשביל הכפריים. מובן שהדבר נעשה בחשאי — והכפריים היו משלמים לנו בשווה־כסף, כגון תפוחי־אדמה, קמח וכו'.

אולם לא רק זה היה מקור פרנסתנו, פעמים הייתי מביאה גם אני מתוך האחוזה בגניבה, כמובן, דברי מזון כלשהם — חמאה, בקבוק חלב, גבינה וגם תפוחי־אדמה. — דברים שהייתי שמה בכלי ומבריחה לגיטו.

מפעם לפעם היו באים לארמון שבאחוזה חיילים גרמנים עוברי־אורח. הללו לא ידעו, כי יהודיות אנחנו. את הטלאי נשאנו רק על הבגדים העליונים. מקשיבות היינו לשיחותיהם ולא פעם שומעות היינו כיצד מתפארים הם במעשי־רצח ביהו־דים — ביהודי ז'לודוק והסביבה. לא פעם היו מספרים, כי הנה רק עתה באו לכאן לרחוץ את ידיהם, לאחר שרצחו כך וכך יהודים. באורח זה עבר עלינו כל החורף.

הדיור בתוך הגיטו היה בצפיפות רבה. ביתנו, כרוב בתי העיירה, נשרף בדליקה שנפלה ואנו התגוררנו עתה בבית שהיה אמנם מרווח ובן חמישה חדרים, אולם בבית זה התגוררו עתה כ־30 איש. בכל חדר משפחה אחת. משפחתנו שמנתה 5 נפשות ישבה בחדר אחד: אבא ואמא, אחותי רחל, שרה'לה ואני. בחדר אחר התגוררה משפחת בורובסקי. חדר אחד תפסה משפחה מאורלובה. שניאור דער פארבער (הצבע) ומשפחתו תפסו את החדר הרביעי, כמו־כן נמצאו באותו בית גרשון שיפמאנוביץ, בירך פורצקי, גרשון פריינד, פליט מן העיר פאביאניץ, ופליטה אחת, לאה רוזנמנובה.

אימת הכליון, אשר דיכאה את האנשים עשתה אותם בדרך כלל ותרנים על שלהם; נכונים היו להסתפק במועט ואף לעזור לזולת. שכן מה ערך להן, לזוטות אלו, לעומת הסכנות האורבות לנו? אך היו גם מקרים רבים, בהם ניטשו מריבות על לא־כלום — דבר שהיה פרי העצבנות ועירעורו של שיווי־המשקל הנפשי.

בביתנו, למשל, הנהגנו תור צודק בכל הנוגע למעשי הבישול — בעיקר תפוחי־האדמה. בכל הבית היה רק תנור אחד וחצובה אחת. כל אשה השתדלה להשכים קום, כדי לערוך את העצים על הכירים וללבות בהם שלהבת. הטרדות היום־יומיות הקלות, השכיחו לרגע קט את אימת העתיד הכבדה. ועולים בזכרוני גם קטעים של שיחות שהיו נשמעות בעיקר בערבים:

„אם אזכה לעבור את המלחמה..." כך היה מתחיל מישהו מבין המאמינים והמקווים. אולם נמצאו מיד כאלה, שלא נתנו לו להרקיע אל תקוות־קסם כגון אלו.

„האם השתגעת? וכי מאמין אתה שנזכה לעבור את המלחמה הזאת. נראה אתה כמו על הירח תתגורר!" כך היה טוען לעומתו המתייאש וחסר־התקוה.

ויש שהיית שומע את קול התקוה בנוסח אחר, כמו בעקיפין:

„החייל הרוסי הראשון שיבוא לכאן, את מגפיו אנשק" — פסוק מעין זה אפשר היה לשמוע בימים בהם התחילו לספר על התנגדותו האיתנה של הצבא האדום — שיחות־שיחות שכל עיקרן — דכאון ואפס־תקוה, אך לפעמים היו ההורים בדמעות בעינים מנחמים אותנו ואומרים: „אתם, הילדים צעירים עדיין, ואתם תינצלו מן המבול הזה. אתם מוכרחים להינצל ולספר לעולם כל מה שעוללו לנו".

בחדשי החורף השתוללו הגרמנים בעיירה. מדי פעם היו באים ורוצחים עוברים־ושבים או מוציאים אנשים מהבתים ועושים בהם שפטים של התעללות. הגברים שבביתנו החליטו יום אחד להתקין מחבוא על עליית־הגג שברפת. אולם במשך ימי החורף כמעט ולא השתמשנו בו. באותם ימים היו רבים־רבים אשר סידרו מחבואים מעין אלה.

אין אני יודעת כיצד לציין את הדבר: כלום אי־זהירות היתה זו מצדי, או אי־שקט נפשי ושמא אומץ־לב? נזכרת אני ברגעים אלה, כי באחד מימות החורף איבדה אחותי את תעודת־הזהות שלה באחוזה. הדבר נתחוור לנו בערב וידענו מה רבה הסכנה להישאר בלי תעודה — דבר הכרוך ברצח בעת עריכת בדיקה. כיוָן שידעתי את המקום בו נפלה, ודאי, התעודה, גמרתי־אומר לרוץ לאחוזה. וכן אָמנם עשיתי ואף הצלחתי למצוא את האבידה.

במציאות הממשית והיום־יומית מנותקים היינו לחלוטין מן העולם, לא ידענו מה מתרחש בו. רק בחלומות־הלילה יש והיינו פורצים לפעמים את חומות־הצורר והמצור ומגיעים הרחק־הרחק למחוזות הפלא שלנו. ונזכרת אני, שלילה אחד חלמתי כי הנה שרויים אנחנו בימי העבר הטובים, עורכים אנחנו מסיבה של יום תל־חי בסניף של החלוץ הצעיר — שוב ישבנו כולנו בצותא ושרנו שירים, דיברנו על טרומפלדור ועל חבריו להגנה והכול היה מלא אור וכיסופים, עד אשר התעוררתי... זוכרת אני, כי רציתי כל־כך לספר למישהו על החלום הנפלא הזה — וניגשתי באותו יום למורה שלנו בעבר, מורנו הדגול והאהוב בבית־הספר העברי של „תרבות", ישראל פורטנוי. באתי אליו וסיפרתי את החלום והוא התלהב מחלומי ואמר:

„יודעת את, פסיה, מדוע אני מתלהב כל־כך? חלום בלתי־רגיל חלמת, ואַת אפילו לא יודעת כי היום הוא יום י"א באדר, זה משהו בלתי־רגיל".

ישראל פורטנוי לא היה יליד ז'לודוק, הוא הגיע לעירנו מנובידבור, כאן נשא לאשה את בתו של שכנוביץ והקים את ביתו. הוא היה מן השומרים על הגחלת גם בימי־הרעה ולפיכך טבעי היה, כי באתי עם חלומי אליו דוקא. אולם המציאות הרגילה שלנו, מציאות ההרג והזוועות היתה חזקה יותר מן החלום הבלתי־רגיל, כהגדרתו של ישראל פורטנוי, ובמציאות זאת נספה גם הוא ומשפחתו.

כמה שבועות לפני יום הכליון הודיעו, כי יש לשלוח עובדים למחנה־העבודה בסקריבובה, מקום שהיה מרוחק כתשעה קילומטרים מן העיירה, למעלה מ־200 איש הועלו ברשימת העובדים ואף שרה'לה אחותי נכללה ברשימה. משנודע לי הדבר רצתי ליודנראט והצלחתי להוכיח להם, כי צעירה היא מדי להישלח לשם והיא הוצאה מן הרשימה. זוכרת אני כי גם שתי בנותיו של השוחט יהודה־נתן, השקה וגיטלה, שהיו יפה־פיות, נכללו ברשימה ואמא שלהן, פרידל, הרעישה שמים וארץ, שלא יקחו אותן והיא הלכה והתגייסה להישלח במקומן. שכן את מחנה־העבודה ראו כמקום שהוא מועד ראשון לפורענות. אולם מי יכול היה לדעת בימים ההם מה טוב ומה רע? ואכן, שתי בנותיו של השוחט ניספו בימי השמדת העיירה, ואילן אמן שביקשה לשמור עליהן ויצאה במקומן לתחום הסכנה בסקריבובה, נשארה בחיים לאחר השחיטה, ככל העובדים במחנה העבודה. משנודע לה אחר־כך, על גורל בנותיה, נטרפה כמעט דעתה, עד שהגיע היום וגם בה היתה ידו של הצורר.

„מוקפים אנחנו!"

היה זה חג הפסח כאשר הגיעו השמועות, כי בווילנה נרצחו 60 אלף יהודים, אך גם עתה נמצאו בינינו שלא אָבוּ להאמין, אפשר כי חוסר־אימון זה טבעי היה בהוָיה של הזוועות — מעין תריס והגנה עצמית, שלא להיתפס לדכדוך נפש, אך בסיכומו של דבר היה הוא המקור לרפיון־ידים ולחוסר כל מעשה.

באחד הימים הגיעה שמועה, כי הגרמנים מתכוונים להוציא את כולנו למחנה־עבודה. זוכרת אני, כי אמא החלה תופרת תרמילי־גב משמיכות ישנות, לאגור צנימים של לחם ושאר דברים שנראו בעינינו נחוצים במקרה מעין זה.

כבר עמדנו בחודש אפריל של 1942. מאום לא ידענו על מחנות־ההשמדה כפי שנתברר לנו אחר־כך. באותו זמן היה פחדנו, כי שם במחנות עלולים אנחנו למות ברעב, שהרי כאן, ישנם בכל זאת גויים מכירים שעל־ידיהם ניתן להשיג קצת מזון.

שבוע ימים לפני ההשמדה הוחזרו כל אלה שהוצאו לעבודה במחנה סקריבובה, והובאו לגיטו, דבר שהחריד אותנו מאוד. בכל מעשה של הגרמנים ביקשנו למצוא את כַּוָנת הדברים ולרוב ראינו בהם אות מבשר רעה. אולם יומים לפני יום החיסול, כלומר ביום ה', הוחזרו עובדים אלה למחנה סקריבובה וזוכרת אני כי באותו יום ה', יצאתי כרגיל לעבודה באחוזה, יחד עם שרה'לה, אחותי, ואף חזרנו כרגיל, ללא שמץ של חשד, כי מחר שוב לא נצא לשם. בבוקרו של יום המהרת, יום ו', קמה אמא מוקדם מאד, כדי להכין משהו למאכל, בתנור או על החצובה — ובקומה נוכחה לדעת כי הרחוב שורץ אנשי־משטרה וחיילים.

„ילדים, קומו, מוקפים אנחנו!", קראה אמא בחרדה.

קפצתי נחפזת ונבהלת מן המיטה ורצתי להביט מה נתרחש. סמוך לחלון נתגלה

לעיני חייל חבוש קסדה גדולה והוא חמוש מכף רגל ועד ראש. הוא כנראה הרגיש בי והפנה את מבטו אלי — היו לו עינים משונות ומזרות־איבה. מהלך היה כפוף מעט ועושה צעד אחר צעד, כמי שעוקב אחר טרפו. סרתי מן החלון אולם גם מתוך החדר יכולתי לראות, כי בעקבותיו בא חייל אחר: שרשרת חיילים. הבינונו כי הנה הגיע יום־הפקודה.

התלבשנו וישבנו מצפים, כמו נידונים. על כל פנים, בבית שלנו לא שמעתי, כי מישהו ידבר על בריחה או על התחמקות מן המקום. העיירה כולה היתה בדרך כלל שרופה והרחוב היחיד בו התרכז הגיטו היה מוקף כולו.

בבית נפלה איזו דממה איומה, אפילו הילדים לא השמיעו הגה. עד שנמצא מישהו אשר ניתק את השקט:

„מה הם מחכים, מדוע אין הם נכנסים?"

משנמצא הראשון אשר הפר את הדריכות, נתגלו גם אחרים אשר ביקשו לומר משהו:

„מי יודע, אולי כל הפחד שלנו איננו אלא פחד־שוא. אפשר, כי רק חיפושים הם באו לערוך".

אך רק מעטים־מעטים עוד ניסו להיאחז בתוחלת זו. הרוב ידע, כי זה הסוף שאין מפלט ממנו. אשה אחת שביקשה לצאת החוצה כדי לשאוב מים מן הבאר החזירו אותה הביתה.

כמו אז, כשאחותי איבדה את התעודה באחוזה, עלה בלבי איזה רעיון משונה ובלתי־שקול, גם עתה בהיותנו מוקפים חיילים ושוטרים. פתאום ניצנצה בי מחשבה לצאת החוצה ולנסות ללכת אל האחוזה כמנהגי יום־יום, ואָמנם התלבשתי ולקחתי את הרשיון שלי ויצאתי. אולם מיד זינק אלי אחד החיילים כשרובהו מושט כלפי והחל לצעוק, כי אכנס הביתה.

הוצאתי את הרשיון והראיתי לו ואף התחלתי לעמוד עמו על המקח ולהסביר, כי אני עובדת באחוזה ואני עלולה עוד לאחר, אך הוא דחפני אל עבר הדלת.

„הויטע איז פייערטאג!" קרא. כלומר, היום הוא יום חג ואנחנו פטורים מעבודה.

כל הבוקר לא בא אוכל אל פינו. רבים ישבו ולחשו דברי תפילה ותחינה. אבא ישב כפוף על ספר התהילים הפתוח ובלחש של מקונן קרא בפרקיו... נקף הזמן עד שהגיעה שעת הצהרים. בשעה זו נפתחה הדלת ולבית נכנסו שני שוטרים פולנים עם גויה אחת — אשתו של אחד הפקידים — שאחותי היתה תופרת בשבילה.

„אני רוצה כי תחזירי לי את השמלה שאת תופרת בשבילי!" קראה הגויה אל אחותי.

„לא גמרתי עדיין את התפירה, בקרוב אגמור ואשיב לך" — ענתה לה אחותי.

„לא חשוב לי שלא גמרת עדיין, לא חשוב!" אמרה הגויה, „תחזירי לי את הבדים, אם השמלה איננה מוכנה".

אחותי נתנה לה את הבדים, והגויה יצאה מן הבית.

היום כבר נטה לערוב והמצור על הגיטו נמשך ללא שינוי. כל היום לא באה טיפת מים לפה — אולם עתה, עם כניסת השבת, הדליקה אמא את הנרות ובירכה עליהם. אבא עמד להתפלל, בניגון רווי דמעות ולאחר התפילה הוא אמר:

„שבת היום, ואסור להתענות בשבת. יש, על־כן, לאכול משהו". אמא הכינה תה עם לחם, ואבא קידש על התה וישבנו לאכול, רק לצאת ידי חובה. שוב השתלטה הדממה המעיקה וכך עבר כל הלילה. רק גניחות עמומות, היו נשמעות מפעם לפעם. הילדים גילו איזו בגרות־מדהימה. אף הגה לא שמעת מהם, כאילו ירדו לסופו של המצב המיוחד והסיקו ממנו את מסקנותיהם... מאובנים היינו ונעדרי־יזמה לפעול משהו. הרי רק כמה מאות מטרים הבדילו בין הבית לבין היער, שנתקרא בפינו „די לאפישקעס", שם היינו מבלים בימי הטובה שעות רבות בשעשועים ובשירה — נערים ונערות. על ארבע אפשר היה לזחול לשם. ייתכן, כי לא היו מגיעים, כיוָן שהשמירה חזקה היתה, אולם לא נמצא אף אחד אשר ינסה לשים את נפשו בכפו. לימים נודע לנו כי ארבעה אנשים ברחו, בכל־זאת, בלילה ההוא מן הגיטו...

באותו לילה אמרתי לאבא, כי אנחנו צריכים לעלות על עליית־הגג של הרפת ולהתחבא במחבוא שהכינונו בשולי הגג, על־ידי קיר מוסוה. אולם אבא סירב לעשות כן. הוא נשאר כל הזמן על מקומו, עטוף בטליתו וממשיך ללחש את פסוקי התהילים. פתאום שמענו דפיקות בדלת. לבית התפרצו כמה שוטרים פולנים והתחילו לצווח:

„מה אתם יושבים כאן, יהודים ארורים? דליקה נפלה בגיטו ולכם לא איכפת מאומה, קודם הטלתם את האש ועכשיו אתם יושבים כאן ומחכים. צאו מהר לכבות את הדליקה, יהודים ארורים!"

הפחד לצאת מן הבית היה גדול. סבורים היינו, כי בחוץ הם יחסלו אותנו, שהרי כל הלילה נשמעו יריות מצדדים שונים. אולם לא היתה ברירה בידנו ויצאנו. הדליקה כובתה מהר והאנשים חזרו לבתיהם. עתה נתעוררו שוב האופטימיסטים שבנו והחלו לטעון:

„הביטו וראו, אילו זממו באמת להרע לנו, הרי יכלו להרוג אותנו עכשיו, ואם לא נגעו בנו לרעה סימן שהמצב איננו אנוש כל־כך, כפי שסברנו תחילה. עדיין לא כלו כל הקיצין!"

בשעה תשע בבוקר, של יום השבת, נתגברו היריות מסביב וקבוצות־הדמים שלהם נכנסו לגיטו. תחילה עבר אופנוע ברעש גדול ואחר־כך באו משאיות עמוסות

אנשי־צבא ושוטרים — ליטאים ופולנים, עברו את הרחוב והגיעו לסופו. ידענו כי זו השעה האחרונה. לא יכולתי להשלים עם אפס־המעשה והתחלתי לצעוק:

„מה יושבים אנחנו ומחכים, מדוע אין אנחנו עושים משהו, מדוע אין אנחנו מתחבאים?״

רצח יושבי המחבוא

שוב נתמלאתי איזו דריכות, יצאתי ראשונה מן הבית ואתי גם רחל אחותי, ואחרינו שרה׳לה ואמא וכל שאר דרי הבית, פרט לאבא והפליטה שהתגוררה בבית — לאה רוזנמאנובה. בגיטו כבר החל הגירוש מן הבתים וכינוס היהודים אל מקום אחד, אולם לפני שהשוטרים הספיקו להיכנס אלינו, כבר היינו כולנו בתוך הרפת. חלק גדול מן הבאים התחבא בתוך מאורה שהיתה מתחת לעצי ההסקה שברפת וחלק אחר, בו גם אני, אמא ושרה׳לה, עלינו בסולם על העליה ונכנסנו אל המחבוא וסגרנו אחרינו את הדלת המוסוית. אחר־כך הגיעו אלינו עוד כמה אנשים מיושבי הבית, שגם הם התחבאו תחילה ברפת. פתאום שמענו דפיקות חלשות בדלת. היתה זאת רחל אחותי, שגם היא נשארה משום־מה ברפת מלמטה ועתה הגיעה.

מרחוק נשמעו יריות רצופות וחזקות ולאחריהן נשתלטה דממה. הבינונו, כי הגורל כבר נחרץ וכי הכול נסתיים. במחבוא שבעליית־הגג ישבנו כל יום השבת וכל הלילה שלאחריו, מבלי להוציא הגה, לחוצים היינו באותו כוך צר כ־20 איש. יריות בודדות נשמעו גם לאחר מכן. סבורים היינו, כי רק אנחנו נשארנו בחיים ולא ידענו דבר, כיצד נתרחש חיסול הגיטו. אבל בטוחים היינו כי אכן נתחסל.

באותו יום מצאו הגרמנים את המתחבאים ברפת למטה ולקחו את כולם. ביום א׳ בבוקר שמענו דפיקות בדלת וקול חלוש מדבר:

„פתחו לי, זאת אני, לאה רוזנמאנובה.״ היא סיפרה לנו, כי ביום השבת הסתתרה מתחת לעצים שברפת וכי לשם הגיעה לאחר שבבית כבר נכנסו הגרמנים לערוך את החיפוש. ממנה הגיעתנו הידיעה האחרונה על אבא, שגם הוא נשאר בבית, עטוף בטליתו וקורא בספר התהילים כל הזמן. כשנכנס הגרמני לבית, התחילה לאה להתחנן בגרמנית הצחה והרהוטה שלה וביקשה שירחם עליה. הוא הרפה ממנה וקרא:

„פאַרשטעק זיך, פארשטעק זיך!״ (התחבאי, התחבאי). היא התחילה לבקש גם על אבא והגרמני אָמנם יצא מן הבית והניח להם. אולם אבא נשאר על מקומו כמקודם ורק היא התחמקה והסתתרה באיזה מקום עד שהגיעה לרפת.

אתנו במחבוא היתה גם, סוניה, בתו של שניאור הצבע. ביום זה תקף אותה בולמוס של רעב והיא לא יכלה להתגבר בשום פנים. כל היום היא ישבה ובכתה וקראה: „משהו לאכול, לאכול משהו!״ — זמן רב הצלחנו להחזיק בה, עד שהתפרצה ויצאה מן

המחבוא וירדה למטה לחפש דבר אוכל. לאחר שעה קלה היא חזרה ובידה כיכר־לחם וכר־שינה. כמה רגעים לאחר שהיא שבה, הגיע שוטר שהתחקה אחריה והחל לדפוק בקיר. הוא הכה בקיר וצעק, כי נמהר ונפתח לו. כולנו כבשנו את נשימתנו וחשבנו כי בדרך זו נצליח להטעות אותו. אולם הוא לא חדל מדפוק, מקרוא ומאַיים, כי ידוע לו שנמצאים כאן יהודים מסתתרים ואם לא נפתח, יטיל רימונים בעלית־הגג וירסק את כולנו כאחד.

ידענו, כי שוב אין דרך להתחמק ממנו ופתחנו את הדלת המוסוית. היה זה שוטר פולני מן הסביבה. הוא קילל ואיים ופיקד על כולנו להרים את הידים ולרדת אחד־אחד למטה. שם חיכו לנו 5 שוטרים אחרים.

שעת בין השמשות. את כולנו, הנתפסים, הם העמידו בשורה אחת כשרוביהם מכוונים כלפינו. במצב זה החזיקו אותנו כמחצית השעה.

כשירדנו מן העליה וחשתי כי זה סופנו: נשתלט עלי פתאום איזה רצון לעשות משהו ולא לקבל את הדבר באפס־מעשה. היתה עמי התעודה, על־פיה הורשיתי לצאת לאחוזה וברגע זה נזכרתי כי גם לשרה׳לה אחותי, תעודה מעין זאת. התחלתי לוחשת אליה:

„תראי להם את התעודה שלך, תוציאי את התעודה ותראי להם!"

נדמה היה לי באותו רגע, כי עצם הצגת התעודה יש בו כדי לשנות את המצב במשהו ולפני שאחותי שמעה בקולי, כבר הוצאתי את התעודה שלי והושטתי לשוטר, אך הוא תפס את הרשיון וקרעו לגזרים, הטילם על האדמה וצעק:

„את כבר לא צריכה את זה!"

ההפץ הבלתי־מוסבר לעשות משהו לא הרפה בכל־זאת ממני, וצעקתו של השוטר כמו הגבירה אותו ביתר שאת. דומה היה, כי הותקפתי באיזו רוח מוזרה לעשות איזה דבר ויהי־מה.

משקרע השוטר את התעודה התכופפתי מהר לארץ, ובה־בשעה שמתי את ידי האחת על רובה של השוטר, כאילו יכולתי באורח זה למנוע אותו מלעשות משהו ברובה, ובידי השניה התחלתי בחפזה לאסוף מן האדמה את קרעי הנייר. הוא בעט וקילל ואני הוספתי לאסוף משום־מה את החתיכות ולשים בכיסי. אחר־כך קמתי ועמדתי כולי רועדת במקומי. השוטרים הסתכלו בכל הענין בהיתול כלשהו ותו לא.

ירדה כבר חשיכה כמעט, כשבאו עוד כמה שוטרים והתחילו לירות בעומדים. האנשים החלו נופלים לארץ אגב צעקות־אימים וזוכרת אני, כמו מן הערפל שאמא צעקה אל השוטרים:

„הרגו אותי, אך אל תהרגו את הילדות שלי, את הילדות שלי אל תהרגו!"

עם התחלת היריות עקרתי פתאום מן המקום והתחלתי לרוץ אל מאחורי הבנינים שהיו בחצר, ואין אני יודעת אם ירו גם אחרי או לא, חמקתי בין הבתים

והגעתי לרפת ושבתי ועליתי למחבוא שבעליית־הגג. סגרתי אחרי את הדלת והסתתרתי כקודם.

שבועיים ימים

המומה מכל אשר נתרחש, ירד עלי קפאון, או מעין התעלפות. ואין אני יודעת אם היתה זו תרדמה שנפלה עלי או שסתם עזבוני כוחותי. על־כל־פנים, כשהתעוררתי והתהלתי לתהות על סביבי ולזכור את כל אשר נתרחש, היתה כבר חשיכה מסביב. השעה כבר היתה ודאי אחר חצות. פתאום שמעתי, מתוך החשיכה, קול ילדה בוכה, קול שהגיעני מן החצר. פתחתי את הדלת וירדתי למטה. היתה זאת בתה הקטנה של משפחת שיפמנוביץ, שהתגוררה בבית יחד עמנו ואף היתה אתנו במחבוא — ילדה כבת 7 שנים.

פתחתי בשאלות, כדי לדעת מאין הגיעה לכאן וכיצד ניצלה, והיא סיפרה לי, כי בשעה שהתחילו לירות נפלה אמה עליה וכיסתה אותה בגופה. השוטרים רצחו את אמה אך לא ידעו כי בנפלה שדודה מכסה היא על ילדה שלא נפגעה. היא שכבה בשקט עד שהשוטרים הלכו ואז יצאה מבין ההרוגים והסתתרה.

העליתי אותה על עליית־הגג אל המחבוא והיא ישבה ובכתה חרש:

„מה אעשה עכשיו, מה אעשה?״

הרגעתי אותה ככל אשר יכולתי והבטחתי לה, כי שתינו נהיה ביחד ונסתתר תמיד ביחד וכי לא אעזוב אותה. התפקיד הזה להרגיע ולעודד, היה אולי יותר סם־חיים ומרפא בשבילי, עצם הצורך לטפל במישהו כמו נתן טעם כלשהו לקיום אומלל זה. לאחר מחצית השעה שוב הגיענו מלמטה רחש של צעדים ואנחות שקטות. הבנתי, כי מישהו משרידי העיירה משוטט כאן, שהרי הגרמנים והשוטרים לא היו רגילים להתאנח בימים ההם. רגע עלתה בי מחשבה: אולי אחותי? ושוב ירדתי למטה. היה זה ילד בן שלוש־עשרה, נכדו של שניאור הצבע. העליתי גם אותו למעלה...

עם הילדים האלה הסתתרתי כשבועיים ימים, ללא אוכל וללא מים, כמעט. בעיקר אמורים הדברים בשבוע הראשון. זוכרת אני, כי לאחר כמה ימים החל לרדת גשם ואז הוצאנו בחשאי מטפחות וסמרטוטים מבעד לגג, הרטבנו אותם במי־הגשם והיינו סוחטים אחר־כך את רטיבותם אל פינו, להשקיט איכשהו את הצמאון.

מבין החרכים של הגג הייתי מסתכלת מדי פעם לדעת מה מתרחש בגיטו. גרמנים לא ראיתי כמעט, כנגד זה שורצים היו כאן השוטרים הפולנים והביילורוסים, עוברים היו מבית לבית ומחפשים יהודים שהתחבאו, מחפשים ומוצאים ומוציאים להורג, ברחוב ממש. לאחר מכן היו באים בעגלות ומטעינים את הגויות ומוציאים אותן אל מחוץ לעיר.

אחד ממראות הזועה שנחרתו בזכרוני, מימי שבתנו במחבוא — היה מקץ שבוע ימים בערך. — — באותו יום מצאו השוטרים כעשרה אנשים שהסתתרו במרתף — היו אלה משפחותיהם של ראובן ואייזיק כץ. נודע לי אחר־כך, כי ללא אוכל וללא מים ישבו הם במרתף, והנה מצאום והוציאום — זקנים עם ילדים. הביאו אותם סמוך אל הבאר המפורסמת של העיירה, שנקראה „קונע־ריוועס ברונים". מי איננו זוכר את המים־החיים של אותה באר, שכל בני העיירה היו באים שם לשאוב „טיי־וואסער" (מים לתה).

על יד הבאר הזאת ריכזו את כולם והם בכו והתחננו, כי תחילה, לפני שהורגים אותם יתנו להם לשתות קצת מים אולם המרצחים לא שעו לבקשתם. לאחר זמן־מה הרגו את כולם ליד הבאר.

למחרת יום הרג העשרה, שוב הגיעוני צעקות. אימצתי את מבטי בעד החרכים וראיתי, כי השוטרים מובילים את לאה־רושקה החובשת, זו שנתקראה אצלנו „די פעלדשערקע". מהלכת היתה ומרעידה את ידיה, בוכה ומתחננת, כי לא יהרגו אותה, כי ירחמו עליה וישאירו אותה בחיים.

הם הובילוה עד קצה הרחוב ושם ירו בה.

יום אחד שוב שמעתי קולותיהם של יהודים שהוצאו ממחבואיהם, אולם את מראיהם ממש לא ראיתי. היו אלה חמישה יהודים שהסתתרו במאפיה. לימים סיפרו לי, כי את אלה הרגו באורח שטני מיוחד — תחילה המיתו את האחד מהם, ואחר־כך ציוו על השני לשכב על ההרוג ורצחו אף אותו וכך את כל החמישה.

פרשה נוספת למעשי הרצח היו חיפושיהם של הגויים בבתי היהודים — הללו היו עטים אל השלל, פושטים בחצרות ובבתים, נוברים ומחפשים אוצרות. שומעים היינו את דיבוריהם, את ניבול־פיהם וגידופיהם והפחד שמא יפנו אל המחבוא שלנו ויגלונו לא הרפה כמעט.

הדבר היה בשבוע הראשון, לאחר השמדת העיירה — על העליה שלנו עלתה חבורה של כמה „שקצות" — ריבות של פולנים, לחפש מטמונים. ביניהן הכרתי היטב את קולה של אחת מחברותי לכיתה בבית־הספר, הריהי יאַנקה ליכבירוביץ. גם הן חיפשו אגב ניבול־מלים כשצחוקן ארסי ורם. זכור אזכור, כי הן חיפשו ומצאו את כלי פסח על העליה — את הכוסות המיוחדות וכלי־השולחן האחרים, והדבר דישן מאוד את דברי לגלוגן.

„הנה הכוסות שלהם, והנה הצלחות" — צועקות היו בשטף התלהבותן.

הביקורים של הגויים תכפו והלכו, באים היו לכאן גם מכפרים רחוקים, לחפש מטמונים. מכים היו בגרזנים ובאתים בקירות. דבר זה מנע מאתנו כל אפשרות לצאת מן המחבוא. הצמאון והרעב כמעט שהכריעונו. בשר־שפתי החל ממש להתפורר ולנשור. האדישות החלה להשתלט עלי, נוכחתי לדעת, כי אין כל תכלית במחבואנו

זה. טעם החיים ניטל ממני לחלוטין. אמרתי בלבי: מוטב שהשוטרים ימהרו וישימו קץ לחיינו מאשר נתענה כך, ברעב ובצמא ימים על ימים.

פעם אחת משניגשתי אל החלון של עליית־הגג להסתכל, ראיתי חבורה גדולה של יהודים עוברים בגיטו עם עגלות וביניהם הכרתי את משה בירך, שלא היה אָמנם מילידי העיירה. הוא הגיע לז'לודוק כפליט מן העיר פאביאניץ והיה סר לפעמים לביתנו. תחילה חשבתי, כי מובלים גם הם לשחיטה אולם לאחר כמה שעות ראיתים שוב הפעם והם עוברים עם עגלות עמוסות והתחלתי לצעוק ולקרוא בשם בירך. אולם קולי, ודאי, חלש היה מאד והוא לא שמע את קריאותי; שוב לא ראיתים וסבורה הייתי, שגם אותם כבר הוציאו להורג. רק לימים נתברר לי, כי היו אלה מבין היהודים שנדונו בינתים, ע"י הגרמנים להישאר בחיים, עד עת מצוא...

באחד הימים החלטתי לעשות מעשה. סגרתי את הילדים במחבוא ואני עצמי יצאתי לעליה, ניגשתי אל החלון שבה והתחלתי להסתכל החוצה. הרחוב היה שומם וריק. פתאום ראיתי אחד השוטרים מהלך ברחוב, שוטר פולני ששמו יאַניש, מזכיר היה במשטרה והכרתיו מן הימים שעבדתי באחוזה, לשם היה סר מדי פעם והיה מקבל מאתנו, עובדות המטבח דברי־אוכל כלשהם. משראיתיו, התחלתי לקרוא בשמו.

קולי היה חלש מאד ואת כל כוחי אימצתי להגבירו ואמנם קלט הוא סוף־סוף, כי מישהו קורא לו והחל להסתכל על סביבו, עד שהבחין בי. אין זה מתקבל על הדעת, כי הכיר אותי, בכל זאת ראיתיו שם את אצבעו לפיו כאילו ביקש להזהירני מפני הסכנה שבדבר. כך נתפרשה לי שימת אצבעו לפיו. ראיתיו עוקר מיד ממקומו ומתחיל ללכת בכיוון הבית. לא אָרכו הרגעים והוא עלה על עליית־הגג. הייתי בטוחה, כי הוא בא לקחת אותי, כדי להרגני, אולם בעלותו ראיתי, כי הוא עומד כמו תוהה וחוכך בדעתו.

„למה אתה לא הורג אותי?" קראתי כלפיו. „למה אתה מחכה?"

אך הוא הוסיף לעמוד ולהסתכל כאילו אובד־עצות היה, ולאחר שהות קלה אמר:

„אל תדברי בקול. הרגעי, וחכי מעט".

ושוב עמד רגע קט נבוך ומיד פנה וירד מן העליה.

הייתי בטוחה, כי דבריו המרגיעים רק תכסיס הם, כי הוא הלך לקרוא לעוד שוטרים ועם כל רצוני כי כבר יקיץ עלי הקץ, היתה לי הציפיה קשה מנשוא. אך להפתעתי חזר הוא, לאחר שעה קלה, ועמו בקבוק מים ולחם.

לאכול לא הייתי מסוגלת כלל, ורק מן המים שתיתי במקצת. לא גיליתי לו דבר על שני הילדים המסתתרים עמי. הוא רק סיפר לי, כי מכל אנשי העיירה נותרו שמונים יהודים בעלי מקצוע, שנראו מסוגלים לעבוד, ואותם מעסיקים בכל מיני עבודות. נזכרתי עתה כי באחד הימים ראיתי את משה בירך עובר עם עגלה ברחוב וקראתי אליו מרחוק, אך הוא לא שמע ודאי את קולי כי לא ראיתי כל תגובה

לקריאתי. לשאלתי הוא סיפר לי, כי גם בירך בין השמונים שנשארו בחיים. הוא אמר לי כי ישתדל לעשות משהו שיצרפו גם אותי אל שמונים אלה.

הוא לא היה ידוע בעיירה כאוהב יהודים במיוחד, וקשה לי לדעת משום מה נהג בי כך — כלום שבע כבר דם ולבו נהפך עליו? ושמא היה כאן מקרה מיוחד של גילוי רחמים? ואמנם נוכחתי לדעת שיחסו כן ואמתי, וכי הוא מבקש להושיט לי את עזרתו בלב שלם. סיפרתי לו על המחבוא שלי והוא אמר לי להיכנס ולהסתתר בו ולהמתין לידיעות ממנו... הוא ירד מן העליה ואני חזרתי אל ה„בונקר" שלנו. נתתי לילדים פרוסות לחם קטנות ומים וסיפרתי להם על הפגישה המוזרה, כי אכן מוזרים נראו בימים ההם דברים מעין אלו, מוזרים ולא טבעיים.

ישבנו וחיכינו להשתלשלות הענינים ואני חייבת להודות, כי הרצון למות, שהיה בי חזק כל־כך לפני זמן־מה כמו ניטל ממני פתאום. המלים הטובות ששמעתי והעזרה שהוגשה לי ובעיקר התקוה שדבריו נטעו, היו כמו אגלי טל על צמח שכבר התעלף למות והנה התעורר לרגע קל לנשום אויר־חיים. למחרת שוב הופיע השוטר והביא עמו דברי־אוכל. הוא סיפר, כי ניסה לעשות משהו בדבר צירופי לחבורת היהודים, אבל לא הצליח עדיין, שכן נערכה אצלם רשימה מדוקדקת ע"י הגרמנים והם בודקים אותה מדי פעם ואינם נותנים להוסיף עליה. ושוב עודד את רוחי, כי מאמין הוא, בכל־זאת, שתימצא איזו דרך להערים עליהם. יום־יום כמעט היה בא ומביא משהו לאכול.

היה זה מִקץ שבועים לשבתנו במחבוא. ביום הארבעה־עשר, אם אינני טועה, שמענו פתאום, כי חבורה גדולה של גויים עלתה על העליה. שכבנו באפס נשימה והקשבנו למתרחש. רצון החיים שהתעורר במשך הימים האלה הגביר עתה את הפחד מפני הבאות. שמענו שהם מחטטים בעירנות גדלה והולכת, כי התחילו לטפל גם בקיר שלנו, הקיר הנוסף של המחבוא, להכות בו, ולקרוא: כי נפתח מיד, שאם לא כן קוראים הם למשטרה.

אנחנו ישבנו דוממים ולא הוצאנו הגה. לאחר כמה רגעים שמענו קול מדבר, בשם המשטרה, ומצווה לפתוח את המחבוא, שאם לא כן, יוטלו מיד רימונים לתוכו. ראיתי שאין כל תכלית להישאר כאן ופתחתי את הדלת. בצאתי נוכחתי לדעת, כי עומד למולי השוטר המקומי, יאנק בוריסביץ שהיה קונה בחנות שלנו והכיר אותי היטב. בראותו אותי שמט הרובה מידו, כל־כך נדהם ונבוך מן הפגישה. הוא ניצב ולא הוציא הגה מפיו. „מדוע אינך הורג אותי?" שאלתי. „מה אתה מחכה?"

כמעט מאליה התפרצה מפי אותה שאלה ששאלתי בשעתו גם את יאַניש בפגישה הראשונה. אבל בראותי, כי הוא עומד נדהם ונרעש הוספתי:

„יש לי משהו לומר לך, יאנק, אולם אני רוצה, כי תשלח קודם את האנשים שהתאספו כאן!"

הוא מילא את בקשתי ואני אמרתי לו:

„אני מבקשת ממך דבר אחד — לפני שאתה הורג אותי, תיגש למשטרה ותספר ליאניש, כי מצאת אותי כאן, אתה תקבל ודאי הוראות מסוימות ממנו, אולם דבר אחד אני מבקשת ממך, אל תמסור אותי לידי האספסוף הזה״.

הוא השאיר שוטר אחד לשמור עלי ובעצמו הלך למצוא את יאניש.

כעבור שעה הוא חזר אלי ומסר לי, כי נפגש עם יאניש וכי הם שניהם עושים איזה סידורים שאוכל להיכלל בחבורת היהודים. הוא נשאר על עליית הגג לשמור עלינו וישב אתנו עד מאוחר בלילה. למחרת בבוקר בא יאניש ולקח אותי ואת הילדים והביא אותנו לבית־הכנסת, שם מרוכזים היו היהודים שהושארו בחיים. קיבלנו מים חמים להתרחץ ואוכל, אולם לצרף אותנו למניינם עדיין לא היתה כל אפשרות, עד שבאה ההסכמה מטעם קולינסקי, ראש־העיר בימים ההם, שהיה מבאי חנותנו, כי ארשם על תעודתו של משה בירך... כאשתו החוקית; וכל זה על פי הצעת אחותו של קולינסקי — מעשה אשר איפשר את צירופי לרשימת הניצולים. גם שני הילדים נכללו בדרך כלשהי ברשימת יושבי בית־הכנסת.

וכל אשר סיפרתי בזה, אינו אלא קטע קטן מכל מה שעבר עלינו בימים ההם. מגיטו ז׳לודוק הועברנו לגיטו שצ׳וצין ומשם למחנה־עבודה בגיטו לידה.

אל היער

משה נשלח ללידה למחנה־העבודה „טודט״ ואני נשארתי בשצ׳וצין. לאחר זמן־מה הועברתי גם אני לשם. בבואי למקום היו כבר למשה קשרים עם שליחי הפרטי־זאנים שהיו באים מפעם־לפעם לגיטו לידה. ובעיקר הדוקים היו קשרינו עם חברנו ישקה מזוביצקי שיצא לפנינו אל היער ונמנה בין לוחמיו ושגריריו התמידים ללידה. מפעם לפעם היה בא לכאן כדי להוציא יהודים מן הגיטו אל היער.

גם אנחנו התחלנו בהכנות ליציאה והביצוע היה נדחה בשל תקלות שונות עד שבא היום, בו ידענו כי שוב אין לדחות את הדבר. יום אחד יצא משה ממחנה העבודה ובכיסיו כרוזים שקיבל מישקה על־מנת להעבירם אל הגיטו. כרוזים הקוראים את היהודים לעזוב את הגיטו ולצאת אל היערות. ונוסף על הכרוזים היו עמו גם תרופות שונות שהיה משיגן במחנה העבודה וגם הן מיועדות היו להישלח ליער. בצאתו מן המחנה נעצר הוא על־ידי אחד השוטרים הגרמנים לשם בדיקה וחקירה ורק בנס ניצל מסכנת־המוות אשר ארבה לו. התקרית הזאת זעזעה אותו והוא החליט כי שוב לא נשתהה במקום ולו יום אחד נוסף. היה זה במחצית חודש מאי 1943. למחרת יום־המקרה יצאנו מהמחנה והגענו לגיטו לידה. שם התקשרנו

עם שליחי־הפרטיזאנים אברהם פלדון מ„איסקרא" ולייבל אורזחובסקי מחבורת ביילסקי, שבאו להוציא אנשים ליער ואנחנו צורפנו אל חבורת־יוצאים שמנתה למעלה מ־20 איש.

היה זה לפנות ערב כאשר יצאנו מבית ידידנו לזר אולשטיין ופנינו אל הגדר של הגיטו. היציאה גופה לא היתה כרוכה בקשיים, ורק בדרך, מחוץ לגיטו, ידענו תקלות שונות אשר נחלצנו מהן. תחילה הגענו ברגל לכפר אוגלי; מכאן המשכנו דרכנו בעגלות, עד שבאנו, עם הנץ השחר, אל דקודובו, — איזור שהשלטון בו היה למעשה בידי הפרטיזאנים ונחשב כבטוח באורח יחסי. כאן צלחנו את הניאֶמן והתחלנו להתקדם לסטאַרה־הוטה, בה נמצא המרכז של חבורות ביילסקי.

שני פרשים רכובים על סוסים — פרטיזאנים יהודים — יצאו לקראתנו בהגיענו אל היער והם אשר הכניסונו אל החבורה. לאחר מנוחה של יום עמדנו בפני בחור גבוה וחסון, שהיה נרגש מן הפגישה עם קבוצתנו החדשה — היה זה טוביה ביילסקי, אשר ערך את אנשיו למפקד, כדי לקבל את פנינו כיאות. בין השאר אמר טוביה באותו מפקד, כי מטרתם של לוחמי היער בדרך כלל היא לנקום בגרמנים ולהכות בהם, אולם לנו הפרטיזאנים היהודים ישנה גם מטרה נוספת — להציל כל נפש יהודית שניתן להצילה. הוא אמר כי יום זה, בו הגענו חבורה גדולה כל־כך ליער, הוא יום־אושר בשבילו.

המחנה של ביילסקי מנה אז כ־500 איש, בהם לוחמים ושאינם לוחמים. שהינו בסטרה־הוטה כ־10 ימים ונאלצנו לעזוב את המקום. הגיעונו שמועות כי הגרמנים מתחקים על עקבותינו והם מכינים לנו מצוֹד. במטה של ביילסקי הוחלט להעביר את המחנה ליאַסינובו. הדריכוּת היתה רבה, סיירים היו יוצאים לתוּר את הסביבה ולעמוד על המתרחש, השמירה מסביב למחנה הוגברה ואף־על־פי־כן הפתיעו אותנו הגרמנים בהתקפתם.

היה זה בוקרו של חג השבועות — פתע ניתך עלינו ברד של אש. המתקיפים היו גרמנים ושוטרים מקומיים. המבוכה במחננו היתה איומה. היינו מחנה גדול ובוֹ הרבה נשים, ילדים וזקנים. הלוחמים בו מעטים היו וללא הנהגה, כיון שמפקדי המחנה יצאו יום לפני זה להתייעצות אל המטה המרכזי של האיזור. קבוצות־קבוצות התפזרו האנשים במנוסה בסבכי היער. במרוצה זאת הגענו פתאום לניאֶמן. חייבים היינו לצלוח אותו ויהי מה, כיון שלא היתה לנו כל דרך אחרת. מאין ברירה נכנסנו אל הנהר. יודעי שחוֹת ושאינם יודעים שחוֹת יצרו יחד מעין שרשרת ובקשיים רבים הגענו לעברו השני של הנהר. בהתקפה זאת נפלו שבעה אנשים — בהם אפרים קופלמן מווסילישוק, שעמד כצופה על משמרתו ונהרג במקום, ובת עירנו — הדס וויטקובסקי, בתו של זונדל.

משפסקה ההתקפה התחלנו להתארגן מחדש. הגיעה אלינו פקודתו של טוביה לכנס את כל נפוצותינו במקום מסוים.

עולה בזכרוני המסע הקשה והמייגע, אותו כבר ערכנו בצוותא אל עבר הפושצ׳ה. אולם בהתקרבנו אל היער הגדול נוכחנו לדעת, לתדהמתנו, כי היער הזה אינו נחלת־הכול ולא כל אחד רשאי לבוא בתוכו. יצאו לקראתנו כמה פרשים־פרטיזאנים והודיעונו, כי אסור לנו להיכנס אל היער, כל עוד אין בידנו היתר מטעם המפקדה העליונה. לאחר משא־ומתן מייגע שארך כמה ימים ניתן לנו הרשיון המיוחל. וזוכרת אני כיצד הגיע אלינו המפקד סוקולוב, וגילה דאגה רבה לנו, השפיע עלינו דברי עידוד ותנחומים והבטיח לדאוג לנו ואף לשלוח לנו נשק. עתה המשכנו לנדוד ביער העבות שנתקרא הפושצ׳ה וכך הגענו לאגם קרומן — מקום יפה־נוף ומלא פלאי טבע, אולם אנחנו תשושים מדי ומאוכזבים מדי היינו, שנוכל לשים את לבנו לחמודות מעין אלה ולהתפעל מהן. על חוף האגם הקימונו את מחננו, מחנה־הסוכות.

במצוד הגדול

יום אחד שוב נתבשרנו בשורת איוב — הגרמנים עורכים מצוד־ענק גם על הפושצ׳ה של נאליבוקי. הידיעות אמרו כי 60,000 חיילים גרמנים, שהועברו במיוחד מן ההזית, ישתתפו במצוד וכי עת רבה עשו הגרמנים הכנות למבצע זה. הפושצ׳ה של נאליבוקי נחשבה כמרכז הפרטיזאנים ברוסיה הלבנה והגרמנים החליטו לבער את המרכז הזה. בין הפרטיזאנים, שמנו כאן חטיבות שלמות החלה תכונה קדחתנית. המצוד החל ב־1.8.43. תותחים וטנקים החלו להתקרב אל מחוזי היער, אוירונים חגו בשמיו ועקבו אחרי המתרחש בו. מפקדי הפרטיזאנים נועדו יחד והוחל בחלוקת תפקידים ובפעולות מגן — הדרכים נחסמו בעצים רבים, מוקשים הוטמנו ליד המחסומים וקבוצות־מארב חיכו לבוא הגרמנים.

החבורה שלנו הרחיקה ביער העמק והעמק, חלק מבינינו — אלה שנשק בידיהם יצאו למארבים; אלה שאינם בין הלוחמים עזרו בעבודות הרבות, כגון בניית גשר־מעבר על־פני הביצות.

הדריכות רבה היתה, עדיין תשושים היינו מהמצוד הקודם והנה פורענות חדשה. היער עמוק, שטחי־הביצה שבו מסוכנים היו לכל הבא בתחומם. אין־זאת, כי הגיע קצנו, מהרהרים היינו בלבנו. הדי היריות של הגרמנים התקרבו אלינו יותר ויותר. לפי הדים אלה ולפי תנועת הפרטיזאנים שלא יכלו להחזיק מעמד והיו עוברים על־פני מחננו, בנסיגתם, והיו מסתכלים בנו כבאנשים שכבר נדונו לכליון, — לפי כל אלה הערכנו את מצבנו, מצב של אין־מוצא.

יום אחד, משנמסר למפקדנו, טוביה, כי כיבוש המקום ע״י הגרמנים ממשמש ובא, הוא הוכיח התנהגות למופת. הוא ניצב לפנינו, עודד אותנו וחיזק את רוחנו. היתה לו לטוביה תכנית סודית משלו, שלא גילה אותה עד כה לנו. מציעי התכנית

היו שני בחורים, מכליס ועקיבא, שעבדו ביערות האלה כמודדים, לפני המלחמה, והכירו את היער היטב. הצעתם היתה, שלא נלך עם כל הפרטיזאנים דרך הגשר, שהקימו, אלא נפנה דווקא בדרך הקשה והצדדית, המשובשת והמלאה סכנות — אל הביצה הגדולה. הם דיברו על לבנו והבטיחו לנו להובילנו אל מקום, אשר הגרמנים לא יוכלו בשום פנים לחדור בו.. זוכרת אני כי טוביה תבע ממיכלס כי יתן לו „תקיעת־כף", שלא יעזוב את ההולכים אל הביצות בכל מצב אשר ינצר; ורק לאחר שהלה הושיט לו את ידו והתחייב קבל עדה בהן־צדקו, נערכנו לצאת לדרכנו.

הדבר היה לפנות־ערב, עם חשכה, בשעה שניתך עלינו ברד של יריות, מלוות זיקוקי־רקיטות מסנוורים. תחילה סבורים היינו שהגרמנים יגיעו אלינו רק ביום־המחרת והתכוננו לנוח כמה שעות בלילה זה ולהחליף כוח לפני היציאה והנה התקפת־פתע מעין זאת שבילבלה והביכה את כולנו. המומים היינו ומתוך התדהמה שכחו רבים מאתנו, ואף אנחנו בהם, את כל התכנית המוצעת והתחלנו לרוץ אל עבר הגשר דווקא. אני הייתי בין הרצים ראשונה וכבר עברתי כמה מאות מטרים. והנה ראיתי פתאום כי טוביה רודף אחרינו וצועק בכל כוחותיו כי נשוב חזרה, אל הכיוון ההפוך. באותו רגע נתלקחה בי חמתי והתחלתי להתריס כנגדו, אך הוא תקיף היה עד מאד והצליח להחזירנו אל המחנה מן המנוסה לעבר הגשר. ואמנם תקיפותו זאת של טוביה, היא אשר הצילה את חיינו, כיון שכל אלה שרצו אל כיוון הגשר ועם הגשר נהרגו אחר־כך ע"י הגרמנים, אשר קצרו בהם קציר־דמים איום, בין אלה היתה גם חבורה יהודית אחת, פרטיזאנים ע"ש זורין, יוצאי מינסק.

על־פי פקודתו של טוביה חזרנו בתוך מערבולת היריות אל המחנה. כאן ערך אותנו בשורה ערפית אחת ופקד על כולנו ללכת אל תוך הביצות. הולכים היינו ומחזיקים זה את זה, שלא להינתק ושלא לשקוע ביון שמתחת לרגלינו.

כך הלכנו אט־אט, מגששים דרכנו, כל הלילה, וכבר רצוצים ושבורים היינו מרוב עייפות. שוב לא יכולנו להתקדם וניתנה לנו האפשרות לשבת, כדי להחליף כוח. שלא לשקוע בתוך הביצה, מחזיקים היינו את עצמנו בעצים, וכך ישבנו עד הבוקר. היריות כבר לא נשמעו ובטוחים היינו כי הרחקנו נדוד, ממקום הסכנה. אך היה זה בטחון־שוא ותו לא, כי פתאום נשמעה התפוצצות אדירה — היה זה פגז שנפל על־ידינו ממש. אחריו עוד פגז ועוד אחד ולאחר־מכן סופת יריות מרובים וממכונות־יריה. אין־זאת כי הגרמנים השגיחו בנו וגילונו, כך חשבנו.

באותו רגע לא ידענו כלל וכלל, כי בליל־נדודינו על־פני הביצות לא עשינו אלא פחות מקילומטר אחד וכי דישדשנו בעצם במקום אחד. קרובים היינו עד מאוד אל המחנה העזוב שלנו, אשר הגרמנים באו עתה לבערו. יכולנו איפוא לשמוע אפילו את נפץ הזרדים היבשים מתחת לרגליהם של המתקיפים, ואת קולותיהם הקוראים.

„זיגי, תפוס את הפרה!" צעק אחד הגרמנים... קול שהגיע אלינו בבהירות־יתר. כלאנו את נשימתנו ושכבנו צפופים ודבוקים אחד אל השני.

היער היה עבות וצפוף מאד והגרמנים לא השגיחו בנו. לאחר ששרפו את המחנה, הם התחילו להתקדם אל עבר הגשר, שם השיגה ידם הרוצחת את כל הנמלטים באותו כיוון; דבר זה נודע לנו לאחר מכן. באגף שלנו הורגשה הפוגה ואנו נצטווינו ע״י טוביה להעמיק בחשאי אל היער והביצה. וכך מעמיקים היינו אל נבכיו עד ערב. תשושים היינו עד מאד וכדי שלא לשקוע בביצה קושרים היינו את עצמנו אל העצים ואל השיחים. וכך עבר עלינו הלילה השני. רק בבוקר ניתן לנו להגיע אל שטח יבש מחוץ לתחום הביצות.

במקום זה ערכנו מדורות לייבש את בגדינו. הרעב הציק ועינה, רגלינו נפוחות היו מהליכה ובשרנו עקוץ מייתושי־הביצה הרוחשים, אך אי־אפשר היה לצאת מן המקום ולבקש אוכל. המצוד עדיין היה בעיצומו והדי היריות נישאו מסביב. אוכלים היינו גרגרי תבואה, אותם מילאנו בכיסינו בצאתנו מן המחנה. כמה וכמה ימים שכבנו במקום זה עד שפחתו היריות. היינו תשושים עד מאד וכצלמי בלהות נראינו. שריפות גדולות אשר האדימו מסביב היו אות לנקמתם של הגרמנים בכפרים שבקרבת היער. את המבנים שרפו הגרמנים. חלק מיושביהם רצחו וחלק הגלו לגרמניה לעבודות־כפיה.

החבילה נתפרדה

היינו מחנה של 700 איש וטוביה חילק אותנו לקבוצות קטנות. בכל קבוצה היו כמה מחזיקי נשק והשאר נשים וילדים שאין נשק בידם. טוביה גופו נשאר עם הקבוצה האחרונה. פקודתו של טוביה היתה כי עתה נתפזר למקומות שונים, אך הוא קבע לנו תאריך ומקום בו ניפגש בבוא מועד ומשם נשוב לחשב את דרכנו. מקום־המפגש שנקבע היה המחנה הראשון שלנו בסטארה־הוטה. גם אני ומשה היינו בקבוצה האחרונה שמנתה כ־60 איש. הדרך רבת תלאות וסכנות היתה. במקום שהיינו נחים היה טוביה מעמיד משמרות. באחד הלילות, לילה אפל מאוד, היה זה בשעה שמשה עמד אי־שם על המשמר ניתנה פתאום פקודה לעזוב את המקום וללכת. יצאנו לדרך, אך שכחו להודיע על כך לעומד על המשמר. החשיכה היתה גדולה מאוד והיציאה היתה בחשאי־חשאין. לפנות בוקר, לאחר לילה של הליכה, נוכחתי לדעת כי משה איננו אתנו. הודעתי על כך לטוביה, אולם הדרך מסוכנת היתה ולחזור לחפשו כבר בלתי־אפשרי היה. נבוכה ומיואשת שירכתי את דרכי עם כל השאר.

הגענו בדרכנו קרוב לעיירה איווְיֶה, מקום בו שכנה חטיבה גרמנית. חייבים היינו במקום זה לעבור את הניאָמן. מצאנו סירות והמעבר נערך בקבוצות קטנות. עמדנו קבוצה של חמישה אנשים והיכינו לסירה ופתאום נשמעו צעקות־אזהרה, כי

שלמה׳לה שיפמאנוביץ ז״ל,
נפל ביערות כפרטיזאן

זיידל לוויט ז״ל,
נפל בשורות הצבא־האדום בקרבות על קניגסברג

ליד מצבת־הזכרון, שהוקמה על בורות־ההרג בז׳לודוק —
שרידים מעירנו בשנת 1965

גרמנים מתקרבים. התחלנו לרוץ ולהתפזר לכל עבר. היער רחוק היה מאתנו במקום זה. ואני, מאין מוצא, מיהרתי להסתתר בגינה של משק כפרי ושכבתי בין שיחי הירק.

הרבה זמן שהיתי במקום זה. לאחר ששקטו היריות, יצאתי מהגינה, אך לא ידעתי מה לעשות ולאן לפנות. יחידה הייתי, המקום לא מוכר לי וקרוב למחנה גרמני... הלכתי על־פני השדות ובכיתי חרש. הדרך לנהר גם היא אבדה ממני. איכר אחד ריחם עלי והביאני אל הניאָמן ואף העבירני בסירה אל הגדה השניה. שם פגשתי שני פרטיזאנים ללא רובים, מיואשת הייתי ולא ידעתי אנה אפנה.

מבכה הייתי את גורלי שלי ואת גורלו של משה, אשר נשאר בתוך היער האפל. פתאום עלתה בי מחשבה ללכת אל עבר אליחובקה — שם שכנה חבורת הפרטיזאנים „איסקרה" ובה נמצא חברנו הטוב, ישקה. הודעתי על כך לשני ה„מלבושים" — כך נקראו פרטיזאנים ללא נשק, — ויצאנו לדרך. נכנסנו ליער עבות והתקדמנו במשעול הצר שמצאנו. מקץ הליכה של שעתיים ישבנו לנוח. שני הבחורים נרדמו ואני ניצבתי על המשמר. פתאום שומעת אני מתוך הדממה של היער קול חלש של אשה: „חכה לי ואל תמהר, מה אתה ממהר, בירך, אל תמהר!" נדהמתי ולא האמנתי למשמע אָזני. לא אָרכו הרגעים, וראיתי כי אָמנם משה הוא ההולך. אחריו נשתרכה אשה אחת מהחבורה שלנו שצעדיה כושלים היו. קשה היה לי להאמין כי אכן מציאות היא זאת, ולא הלום. „איזה מקרה גורלי!" לחשתי אל עצמי. ולשמחתי לא היה גבול.

חודש ימים היינו לבדנו, אני ומשה, מנותקים מכל השאר, וקשה לתאר את התלאות שפקדונו, בנדודינו על פני ישובים עוינים. אף שלמשה היה רובה, הייבים היינו לנהוג זהירות רבה. לא פעם נתקלנו בפרטיזאנים רוסיים שרצו ליטול מאתנו את הנשק ובאמתלאות שונות היינו מתחמקים מידיהם. זכרנו את מקום המפגש שטוביה קבע לנו וכן את תאריך המפגש ואף אנחנו הגענו למועד אל אותו מקום.

יישוב, שהגויים קראו לו ,ירושלים'

כאן אירגן אותנו טוביה שוב למחנה אחד גדול וכל החבורות שלנו זזו מכאן לפושצ'ה של נאליבוקי, אולם עתה הגענו למקום ברכוש גדול, עם הרבה עגלות, עם תבואה, קמח, בקר וצאן, סוסים וחפצים שונים. את כל אלה נטלנו מן הכפרים העזובים והשדודים שלאחר המצוד הגדול. עתה התחלנו להקים לא מחנה של ארעי אלא של קבע — מחנה־חורף — עיר ממש.

היה בינינו מהנדס אחד אשר תיכנן את הבניה והשגיח עליה. נכרתו הרבה־הרבה עצים ונבנו בתים קטנים, עיר עם רחובות ומספרים. בנינו מאפיה, וטחנת־קמח, בתי־מרחצאות ובית־חולים, בית־חרושת לסבון, נפחיה, מסגריה, בית־מלאכה לחייטות, לסנדלרות, אורוות ורפת ואפילו בית־חרושת לעורות. הגרמנים כבר נחלו מפלות בחזיתות והאמנו, כי שוב לא יערכו מצוד כמו בעבר. קראנו למחנה זה „ביילסקי"

והגויים מהסביבה קראו לו „ירושלים״. כ־1300 נפש היינו. המחנה לא היה רחוק מן הכפרים השרופים שהיו מלאים תבואה, תפוחי־אדמה וירקות (בשדות). אספנו כל זה וידינו מלאות היו עבודה והיה לנו מלאי של מזון לכל החורף כמעט. אפילו בית־חרושת לנקניק הקמנו ולא פעם עוסקים היינו עם חבורות אחרות במסחר־חליפין — נקניק בנשק. באים היו אלינו מחבורות אחרות לתקן את נשקם, לתפור מגפים, עבדנו איפוא למען המאמץ המלחמתי.

ביום 31/12/43 ביקר אצלנו פלטון ראש המפקדה לכל הכוחות הפרטיזאניים באיזור הזה. הוא סייר במחנה ועבר מסדנה לסדנה ולא האמין למראה עיניו:

„כיצד הצלחתם בתנאי היער להקים את כל אלה?״ שואל היה ברוב תמיהה.

הוא הבטיח את עזרתו, ולאחר זמן־מה הגיע אמנם אוירון ממוסקבה, אשר הביא לנו חמרי רפואה, משלוח שזכינו בו בשל המלצתו של פלטון. וכך עבר עלינו החורף של שנת 1944. אפילו הוי מיוחד נוצר במקום זה. לפעמים נערכות היו מסיבות ספונטאניות ליד המדורות. שרים היינו שירים חלוציים מן הימים הטובים ההם, שלפני המלחמה, וזוכרת אני כיצד ביקרה אותנו חבורה של פרטיזאנים באחת המסיבות ואחד, הרכבי היה שמו, עמד ודיקלם את שירו של יצחק למדן „שנית מסדה לא תיפול״ ואנו שמענו את דבריו מתוך רטט־לב ודמעות. היו בינינו שומרי־דת ומפעם לפעם עורכים היו תפילה בציבור. זכורות לי התפילות בראש־השנה וביום־הכיפורים בין עצי היער.

כך המשכנו במקום עד כניסתו של הצבא־האדום. עם צאתנו מן היער, הגענו יום אחד לנובוגרודוק לעצרת־הענק הפרטיזאנית, אשר נערכה בה. כאן נפרדנו ממפקדנו, שהיה אהוב ונערץ על כולנו, מטוביה ביילסקי. חבורתנו נתפזרה וכל איש פנה לעברו. אנו שמנו את פעמינו לז׳לודוק. לאחר כמה ימי טלטול בדרכים הגענו למקום. היינו, איפוא, בין הראשונים שעמדו המומים על קבר האחים הגדול שליד ה„כווינִיק״. לאחר זמן נוספו עוד כמה שרידים והגענו לשיעור של „מניין״.

אזכור היטב את היום בו הגיעו המכתבים הראשונים מפליטי עירנו שברחו עם הצבא האדום מזרחה. ונמצאו בברית המועצות — מכתבים שעל המעטפות שלהם היו כתובות של משפחות שכבר לא היו בחיים. על־פי סידור מיוחד בינינו ולבין משרד הדואר שבמקום נמסרו לידינו כל המכתבים שהתקבלו משרידי ז׳לודוק ואנחנו התחלנו להריץ לכל אחד תשובה ולספר את סיפור־האימים.

שוב עולים בזכרוני מכתביו של זיידה׳לה אחינו ז״ל והמכתב הראשון שקיבלתי מאחיותי מארץ־ישראל ובו הידיעה בלשון סגי נהור כי הדוד יצחק (יצחק צוקרמן) נמצא בוואַרשה. בלשון זאת, מרומזת היתה הדרך שעלינו ללכת בה. כל רצוננו עתה, היה למהר ולעזוב את אדמת־הדמים. ואמנם נמנינו עם הקבוצה הראשונה שהתארגנה בחשאי ואשר יצאה מפולין בדרכה לארץ־ישראל.

פסיה בירך (לויט)

אין בלוטיקע טעג

— — — שבת אין דערפרי איז שטאַרקער געוואָרן די שיסעריי און די דייטשישע מערדער זענען אריין אין געטאָ. פון אנהויב אין דורכגעלאָפן אַ מאָטאָציקל, מיט אַ שטאַרקן געפילדער; נאכער זענען אריין לאַסט־מאַשינען אנגעלאָדן מיט מיליטער־לייט און פּאָליציאַנטן — ליטווינער און פּאָליאַקן. דאָס איז געוויס אונדזער לעצטע שעה, האָבן פיל פון אונדז געטראכט. איך האָב ניט געקענט שלום מאכן מיט אונדזער אפּגעלאָזנקייט און האָב אָנגעהויבן נערוועז צו שרייען:

„וואס וואַרטן מיר? פארוואָס טוט מען ניט וואס עס איז, פארוואס באהאלט מען זיך ניט?"

ווידער אמאל בין איך געשפּאַנט געוואָרן, מיט עפּעס אן אומנאטירלעכע גרייטקייט. כ'בין ארויס די ערשטע פון שטוב, און נאָך מיר, מיין שוועסטער רחל, נאָך אונדז זענען ארויס פון שטוב די מאמע און מיין שוועסטער שרה'לע, און אלע אנדערע וועלכע האָבן זיך געפונען אין שטוב, בלויז דער טאטע און לאה ראָזענמאַנאָווע זענען געבליבן. דער טאטע איז געזעסן ווי פריער איינגעוויקלט אין טלית און האָט ניט אויפגעהערט צו זאָגן תהילים. מיר אלע זענען געגאנגען זיך באהאלטן אין דעם בונקער, וואס מיר האָבן מיט חדשים צוריק אויסגעבויט אויפן בוידעם. אין געטאָ האָט זיך שוין אָנגעהויבן דאָס ארויסטרייבן פון די הייזער, און קאָנצענטרירן די ארויסגעטריבענע אין איין פּלאַץ. אָבער איידער די פּאָליציי לייט זענען אריין צו אונדז אין שטוב, זענען מיר שוין אלע געווען אין שטאַל, וואס איז געווען צוגעבויט צום שטוב. אַ טייל פון אונדז האָבן זיך באַהאַלטן אין עפּעס אַ נאָרע, וואס איז געווען אונטער דער שיכט פון די שייטלען האָלץ; אַ צווייטער טייל, מיט זיי איך און די מאמע, זענען ארויף אויפן בוידעם און אריין אין דעם בונקער. נאכער זענען געקומען צו אונדז נאָך אייניקע וועלכע האָבן זיך געהאַט באַהאַלטן אין שטאַל; שפּעטער אביסל איז אויך געקומען רחל.

ס'איז דורך אַ לענגערע צייט און פון דער ווייטן האָבן זיך דערהערט כסדר'דיקע און שטאַרקע שיסערייען, נאָכדעם איז שטיל געוואָרן. איצט האָבן מיר פארשטאַנען אז אונדזער גורל איז שוין אָפּגעשטעמפּלט, אז אלץ איז שוין פארשניטן געוואָרן.

אין אונדזער באהעלטעניש זענען מיר אָפּגעזעסן דעם גאנצן שבת, און די נאַכט נאָך אים, טויט־שטיל, קיין וואָרט האָבן מיר ניט ארויסגערעדט. צוואנציק מאן זענען מיר געזעסן איינגעפּרעסט אין יענעם לאָך. נאָר איינצעלנע שאָסן פלעגן זיך הערן פון צייט צו צייט. מיר האָבן דאן געמיינט אז נאָר מיר זענען לעבן געבליבן. דייטלעך האָבן מיר גאָרנישט געוווּסט, וואס עס איז פאָרגעקומען אין געטאָ, און ווי אזוי ער איז אומגעבראכט געוואָרן. פלוצלונג האָבן מיר דערהערט אַ שטילן קלאַפּן אין טיר פון אונדזער באַהעלטענישט, באַגלייט מיט אַ שטיל־שוואַכער שעפּטשעריי:

„עפנט מיר, דאָס בין איך, לאה ראָזענמאנאָוויע״. זי האָט אונדז דערציילט אז דעם גאנצן שבת האָט זי זיך באַהאַלטן אין שטאַל, וווהין זי איז געקומען נאָכדעם ווי די דייטשן זענען אריין זוכן אין שטוב. זי האָט אונדז געבראכט די לעצטע ידיעה וועגן טאַטן, וועלכער איז געבליבן ווי פריער אין שטוב, איינגעוויקלט אין טלית, און זאָגנדיק תהילים די גאנצע צייט. ווען דער דייטש איז אריין אין שטוב האָט זי זיך אנגעהויבן בעטן ביי אים, ער זאָל אויף איר רחמנות האָבן. איר דייטש־רעדן איז געווען זייער שיין און פליסיק, און דאָס האָט אים אפשר אימפּאָנירט, און ער האָט צו איר געזאָגט, זי זאָל זיך פארשטעקן ערגעץ ווו. זי האָט אָנגעהויבן בעטן אויך אויפן טאטן און דער דייטש איז ארויס פון שטוב. זי אליין האָט זיך באהאלטן אין שטאַל, און דער טאַטע איז ווי פריער געבליבן אויפן אָרט און האָט בשום אופן ניט געוואָלט פארלאָזן די שטוב. מיט אונדז אין באהעלטעניש איז אויך געווען סאָניע, שניאור דעם פארבערס טאָכטער. פלוצלונג האָט איר אָנגעכאפּט עפּעס אַ ווילדער הונגער, זי האָט זיך בשום אופן ניט געקאָנט באהערשן. זי איז געזעסן און געוויינט אָן אויפהער:

„עפּעס עסן, עפּעס עסן, כ׳וויל עסן!״ אַ לאנגע צייט האָבן מיר באוויזן איינצוהאַלטן איר, זי זאָל ניט ארויס פון באַהעלטעניש, ביז זי האָט זיך שוין מער ניט געקענט באַהערשן און האָט זיך ווילד ארויסגעריסן פון אונדז און איז ארויס. אין אַ שעה ארום איז זי צוריקגעקומען האַלטנדיק אין איין האנט אַ לעבל ברויט און אין דער צווייטער האנט אַ קישן. אייניקע מינוט נאָך איר צוריק קומען האָבן מיר דערהערט שטאַרקע קלעפּ אין וואַנט. דאָס איז געווען אַ פּאָליציאַנט, וועלכער האָט געזען סאָניען און איר נאָכגעשפּירט, ביז ער האָט אנטדעקט דעם אָרט. ער האָט געקלאַפּט אין וואַנט און געשריגן, מיר זאָלן גיך עפענען און אלע ארויסגיין, ער האָט געדראָט אז אויב מיר וועלן ניט עפענען ווארפט ער האַנט־גראַנאַטן אויף אונזער באהעלטעניש, און צערייסט אונדז אויף שטיקער. מיר האָבן איצט קיין אויסוועג ניט געהאט און מיר האָבן געעפנט די פארמאַסקירטע טיר. דאָס איז געווען אַ פּאָליציאַנט, אַ פּאָלאַק פון זשעלודקער אומגעגנט. ער האָט געשאָלטן מיט בייזע קללות און האָט באפעלט מיר זאָלן אויפהויבן די הענט און אראָפּגיין אונטן.

דאָרט האָבן געוואַרט אויף אונדז פינף אַנדערע פּאַליציאַנטן. ס׳איז שוין געווען אוונט־צייט. זיי האָבן אונדז אויסגעשטעלט אין אַ שורה, די ביקסן געווענדעט צו אונדז. אַזוי האָבן זיי אונדז אָפּגעהאַלטן אַ לענגערע צייט...

מיר האָט ווידער אָנגעכאַפּט עפּעס אַ ווילן וואָס ניט איז צו טאָן. כ׳האָב געהאַט מיט זיך דעם שיין — אַ דערלויבעניש צו גיין אַרבעטן אין דעם פּריץ׳ס הויף. אַזאַ צייגעניש האָט אויך געהאַט מיין שוועסטער שרה׳לה. כ׳האָב אָנגעהויבן שעפּטשען צו איר אין אויער: „שרה׳לה ווייז זיי דעם שיין, גיב זיי דעם שיין!״ ס׳האָט זיך מיר געדאַכט אַז דער עצם ווייזן דעם שיין קען מיט עפּעס פאַרבעסערן אונדזער לאַגע. און איידער שרה׳לה האָט פאַרשטאַנען וואָס איך רעד צו איר, האָב איך שוין אַרויסגענומען מיין דערלויבעניש און אויסגעשטרעקט צום פּאָליציאַנט. ער האָט אַכאַפּ געטאָן דאָס פּאַפּירל און צעריסן אויף שטיקלעך, באַטאָנענדיק און שרייענ־דיק: „דו דאַרפסט דאָס שוין מער ניט האָבן!״ דער אומדערקלערבאַרער ווילן עפּעס צו טאָן, האָט מיר ניט אָפּגעלאָזן, דאָס געשריי פון פּאַליציאַנט האָט אים נאָך מער פאַרשטאַרקט; גיך־שנעל האָב איך זיך איינגעבויגן צו דער ערד און אָנגעהויבן אומגעלומפּערט צו קלייבן מיט איין האַנט די צעריסענע שטיקלעך פּאַפּיר, און גלייכצייטיק האָב איך מיט דער צווייטער האַנט צוגעהאַלטן דעם פּאָליציאַנטס ביקס, ווי כ׳וואָלט כלומרשט געקענט אים שטערן עפּעס צו טאָן. דער פּאָליציאַנט האָט מיר אַ קאָפּע געטון מיטן פוס און האָט מיר אָנגעשאָלטן, אָבער איך האָב פאַרגעזעצט קלייבן די שטיקלעך פּאַפּיר און געלייגט אין מיין טאַש. די פּאָליציי־לייט האָבן געקוקט אויף דעם מיט אַ שפּאָט און ניט מער.

ס׳איז שוין כמעט פינצטער געווען ווען ס׳זענען אָנגעקומען נאָך אייניקע פּאָליציאַנטן און מ׳האָט זיך צוגעגרייט אומברענגען אונדז. ווי דורך אַ נעפּל געדענק איך דעם געשריי פון דער מאַמען: „נעמט הרגעט מיר, אָבער מיינע קינדער לאָזט לעבן! וואָס האָט איר צו מיינע קינדער?״ אַז מ׳האָט אָנגעהויבן שיסן, האָב איך זיך אַ ריס געטאָן פון אָרט און גענומען לויפן הינטער די געביידעס פון הויף. כ׳ווייס ניט אויב מ׳האָט מיר נאָכגעשאָסן אָדער ניט. מ׳האָ מיר ניט נאָכגעיאָגט, און איך האָב זיך אַרומגעדרייט לויפנדיק צווישן די הייזער ביז כ׳בין געקומען צום שטאַל. כ׳בין ווידער אַרויף אויפן בוידעם, און אַריינגעקראָכן אין דער נאָרע.

כ׳בין געפּלעפּט און צעמישט געווען פון אַלץ וואָס עס האָט פּאַסירט. אַ פאַרגליי־וערונג האָט מיר אַרומגענומען, ווי עפּעס אַ פאַרחלשטקייט. ווען כ׳האָב זיך אויפגעכאַפּט און כ׳האָב זיך אָנגעהויבן צו דעראינערן און באַטראַכטן ווו איך בין אין דער וועלט, איז שוין געווען טיף פינצטער, ס׳איז שוין געווים נאָך האַלבע נאַכט געווען. פּלוצלונג האָב איך דערהערט אַ געוויין פון אַ קינד, דער קול איז מיר דערגאַנגען פון הויף. כ׳בין אַראָפּ אונטן און דערזען אַז דאָס איז אַ מיידעלע פון די שיפּמאַנאָוויטשעס, וועלכע האָבן געוווינט אין איין דירה מיט אונדז. כ׳האָב

איר אָנגעהויבן אויספרעגן ווי אזוי זי האָט זיך געראַטעוועט און פון וואַנען זי קומט אַהער. זי האָט מיר דערציילט, אז ווען מ׳האָט אָנגעהויבן צו שיסן, איז די מאַמע געפאלן אויף איר, און די פּאָליציאַנטן האָבן ניט געוווּסט אז זי איז לעבן געבליבן. ווען די מערדער זענען אַוועק, איז זי ארויס פון צווישן די קערפּערס און האָט זיך באַהאַלטן. כ׳האָב איר ארויפגענומען צו מיר אויפן בוידעם. זי איז געזעסן די גאנצע צייט און געוויינט שטילערהייט, טענה׳נדיק: „וואָס וועל איך טאָן, וואָס וועל איך איצטער טאָן?"

כ׳האָב איר בארואיקט ווי ווייט כ׳האָב געקענט, פאַרזיכערנדיק איר אז מיר וועלן ביידע זיין צוזאַמען און כ׳וועל איר ניט פאַרלאָזן. דער נייער פליכט צו טרייסטן און מוטיקן, איז אפשר געווען מער אַ רפואה פאר מיר ווי פאר איר, דער עצם פליכט צו פארנעמען זיך מיט אימעצן האָט געגעבן אן אינהאַלט די אומגליקלעכע און שוידערלעכע לאַגע אין וועלכע מיר האָבן זיך געפונען.

אַ ביסל שפּעטער האָבן מיר ווידער דערהערט שוואכע טריט, און עפּעס אַ שאָרכן, באַגלייט מיט שטילע קרעכצן. כ׳האָב פארשטאַנען אז עמיצער פון אונדזערע רעשטלעך בלאָנקעט דאָ ארום אין דער פינצטערניש. ווידער בין איך אַראָפּ אונטן. דאָס איז געווען, שניאור דעם פארבערס אן אייניקל, אַ יינגל פון אַ יאָר דרייצן. אויך ער איז ארויף צו אונדז אויפן בוידעם. מיר זענען שוין, אלזאָ, געווען דריי פערזאָן אין אונדזער נאָרע.

מיר האָבן זיך אזוי אויסבאַהאַלטן צוויי וואָכן, בערך. אָן וואַסער און אָן ברויט. אזוי האָט אויסגעזען אונדזער לאַגע די ערשטע וואָך, בעיקר. איך געדענק, אז אין אַ פּאָר טעג ארום האָט אָנגעהויבן רעגענען. מיר האָבן דאַן שטילערהייט ארויסגעשטופּט, דורכן דאַך שטיקלעך לייוונט, איינגענעצט זיי אין רעגן־וואַסער, און די נאַסע שמאַטקעלעך האָבן מיר געצמאָטשקעט, און זיך דערנערט. דורך די שפּאַלטן און לעכער פון דאַך פלעג איך גאנץ אָפט ארויסקוקן אויפן גאַס, כדי צו זען וואס דאָרטן טוט זיך. דייטשן האָב איך כמעט ניט געזען. אנטקעגן דעם זענען פיל געווען די ווייס־רוסישע און פוילישע פּאָליציאַנטן. זיי פלעגן נישטשערן און זוכן, איבערגייענדיק פון איין דירה צו דער צווייטער. זיי האָבן געזוכט פארבאהאלטענע יידן, און ווען זיי האָבן געפונען, פלעגן זיי דערשיסן ממש אויפן גאַס. נאָכדעם פלעגן זיי קומען מיט וועגענער, אָנלאָדן אויף זיי די קערפּערס און ארויספירן הינטערן שטאָט.

איינע פון די שוידערלעכע בילדער, וועלכע איז איינגעקריצט געוואָרן אין מיין זכרון, איז פאָרגעקומען, בערך, אין סוף פון דער ערשטער וואָך. די פּאָליציאַנטן האָבן דאן געפונען צען יידן בערך וועלכע האָבן זיך באַהאַלטן. דאָס איז געווען די משפחות פון ראובן און אייזיק כץ. שפּעטער האָב איך זיך דערוווּסט, אז זיי זענען געזעסן באהאלטן, אָן וואַסער און אָן ברויט, אין עפּעס אַ קעלער (אלטע

לייט און קליינע קינדער). כ׳האָב געזען ווי מ׳האָט זיי אויסגעשטעלט נעבן קונעריוועס ברונעם. זיי האָבן זיך געבעטן, אז איידער מ׳הרג׳עט זיי זאָל מען זיי דערלויבן אביסל וואַסער צו טרינקען, אָבער די מערדער זענען טויב געבליבן צו זייער געבעט, און נעבן דעם ברונעם האָט מען זיי אלעמען אויסגעשאָסן. אויף מאָרגן, נאָך דעם מאָרד פון די צען, האָב איך ווידער דערהערט געוויינען. כ׳האָב אָנגעשטרענגט מיין בליק דורך די דאַך־שפּאַלטן און כ׳האָב געזען ווי די פּאָליציאַנטן פירן לאה־רושקען, די פעלדשערקע. זי איז געגאנגען און געשאָקלט מיט די הענט, זי האָט געבעטן, אז מ׳זאָל איר לאָזן לעבן, אַז מ׳זאָל אויף איר רחמנות האָבן. מ׳האָט איר אַזוי געפירט ביז ענדע גאַס און דאָרט האָבן זיי איר דערשאָסן.

אין איינעם פון די קומענדיקע טעג האָב איך ווידער דערהערט געוויינען און געשרייען פון יידן, וועלכע זענען ארויסגעפירט געוואָרן פון עפּעס אַ באהאלטעניש. כ׳האָב זיי געזען פון דער וויטנס, און האָב ניט געקענט פעסטשטעלן ווער זיי זענען. דאָס זענען געווען פינף יידן וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ בעקעריי. די פינף האָבן די פּאָליציאַנטן אומגעבראַכט אויף אַ ספּעציעלן שרעקלעכן שטייגער. צוערשט האָבן זיי דערשאָסן איינעם פון די פינף, נאכער האָבן זיי באפעלט דעם צווייטן לייגן זיך אויף דעם ערשטן, און האָבן אויך אים דערשאָסן, און אזוי האָבן זיי אומגעבראכט אלע פינף.

אַ בלוטיקע פרשה פאר זיך איז געווען דאָס נישטשערן פון די גויים, וועלכע פלעגן ארומגיין איבער די יידישע הייזער, כדי צו ירשה׳נען דאָס יידישע גוטס. זיי פלעגן גראַבלען און זוכן אין די הויפן און שטאַלן פארבאהאלטענע אוצרות. מיר פלעגן הערן זייערע קללות און ניבול־פה, און די שרעק, אז זיי וועל געפינען אונדזער נאָרע איז גרויס געווען.

וואס איך גיי איצט דערציילן איז פאָרגעקומען אין דער ערשטער וואָך. אויפן בוידעם זענען ארויף אַ כאַליאַסטרע שיקסעס, צווישן זיי האָב איך דערקענט דעם קול פון יאנקע ליכוויראָוויטש, וועלכע האָט צוזאמען מיט מיר געלערנט אין שולע. זיי האָבן אויך געזוכט, ריידנדיק און שרייענדיק גראָב און העסלעך. אַ באזונדערע שפּאָטעניש האָבן ביי זיי אַרויסגערופן די פסחדיקע געשיר וואָס זיי האָבן געפונען אויפן בוידעם. די וויזיטן פון די גויים זענען געוואָרן מער אָפטער און אָפטער. זיי פלעגן קומען מיט העק און לאָפּאַטעס. זיי פלעגן גראָבן און קלאַפּן. מיר זענען יענע טעג געזעסן צוגעקלעפּט כמעט צו אונדזער נאָרע, מורא האָבנדיק ארויסצוגיין. דער הונגער און דורשט האָבן אונדז כמעט אומגעבראַכט. די פלייש פון מיינע ליפּן האָט אָנגעהויבן צעברעקלען זיך און פאנאנדערפאלן. אַ גלייכגילטיקייט האָט מיר באַהערשט. דער אינהאַלט פון בלייבן לעבן איז ביי מיר אינגאנצן אָפּגענומען געוואָרן. כ׳האָב דאן געזאָגט צו זיך אליין: זאָלן בעסער די פּאָליציאַנטן מאכן

אַ סוף צו מיין לעבן, איידער איך זאָל זיך אזוי פייניקן טעג אויף טעג, און אומקומען פון הונגער און דורשט.

ווען כ׳בין איינמאָל צוגעגאנגען צום פענצטערל פון בוידעם א קוק טאָן וואָס עס קומט פאָר אין גאס, האָב איך דערזען אַ גרופע יידן, וועלכע גייען נעבן פאַרנדיקע וועגענער, און צווישן זיי האָבן איך דערקענט בירך׳ן, וועלכער איז געווען אין זשעלודאק אלס א בעזשעניץ און פלעגט אָפטמאָל באזוכן ביי אונדז אין שטוב. צו ערשט האָב איך געמיינט, אז דאָס איז אַ גרופע וואָס מ׳פירט ליקווי־דירן, ווי אלע אנדערע. אָבער אין אַ פאָר שעה שפעטער האָב איך זיי ווידער געזען, ווי זיי פאָרן דורך מיט אנגעלאָדענע וועגענער. כ׳האָב אָנגעהויבן רופן און שרייען: בירך! אָבער מיין קול איז מסתמא זייער שוואך געווען, און מיין רופן איז ניט דערגאנגען צו אים. ס׳זענען דורך טעג און כ׳האָב זיי מער ניט געזען. כ׳האָב געמיינט אז מ׳האָט זיי פארניכטעט. שפעטער האָב איך זיך דערוווּסט, אז דאס זענען די רעשטלעך יידן, פאַכמענער איבערהויפט, וואָס די דייטשן האָבן דערווייל געלאָזט לעבן. אין איינעם פון די טעג, ווען כ׳בין צוגעגאנגען צום פענצטערל און ארויסגעקוקט אין דרויסן, האָב איך דערזען אַ פאָליציאנט, אַ פּאָלאַק. זיין נאָמען איז געווען יאניש. ער איז געווען אַ סעקרעטאַר אין פאָליציי־אַמט און כ׳האָב אים געקענט פון די טעג, ווען כ׳האָב געארבעט אין הויף. כ׳האָב שוין דאן באשלאָסן איבערגעבן זיך אין די הענט פון דער מאכט, האָב איך אָנגעהויבן רופן אים ביי זיין נאמען. מיין קול איז געווען זייער שוואַך. מיט מיינע לעצטע כוחות האָב איך זיך אָנגעשטרענגט און געשריגן צו אים עטלעכע מאָל, ביז ער האָט מיר באַמערקט.

איך שטעל זיך ניט פאָר, אז ער האָט מיר דערקענט. כ׳האָב געזען אז ער לייגט צו זיין פינגער צום מויל, ווי ער וואָלט וועלן מיר וואָרנען פאר עפעס אַ סכנה. ער האָט אָנגעהויבן צו גיין אין ריכטונג פון דער הויז, ווו איך האָב זיך געפונען. אין אייניקע מינוט ארום איז ער שוין געווען אויפן בוידעם. פריער בין איך זיכער געווען אז ער קומט, כדי אומצוברענגען מיר, אָבער איצט, ווען כ׳האָב אים געזען שטייענדיק אין אַ פארלעגנהייט און צווייפל, האָט דאָס מיר מאָדנע אויסגעזען און כ׳האָב אים געפרעגט:

„פארוואָס הרגעסטו מיר ניט, אויף וואס וואַרטסטו?"

ער איז ווי פריער געשטאַנען פאַרצווייפלט, ניט וויסנדיק וואָס צו טאָן. אין אַ ווײַלע ארום האָט ער געזאָגט:

„בארואיק זיך, און רעד ניט הויך. בארואיק זיך און וואַרט אַ ווײַלע". און ווידער איז ער געשטאַנען ווי צוטומלט און איז אראָפּ פון בוידעם. איצט בין איך זיכער געווען, אז זיין בארואיקן מיר איז נאָר אַ טאַקטיק. כ׳בין זיכער געווען אז ער איז אוועק ברענגען נאָך פאָליציאנטן. צו מיין גרויס איבערראשונג האָט ער

זיך שפעטער אביסל אומגעקערט, ברענגענדיק מיט זיך אַ פלעשל וואַסער און ברויט. ער האָט מיר אויסגעשטרעקט דעם געשאַנק און האָט מיר געהייסן עסן און טרינקען און קומען אביסל צו זיך.

עסן האָב איך אבסאָלוט ניט געקענט. כ׳האָב נאָר עטוואָס פארזוכט פון די וואַסער. כ׳האָב אים קיין זאך ניט דערציילט וועגן די צוויי קינדער וואס באהאלטן זיך מיט מיר. ער איז געזעסן מיט מיר אויפן בוידעם און האָט דערציילט וועגן די אכציק יידן, וואָס זענען געבליבן לעבן אלס פאכלייט.

איצט האָב איך זיך דערמאָנט אַז כ׳האָב געזען ביירד׳ן, און ווי אַזוי כ׳האָב אים גערופן. כ׳האָב אים דערציילט וועגן דעם, און ער האָט מיר צוגעזאָגט עפעס צו טאָן, אז מ׳זאל מיר אָנשליסן צו די אכציק לעבן־געבליבענע יידן. ער איז אין זשעלודאק ניט געווען באוווסט אלס אַ יידן ליבהאָבער, און מיר איז שווער צו דעצידירן פארוואס האָט ער זיך אזוי באצויגן צו מיר. אָבער איצט בין איך זיכער געווען אז זיין באציאונג איז אמת׳דיק־הארציק. כ׳האָב אים דערציילט וועגן אונדזער נאָרע און וועגן די צוויי קינדער, וואָס געפינען זיך מיט מיר. ער האָט צוגעזאָגט צו באזוכן מיר אינגיכן און האָט מיר געהייסן אריינגיין אין באהעלטעניש און ווארטן אויף אַ ידיעה פון אים.

אויף מאָרגן איז יאניש ווידער געקומען און האָט געבראַכט מיט זיך עסנוואַרג. ער האָט מיר דערציילט, אז ער האָט שוין געפרווט עפעס טאָן וועגן אונדזער אָנשליסן זיך צו דער גרופע לעבנגעבליבענע, אָבער ס׳האָט זיך אים דערווייל ניט איינגעגעבן צודערלעדיקן דעם ענין, ווייל די דייטשן קאָנטראָלירן זייער פעדאַנטיש די רשימה פון די אכציק געבליבענע. און ווידער האָט ער מיר צוגעזאָגט צו סטאַרען זיך וועגן אונדז.

דאס איז געווען צוויי וואָכן ווי מיר זענען געזעסן אין אונדזער באהעלטעניש, ווען א כאליאסטרע גויים זענען ארויף אויפן בוידעם. מיר זענען געלעגן מיט אן איינגעהאלטענעם אָטעם און צוגעהערט זיך וואס עס קומט פאָר. די אויסזיכטן צו ראַטעווען זיך, פון די לעצטע טעג, האָבן פארטיפט דעם שרעק. מיר האָבן געהערט ווי זיי גראַבלען און זוכן מיט גרויס וואַוויקייט, ביז זיי האָבן אָנגעהויבן קלאַפן אין וואנט פון אונדזער באהעלטעניש און רופן, אז מיר זאָלן גיך עפענען, ווען ניט גייען זיי מעלדן די פאָליציי. מיר זענען געזעסן טויט־שטיל און גאָרנישט געענטפערט.

אין אַ פאָר מינוט שפעטער האָבן מיר דערהערט אַ הויכן באַפעל פון אַ פאָליציאַנט, וועלכער האָט געהייסן גלייך עפענען, ווען ניט ווארפט ער אריין אַ גראַנאַט און רייסט אויף אונדז אלעמען. כ׳האָב פארשטאַנען, אז ס׳איז קיין אויסוועג ניטאָ, און כ׳האָב געעפנט די טיר. אנטקעגן מיר איז געשטאַנען יאנעק באריסעוויטש

וועלכער פלעגט קויפן ביי אונדז אין קראָם, און האָט מיר גוט געקענט. כ׳האָב געזען ווי ער איז צוטומלט, און דערשראָקן געווארן ווען ער האָט מיר דערזען. דער ביקס איז אים כמעט ארויסגעפאלן פון האַנט. איצט האָט זיך ביי מיר ארויסגעריסן די זעלבע פראגע וואָס איך האָב שוין געפרעגט יאנישן: „פאַרוואָס הרג׳סטו מיר ניט, וואס ווארטסטו?" און זעענדיק זיין פארלעגנהייט, האָב איך צוגעגעבן: „איך האָב דיר עפעס צו דערציילן, יאנעק, אָבער פריער וויל איך אז דו זאלסט באזייטיקן די גאנצע כאליאסטרע, וואס האט זיך דאָ צונויפגעקליבן". ער האָט דערפילט מיין ביטע, און ווען מיר זענען נאר ביידע געבליבן אויפן בוידעם, האָב איך אים געזאגט: „איצט בעט איך דיר נאר איין זאַך, גיי צו אין דער פאָליציי און דערצייל יאנישן, אז דו האָסט מיר געפונען, ער וועט דיר געוויס געבן אָנווייזונגען וואָס צו טאָן מיט מיר".

ער האָט איבערגעלאָזן אויפן בוידעם אַ פאָליציאַנט און אליין איז ער אוועק זוכן יאנישן. שפעטער איז ער געקומען און האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט זיך באַגעגנט מיט יאנישן און אַז ביידע זוכן זיי מיטלען ווי אזוי אָנשליסן אונדז צו די לעבנגעבליבענע. ער איז געבליבן מיט אונדז אויפן בוידעם ביז שפעט אין דער נאַכט. אויף מאָרגן אין דערפרי, איז געקומען יאניש און האָט גענומען מיר און די צוויי קינדער, און האָט אונדז געבראכט, אין יידישן בית־מדרש ווו ס׳האָבן זיך געפונען די לעבן געבליבענע. מ׳האָט אונדז געגעבן עסן און ווארעמע וואסער צו וואשן זיך. אָבער אריינגעמען מיר אין זייער רשימה האָבן זיי ניט געקענט, ביז ס׳איז אָנגעקומען די הסכמה פון קולינסקין, דער בירגערמייסטער פון זשעלו־דאק, אין יענע טעג, וועלכער איז געווען אַמאָל אַן אריינגייער אין אנדזער קראָם. זיין עצה איז געווען, אז איך זאָל צוגעשריבן ווערן אויפן פאַספאָרט פון משה בירך, אלס אַ ווייב. אויך פאר די צוויי קינדער האָט מען געפונען אַ מיטל, ווי אזוי אָנשליסן זיי צו דער רשימה.

פון געטאָ זשעלודאק האָט מען אונדז איבערגעפירט אין שטשוטשין און נאכער אין אַן ארבעטס־לאגער אין לידער געטאָ, פון דאָרט איז אונדז געלונגען אנטלויפן אין די וועלדער ווו מיר האָבן זיך געפונען ביז דער באפרייאונג.

משה בירך

הבית אשר מצאתי

לזכר הורי אחי, אחותי ובני משפחתי

פתח דבר

רשימה זאת אינה אלא קטע מחיבור גדול יותר הקרוי במקורו „הבית אשר מצאתי", ופירושו של בית זה, הריהי העיירה ז׳לודוק, אליה הגעתי בימי מלחמת־העולם השניה. טבעי הדבר, כי לא פתחתי את החיבור מז׳לודוק אלא הקדמתי לו קטעי תיאור כלליים מנתיב־תלאותי עד הגיעי לעיירה. רואה אני חשיבות לתת כאן את המבוא הקצר בו פתחתי אותו חיבור, שהוא לדעתי יאה גם למקום זה:

בדרכי נדודי, או לשון אחר, בכף־הקלע בו טולטלתי, יחד עם כמה מבני עירי, בדומה לרבים־רבים, בפרוץ מלחמת־העולם השניה, — בהיגרפי עם נחשולי הפליטים־העקורים מעיר מולדתי פאביאַניץ הסמוכה ללודז והכבושה על־ידי הנאצים ובהנשאי מזרחה, הגעתי אל האיזור הסובייטי. לאחר שהצלחתי להיכנס לאיזור זה, מצאתי ביום מן הימים, באקראי כמעט, ישוב קטן — קהילה נידחת ונסתרת בירכתי־יער ומרוחקת מדרכים ראשיות ושם הישוב ז׳לודוק. היתה זאת עיירה קטנה יהודית, אשר את שמעה לא שמעתי מעודי, אולם בזכות הלבביות והעין הטובה בהן נתקבלתי בתוכה תישאר חרותה בזכרוני. כאילו בית חדש מצאתי. בית כמושג של חיק, אך לא כמושג של מגן ומחסה, כי באותם הימים פרוץ ומופקר היה כל בית בישראל וגורל זה היה גם גורלה של העיירה הקטנה ז׳לודוק, אשר יד הצורר היה בה להכריתה.

אנסה לספר בדפים אלה, מאין הגעתי לעיירה זו, מה עבר עלי בשבתי בתוכה, ובהיותי עֵד לכליונה.

מפאת המצע הקצר לא אוכל לספר כאן הרבה. אציין איפוא, כי על־אף צוק־העתים ועל־אף התלאות אשר מצאוני בעיירה, נשארה היא חרותה בלבי וזכורה באהבה ורטט. — היא ודמויותיה והניתה, הניה של עממיות, טוב־לב ותמימות. לא אשכח לעולם את דבורה׳לה דרביאנסקי, זכרונה לברכה, וייבדל לחיים בעלה ר׳ יוסף דרביאנסקי, אשר ביתם היה לי קן והם היו לי כהורים. דבורה׳לה, כך נקראה האשה בפי יושבי העיירה והיה זה ביטוי לחיבה וליקר אשר הגו לה. — אשת חסדים ורחמים, דגולה ונאצלה. לא אשכח את איש הציבור, שמואל לווין ז״ל, יהודי בר לבב ודואג לזולתו — אותם ודומיהם.

הקטעים המובאים בכאן הפותחים בתיאור אינם כמובן אלא טיפה מים התלָאות אשר ידעתי בימי ההתרחשות של דברים אלה ובימים שקדמו להם.

לא הייתי מצליח ודאי להיחלץ למשימה זאת לולא ידיד ביתנו אהרן מאירוביץ שהסכים לתת את ידו לדבר, אשר עודד אותי ודובב אותי, דלה מנשיית העבר פרט לפרט וצירפם להיות יריעה אחת.

יהיו הדברים האלה מצבת־יגון ואהבה לזכר אבי ואמי, אחי אחיותי ושאר בני משפחתי, אשר ניספו בשואה ואת מקום קברם לא אדע.

עיירה, שאת שמה לא שמעתי

— — יום אחד, נמצאנו יוצאי פאביאַניץ — האחים פייבל ואהרן רוזן, האחים הרשל ומאיר אברמוביץ, גרשון פריינד, דויד רפאלוביץ ואני בתחנת־הרכבת של לידה. בשעה של דכדוך מר, ראינו יהודי אחד שעומד מן הצד ומסתכל בנו מתוך השתתפות בצער. ודאי קלט מן הקובלנות ודברי ההטחה שלנו. פתאום פנה אלינו ואמר:

„מה אתם עומדים מיואשים כל־כך. ,וילנה וילנה׳. את הכול אחז דיבוק אחד, וילנה. מה לכם וילנה ומי לכם בווילנה היום. הנה בא אני מעיירה קטנה שאת שמה לא שמעתם ודאי, מן העיירה ז׳לודוק אָבוא, ואני מזמין אתכם, בואו לעיירה זאת ואני בטוח כי תמצאו בה מנוחה״.

הסתכלנו בו, ספק בביטול, ספק בתמיהה ובהתעניינות. הצעה מעין זאת לא שמענו ימים רבים. פניו של היהודי הביעו תום ורחמים. מישהו מן הפליטים צחק בקול בחזרו על השם ז׳לודוק.

„ז׳לודוק? אם כבר לנסוע ולחפש הצלחות יש לנסוע, רבותי, לפינסק, אומרים, כי שם ישנה אפשרות לעשות עסקים, להביא מלח ולהשתכר משהו... ולא לכרך ז׳לודוק.״

היהודי בשמעו את דברי הלגלוג ניסה ליטול את עקצם ולהסביר, כי בעיירה זו מעטים הם הפליטים, כי העיירה שוכנת בצדי הדרכים והיא יכולה לקלוט עוד פליטים...

„אין לכם מה לחשוש — הוסיף היהודי להסביר, — עוד יש יהודים בעולם״. שמענו את דבריו כמהססים. בראותו אותנו בכך הפטיר: „דבר אחד יהי נא ברור לכם, כי בכוח לא אקח אתכם״.

החלטנו בכל זאת לנסות דבר ולשלוח תחילה שנַים מחברי קבוצתנו. לחפור את המקום המתקרא ז׳לודוק. השנים שיצאו היו גרשון ופייבל. שמו של היהודי היה גדליה שקלאַרסקי, או „גדליה דער שוסטער״. דבר זה נודע לנו לאחר מכן. עמד

לפנינו יהודי גבה־קומה ושחוח כלשהו. אחד מאנשי־העם והעמל. אָמנם חזותו נוטעת בך אימון, אולם כך היה טיבם של הפליטים בימים ההם, שכבר היו מלומדי נסיונות מרים, רגילים היו לבחון ולבדוק כל דבר ולהסתייג תחילה מכל הצעה. משום כך לא יצאנו כולנו יחדיו אלא שלחנו תחילה שני שגרירים לעמוד על המצב באותה עיירה. ביום המחרת שמו לדרך פעמיהם שנַים נוספים — מאיר ואני. יצאנו מלידה ברכבת ובשעה 7 בערב הגענו לתחנת ז׳לודוק.

התחנה לא היתה אלא בקתה קטנה ומסביבה יערות ויערות. קילומטרים אחדים מרוחקת היתה התחנה מן העיירה ממש. בין היורדים מן הרכבת היו עוד אנשים מלבדנו, אך הללו התפזרו כל אחד לעברו ואנו נשארנו רק השנַים. לפנינו הלך יהודי אחד, גם הוא מתושבי העיירה, היה זה האופה. הוא נשא אתו איזה פח שמן, שהיה משמיע מדי פעם המהום עמום. כל הדרך לא הוציא היהודי הזה ולו דיבור אחד מפיו. אף כי ניסינו לקחת דברים עמו. שתקן היה ורק קולו של הפח מהמהם בתוך הדממה שמסביב.

משהתקרבנו לעיירה יצא היהודי משתיקתו והודיע לנו, כי הגענו לז׳לודוק, כיוָן שהעיירה לא נראתה בחשיכה היה צורך להודיענו על כך. אורות לא הבליחו מסביב. היהודי הוסיף ואמר, כי לא טוב שניכנס לעיירה ביחד, ודאי חָשש, כי חברתנו יכולה להזיק לו. אפשר כי משום כך הלך כל הזמן בריחוק כלשהו מאתנו. ואולי מכאן שתקנותו? הוא ייעץ לנו כי נתייצב מיד במשטרה ונודיע על בואנו. בעיירה היה חושך גמור. לאחר מכן נודע לנו, כי לפני מחצית השנה הותקנה בעיירה רשת חשמל. הזרם החשמלי היה מופק מתחנת קמח אחת והערב חָל איזה קלקול במנוע והיה חושך־מצרים מסביב.

כחולמים בהקיץ

בבואנו לעיירה פנינו מיד למשטרה כמצוַת בן־לויתנו, היהודי. ישב כאן גוי, שוטר תורני. הצגנו את עצמנו בפניו ואמרנו, כי אתמול הגיעו לכאן שני בחורים מלידה, אולי יודע הוא היכן מתגוררים הם.

„אָ, אתם הנכם האורגים מפאביאניץ?!” קרא הוא מתוך התעוררות וראינו, כי פניו מביעים קורת־רוח. הדבר עורר אותנו ונסך בנו בטחון עצמי. הוא פישפש בין צרור ניירות והוציא איזה פתק וקרא בפנינו את שמותיהם של כל אנשי הקבוצה. נתחוור לנו, כי השגרירים שלנו נתקבלו כאן ברצון והם כבר טרחו ואף הכינו מקומות מגורים בשבילנו.

„אתם ודאי רעבים”, אמר השוטר התורן — „עד לחשבון בואו אתי, תיכנסו אל היהודי השכן ותסעדו את לבכם”.

הוא הביא אותנו אל בית אחד, שלאחר מכן נודע לנו, כי זוהי משפחת זארניצקי. היה זה בית קטן, על השולחן עמדה מנורת נפט שהטילה אור קלוש בחדר. לימים נודע לנו, כי משפחת זארניצקי היתה משפחה מיוחסת במשטר הסובייטי. וֶלוול זארניצקי היה קומוניסט בעל שלשלת יוחסין. בשלוט הפולנים חבוש היה בבית־האסורים בשל השקפותיו השמאליות וכן גם אשתו. אנשים אלה שסבלו בעבר הרבה, הגיעה שעתם, ורווח להם.

„תשבו חברים, ותרגישו את עצמכם כמו בבית, — אמרה לאה, — אשתו של וֶלוול, אשה שמזגה טוב לפי חזותה וקולה. היא השמיעה באָזנינו דברי שידול וביקשה לנטוע בנו תקוָה, כי נמצאים אנחנו בין יהודים ולא נלך לאיבוד. היא לא הסתפקה בניחומים בלבד, אלא מיהרה ושפתה קדירה על הכירים ובישלה תפוחי־אדמה והגישה את תבשילה לשולחן — תפוחי־אדמה עם חלב.

סעדנו את לבנו, ועתה ביקשנו, כי יובילנו לראות את חברינו שהגיעו לכאן ביום אתמול. בינתים תוקן, ודאי, החשמל והבית הואר פתאום. מנורת הנפט כבר מיותרת היתה וכיבו אותה. יצאנו מן הבית והלכנו עם וֶלוול אל מועדון הנוער. האולם היה מלא מפה אל פה. הכול הסתכלו בנו בהתעוררות ובהתעניינות. הגענו לכאן עם תרמילי הדרך שלנו וכאן פגשנו את פייבל וגרשון. שניהם מלאי התלהבות היו מן היחס הנאה שגילו כלפיהם ולא מצאו מלים להביע את התרגשותם. ספק בלחש, ספק בהתעוררות אמרו לנו:

„לגן־עדן נפלנו. מתעניינים בנו, דואגים לנו. מרגישים אנחנו, כי חזר אלינו צלם האדם".

גם אנחנו עֵדים היינו לאותה הרגשה. רבים מבאי המועדון ניגשו אלינו, אמרו לנו, כי לא נדאג, כי הכול טוב יהיה. מכל צד השפיעו עלינו דברי עידוד ונחמה.

לא האמנו למראה עינינו ולמשמע אזנינו. אפשר כי חולמים אנחנו בהקיץ ואין כל אלה מראות של ממש. מזה שבועות רבים שלא היינו רגילים ליחס מעין זה — ביתי ולבבי. ופתאום כאילו נקלענו לנופי אגדה. שומעים את דברינו באורך־רוח, מתעניינים לדעת מה שעבר עלינו. לכל אחד מאתנו ניתן מקום־מגורים.

ליד הגמינה של העיירה קיימת היתה קופת־עזרה ומנהל הקופה היה שמואל לווין. כל אחד מאתנו קיבל משמואל לווין 20 זהובים. באותו יום בוטל הכסף הפולני, ושמואל לווין טרח כי יחליפו לנו את הזהובים ברובלים. קבעו לי מקום מגורים בביתו של חיים סטוקאלסקי. משנכנסתי לאותו בית לא היה חיים במקום. אשתו הסתכלה בי באיזה חשש ודאָגה. משער אני, כי מראה פני לא היה מושך ביותר, כן לבושי וחיתוך דיבורי, עם ההטעמה והניגון של יהודי פולין... והנה בא חיים ומיד השתנה הכל לטובה. לבוש היה רובאַשקה רוסית ולמתניו גדיל צבעוני. הוא נכנס הביתה בברכת שלום רחבה ומלבבת.

„מה שלומו של יהודי" — הושיט אלי את ידו — „מאין יהודי בא, ומה שמו של

יהודי. משה, אתה אומר כך?! ואתה בא מן העבר ההוא? משה, זה שם מיוחס מאוד ואם כך ראוי אתה לקבל קצת מאַכוֹרקה. הא לך ולפף פאפירוסה. עשן והסר דאגות מלבך. מהרהר אתה אל נכון בבני ביתך, אולם דע לך, כי ש ל נ ו ישחררו את הכול, גם את הבית שלך. כאשר יבוא היום ו ש ל נ ו יתחילו למחוץ אותם ולהכות בהם, הם ישחררו את הכול. כן, גם את עירך ישחררו. עוד תשובו אל חיק משפחותיכם. כאשר יבוא היום ו ש ל נ ו יתחילו להתקיף״.

עודו מדבר ואשתו הכינה מים חמים למען אתרחץ.

„עכשיו, לך והתרחץ בחור, עוד נדבר, יקירי, ונדבר. כל־כך הרבה נדבר עד שיימאס עליך״.

הציעו למעני מיטה נקיה... ואני עומד ומשתומם הייתי ולא האמנתי למראה עיני. בבוקר הוגש לי חלב טרי מן הפרה ממש, חלב חם ומהביל. העיירה קטנה היתה ודבר בואנו הכה גלים. הכול הסתכלו בנו בסקרנות ובאהבה.

יצאתי לשוטט קצת ברחובות ולהכיר את המקום החדש בו נקלעתי. הרבה בתים קטנים, בהם גם כתים, שגגותיהם של קש. שוטטנו ולבנו פתוח לקליטת רשמים. בעיקר טיפל בנו שמואל לוין, שהיה מקובל על היהודים והגויים כאחד. הוא היה יהודי מתון העושה הכול מתוך יישוב־הדעת, מאותם אנשים המשרים שלוָה ונחת־רוח על סביבתם.

אשה נדירה

בז׳לודוק נמצאו בימים ההם כעשרה פליטים בלבד. מקץ ארבעה ימים לשבתי בבית סטוקולסקי פנה אלי שמואל לוין ואמר:

„חבר בירך, אני רוצה כי תחליף את דירתך ותעבור לבית אחר״.

אמרתי לו שאני מרגיש טוב ונוח בבית זה. על כך השיב לי:

„בכל זאת סבור אני, כי המקום החדש, שאני מציע יתאים לך יותר״.

הוא פנה לאחד מעובדי המועצה ואמר לו שילווני אל בית דרביאנסקי, כיוָן שאשת דרביאנסקי, דבורה׳לה, חזרה ממסעה והיא מבקשת כי ישכנו בביתה את אחד הפליטים. כן הסביר לביאלוגורסקי, שליח המועצה, וביקש ממנו לומר למשפחת דרביאנסקי, כי ה ו א, שמואל לוין, שלח אליהם את הבחור.

בשבילי היו אלה דברים סתומים ובלתי־ברורים. לא הכרתי את משפחת דרבי־אנסקי ולא ידעתי מי היא דבורה׳לה ומאיזה מסע היא חזרה, ורק מארשת פניו של לוין ומהטעמת השמות, אותם הזכיר, הבינותי, כי זו מן־הסתם משפחה מכובדת. אמת נכון הדבר, כי לא רציתי לעזוב את משפחת סטוקאלסקי, שקיבלוני בסבר פנים יפות,

אך כיון שהיתה זאת מצוָתו של שמואל לוין, שראיתי בו סמכות בענייני ציבור, שיערתי, כי כך צריך להיות ולא עירערתי על הצעתו.

הבית של משפחת דרביאנסקי עמד בקצה הרחוב, בית כפרי, אבל יפה יותר מסתם בית בעיירה ומטופח יותר. בחצר נמצאו מבנים נוספים — מעין מחסנים ואַמבּרים.

נכנסנו לבית ומצאנו בו נער שנראה חולני ואף נבוך מבואנו. עמדתי תוהה על סביבי, אולם תוך כדי כך, יצאה מאחד החדרים אשה, שכל הופעתה אמרה אצילות וטוב לב. במבט עיניה היה איזה מבע מיוחד וחזותה השרתה נועם. משל, כי אור־פלאים נדלק פתאום. היא ניגשה אל הילד שהיה תוהה עלינו, וליטפה את ראשו והסבירה, כי אנחנו אורחים חשובים. היא הורתה לו, כי יגש אלינו ויושיט את ידו לשלום ויציג את עצמו בפנינו.

השליח הציג אותי בפני האשה וסיפר כי נשלחתי ע״י שמואל לוין. היא הבינה מיד במה הדברים אמורים והחלה לדבר על לבי כי עתיד אני לחוש עצמי טוב בכאן.

„אני מקוה כי תמצא את מקומך בביתנו ותרגיש בטוב. צר לי מאוד שלא יכולתי בעצמי לבוא ולהזמינך לביתנו״.

דבריה של האשה וכל הופעתה מופלאים היו. חשתי, כי אין היא מדברת מן השפה ולחוץ, אלא אומרת דברים היוצאים מן הלב. עתה החלה להתעניין במשפחתי ובעיר מוצאי. נתהוָה איזה קשר סמוי, כאילו מכרים היינו מזמן, ועתה שבנו ונפגשנו לאחר פרידה ממושכת. היא הגישה כיבוד לשולחן: לביבות מתפוחי־אדמה ודיברה בשבחו של המאכל הזה המקובל במקומות אלה. לא את עצמה ביקשה לפרסם בכך, אלא את האוכלוסיה היהודית בחבל ארץ זה. משל כי אמרה לעשות שם לאוכלוסיה זו על אשר בחרה במזון זה ועשתה אותו מאכל לאומי, כביכול. מפקידה לפקידה היתה דבורה׳לה מפסיקה את שיחתה ונותנת דעתה לבן, מדברת אליו ומשפיעה עליו מלוֹת חיבה. לאחר שעה קלה חזר גם בעלה, ר׳ יוסף דרביאנסקי. ישבנו מסיבים לשולחן ואני סיפרתי על התלאות שמצאונו מאז צאתי מפאביאנץ ועד הגיעי לכאן.

„כן, כן. דרך זאת ידועה לי היטב אמרה דבורה׳לה, גם אני באה מאותם מקומות. רק לפני ארבעה ימים הגעתי לכאן מן העבר ההוא״.

היה זה סיפור ארוך שידעה לתארו היטב. מדבריה נודע לי, כי שני ילדים להם — הבן החולה אידה׳לה, שהיה עתה כבן שתים־עשרה ובת גדולה ממנו בשנים. מדבריה למדתי, כי הבת היא נערה יפה ובריאה, ולומדת בבית־ספר בשצ׳וצין. נודע לי עתה, כי בילדותו חלה הילד בדלקת קרום־המוח ולפי דבריה מצבו תוצאה היא מן המחלה הזאת. הנער נשלח לפני פרוץ המלחמה ל„צנטוס״ — מוסד לילדים חולים בוואַרשה. כל מאמץ לא חָסכו כדי לרפא את הילד ולחנכו. עם פלישת הגרמנים נשאר הילד בוואַרשה. המוסד הופצץ והילדים, מהם שנפגעו ומהם שנשארו ללא טיפול והשגחה. דבורה׳לה לא יכלה להשלים עם הרעיון, כי ילדה החולה הופקר והיא גָמרה־אומר

לצאת לווארשה, כדי למצאו ולהביאו הביתה. החלטה המעידה על תכונות־נפש תרומיות ועל כוח רצון ויזמה. ברגל יצאה מז׳לודוק ולאחר עשרה ימי תלאות הגיעה לווארשה. המוסד היה הרוס וחיפושיה לא נשאו פרי, לראשונה, אולם היא לא אמרה נואש והוסיפה להקור ולחפש עד שמצאה את בנה. שוב עמדה בפניה משימה בלתי־רגילה — לעבור עם הילד החולה את הגבול הגרמני־רוסי ולהגיע הביתה. רק בכוח רצונה הגדול ובמסירות־נפשה עמדה גם בכך.

המושג המקובל אשת־חיל אין בו די לציין את אישיותה. היא היתה נוסף על כך דמות מאירה — אשה צדקנית וטהורת לב, גומלת־חסדים ועושה את כל מעשיה הטובים בצינעא וללא פרסום. מסורת היתה בידה ללכת מפעם לפעם לבית־החולים העירוני, להביא מתנות לחולים ולעודד את רוחם. אפילו בין הגויים, תושבי העיירה והסביבה, נתפרסם שמה כאשה קדושה. לאביה, חיים רובינשטיין, היתה סמיכה לרבנות. פעמים הייתי שומע כשהיא משיחה עם עצמה דברים המכוונים לאידה׳לה בנה.

„כל זמן שאני בחיים גם חייך יהיו חיים, אבל מה יהיה אם אטרד, חס ושלום, מן העולם?״ היתה נאנחת במרי שיחה.

עיסוקם בדרך כלל, היה מסחר תבואות. עתה נשתנו, כמובן, התנאים. אולם גויים היו נכנסים לביתם ביראת כבוד. היחסים בבית היו מתוך פשטות ברוכה ולבביות. אורח החיים היה דתי. דבורה׳לה היתה מתפללת יום־יום והיתה נזהרת מאוד שלא להפסיק את התפילה על־ידי דיבור. ליום השבת היתה מגיעה הבת, ציפה, שלמדה בעיירה שצ׳וצין. נערה עדינה ויפת־מראה. גם יחסה של ציפה אל אחיה היה יחס של לבביות ועֲדנה.

המסחר התנהל עתה בהסתר ולפי רמזים בלבד. חמישה חדשים ישבתי כאן, מחודש ינואר עד חודש מאי, ועד בכלל. נתאזרחתי בבית זה והייתי להם כבן והם היו לי כהורים.

התחלתי לצאת לעבודה, אשר ניתנה מטעם המועצה המקומית. לרוב היה זה פינוי השלג מן הכבישים. בעד עמלנו זה שולם לנו בעין יפה, לפי המושגים של אותו זמן. התחלנו גם להרוויח ממקורות אחרים. באותם ימים התירו השלטונות לשלוח משלוחי־עזרה, בעיקר דברי אוכל, לשטחי הכיבוש הגרמני. שולחים היינו שמן בחביות־פח קטנות, קפה, סוכר, סבון וכדומה.

אולם ידענו גם ימים קשים, ימי אכזבה ויאוש. בשעות כאלה מפשפשים היינו בהתנהגותנו עד כה, באים היינו לידי הרהורים שמא נסכלנו לעשות שעזבנו את פולין ואת משפחותינו. מקור להרגשה זאת היו גם המכתבים שהתחלנו לקבל מן הבית.

הגרמנים טיפחו באזורי הכיבוש שלהם משלוח מכתבים זה, כדי לנטוע את ההרגשה כי הכול שפיר תחת שלטונם, עד כי עלה בדעתנו לשוב אל משפחותינו. באותם ימים אף נחתם הסכם בין הגרמנים לבין הרוסים על רפאטריאציה של פליטים ומודעות נתפרסמו, שכל מי אשר מבקש לשוב למשפחתו, תינתן לו האפשרות. נפתיתי

להאמין בדבר ופנייתי לקבל רשות מעין זו הפילה אותי בפח עד כי הוכרחתי לעזוב משום כך את ז׳לודוק. מחודש יוני 1940 עד פברואר 1941 הייתי מחוץ למקום. שוב שבעתי תלאות ונדודים על־פני ערים ועיירות, עד שנמצא סידור כלשהו והורשיתי לשוב. בהסדר זה נסתייעתי על־ידי חברי בן־עירי ירחמיאל בירנבוים.

גם בפרק הזמן מחודש פברואר עד כניסת הגרמנים עַד הייתי להתמוטטות חיי העיירה היהודית כפי שידענו אותה בעבר. באותו פרק זמן עברה הכוס גם על משפחתה של דבורה׳לה. יוסף דרביאנסקי הוגלה לסיביר ודבורה׳לה נאסרה והושמה בכלא לידה — וכל זה בשל עלילת־שוא ותו לא — את החטא במשפחת דרביאנסקי מצאו בנסיעתה של דבורה׳לה לווארשה, כדי למצוא את אידה׳לה. אין זאת כי לא לשם הבן נסעה היא, אלא לשם קשירת קשר עם הגרמנים ומעשי־ריגול. עם פלישת הגרמנים ובריחת הסובייטים נפתחו שערי בתי־הכלא שבלידה ודבורה׳לה נשתחררה והגיעה לז׳לודוק.

עם בריחת הסובייטים נשארה העיירה ללא ממשל. הגויים החלו לשדוד מכל הבא ליד. האנשים נראו כבלתי־שפויים. הכול מלא ערבוב היה ולא־הגיוני; גם אני לא ידעתי במה להיאחז ומה לעשות...

בואם של הגרמנים

בבוקר של יום ו׳ כבר היו גרמנים בעיירה. ראיתים בהשקיפי מבעד לחלון החוצה. רצים היו אחרי מישהו וצועקים:

„עצור! עצור!"

היה זה ביארסקי שברח מפניהם והם ירו בו והרגוהו. נפל הקרבן הראשון בעיירה.

באותו יום פרצה דלקה גדולה ורובה של העיירה נשרף. רק רחוב אורלובה ניצל מן האש וכן בתים מספר בקצוי שאר הרחובות. את האש בעיירה הטילו הגרמנים, כך אמרה השמועה שנפוצה, אולם לא ברור היה, אם אמת בשמועה זו. שעות רבות עבדנו בכיבוי הדליקה. בבארות כבר לא היו מים והשתמשנו בשקים רטובים, שהיינו פורשים על־פני הבתים. הגויים הפיצו אשמה, כי בשל היהודים פקד אסון זה את העיר. הם ידעו לספר על החייט היהודי הירשקה קנטרוביץ שיַרה, כביכול, בגרמנים וכתגובה על מעשהו הציתו את העיירה. כלום היה טעם להתווכח אתם ולסתור את טענותיהם? רק אפשרות אחת נותרה בידי היהודים לומר בחרדה, כי הדבר איננו נכון.

„אל תאמרו לא נכון, — צעקו הגויים — אתם כבר תשלמו בעד הכול וגם בעד השריפה".

בסופו של השבוע הראשון לפרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה, חזרה דבורה׳לה

הביתה. משנאסרה לפני שבוע, בערך, נשלחה לשם חקירות לבית־הסוהר בלידה. עם התמוטט השלטון הסובייטי פרצו האסירים את בית־הסוהר והשתחררו ואתם השתחררה גם היא. לא אָרכו הימים והגרמנים נכנסו לעיירה והשתקעו בה. את המפקדה קבעו בבנין הגמינה ועתה החלו לבסס כאן את השלטון החדש.

בעת השריפה אבדו המיטלטלים המעטים שלי. שובה של דבורה׳לה מילאני שמחה, ככל שאפשר היה לשמוח בימים ההם. שוב היתה אפשרות בידי לבקר בבית זה. עד עתה לא היו ידועים לנו הנימוקים למאסרה, אולם משׁשבה מלידה, הביאה אתה גם את סיפור המעשה. סיפור שנתחוור לה בעת החקירות, כי אכן מישה אילין, דייר ביתה, הוא־הוא שפרש את הרשת מסביב למשפחתה.

„במה אתם מאשימים אותי ?", חזרה דבורה׳לה ושאלה את חוקריה. „רשאית אני לדעת את פרטי האשם שלי".

הם קראו לפניה את הפרוטוקול, על נסיעתה לווארשה, כדי להביא את ילדה ועל חוסר ההגיון שבדבר, שאשה תסתכן בדרך ארוכה ומשובשת של ימי־חירום ומלחמה, כדי להחזיר הביתה איזה ילד חולה.

משנכנסתי לביתה, כדי לבקרם, היה הדבר הראשון שהיא אמרה :

„כן, כן, נחלצנו מצרה אחת, אולם מי יודע לאיזו צרה נכנסנו ?"

ביום 7.10 יצאה פקודה מטעם השלטונות הגרמניים, כי על היהודים להתאסף ולבחור מועצה יהודית שתהיה אחראית כלפי השלטונות למילוי כל ההוראות, אשר יינתנו ליהודים. האסיפה נערכה בביתו של זאַגער, אשר ברחוב אורלובה — לבית זה היתה חצר יפה ומרוּוַחת ובה גינה והרבה עצים. היה זה מנדל גלאי, אשר הביא לפני הציבור היהודי את דבר הקמת היודנראט. לאמיתו של דבר לא רצה אף אחד להיות חבר ביודנראט. הכול ביקשו להתחמק ולא לשרת את שלטון־הדמים. בכל זאת הורכבה רשימת מועמדים. ראשון ברשימה היה מנדל גלאי. בין חברי היודנראט היו גם שלמה נחומובסקי, הרצען, משה גרייז׳בסקי וכן אברהם מאיר, אחיו של יוסף דרביאנסקי. אברהם מאיר היה כבר יהודי זקן, בן 70 שנה ומעלה. הוא גם לקה במחלת הקצרת. משיחים היו, כי בחרו בו, כדי שיהיה קשר על־ידי כך עם דבורה׳לה, כיון שהביאו בחשבון את רוחב דעתה וחכמת לבה וידעו היטב, כי צפויים מצבים בהם זקוקים יהיו לסגולותיה התרומיות. וכך אמנם היה — ולעתים קרובות היה אברהם־מאיר שואל בעצתה של גיסתו. פעמים היו שולחים לקרוא לה למען תשתתף בדיוני המועצה ותאציל מתבונתה. אברהם־מאיר סירב להיכנס ליודנראט, אולם דבורה׳לה דיברה על לבו והוכיחה לו, כי מעשה רב עושה הוא בהיכנסו ליודנראט, כיון שעל ידי כך נהיה קרובים לענינים הבוערים ונוכל להשגיח, שלא ייעשו עוולות ושגיאות. המשרד של היודנראט היה בביתו של נחומובסקי.

דמים בדמים נגעו

הפקודה הראשונה היתה להחזיר את מַקלטי־הרדיו ושאר דברים שהם בעלי ערך.

את מעשה הדמים הראשון פתחו הגרמנים בעריכת חיפושים אחרי אלה שהיו קומוניסטים לפי דעתם, ובעיקר חיפשו את הפעילים שבהם. הראשון שהתייצב לשרת את הגרמנים היה פאַסטושקו שתחילה מונה כמפקד המשטרה ולאחר־מכן הפך להיות פקיד ממשלתי אצל הגרמנים. פאסטושקו ערך רשימה של שבעה אנשים, שהיו לדבריו פעילים בימי הסובייטים, אותם הציע לאסור מיד, ברשימה זו היה גם ברוך לוין, נחמן מדלינסקי, שפסל ועוד. פתאום נראתה ברחובה של העיירה מחלקת ז׳אנדרמים חבושים קובעי־פלדה ופאסטושקו צועד לפניהם ומובילם מבית לבית. בקצה הרחוב עמדה משאית גרמנית, בו הועלו האסירים. בעד חלון דירתי יכולתי לראות עין־בעין את התמונה.

הנה אראה, כיצד הם מתקרבים אל הבית בו התגורר ברוך לוין. ולאחר כמה רגעים יוצאים לרחוב בלי ברוך, תוהים על סביבם כמחפשים משהו. את אשר לא מצאו בבית, חיפשו למצוא בחוץ. לאחר־מכן נודע לנו כי ברוך התחמק מידם ממש. תחילה נכנס הוא לבית־השימוש, שעמד בחצר ומכאן עבר לעליית־גג של המפחה, שם ישב עד חשיכה ובשעת הלילה ירד מעליית־הגג וברח אל אן שברח.

את כל אלה שמצאו העלו במשאית והובילום אל מחוץ לעיר ורצחום. הגויים שהיו עֵדים לרצח סיפרו, כי לא הרגו אותם ביריה, אלא במקלות חבטו בהם, עד שהוציאו את נשמותיהם.

ביום 10.7 חייבים היו הכול להתייצב באחוזה של הפריץ לשם ביצוע עבודות שונות.

אני יצאתי יחד עם גרשון. נכנסנו לאחוזה. מצב רוחנו היה מדוכדך והלב לא נטה כמובן להתענג על מראות נוף. אף־על־פי־כן, אי־אפשר היה שלא להתעורר למראה מקום זה שהיה נחמד לעין.

עברנו את השער הרחב וכבר היינו בתוככי האחוזה. דשא גדול, עצים עתיקי־ימים, ערוגות פרחים ובטבור כל אלה בנין לבן בן שלוש קומות שגגו רעפים אדומים. שני אגפים היו לאחוזה — אגף־המגורים ואגף המחסנים. באגף המגורים המטופח התגוררו אנשי המשטרה הגרמנית ובאגף השני היו מחסני כלי־נשק שהסובייטים השאירו.

ההתעוררות לקראת מחמדי־המקום היתה לרגע קטן בלבד. עד מהרה נוכחנו לדעת, ללא חֶמדה כלל, כי עומדים אנו פנים־אל־פנים עם אנשי המשטרה הגרמנית.

עינינו חשכו והמראות היפים היו כלא היו. פתאום צצה מולנו קבוצת גרמנים, שפרגוֹלים בידיהם ומלות־בוז ושמצה על שפתותיהם.

„תנו לי כך וכך חתיכות של יהודים!” (שטיק יידן), כך היתה לשון דיבורם.

נתברר, שכל כַּוָּנתם לא היתה מילוי עבודות שיש צורך בהן, מבוקשם היה, פשוטו כמשמעו, לענות אותנו, לבזות ולהשפיל. הם פקדו למשל, להעביר ארגזי חול ממקום למקום, העבר ושוב. בן־זוגי לעבודה היה גרשון. העובדים מפוזרים היו על־פני כל האחוזה. הנה כבר הגיעונו מפה־ושם קולות־זעקה וקולות־יריה. אותי ואת גרשון רתמו לארגז־חול כבד וציוו עלינו לסהוב אותו, לטלטלו טלטל ושוב, טלטל וחזור ממקום למקום. המשא כבד היה מכפי כוחנו, אף־על־פי־כן הרימונו את הארגז במאמצים אחרונים והתחלנו לצעוד בכיוון שהורו לנו. מדדים היינו אט־אט כפופים נשברים מתחת למשא. הגרמני שהשגיח עלינו החל לצרוח:

„מהר, מהר!... זקוף תלך יהודי ארור, זקוף ומהר!”

חשתי כי עיני מתהפכות מאימת המאמץ. לא היתה לי כל אפשרות להזדקף. הנה נשבר אני, ממש. הגרמני בראותו אותי בכך, התקרב אלי אט־אט ולפתע פתאום שלח רגל כלפי, ובעט בכל כוחו בכף ידי אשר החזיקה את הארגז. ידי כמו נקטעה והארגז עם החול שמט ונפל בכל כבדו על ברכי. עתה נתלקחה חמתו של הגרמני ובמקל־לִבְנֶה שהיה בידו החל לחבוט בי ללא רחם וללא אַבחנה, עד שאבדו חושי. היה זה בר־נש גבוה וחזק, שרגליו עקומות ופרצופו כשל רוצח. הוא תפסני בשערות ראשי והרימני למעלה וגרמני שני החל להרביץ בי בפרגולו. הכרתי אבדה. הוגד לי אחר־כך, כי בינתיים הגיעה שעת הצהרים ונשמעה שריקה לאות ההפסקה. כיוָן ששוחרי־סדר הם הגרמנים הופסקו כנראה גם המכות. לעת הצהרים נשלחנו הביתה. אולם אני מוטל הייתי על האדמה, ללא אפשרות להזיז יד או רגל. העובדים נטלוני על ידיהם ונשאוני הביתה. בדרך היו מרעננים אותי ומשיבים את רוחי במי השלוּליות שעמדו בשדה. הובאתי הביתה ועת רבה לא היה בכוחי להוציא הגה. רק הדמעות שניגרו מעיני היו סימן כי יצור חי אני. גרשון שלח לקרוא את ד״ר שישקו, שיבדוק אותי ואף יתן לי תרופה כלשהי. גבי חתוך היה קרעי־קרעים. ד״ר שישקו בדק את פצעי ונתן לי משחות שונות, למרוח בהן. מקץ ימים אחדים החלמתי. ד״ר שישקו הוסיף לבקרני יום־יום.

„אני כבר רופא הרבה שנים, אמר ד״ר שישקו, אולם דבר מעין זה לא ראיתי מימי”.

מכרים שונים היו באים לבקרני ובהם גם דבורה׳לה.

ביום המחרת שוב יצאו לעבודה. אני כמובן לא הייתי בין היוצאים. באותו יום הוכרז מטעם הגרמנים על ענידת הטלאי הצהוב. הכול עסוקים היו בחיפוש אחרי אריג צהוב ובתפירת מגיני־דוד.

באחת השבתות שוב הוציאו חבורות יהודים לעבודה באחוזה. היה זה יום קיץ חם מאוד ורבים מן העובדים פשטו את מעיליהם בעת העבודה. כלומר: את המעילים

העליונים בהם תפור היה הטלאי הצהוב. והנה הגיע גרמני אחד, עבר בין העובדים, אסף 22 יהודים שעבדו ללא טלאי עליהם, נתן להם אתי־חפירה והובילם אל מחוץ לאחוזה; ציווה עליהם לחפור בור־קבר והרגו אותם. שאר העובדים חייבים היו לכסות את הבור.

מרחוק שמענו את הצעקות והבינונו כי קרה משהו. משחזרו האנשים מן העבודה נודע לנו, כי נרצחו 22 איש כולם יהודים. רבים מאלה רק נפצעו מן היריה ואף־על־פי־כן, כיסו גם אותם בעפר. אדמת הבור היתה מזדעזעת כל הזמן מפרכוסיהם של אלה שעדיין לא מתו. הגויים סיפרו, כי יד אחת קמוצת־אגרוף לא כוסתה עד תום בעפר, והיא הזדקרה כלפי מעלה והטילה איזה פחד על הנמצאים במקום, כאילו היתה זאת ידם של כל הנרצחים, הפוקדת את מעשי החמס ומזהירה.

כל מה שקרה ליהודים בעיירה השפיע מאוד על הפולנים. רצח אשר כזה כבר עבר את מסגרת האנטישמיות המקובלת עליהם. מתוך הרגשה של השתתפות בצערם ביקשו לטשטש את דבריהם ועלילתם, כי בגלל היהודים נשרפה העיירה.

החיים שטפו באפיק מצוקותיהם היום־יומיות. ב־10.8.41 באה גזירת הקונטריבוציה. סכום כסף גדול הוטל על העיירה. היודנראט עמד בפני משימה קשה, כיצד להשיג את הכסף. מטילים היו מכסה מסוימת על כל אחד, לפי מצבו ואפשרויותיו וכך היו הולכים מבית לבית ותובעים את ההיטל.

כבר התקרב הקיץ לסופו ואני הולך הייתי לעבוד בשביל אנשים אחרים תמורת תשלום. לנקות כבישים, לעבוד במחלבה. לרוב יוצא הייתי לעבוד עם גרשון.

יום אחד שוב הגיעה לעיירה יחידה גרמנית. בדרך כלל מעטים היו הגרמנים בעיירה ועבודות רבות היו מתבצעות בהשגחת היודנראט. בואה של היחידה הזאת לעיירה הטיל פחד גדול. היתה זו קבוצה שבאה מווילנה, כדי לפרק את המחסנים — מהסני־הנשק של הרוסים, שנשארו במקום כמות שהם, מבלי שהרוסים יחבלו בהם עם נסיגתם. ערב שבת, והנה נפוצו הגרמנים על פני הבתים והתחילו להוציא אנשים לעבודה. מן הבית בו התגוררתי הוציאו שישה אנשים ואת כולנו הריצו לאחוזה, שוב לאותה אחוזה, שזכרונות איומים כל־כך קשרו אותי אליה. גרמני אחד רכב על אפנים ואנחנו חייבים היינו לרוץ אחריו ולא לפגר. ליד אחד הבתים של האחוזה, אל מול הפתח, עמדו שתי שורות גרמנים וכל אחד מן הבאים אנוס היה לעבור בין השורות. בהגיע האיש למדרגות הבית נצטווה לשכב על המדרגה וכאן היה סופג 30 מלקות. זוכר אני, כי מי שצעק היה סופג מלקות נוספות ומי שהבליג היה זוכה להפחתה מסוימת במספר המלקות. צעקותיו של אברהם־אֶליה עלו עד לב השמים והרעידו את כל הסביבה והצעקות היו כמובן לרעתו. מי שעבר את מדור העינויים על המדרגות ונכנס הביתה צפוי היה למדור עינויים שני. ליד המדרגות עמד סטמפינסקי והיה מונה את המלקות.

הנה הגיע תורי שלי. כבר נוכחתי לדעת, כי הצעקות רק מקלקלות את השורה והחלטתי לאמץ את כל כוחותי ולהבליג. ואָמנם שכבתי ונשכתי את שפתי, מתעוות הייתי ביסורי, אך צעוק לא צעקתי ולהפתעתי נפסקו אָמנם המלקות במחציתן. כלומר: רק חמש־עשרה הצלפות ספגתי ותו לא. הנה נכנסתי גם אני לבית פנימה. היה זה אולם גדול וכל המוצלפים נצטוו לעמוד דום. ניגשתי גם אני לשורה וניצבתי והנה קרב אלי גרמני אחד ופקד עלי לשכב שנית. ושוב חזרו על מעשיהם מקודם, מכאן הריצו אותנו לאגף, בו התגוררו פועלי האחוזה. סבורים היינו, כי עתה הגיע סופנו. מריצים היו אותנו הרץ וחזור, עד כלות נשימתנו, מפקדים עלינו ליפול ולקום אגב מרוצה. לאחר התרגילים האלה רתמו אותנו לעגלות העמיסו בהן קש ובנו הרביצו והאיצו כבסוסים בקריאות מיוחדות. סוחבים היינו את העגלות על־פני האחוזה ללא תכלית כלשהי, כדי לענותנו בלבד.

במשכי את העגלה ובשעה שחש הייתי כי כוחותי כלים והולכים, ראיתי בקרבת מקום את בנו של מנהל האחוזה. פניו הביעו צער מכל מה שהתרחש לנגד עיניו. אמרתי בלבי אולי ניוָשע על ידיו. קראתי אליו:

„הן רואה אתה מה שעושים לנו, עוד אפשר להציל אותנו, עשה משהו למעננו. יכול להיות כי עוד מעט כבר יהיה מאוחר".

ואמנם הלך הנער אל מפקד המשטרה ועורר אותו על מעשי הזוָעה. לאחר שעה קלה ראינו את מפקד המשטרה יוצא אלינו ומכריז:

„היום מספיק לכם, עכשיו תלכו הביתה, אולם מחר עליכם לשוב לכאן, לעבודה וכל אחד בבואו חייב להביא אתו שעון זהב, טבעת זהב או דבר ערך אחר מזהב. את דברי הערך יצטרך כל אחד לשים על ראשו בהתייצבו לעבודה. אולם זכרו, כי רע ומר יהיה גורלכם אם לא תמלאו את הפקודה הזאת, כפי שציוויתיכם".

יצאנו מן האחוזה מוכים ורצוצים, אולם אף איש מאתנו לא נעדר, כולנו נשארנו בחיים באותו יום. בבואנו העירה סיפרנו ליודנראט מה שעבר עלינו ומה הצו שנצטווינו ליום המחרת. מנדל גלאי נחלץ מיד לעשות מעשה. הוא עבר על פני כל הבתים ואסף שעוני זהב וטבעות וגם דברי ערך אחרים ומסרם לגרמני.

ימי השבתות והחגים היו ימי הפורענויות שלנו, כדי לבזותנו ולהשפילנו ביצעו הגרמנים דוקא בימים אלה את כל מעשה התועבה והדמים. שבת אחת נכנס המפקד של היחידה הגרמנית לעיירה וראה את מיירם־יוסל החסיד עומד עטוף בטליתו ומתפלל. הוא ניגש אליו קרע מעליו את הטלית נטל גפרור והעלה את הטלית באש. הטלית מוטלת היתה על האדמה אחוזה להבה, והגרמני עמד אל מולה מתענג על המעשה שעשה ומוחא־כפים.

כבר שמענו על השחיטות בווילנה ועל הרציחות בישובים השונים. בנו של גלאי היה בווילנה ואביו ביקש להביאו לז'לודוק, שיימצא לכל הפחות בחיק המשפחה.

המחלקה הגרמנית שבאה מווילנה לפרק את המחסנים היו לה קשרים עם וילנה. המפקד ואנשי יחידתו היו חוזרים מדי פעם לווילנה. גלאי, כבא־כוחו של היודנראט, הכיר אישית את מפקד המחלקה, שהיה נפגש עמו לשם סידור ענינים שונים, כיון שכך, פנה אליו וביקשו לעשות משהו למען החזרת בנו לז׳לודוק. ואמנם פניה זו נשאה פרי ולאחר זמן־מה הגיע הבן לעיירה. הוא סיפר סיפורים מסמרי שער ממה שמתרחש בווילנה.

באחד הימים יצאה קבוצת הגרמנים לווילנה, כמנהגה, אולם בשובה לז׳לודוק לא היה עמה המפקד. נודע לנו בדרך כלשהי, כי המפקד נהרג בווילנה והמעשה כך היה: באחד מבתי־המרחץ בוילנה, לשם הלך המפקד להתרחץ, התפוצץ איזה דוד ובהתפוצצו פגע בקצין הגרמני וריסק אותו לחתיכות... משנודע הדבר בעיירה נתלהב מיירים־יוסל מאד מן הבשורה ואמר, כי בטוח הוא שנתקיימה בקצין הזה קללתו אשר קילל אותו בעת שריפת הטלית.

המשאית שנתקראה „די בויד"

בערב ראש־השנה שוב נפלה דליקה בעיירה. בית־הכנסת הפך כבר מזמן להיות בית־מגורים. התפילה בראש־השנה נערכה איפוא, בבתים פרטיים ובהסתר. מוציאים היינו משמרות בחוץ לשמור על המתפללים מפני הפתעות. וכן היה ביום־הכיפורים. בדליקה שהזכרתי נפגע קשה ר׳ חיים שלמה ווינשטיין ז״ל. בהשתדלותו של היודנ־ראט הרשו השלטונות להעבירו לעיירה שצ׳וצין הסמוכה, לשם ריפוי, אך פצעיו היו אנושים ולאחר כמה ימי סבל ועינויים הוא נפטר בבית־החולים. עתה הוחל שוב בהשתדלות כי ירשו להעבירו לשם קבורה בז׳לודוק. הוא הובא משצ׳וצין ומצא את מנוחת־העולמים שלו בבית הקברות של ז׳לודוק.

ימי הסתיו נמשכו בכל מיני עבודות, בכבישים בעיקר. באחד בנובמבר הוקם הגיטו באורח רשמי. הגיטו התרכז ברחוב אורלובה, כמובן, הרחוב האחד אשר נשאר לפליטה מן הדליקה הגדולה. בשנים בנובמבר הובאו לגיטו ז׳לודוק יהודי אורלובה. הצפיפות היתה גדולה, גרים היו שמונה משפחות ואף יותר מזה בדירה אחת. בעשרה בנובמבר הגיעה אלינו משאית גדולה ועליה מכסה של בד, משאית זו נתקראה בפינו „די בויד". לימים הפך שם זה למושג של זוָעה. כל אחד ידע, שאם „הבויד" מופיעה באופק, סימן הוא לפורענות. ואמנם רבים הקרבנות מבין היהודים הקשורים בכלי־רכב זה.

עם הקמת הגיטו הוקמה גם מסעדה שעמדה מחוץ לגיטו. מסעדה בשביל הגרמנים בעיקר. לכאן היו באים לזלול ולהשתכר לפני מעשי הרצח ולאחריהם. המסעדה היתה שייכת לפולנים ובה עבדו גם יהודים, שהועסקו בעיקר בעבודות

שחורות. אף אני נתקבלתי כעובד במסעדה. ודאי מהיותי יהודי מפולין שהשפה הפולנית היתה שגורה על פיו. גם דבורה׳לה עבדה במסעדה, בעבודות המטבח השחורות, כגון קילוף תפוחי־אדמה וכדומה. אני נעשיתי חוטב עצים ושואב מים וממלא שליחויות, בעיקר לטחנת־הקמח. עתה נפרדתי מגרשון, שהוא הוסיף לעבוד בכל מיני עבודות כמו בעבר.

כבר עמדו ימים של סוף הסתיו והתחלת החורף. יום אחד — היה זה העשרים וששה בנובמבר, ראינו, כי ה„בויד״ הגיעה. חרדה אחזה אותי. הייתי אז במסעדה. ואמנם לא לשוא חרדנו. הגרמנים שבאו במשאית נכנסו אל הגיטו ופנו אל בית אחד בו היו דייריו מבוהלים מאד ומרוב בהלה תקפה את כולם עוית הבטן והם יצאו לחצר אל בית־השימוש, וכך מצאום הגרמנים בעמדם בתור. 28 איש לקחו הגרמנים מבית זה, הוציאום לשדה ורצחום. בחצר המסעדה ניתן לי לראות כיצד הובלו אל השדה וכיצד נורו שם. אחרי הצהרים ניתנה רשות לאנשי היודנראט לצאת לשדה ולהעמיס את הגויות בעגלות ולהביאן לקבר ישראל.

בגיטו ז׳לודוק התגוררה אשה אחת מזגייז׳, ליזה רוזנמן שמה. בעלה נעלם עם פרוץ המלחמה, הוא נשלח לרוסיה ולא שב. היא נשארה בז׳לודוק. באותו יום־דמים של הרג ה־28, נכנס חייל גרמני אחד לגיטו וסיפר לליזה ממה שהתרחש בעת ההרג. פריידל איון הנערה מז׳לודוק היתה כבת שמונה־עשרה. נערה יפת־תואר ובהירת־שער. לפי סיפורו ביקש החייל רחמים על בחורה זאת. התחנן בפני החיילים שישאירו אותה בחיים.

„הבט מה נחמדה היא, אמר החייל למפקדו, אין היא דומה כלל להוריה״.

הדברים נכנסו ללבם והם הסכימו לשחרר את פריידל. אולם פריידל לא הסתפקה בכך והיא החלה לבכות להתחנן, ולבקש על הוריה כי ישחררו גם אותם. דבר זה הרגיז את הגרמנים והם החזירו אף אותה אל שורת הנידונים ורצחו אותה יחד עם כל השאר.

כבר ידענו כי דיננו נחרץ. היהודים יושבי הגיטו השתדלו לעזור אלה לאלה. היודנראט והציבור כולו היו גוף אחד. הכול ביקשו לעשות למען הכלל מתוך תבונה וסובלנות. אני עצמי עבדתי במחיצתה של דבורה׳לה במסעדה ומדי פעם היינו מתכננים תכניות, כיצד לעזור במשהו ליושבי הגיטו. פעמים היו שולחים אותי לטחנת־הקמח, כדי להביא קמח בשביל המסעדה. בדרך, בעברי ליד הגיטו, הייתי שומט מן העגלה שק קמח ומודיע על כך לדיירי הבית הסמוך שהיו מכניסים אותו לתוך הגיטו.

הגוי, בעל הטחנה, קופקו שמו, היה איש־לבב, המיצר בצרת היהודים ומבקש לסייע בידם. עַד הייתי לא פעם לדברי המוסר שהיה מטיף לכפריים, באי הטחנה, מדבר היה על לבם, כי ישתדלו לעזור ליהודים ולא יתנו את ידם למעשי־הזוועה

של הגרמנים. כמובן שלא תמיד ניתנה לו אפשרות לדבר בגלוי, אולם כל שעת־כושר שבאה לידיו, לא החמיץ אותה.

„עליכם לגלות מידה של חסד ליהודים״, היה מדבר אליהם, כל עוד שהיהודים קיימים מובטח לכם שגם אתם תהיו קיימים, אולם דעו לכם, כי לאחר שיחסלו את היהודים יפנו הגרמנים את כלי־המוות שלהם כלפיכם״.

נימוקים אלה היו מעשיים ביותר, אולם גם נימוקים מוסריים היו עמו וגם בהם היה מסתייע, הכול לפי הצורך.

באחד הימים בשעות הבוקר המוקדמות הגיעה פתאום ה„בויד״ עם מרצחיה הגרמנים. הם באו למסעדה, כרגיל. חרדה נפלה על יושבי הגיטו. דבורה׳לה העירה אותי משנתי וביקשה כי אצא אל המסעדה להיודע מה זוממים הם לעשות. יצאתי למסעדה. נכנסתי בדלת האחורית והגרמנים יצאו באותה שעה בדלת הקדמית. אחת העובדות סיפרה, כי הגרמנים דיברו כאן על פקודה שקיבלו להרוג 30 יהודים, אבל הם מוכנים להפחית את המספר. מיהרתי לצאת מן המסעדה כדי לשוב לגיטו.

„פאני בירך, הישאר כאן, אל תלך עכשיו״, שידלה אותי העובדת, אולם אני מיהרתי לשוב לגיטו ולספר על העומד להרתחש. ערפל כבד היה פרוש מסביב והסתירני מעין רואים. כך הגעתי לגיטו ממש. פתאום הגיח מישהו מן הערפל וקנה־רובהו ממולי.

„הראה את תעודתך!״ צעק אלי הגרמני.

ועד שאני טורח להוציא את התעודה, הגיע למקום בחור שני, שהיה סומא בעין אחת. הגרמני, אולי מתוך חרדה, הרפה ממני והפנה את הרובה כלפי הבא ואף ירה בו ואני בינתיים התחמקתי בערפל וברחתי לחצר בית־היודנראט...

באותו יום נרצחו בגיטו חמשה־עשר איש.

התחלנו לארגן שמירה בגיטו. לילה־לילה היו יוצאים כמה גברים לשמור, לפי תור מסוים. מטרת השמירה היתה להודיע ליושבי הגיטו, אם איזה אסון מתקרב לבוא. רבים כבר החלו לסדר להם מחבואים ליום שואה. הגיטו לא היה גדול והיינו שומרים שלושה אנשים כל לילה. והנה יעלה בזכרוני לילה אחד, ליל השבעה בדצמבר בו הגיע תורי לשמור. הסתובבנו באפס מעשה עד שעה 12. בשעה זו היו מחליפים את הקבוצה השומרת בקבוצה שניה, שהיתה ממשיכה לשמור משעת חצות עד הבוקר. בשעה אחת בערך שמענו יריות. בבוקר נתברר, כי שלושת השומרים נורו ע״י גרמנים.

מעשי־הדמים באו נחשולים־נחשולים. לאחר כל נחשול באה תקופה קצרה של הפוגה יחסית וכך נכנסנו לשנה החדשה, שנת 1942, השנה הגורלית להרבה קהילות יהודיות בפולין וברוסיה, ואף לקהילת ז׳לודוק.

הגויים תושבי העיירה אורלובה באו באחד הימים אל אנשי השלטון הגרמנים

והתאוננו בפניהם, כי היהודים אינם נותנים להם מנוח; כי באים הם ותובעים מהם את רכושם שהשאירו אצלם, כביכול. בין הבאים לאורלובה לבקש משהו היו גם שני נערים מילדי אורלובה, שהוריהם מסרו את רכושם לגויים. בבואם תפסום הגויים ומסרום לגרמנים. החלה פעולה נמרצת בקרב תושבי הגיטו ז׳לודוק לשם הצלת הילדים. זאת היתה דרכם של יהודי ז׳לודוק, כל אימת שנתגלתה אפשרות להציל, אף כי ידוע היה שמחר או מחרתים יעלה הכורת גם על הניצולים לשעה, לא החמיצו בכל זאת לקיים את המצוה הזאת והיו מגלים מסירות־נפש למעשה ההצלה. הגרמנים התנו את הצלת שני הילדים בסכום כסף מסוים.

„תנו לי את הכסף״, אמר משה גרייז׳בסקי „ואני אלך לשצ׳וצין ואסדר את הענין״.

וכך היה. משה יצא לדרך, מרחק של 17 קילומטר. הוא בא בדברים עם מי שצריך והצליח להציל את שני הילדים. הנערים היו תשושים מאוד ומשה היה טוען אותם על גבו ונושאם מפעם לפעם עד שהביאם לז׳לודוק. משה היה נועז מאוד ונכון תמיד להסתכן ולעשות למען זולתו.

הגויים מאורלובה לא שקטו. הם ביקשו להיפטר מן הנושים. הצלת הילדים היתה איפוא כצנינים בעיניהם. במתכוון היו שולחים למשימה זאת ילדים, מתוך ההנחה, שבשעת סכנה יכולים הם להתחמק בקלות יתר. גם שני ילדים אלה, הוסיפו, לאחר הצלתם ללכת לאורלובה ולתבוע את החוב המגיע להורים.

באחד במרץ 1942 הגיעה לז׳לודוק קבוצת גרמנים ובידיהם רשימה של 32 איש מתושבי אורלובה, פקדו על כולם להתייצב באחוזה ורצחום.

בשורות הכליון

בשורת הכליון החלה להגיע מפעם לפעם מיישובים קרובים ורחוקים. את הידיעות היינו מקבלים לרוב ע״י גויים שעמדו אתנו בקשרי־חשאין. באותו זמן הגיע לז׳לודוק ידואַב, בן עירי — פאביאניץ. לפני־כן נמצא הוא בקוזלובשצינה, מקום־שם הכירו הרשקה גרייז׳בסקי, שגם הוא היה באותו מקום. הוא ברח מקוזלובשצינה ובא בהסתר לז׳לודוק ונודע לו כי מצויים כאן יהודים מפאביניץ. זוכר אני, כי באו אלי מן היודנראט וסיפרו לי על כך. הפגישה היתה במקום מגוריו — בבית־הכנסת. משראני פרץ בבכי והחל לספר ממה שהתרחש במשך הזמן בקוזלובשצינה. הדברים דומים היו — זוָעות וזוועות...

וביודנראט ישיבות על גבי ישיבות. כל פעם שבשורת זוָעה הגיעה התחילו לחפש דרכי הצלה והגנה, בתוך התוהו אשר מסביב. אין זאת כי בעצם החיפוש מצאנו בימים ההם פורקן ואחיזה כלשהי. ביום ה־20.4 הוגשה ליודנראט רשימה של 140 איש,

שעליהם לצאת לעבודה בתחנת־הרכבת סקריבובו, תחנה שהיתה מרוחקת 12 קילו־מטר מן העיירה. האנשים הכלולים ברשימה, פחד תקפם. האין פירושה של יציאה זו השמדה? כל אחד מאנשי הרשימה ביקש להתחמק ולא לצאת והיודנראט עמד בפני משימה קשה ביותר. מחזות קורעי־לב, כאילו היתה זו לניה המונית, אפשר היה לראות בשעת הפרידה מן היוצאים. גם גרשון חברי, שרבות עבדנו יחד, כלול היה ברשימה זו. לאחר תשעה ימים החזירו לעיירה את כל יוצאי סקריבובו, שובם היה פתאומי וללא הודעה מוקדמת.

בכל דבר ובכל מאורע שנתרחש ביקשו בימים ההם למצוא את המשמעות הסמויה המסתתרת מאחרי המאורע ומה סימן יש בו לבאות ולמצב בכלל.

„ודאי, לא סתם כך החזירום לגיטו".

רואי־שחורות כבר מצאו את בשורת האסון בתוך העובדה הזאת. אנשים בעלי אמונה ובטחון מנסים היו לפרש את הכול לטובה. והשמועות המחרידות מן הסביבה מגיעות חדשות לבקרים — מעשי רצח של קהילות שלמות. בשני במאי נתקבלה שוב פקודה להחזיר את האנשים לסקריבובו. אחד מאנשי הקבוצה הצליח לברוח. היה זה גיסו של ברוך לוין.

הנה הגיע יום ה־6.5 שנת 1942. היה זה יום ד' בשבוע. עבדתי כרגיל במסעדה בחטיבת עצים ובשאיבת מים. באותו יום ניגש אלי ביקובסקי אחד ממפקחי המסעדה ואמר:

„פאני בירך, הייתי רוצה שתהיה במסעדה בזמן המשתה שאנו עורכים הערב!"

המסעדה היתה מחוץ לגיטו והתנועה בשעות הערב מחוץ לתחום הגיטו היתה אסורה, אמרתי על־כן לביקובסקי:

„הרי יודע אתה, כי לא תהיה לי אפשרות לשוב לגיטו בשעות הערב. כיצד אוכל, להישאר במסעדה?"

„אין דבר, אמר ביקובסקי, סיימנו היום מבשל שלם של נקניק ולכבוד מאורע זה נשמח קצת את לבנו ורוצה אני כי תהיה במקום!"

היתה זו תשובה מוזרה שלא מן הענין ואף נימוק מוזר. נבוך הייתי ולא ידעתי כיצד לנהוג. בכל פעם נכנס הייתי אל דבורה'לה לשם שיחה. ניגשתי גם עכשיו אליה ומסרתי לה את דבריו של ביקובסקי. העליתי בפניה את החששות. היא עודדתני וחיוותה את דעתה, כי ראוי לי להימצא במסעדה בעת המשתה. ודאי יוָדעו לי דברים חדשים שחשוב לנו לדעתם.

נשארתי במקום עם סיום העבודה, כדי לראות את הכירה שלהם. באו פקידי הגמינה והעובדים, ערכו את השולחן והחלו לשתות עד לשכרה. משנתבסם פתח ביקובסקי את פיו ואמר:

„הגד לי פאני בירך? חסרות לכם ליהודים צרות, כי באים אתם להוסיף שמן למדורה?"

הייתי נבוך ולא ידעתי מה קרה. והוא, כטוב לבו ביין, הוסיף לפרש ולהבהיר את דבריו.

„הגיעה תלונה, אמר ביקובסקי, כי אצל קבוצה של יהודים שהובאו לעבוד באחוזה מצאו רימונים שהם סחבו מן המחסנים. סתם כך אינן מגיעות תלונות", המשיך ביקובסקי להטיח את אשמתו נגדנו, „ואם הגיעה תלונה, פירוש הדבר כי זה נכון. הרי יודעים אתם, כי דבר מעין זה סופו פורענות!" סיים הוא את דבריו בכעין תוכחת מוסר.

לא הבינותי לשם מה נקראתי לכאן. הם היטיבו את לבם ואני ישבתי כעל גחלים וציפיתי שהכּירה שלהם תמהר להסתיים. ואמנם לא נמשך הדבר עת רבה. עד מהרה רוקנו הבקבוקים והנקניק נאכל ואני בן־חורין הייתי לשוב לגיטו. אל הגיטו חייב הייתי כבר להיכנס בזהירות, כי השעה היתה מאוחרת. באתי לביתה של דבורה'לה וסיפרתי לה ממה ששמעתי. היא אמרה, כי הדברים סתומים ויש לגשת בבוקר אל קולינסקי הבירגרמיסטר ולברר את הדבר. בבוקר משבאתי אל היודנראט לספר מה ששמעתי, נתברר לי, כי לא גיליתי כל חדש והדברים כבר היו ידועים.

על סף האבדון

בשעה תשע בבוקר יצא מנדל גלאי אל הבירגרמייסטר, קולינסקי, ובידו מתנה, כרגיל במקרים אלה, כדי לברר את הדבר. הכול חיכו לשובו והנה חזר גלאי ובפיו תשובה מרגיעה.

„יודע אני מה?!" אמר גלאי, „גוי מבוסם, משחת מלים. דבריו של קולינסקי היו, ,כי כל הצרות באות מן הרוחות הרעות הנישאות מן המזרח'."

לא ידענו מה פירושה של מימרה זו לגבינו, ומה ענינה לכאן. באותו ערב שוב הלכתי ליודנראט, כדי לשמוע חדשות. מצב־רוח של דכאון היה בכל. היה זה יום החמישי האחרון. כל אחד חָש כי הקרקע בוערת מתחת לרגליו. כשיצאתי מבית היודנראט ליווה אותי יוסף דרביאנסקי בפתח, שילב את ידו בזרועי ואמר אגב הליכה: „אומר לך את האמת, חָש אני כי זה ענין של שעות ומי יודע אם נזכה להתראות מחר?"

הוא סיפר לי, כי קולינסקי ביקש באחד הימים, כי תימסר לו רשימת בעלי המקצוע שבגיטו וגם בכך ניחש הוא רעות. נפרדנו. הוא פנה אל דירתו ואני נכנסתי שוב אל דבורה'לה. ישבנו ושוחחנו על המצב. באותו לילה העירו אותנו אחר חצות ובשורת־אימים קידמה את פנינו. הגיטו מוקף ואין נותנים לצאת מתוכו. ואף את הבתים אין נותנים לעזוב. היה זה יום ששי בבוקר, 8 במאי 1942. השוטרים שוטטו

בתוך הגיטו. מישהו הצליח לקחת דברים עם שוטר והלה סיפר לו, כי החזירו לגיטו את 140 האנשים שלוקחו לסקריבובו. שמועות רודפות שמועות. הכול כבר סגורים בבתיהם, אין יוצא ואין בא.

ביום ששי בבוקר ניסתה אשה אחת לברוח מן הגיטו והיא נפגעה בכדורי השוטרים ונרצחה. אך ניתן רשיון להביאה לקבורה. ניסינו לבוא בדברים עם אחד הגויים והתשובה היתה: „אין אנחנו יודעים שום דבר!״

ראינו חבורת כפריים שבה מאיזה מקום והם נושאים עמם אתים, כחוזרים מעבודה נראו. הכול הבינו כי את בורות־ההרג חפרו הללו. הכפריים עצמם לא סיפרו דבר.

בליל ששי ניסו הגרייז׳בסקים להצית בית, כדי להטיל דליקה בעיירה ולהקים על ידי כך מהומה, אך האש כובתה. אחד ממשפחה זו, הירשקה גרייז׳בסקי, הצליח בכל זאת להתחמק מן הגיטו ולברוח.

התגוררתי בבית שעם דייריו היו גם בני משפחה אחת, קומוניסטים אדוקים בשעתם, ואילו עכשיו כמו נשתכחה השקפת העולם מימים עברו.

„יהודים, מה אתם שותקים, מדוע אינכם אומרים תהילים. תהילים יש לומר״ — כך צעק הקומוניסט לשעבר, מאיר שכנוביץ.

עלי השתלטה באותו לילה איזו הרגשה משונה, שאין אני יודע להגדירה — רצונך הרי זו הרגשה דתית ורצונך, הרי זו סתם רגש של מסתורין. משהו בלתי־מחוּוָר אָפַף אותי. זוכר אני, כי לפני כן תקף אותי רעב וכל מה שמצאתי אכלתי. האוכל צריך היה למלא, כביכול, איזו ריקנות שנתהוותה בי. במקטורן השחור שלי, אותו לבשתי, שמתי פרוסת־לחם מתוך חשש שמא ישוב הרעב ויתקפני. ידעתי כי שעתנו מגיעה ועלי להיפרד מן העולם באמירת וידוי. לקראת רגע זה, של אמירת וידוי עלי להתקדש ולהתכונן. הרתחתי מים והתרחצתי, החלפתי את הלבנים ואת הבגדים ורק לאחר מכן ישבתי לומר את פסוקי הווידוי. עתה היתה בי תחושה חדשה ומוזרה — מעין השלמה עם הגורל והצדקת הדין. הנה כבר נפרדתי מן העולם ושוב אינני שייך לו, מעתה שום דבר אינו איכפת לי, רוגע ושלוָה אפפו אותי. עליתי על משכבי ותרדמה כבדה נפלה עלי. כך עבר כל הלילה. בשעה 5 בבוקר התעוררתי. שום מחשבת בריחה לא נתעוררה בי. אדיש הייתי לגורלי ולחיי. משל, כי לא חיי שלי, מוסיף אני לחיות, לאחר אמירת הווידוי.

והנה שמענו כי עגלה מתקרבת לביתנו וגויים מבקשים לפרוץ את המחסן שבחצר ולקחת עצים. כבר לפני כן קיבלו הגויים רשות לבוא אל היהודים וליטול מהם דברים השייכים, כביכול, להם, לגויים. בין אלה היו כפריים שמסרו בשעתו לבעלי־מלאכה שונים, דברים לתיקון ועתה באו לקבלם ובבד בבד אף לקחת נוספות.

יום־ההרג

היה זה ביום השבת, בשעה 8 בבוקר. לתוך הגיטו נכנסו הרבה חיילים ליטאים וחיילים גרמנים חבושים קובעי־פלדה. תחילה ישובים היו במכוניות אחר־כך ירדו מן המכוניות והחלו להתפזר על־פני הבתים.

זוכר אני, כי אל ביתנו נכנס גרמני אחד והוא היה כמו נבהל ופניו חיורים מאד.

„באתי לערוך אצלכם חיפוש" אמר החייל הגרמני. אם יימצא אצלכם נשק, אין לקנא בכם. למי שיש דברי ערך, שעונים, כסף, וכדומה יניהם על השולחן!"

החייל נזהר מאד, שאיש לא יימצא מאחוריו. את הדברים שהאנשים הוציאו והניחו על השולחן נטל הגרמני ותחָבם לתוך כיסיו. הוא יצא מן הבית כשפניו כלפינו ואחוריו כלפי הפתח. וכך הסתלק בלכתו אחורנית. אגב צאתו היה משמיע את פקודותיו לאנשי הבית, כי יצאו אל הרחוב. הכול התרכזו בקצה הרחוב. מפעם לפעם היו מביאים קבוצות חדשות. הגיעו אל קבוצתנו שני גרמנים שמדיהם חומים ועליהם אותות הס.ס.... אחד מהם היה נמוך קומה, כבן עשרים ושתים, וינדיש שמו, והוא הראש והמפקד. הגדול שבהם, שמו היה ורנר. שניהם בכפפות לבנות. ורנר פנה אל קהל־הנאספים ואמר, שעל כל אחד להכין את תעודת־הזיהות ולהחזיקה ביד. כל אחד אשר יישאל חייב להשיב תשובה קצרה ועניינית. מי שלא הביא עמו תעודה, סימן כי חסר־תעודה הנהו וגורלו נחרץ. וינדיש לבוש היה מדי ס.ס. מרפק יד ימינו נשען היה בכף יד שמאלו ואגודל יד ימינו היה מתנועע אט־אט לכאן ולכאן וחורץ גורלות.

בין יושבי הגיטו כבר פשטה השמועה, כי בעלי מקצוע יופלו לטובה ויישארו בחיים. פתאום ראיתי את ברהל'ה שטיין, רץ אל קבוצתנו, שתי ידיו מלוכלכות בבצק ובקמח. ברהל'ה לא היה אופה, אולם בטבלו את ידיו בבצק ובקמח האמין כי יאַחז את עיני הגרמנים להיחשב כבעל מקצוע. אכן, נראה היה ברהל'ה באותה שעה באופה ממש, אלא שאיתרע מזלו ולא הביא עמו תעודת־זהות. במבוכתו ניסה בבהלה לבקש מן העומדים שיתנו לו לכמה רגעים תעודה כדי להראותה לגרמני בעת הבדיקה, דבר שהיה חסר הגיון ותועלת.

„אני אופה, אני אופה, הן רואה אדוני שאני אופה, רק עכשיו באתי מן המאפיה באמצע העבודה יצאתי".

אך כיון שלא היתה תעודה בידו נשלח לצד ימין, כלומר: לקבוצת האנשים אשר דינם נגזר למוות. כל בני משפחה נצטוו ללכת ביחד. כיון שלא היתה לי משפחה ניגשתי להיבדק לבד כשהתעודה בידי. הושטתי את התעודה כלפי וינדיש ואף אמרתי:

„אורג אני ממקצועי".

וינדיש כבר שמע כאן שמות מקצוע שונים ומשונים, אולם המלה „אורג", היתה

בשבילו חדשה. מן הסתם דימה באותו רגע, כי יש כאן באיזה מקום שהוא בית־חרושת לאריגים ונשלחתי לצד שמאל כלומר: לקבוצת הנידונים לחיות. בקבוצה זו כבר היו כ־40 איש. הבטתי על סביבי. מועקה איומה נטלה את כוח הדיבור מפי האנשים. דממה נוראה שלטה מסביב, לא צעקות ולא בכיות. זוכר אני, כי קבוצתנו כבר מנתה שמונים ואחד, בשעה שוורנר צעק:

„מספיק, מעתה אין אנחנו בודקים עוד. כל שאר האנשים ילכו לצד ימין!"

לאחר רגע קטן פקד הוא על כל אלה ללכת קדימה.

ד"ר קובארסקי שנמנה עם קבוצת הנידונים למוות התפרץ בקולות צעקה כלפי וורנר וכלפי החיילים שהובילוהו, „יום דינכם עוד יגיע!" צעק הוא לגרמנים. עד מהרה הוציאוהו מהקבוצה וירו בו.

אנחנו, המופנים שמאלה, נשארנו לעמוד במקום, המומים מכל המתרחש ועינינו נתונות בקהל המובלים. מסביב התאספו הרבה גויים. עומדים היו ומסתכלים בנו כבאיזה מראה נדיר. לאחר שעה קלה חזר למקום וורנר והביא עמו את קולינסקי, הבירגרמייסטר של העיירה. קולינסקי היה נבהל והמום ושאלתו הראשונה היתה:

„איפה מארק גלאי, בנו של ראש היודנראט?"

משאמרו לו כי מארק איננו בין הנידונים לחיים, לא האמין, כביכול, למשמע אזניו והחל לבלוש במבטיו את קהל העומדים ולחפש ביניהם את מארק.

„מה אתה מחפש ככה סתם, הא לך המחברת ובה מסומנים האנשים שנשארו, קרא בה ותראה מי ישנו ומי איננו. מה אתה מחפש ככה סתם?" הטיח כלפיו ורנר דברים של בוז.

קולינסקי לא ידע מה לעשות והוא עמד ובכה.

„הביטו, הביטו נא, על הבירגרמייסטר שלנו, הוא אוהב מאוד את היהודים שלו, את היהודים אוהב הבירגרמייסטר שלנו" — החל ורנר לצעוק צעקה שהיו בה לגלוג וזעם כאחד.

„איפה היית אדוני הבירגרמייסטר קודם לכן, עכשיו באת לחפש את הידידים שלך מבין היהודים?"

לאחר ששפך את לגלוגו על ראש הבירגרמייסטר פתח ורנר את המחברת והוא עצמו החל לבדוק את רשימת בעלי המקצוע שרוכזו בקבוצה שלנו. הוא התקשה בקריאה, והיה נכשל מדי פעם בביטוי השמות. לידנו עמד יוסף דוד דרביאנסקי שהיה לו תואר של פרופסור לשפה הבילורוסית.

„אולי אוכל לסייע לאדוני בקריאת הרשימה, אני כתבתי את השמות האלה בתוך המחברת", אמר יוסף לוורנר.

„אתה כתבת את השמות האלה במחברת הזאת?.. אתה הוא אשר כתב במחברת הזאת?.." חזר ורנר והדגיש שאלתו והחל לצרוח בקול מעורר חלחלה. „אם אתה

כתבת במחברת הזאת תאמר לי, איפוא, מה הוא המקצוע שלך כאן, אם אתה כתבת את הרשימה?"

„אני, קאמאשן מאכער", השיב דרביאנסקי וקולו רועד, „אבל אני גם יודע לכתוב".

„אתה קאמאשן מאכער ממקצועך, והלכת לעבוד כמזכיר? אתה עבדת כמזכיר ולי סיפרת כאן שאתה קאמאשן מאכער. אתה רימית אותי, יהודי ארור!" ורנר צעק בקול של טירוף ובה־בשעה הרים את הפרגול שבידו והצליף על ראשו ועל פניו של יוסף־דוד דרביאנסקי, כחוטב בגרזן כך נפלה מכת הפרגול על ראשו של יוסף־דוד, מלמעלה למטה.

את פניו של יוסף־דוד שוב לא ראינו. הם היו עתה כתם אחד אדום — פנים שהוצפו דם ומיד החל ורנר לצעוק לשוטר שעמד בקרבתו:

„הרץ אותו מכאן, אל הקבוצה ההיא הרץ אותו!"

ראינו את השוטר נחפז ולפניו מתנודד בריצה מתמוטטת יוסף דרביאנסקי, עד שהגיעו אל המובלים לבורות־ההרג.

כשהגיע תורי בעת קריאת השמות של בעלי המקצוע שאל אותי ורנר:

„איפה המשפחה שלך?"

„אין לי משפחה, אני לבד, בלי משפחה", עניתי. לאחר חמת הרצח שהוא שפך לפני רגעים מעטים על יוסף דרביאנסקי היה עתה ורנר מרוקן כלשהו. קולינסקי, הבירגרמייסטר ניצב ביני לבין ורנר כאילו ביקש לסייע לי במשהו ואמר:

„את היהודי הזה אני צריך, היהודי הזה עובד אצלי".

עתה היה בתגובתו של ורנר לגלוג בלבד:

„אונזער בירגערמייסטער מיט זיינע יודן... ער האט ליב די יודן, אונזער בירגער־מייסטער". (הבירגרמייסטר עם היהודים שלו, אוהב יהודים הוא הבירגרמייסטר). אלה היו דברי תגובתו של ורנר ובכך הוא הסתפק.

עתה פנה ורנר אל כולנו ואמר:

„אתם תישארו בחיים, אולם עליכם לציית ולמלא כל פקודה, אשר תוטל ושום רע לא יאונה לכם. אך מר מאוד יהיה גורלכם, אם יתווסף, ולוּ איש אחד, לקבוצתכם; ואם יהיו בכם יותר מ־81 איש; בחייכם תשלמו בעד כל תוספת מעין זו".

הגיעו אל קבוצתנו כמה שוטרים ופרשו שמיכה על־פני האדמה וציוו עלינו להטיל את כל דברי־הערך שישנם עמנו, לתוך השמיכה הזאת. כסף ושווה־כסף, פרט לתעודות־הזהות. ניתנה פקודה כי נשב. הגויים שעמדו במרחק־מה מאתנו החלו להתקרב אלינו יותר ויותר, מתוך סקרנות היו מתקרבים. כבר שמענו את היריות והצעקות שהגיעונו מבורות־הרצח. מקום ההוצאה להורג מרוחק היה מאתנו כ־600—700 מטרים בלבד.

היה יום חם מאד ואנו ממקום כינוסנו, יכולנו להבחין במקום הטבח על־פי האדים שעלו מאותו מקום. היו אלה אדים מן הדם שנתחמם בשמש. כשעתים וחצי ארכה שחיטתה וכליונה של הקהילה הקדושה ז׳לודוק. עם תום מעשי הרצח ראינו את הגרמנים, עורכי־הטבח, בשובם העירה. עתה מועדות היו פניהם אל המסעדה. שם כבר התקינו למענם כירה דשנה. כשעה נשתהו במסעדה. שוב עברו על פנינו בעשותם את דרכם לעיירה שצ׳וצין, שגם שעת־פקודתה הגיעה וכבר היתה מוקפת משמרות חזקים.

שמונים ואחד

קרוב לאלף איש מצאו את מותם בבורות־ההרג בז׳לודוק. אנחנו, שמונים ואחד, שנשארנו בחיים היינו במקום האיסוף כמקודם. נדכאים והמומים מכל אשר ראו עינינו. עודנו עומדים, ראינו פתאום, כי קולינסקי, הבירגרמייסטר, שוב מתקרב אלינו. כאדם שאבדו עשתונותיו נראה, נבוך והמום. מטיבו לא היה קולינסקי אוהב־היהודים, אבל אל כמה וכמה יהודים מבני העיירה קשור היה מאוד ועתה לא יכול היה להשלים עם הרעיון, כי ידידיו אלה אבדו ואינם. קולינסקי היה גוי גבוה ובלונדי ועתה היה משהו אוילי במראהו בעמדו ובבכותו. דווקא העובדה, שהוא לא השיג את גודל האסון שירד על העיירה והבליט רק את אסונו שלו בקפחו את ידידיו מקרב היהודים, דווקא בדבר זה היה משהו מקוצר ההשגה. הוא התרוצץ בינינו ובכה וחיפש כל הזמן את ידידיו ולא יכול להשלים כי אינם:

„איפה זיידל לוויצקי, האם גם זיידל לוויצקי לא נשאר אתכם?” — זיידל לוויצקי היה החייט שלו והרושם היה כי בוכה הוא על זיידל החייט ולא על זיידל האיש שנרצח בדמי ימיו.

מכאן העבירו אותנו אל בית־הכנסת, דרך השוק השרוף הובילונו השוטרים והביאונו עד לבית־הכנסת, אולם לתוך הבית פנימה לא נתנו לנו להיכנס. רק מאחורי בית־הכנסת ניתנה לנו בינתים רשות לנוח. בבית־הכנסת גופו נכנסו השוטרים והתחילו לערוך חיפושים.

עוד בימי הסובייטים הופקע בית־הכנסת מידי היהודים וחדל להיות מקום לתפילה. הם עשאוהו מועדון לצבא, ד.ק.א. — דאָם קראסנוי אַרמיי. בימי הגיטו חולק בית־הכנסת מדורים־מדורים, תאים־תאים ושימש מקום מגורים ככל בתי הגיטו. רוכזו בו הרבה משפחות, בעיקר מבין אלו שהובאו מחוץ לז׳לודוק וגם בתוכו היתה צפיפות רבה מאד.

עודנו עומדים מאחורי בית־הכנסת והנה ראינו, כי השוטרים עורכי החיפוש יוצאים ועמם שני ילדים חוורים ונבהלים, כבני 10 היו הילדים. השוטרים התחילו

להכות בהם ואנחנו ניסינו להתחנן ולבקש כי ישאירום בחיים. אולם השוטרים לא שעו לבקשותינו. האכזרי ביותר בין השוטרים היה אחד שנתקרא בפינו „קומסומוליץ". אפשר כי את שאר השוטרים היינו משכנעים בכל זאת, כי יניחו לילדים. אולם הלה שכינויו „קומסומוליץ" נחש־צפעוני היה, צמא־דמים מאין כמוהו. הוא הגיע לז׳לודוק משטחי רוסיה המועצתית, עם הצבא האדום הגיע, ונשאר לאחר־מכן לשרת בנאמנות את הגרמנים. הוא הוסיף להכות את הילדים ולדחוף אותם אל המקום בו נמצאו בורות־ההרג ושם רצח אותם ביריה.

כבר החל להחשיך. מקום מגורינו היה הבית שעמד מאחורי בית־הכנסת. החיים תבעו את שלהם. מצווים היינו על התארגנות כלשהי ועל דאגה לצרכי יום־יום שלנו. אני בצאתי, באותו יום, להביא דלי מים לבית ובהתכופפי להרים את הדלי אחזתני עוית משונה וכשם שנתכופפתי אל הדלי כך נשארתי כפוף ושוב לא יכולתי ליישר את גופי ולהזדקף. עד יום ג׳ נשארתי במצב זה.

בערב, שלאחר יום־הרצח, היינו המומים כל־כך שלא יכולנו להשיג בבירור מה נתרחש כאן. מתוך עיפות רבה נרדמנו כולנו ורק דפיקות בדלת העירונו בלילה משנתנו. הדפיקות חזרו ונשמעו ומלוות היו קול חלוש ומלחש:

„עפנט מיר, עפנט מיר, האָט רחמנות און עפנט מיר!" (פתחו לי, פתחו לי, רחמו עלי ופתחו לי).

נתגלע ויכוח. מה לעשות. לפתוח או לא לפתוח. האזהרה של ורנר שלא ייגסף אף אחד על המספר אשר הוא קבע, הטילה פחד. ניגשתי אל הדלת לראות מי הדופק. אשה עמדה ורעדה. נתנו לה שמיכה להתכסות בה, והיא נשארה בחוץ בקרבת מקום. רק בשעות היום היתה נמצאת בינינו.

לאחר מכן הגיעונו ידיעות על ביצוע ההרג. נודע לנו כי נעשו נסיונות של בריחה. יונה זאשצקי ברח מן הבור, כמו־כן ברח ילד אחד כבן 12, פישל׳ה זאבורובסקי. גויים סיפרו, כי ראו בבור את דבורה׳לה ההרוגה כשהיא מחבקת ביד אחת את אידה׳לה בנה וביד השניה את ציפה בתה.

בלילה השני שוב התעוררנו מקול דפיקות בדלת.

„עפנט, ס׳איז מיר קאַלט, עפנט מיר!" ושוב דברי ויכוח כמו אמש. לפתוח או לא לפתוח. היתה זאת ילדה, זלטקה שמה. יצאתי מן הבית והלכתי עמה עד לבית־המרחץ שהיה בקרבת מקום ושם ישבתי אתה רוב הלילה. לא רחוק מבית־הכנסת היתה גבעה, הושבנו אותה על הגבעה וכיסינו אותה. הילדה, כאילו ניטל ממנה כוח הדיבור, משיבה היתה על כל שאלה באורח אוטומאטי.

„תאכלי משהו?" שאלתי. „כן, אוכל". זאת היתה תשובתה ולא עוד. המומה ונבוכה היתה. הבאתי לה משהו לאכול.

בבוקר ראינו, כי בקרבת מקום עובר סגן מפקד המשטרה יאַניש. הרובה לכתפו

וכלב רץ בעקבותיו. כולנו נדהמנו — הוא גילה בוודאי את הילדה. ראינוהו יורד מן האפנים ונוטל את הרובה ביד. אך הוא פנה אל עבר הכלב, ירה בו והרגו והמשיך לנסוע בדרכו. שוב נשמנו לרוחה.

שרידי־חרב

מדי פעם היו מגיעות אלינו ידיעות ממה שהתרחש בעיירה לאחר יום הרצח. סופר לנו כי אחד מתושבי העיירה הסתתר בארובת־העשן של הבית ושם מצא את מותו. שלמה׳לה שיפמאנוביץ הסתתר בתנור, וכך ניצל והצליח להתחמק מן העיירה ולהגיע ליערות. לימים מצא את מותו בפעולה פארטיזאנית. סופר לנו, כי אחד השוטרים שמצא את אסתר־לאה ז׳אגר, נטפל אליה לאנוס אותה ובהתנגדה לו ירה בה ורצחה נפש.

יחד עם משפחת לוויט התגוררו בימי הגיטו תשע משפחות. על עליית־הגג של בית זה הותקן בעוד־מועד מחבוא סמוי. היה זה קיר כפול בפינה אחת של העליה. ביום השבת, יום ההשמדה התכנסו רוב יושבי הבית באותו מחבוא ובהם כל משפחת לוויט. רק אבי המשפחה לא רצה בשום פנים להיכנס לבונקר. הוא לבש את בגדי השבת שלו, התעטף בטלית ונשאר בבית למטה. עומד היה ומתפלל וכך מצאוהו הגרמנים ורצחוהו.

לאחר יום או יומים שבו השוטרים לבית זה לערוך בו חיפושים מדוקדקים. הם עלו על עלית־הגג וגילו את הבונקר על כל מסתתריו. את כולם הורידו למטה, הביאום לאיזה מקום, העמידו אותם בשורה אחת, והתחילו לירות בהם. הדבר היה לפנות ערב. בין המוצבים היתה גם פסיה לוויט. עם התחלת היריות התחמקה והחלה לברוח מן המקום. היא חזרה לעליית־הגג של דירתם ושוב הסתתרה במחבוא...

כבר עבר שבוע ימים, מיום הרצח. כל יום היו הגויים מגלים יהודים ומסגירים אותם לידי הגרמנים והללו היו מרצחים אותם. אך לא רק הגרמנים, גם הגויים תושבי המקום נותנים היו את ידם למעשי־הדמים. — סופר על גויה אחת שמצאה אשה יהודיה מפרפרת בין החיים והמוות, ניגשה אליה, נטלה אבן מאבני המרצפת והחלה לחבוט בראשה חבוט וחזור, עד שהרגה אותה ונטלה את מטפחתה. סופר כי הגוי ז׳וטוק רצח את לייזר אינדרשטיין ואחר כך נטל צבת והוציא מפיו את שיני הזהב שלו.

מקץ כמה ימים ניתנה לנו רשות להיכנס לגיטו, כדי להוציא מתוכו מטלטלין שונים וכן דברי מאכל. על פני הכביש ניכרים היו היטב־היטב כתמי הדם הקרוש. דם על פני דם. גויים הסתובבו בגיטו בלשו וחיפשו.

ראיתי על קיר ביתה של דבורה׳לה פס דם מלמעלה למטה — זה היה דמו של

הילד גרשון ברסטוביצקי, שהסתתר מתחת לכרכוב הגג. גרמנים שעברו השגיחו בו וירו אל מקום מסתרו והרגוהו, ודמו ניגר מן הכרכוב לאורך כל הקיר.

ביום בו הורשינו להיכנס לגיטו השגיחה בי פסיה לוויט ממקום מחבואה וקראה אלי. כך סיפרה לי לאחר זמן, אך קולה היה ודאי חלש מאוד ואני לא שמעתיו. סופר לנו, כי את נתן הסַפר, שהגיע לז׳לודוק מוואראשה ואשר השוטרים היו תמיד מסתפרים אצלו, את נתן זה מצאו עתה השוטרים, הלקוחות שלו, כשהוא מסתתר במאפיה. הוא התחנן והזכיר להם את ידידותם בעבר, הוא ביקש כי ישאירוהו בחיים, אך הם הטילוהו בעגלה מלאה הרוגים והרגו גם אותו.

יום אחד ניגש אלי השוטר סובאַץ ולחש לי:

„נמצאה נערה יהודיה מסתתרת בעלית־גג והביאו לה קצת אוכל״.

לפי תיאור הבית והנערה עלתה בי מחשבה, כי זאת היא פסיה לוויט.

„עוד מעט נביא לכאן את הנערה הזאת״, אמר השוטר.

לא אָרכה השעה והנה רואים אנו שני ילדים באים ואחריהם הולכת נערה אחת. גל של עצמות, צל־צלו של אדם. היתה זאת פסיה. באותו רגע עברה במקום ריבה נוצרית, שעבדה יחד אתי במסעדה. פסיה היתה בעבר חברה שלה לספסל הלימודים בבית־הספר.

„את מכירה אותה?״ שאלתי את הריבה.

„לא, בירך, אינני מכירה בשום אופן. אינני מכירה אותה״.

„הסתכלי בה היטב״, אמרתי, „זאת היא הרי פסיה לוויט!״

היא התחילה לבכות, להצטלב ולקרוא:

„אלי שבשמים, מה שעשו מכם״.

הכנסנו את פסיה לגיטו שלנו ונתעוררה עכשיו השאלה מה לעשות אתה. סיפרתי את הדבר לאחותו של קולינסקי, שהכירה היטב את משפחת לוויט. לפנות ערב חזרה אחותו של קולינסקי ואמרה: „בירך, יש לי רעיון. נרשום אותה כאשתך״.

לאשה עמדו זכויותיו של הבעל. ההצעה נתקבלה על דעתי אף שהיתה סכנה בדבר.

בערב שבועות הועברו רוב אנשינו לשצ׳וצין. בז׳לודוק נשארו רק מתי־מספר ולאחר כמה ימים באו ואמרו, כי גם אותנו מעבירים לשצ׳וצין. עתה נשאר בז׳לודוק רק ד״ר שישקו.

ז׳לודוק, העיירה היהודית, אשר קיבלה אותנו בשעתו בזרועות פתוחות וביקשה להנחיל לנו הרגשה של בית, העיירה הקטנה ומאירת־הפנים, בה עשיתי את שנות הזוָעה והיסורים, שוב לא היתה, אולם בחדרי נפשי שמור היה שמה לבלתי־הישכח. — ז׳לודוק היהודית שוב לא היתה קיימת. מחוקה היתה מנופה וממקומה. נסענו בעגלה לשצ׳וצין ומאחורינו גיא־הריגה ושממה.

מ ש ה ב י ר ך

אין טאג פון דער שחיטה

פרייטיק אינדערפרי, דעם 8־טן מאי 1942 איז דאָס געווען. דער געטאָ איז געווען ארומגערינגלט דורך זעלנער און פּאָליציילייט. אימעצער האָט געכאַפּט אַ שמועס מיט איינעם פון די פּאָליציאנטן, וועלכער האָט אים דערציילט אז מ׳האָט צוריקגעשיקט די 140 ארבעטער, וועלכע האָבן געארבעט אין סקריבאווא. פארשיידענע קלאנגען און שמועות יאָגן נאָך איינע די אנדערע. אלע זענען שוין געווען פארשלאָסן און פארהאַקט אין די הייזער.

אין דעם זעלבן טאָג, אינדערפרי, האָט איינע פון די פרויען געפּרוווט זיך ארויסגנבענען פון געטאָ און זי איז דערשאָסן געוואָרן דורך די פּאָליציילייט. ס׳איז אָבער געגעבן געוואָרן אַ דערלויבעניש איר צו מקבר זיין. מיר האָבן אין יענעם טאָג געפּרוווט שאַפן אַ קאָנטאקט מיט די קריסטן, כדי צו אָריענטירן זיך ביי זיי וועגן אונדזער לאגע, אָבער די קריסטן האָבן אונדז געענטפערט אז זיי וויסן גאָרנישט.

פלוצלונג האָבן מיר באמערקט אַ גרופּע פויערים, וואָס קערן זיך אום פון עפּעס אַן ארבעט, טראָגנדיק מיט זיך לאפּאטעס, און רידלען. מיר האָבן דאן פארשטאנען אז דאָס איז אַ גרופּע גרעבערס, וועלכע האָבן מסתמא געארבעט ביי די טויט־גריבער, אָבער די פויערים זעלבסט האָבן גאָרנישט דערציילט. דעם זעלבן טאָג האָבן די גרייזשעווסקעס געפּרוווט אונטערצינדן אַ שטוב, כדי עס זאָל ווערן עפּעס אַ סאַמעטאָכע אין שטעטל, און מ׳זאָל קענען אנטלויפן. אָבער דער פייער איז גיך פאַרלאָשן געוואָרן. איינער פון דער משפחה האָט באוויזן, טראָץ די שטאַרקע שמירה, ארויסצוגנבענען זיך פון געטאָ און אנטלויפן. אין דער דירה ווו איך האָב זיך געפונען האָט אויך געוווינט אַ משפחה וואָס האָט זיך גערעכנט פון די פארברענטע קאָמוניסטן, וועלכע זענען ווייט געווען פון יידישקייט. און איצט האָבן זיי ווי פארגעסן זייער אמאָליקע וועלט־אנשויאונג. „יידן וואָס שווייגט איר, פארוואָס זאָגט איר ניט קיין תהילים.. תהילים דארף מען זאָגן״, האָט גערעדט מיט אַ ציטערדיקן קול מאיר שאַכנאָוויטש וועלכער איז אַ מאָל געווען אַ פארברענטער קאָמוניסט.

איך זעלבסט, מוז מודה זיין, אז אין יענער נאכט האָט מיר באַהערשט א

משונה׳דיקער געפיל, אַ געפיל וואָס ס׳איז מיר איצט זייער שווער צו דעפינירן. — ווילסטו, איז דאס אַ רעליגיעזער געפיל, ווילסטו איז דאָס סתם אַ מיסטישע באַהערשונג. עפעס אַ פאַרנעפּעלטע ניט־קלאָרע שטימונג, האָט מיר ארומגעכאַפּט. איך געדענק אז צום ערשטן האָב איך געפילט אַ שטאַרקן הונגער. — וואס כ׳האָב געפונען בין איך גרייט געווען צו עסן. דער עסן האָט כלומרשט געדאַרפט פאַר־נעמען די ליידיקייט, וואָס האָט זיך געשאַפן אין מיר. אין מיין מאַרינאַרקע, וואס כ׳האָב געטראָגן אויף זיך, האָב איך אריינגעלייגט אַ שטיק ברויט, מורא האָבנדיק, טאָמער וועט מיר ווידער אמאל דער הונגער באַהערשן. כ׳האָב געוווּסט אז אונדזער לעצטע שעה קומט אָן, אז איך דאַרף זיך געזעגענען פון דער וועלט, און וידוי זאָגן. און צו דער מינוט, דאַרף איך זיך צוגרייטן. כ׳האָב אויפגעקאָכט וואַסער און געוואַשן זיך, כ׳האָב איבערגעביטן מיינע בגדים, און אָנגעהויבן צו שעפּטשען די וידוי־פסוקים. ווען כ׳האָב געענדיקט מיין וידוי, האָט זיך אין מיר אויפגעוועקט אַ געפיל — אַ נייער און אַן אויסטערלישער — אַ צידוק־הדין געפיל: אָט האָב איך זיך שוין געזעגנט מיט דער וועלט, און מער געהער איך נישט צו איר. אַ שטימונג פון רו און זאָרגלאָזיקייט האָט מיר באַהערשט. כ׳האָב זיך געלייגט אויף מיין בעטל, און כ׳בין שטאַרק אַנטשלאָפן געוואָרן. אַזוי איז איבערגעגאַנגען די נאַכט. אזייגער פינף באַגינען האָב איך זיך אויפגעכאַפּט. קיין שום געדאַנק פון אַנטלויפן האָט זיך נישט אויפגעוועקט אין מיר. כ׳האָב געפילט א גלייכגילטיקייט צו זיך אַליין, און צו מיין גורל, אַ געפיל פון רעזיגנאַציע, גלייך ווי ניט מיין לעבן, טראָג איך שוין אין זיך, נאָך מיין וידוי זאָגן.

פלוצלונג האָבן מיר דערהערט ווי אַ וואָגן דערנענטערט זיך צו אונדזער דירה. גויים זענען געקומען ראַבירן. האָלץ האָבן זיי געוואָלט נעמען פון אַ שפּייכלער. אַנדערע גויים זענען געקומען אָפּנעמען פון יידישע בעלי־מלאכות פאַרשיידענע זאַכן, וועלכע זיי האָבן, כלומרשט, אַמאָל געגעבן צו פאַריכטן.

אַביסל שפּעטער, זענען אַריינגעגאַנגען אין געטאָ פיל מיליטער־לייט, ליטווי־שע און דייטשישע, אָנגעטאָן אין שטאָלענע העלמען; זיי זענען אַראָפּ פון די אויטאָס און האָבן זיך אָנגעהויבן צו פאַרשפּרייטן איבער די הייזער פון געטאָ. איך געדענק אז אין אונדזער דירה איז אַריין אַ דייטש, וועלכער איז געווען עפּעס בלייך פון אויפרעגונג. ער האָט געזאָגט אז ער איז געקומען מאַכן אַן אונטערזוכונג, און גלייכצייטיק האָט ער געדראָט, אז אויב ס׳וועט זיך געפינען ביי אונדז געווער וועט אונדז ניט זיין וואָס צו מקנא זיין. דערווייל האָט ער פאַראָרדנט אוועקצולייגן אויפן טיש אַלע צירונג און ווערט־זאַכן וואָס מיר פאַרמאָגן. ער איז געשטאַנען די גאַנצע צייט פאָרזיכטיק, אז קיינער זאָל זיך נישט געפינען הינטער אים. אַלץ וואָס מ׳האָט אַוועקגעלייגט אויפן טיש האָט ער אַריינגעשפּאַרט אין זיינע טאַשן. אויך אַרויסגייענדיק, איז ער פאָרזיכטיק געווען: ער איז געגאַנגען רוקנדיק זיך

מיט זיין פלייצע צום טיר און מיטן פנים צו אונדז. ארויסגייענדיק האָט ער אויסגעשריגן זיינע באפעלן, — אז אלע זאָלן גיך־שנעל פאַרלאָזן דאָס הויז און ארויסגיין אין גאַס.

אלע איינוווינער האָבן זיך קאָנצענטרירט, ביים סוף פון גאַס. פון צייט־צו־צייט פלעגט מען ברענגען נייע גרופּעס צו דעם פונקט. איצט זענען געקומען צוויי דייטשישע אָפיצירן ברוין מונדירט, מיט ס.ס.־צייכנס. איינער פון זיי איז געווען נידעריק און געוויקס, אין דער עלטער פון צוויי און צוואַנציק יאָר אומגעפער, ווינדיש האָט ער געהייסן. ער איז געווען דער הויפּט־קאָמאַנדיר, דער צווייטער איז געווען העכער אין געוויקס, זיין נאָמען איז געווען ווערנער. ביידע מיט ווייסע הענטשיקעס אויף די הענט, אויסגעפּוצט און יום־טובדיק. ווערנער האָט זיך געווענדעט צו די צונויפגעטריבענע, זאָגנדיק, אז יעדער איינער דאַרף צוגרייטן זיין דאָקומענט און האַלטן אים אין האַנט. אויף די פראַגן וואָס מ׳וועט פרעגן דאַרף מען ענטפערן קורץ, שאַרף און זאַכלעך. ווער ס׳האָט ניט געבראַכט קיין דאָקומענט איז שוין פאַראורטיילט. ווינדיש האָט געהאַלטן ז׳י גאַנצע צייט דעם עלנבויגן פון זיין רעכטער האַנט אין זיין לינקער האַנט, דרייענדיק געלאַסן זיין גראָבן פינגער הין און צוריק — רעכטס און לינקס. דערמיט האָט ער גוזר געווען און פאַראורטיילט יעדן איינעם — ווער צום לעבן און ווער צום טויט.

צווישן די יידן פון געטאָ איז שוין אוועק אַ קלאַנג אז פאַכמענער וועלן אויסגעטיילט ווערן צום גוטן און בלייבן לעבן. איצט האָב איך טאַקע געזען ווי בערעלע שטיין איז געלאָפן גיך אין דער ריכטונג פון אונדזער גרופּע. זיינע הענט זענען פאַרשמירט געווען אין טייג און מעל. בערעלע איז ניט געווען קיין בעקער פון פאַך, אָבער איינטונקענדיק זיינע הענט אין א שיטערן טייג, האָט ער געגלויבט, אז די מערדער וועלן אים פאַרעכענען פאַר א ריכטיקן בעקער, און אָט אזוי וועט ער בלייבן לעבן. און איך מוז באַצייכענען אז בערעלע האָט טאַקע אויסגעזען ווי אַ געבוירענער בעקער, אָבער זיין מזל האָט אים נעבעך ניט געלויכטן אין יענער גרויזאַמער שעה. ער האָט ניט מיטגעבראַכט מיט זיך זיין דאָקומענט. אין זיין צוטומלעניש און פאַרלעגנהייט האָט ער געפּרווּוט בעטן מ׳זאָל אים אויסלייען אויף אַ ווײַלע אַ דאָקומענט ער זאָל אים ווייזן אין צייט פון דעם אונטערזוך. „איך בין איין בעקער" האָט ער גערעדט ציטערנדיק צו ווינדישן און ווערנערן, די מערדער. ער האָט זיי געפּרווּוט איבערצייגן, אז ער איז נאָר וואָס געקומען פון בעקעריי, אין מיטן זיין ארבעט. ס׳האָט אים אָבער נישט געהאָלפן, און ער איז געשיקט געוואָרן רעכטס, דאָס הייסט צו דער גרופּע פון די פאַרמשפּט׳ע אויף טויט.

פאַמיליעס האָבן געמוזט גיין צוזאַמען. אזוי ווי איך בין געווען אָן אַ משפחה, בין איך געגאַנגען איינער אליין צו דער אונטערזוכונג. כ׳האָב אויסגעשטרעקט מיין דאָקומענט און געזאָגט צו ווינדישן, אז איך בין אַ וועבער פון פאַך.

ווינדיש האָט שוין געהערט דאָ וועגן זייער פיל פאַכן, אָבער „אַ וועבער״ איז פאר אים געווען עפּעס ניי. ער האָט זיך אפשר פאָרגעשטעלט אין יענער מינוט, אז דאָ געפינט זיך ערגעץ א וועבעריי, און זיין פינגער האָט זיך אַ נייג געטאָן אויף לינקס, דאָס הייסט צו דער גרופּע פון די לעבן געבליבענע. אין דער גרופּע זענען שוין געווען איבער פערציק מאן. איצט האָב איך געקענט אַ קוק טאָן וואס עס טוט זיך ארום. ס׳האָט געהערשט אַ טויטע שטילקייט, — ניט קיין געשרייען און ניט קיין געוויינען... אונדזער גרופּע האָט שוין געציילט 81 מאַן ווען ווערנער האָט אויסגעשריגן, אז איצט איז שוין גענוג, און אז אלע איבעריקע וועלן גיין אויף רעכטס. אין אַ פּאָר מינוט ארום האָט ער אַ געשריי געטאָן אז אלע פון דער רעכטער זייט דארפן גיין פאָרויס.

איצט האָט זיך אַ ריס געטאָן ד״ר קאַוואַרסקי, וועלכער איז געווען אין דער גרופּע פון די פארמשפּט׳ע, ער האָט אָנגעהויבן שרייען צו ווערנערן און צו די איבעריקע מיליטער לייט וואָס האָבן זיי געפירט. „אייער טאָג וועט נאָך קומען, נידערטרעכטיקע מערדער! אייער טאָג וועט נאָך קומען!״ האָט ער געשריגן. גיך־שנעל האָט מען אים אָפּגעטיילט פון די איבעריקע יידן און מ׳האָט אים דערשאָסן אויפן אָרט.

מיר פון דער לינקער גרופּע, זענען געשטאַנען צעטומלט און צעמישט פון אלץ וואָס ס׳האָט זיך דאָ אָפּגעטאָן. ארום אונדז האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן אַ סך גויים, וועלכע זענען געשטאַנען און אונדז אָנגעקוקט ווי עפּעס אן אויסטערליש בילד.

אין עטלעכע מינוט ארום האָט זיך ווערנער אומגעקערט צו אונדז, און מיט אים איז געקומען קולינסקי, דער בירגערמייסטער פון שטעטל אין יענער צייט. קולינסקי איז געווען צעטומלט און דערשראָקן. זיין ערשטע פראַגע איז געווען „ווו איז מארק גאלאַי, דער זון פון דעם פאָרזיצער פון יודענראַט״. ווען מ׳האָט אים געזאָגט אז מארק איז צווישן די פארמשפּט׳טע, האָט ער ווי ניט געגלויבט, און האָט אָנגעהויבן זוכן מיט זיינע אויגן צווישן די שטייענדיקע, אפשר וועט ער טראָץ דעם געפינען אים. „וואָס זוכסטו דא?״ האָט ווערנער אָנגעהויבן צו שרייען אויף אים. ער האָט אים אויסגעשטרעקט דעם העפט אין וועלכן ס׳האָט זיך געפונען די רשימה פון די געטאָ איינוווינער, און ער האָט אים געהייסן לייענען און איבערצייגן זיך. קולינסקי איז געווען צעמישט, און ער האָט אָנגעהויבן וויינען. ווען ווערנער האָט אים דערזען וויינענדיק, האָט ער אָנגעהויבן שרייען און שפּאָטן און אויפ־ווארפן אים, אז ער האָט ליב זיינע יידן. „אונדזער בירגערמייסטער האָט ליב זיינע יודן!״ ווערנער האָט אים געפרעגט ווו איז ער פריער געווען? און וואָס איז ער עפּעס איצט, נאָך אלעמען געקומען זוכן זיינע יידישע פריינט.

ווען ווערנער האָט שוין אויסגעגאָסן זיין גאנצן שפּאָט אויף קולינסקין האָט ער געעפנט דעם העפט, אין וועלכען די לעבן געבליבענע זענען פארצייכנט געווען.

און האָט אָנגעהויבן זעלבסט צו אונטערזוכן די רשימה. ס׳איז אים אָנגעקומען שווער צו לייענען די פאַרשיידענע נעמען, און יעדעס מאָל האָט ער זיך געפּלאָנ־טערט ביים אויסריידן זיי. נעבן אונדז איז געשטאַנען יוסף־דוד דרעוויאַנסקי, וועלכער איז געווען אַ הויך געבילדעטער מאַן, און האָט געהאט דעם טיטל פּראָפעסאר. ער האָט זיך געווענדעט צו ווערנערן און אים געזאָגט, אז די נעמען זענען מיט זיין האנטשריפט געשריבן, און ער האָט פאָרגעלייגט צו העלפן אים לייענען די נעמען.

„דו האָסט די נעמען געשריבן?״ האָט ווערנער היסטעריש געשריגן. „דו זעלבסט, האָסט געשריבן די נעמען אין דיעזער העפט?״ האָט ווערנער אַ צווייטן מאָל באַטאָנט זיין פראגע. „זאָג מיר, אלזאָ, וואָס ביסטו פון דיין באַרוף? אויב דו האָסט די נעמען געשריבן?״

„איך בין אַ קאַמאַשנמאַכער!״ האָט דרעוויאַנסקי געענטפערט און זיין קול האָט שוין געציטערט, „כ׳בין אַ קאַמאַשנמאכער, אָבער איך קען גוט שרייבן״.

„דו ביסט א קאַמאַשנמאַכער פון באַרוף, און דו ביסט געגאנגען ארבעטן אלס סעקרעטאר אין יודנראַט, דו פאַרשאָלטענער ייד דו האָסט דאָך מיר אָפּגענאַרט!״ ווערנער האָט געשריגן מיט איין היסטעריש ווילדן קול, און שרייענדיק האָט ער אַ הויב געטאָן זיין קאַנטשיק און ווי אַ האָלץ־האַקער, וועלכער לאָזט אראָפּ די האַק פון אויבן אויף אונטן, האָט ער אַ שניט געטאָן מיטן קאַנטשיק איבער יוסף׳ס פּנים. זיין פנים האָבן מיר שוין ניט געקענט זען. אַ רויטען פלעק, פארפלייצט מיט בלוט האָבן מיר נאָר געזען, און ווערנער האָט אַ געשריי געטאָן צום פּאָליציי מאַן, וואס איז געשטאַנען נעבן אונדז:

„יאג אים פון היר, צו דער צווייטער גרופּע יאָג אים שנעל אוועק!״

מיר האָבן געזען ווי דער פּאָליציי מאַן לויפט אין דער ריכטונג פון די פאַר־מישפּטע און פאַר אים שאָקלט זיך קוים אויף זיינע פיס יוסף דרעוויאַנסקי. אזוי האָט ער אים געיאָגט ביז ער האָט אים געבראַכט צו די טויט־גריבער.

ווען ס׳איז געקומען מיין ריי ביים לייענען די נעמען פון די פּאכלייט, האָט מיר ווערנער אַ צווייטן מאָל געפרעגט ווו מיין פאמיליע איז. כ׳האָב אים געענט־פערט ווי פריער אז כ׳האָב קיין פאַמיליע. ווערנער איז איצט געווען ווי אויס־געליידיקט אביסל, נאָך זיין רוצחישע ברענעניש און קאָכעניש, און ער האָט זיך באנוגנט נאָר מיט דער פראגע, אָבער ווען קולינסקי האָט מיט עפּעס געוואָלט מיר באהילפיק זיין, האָט ווערנער אָנגעהויבן שפּאָטן ווי פריער:

„אונדזער בירגערמייסטער מיט זיינען יודען, ער האָט ליב זיינע יודען, אונדזער בירגערמייסטער!״

דאָס זענען געווען די רעאַגירונג־ווערטער פון ווערנערן, און מיט דעם האָט ער זיך באנוגנט.

ווערנער האָט זיך געווענדעט צו אונדז זאָגנדיק, אז מיר אלע וועלכע געפינען זיך אין דיזער גרופע וועלן בלייבן לעבן. ער האָט אונדז געוואָרנט, אז מיר מוזן געהאָרכזאַם זיין און אויספילן יעדן באַפעל, פינקטלעך. אויב מיר וועלן זיך אזוי פירן וועט אונדז קיין שלעכטס ניט טרעפן, אָבער ביטער און שלעכט וועט זיין אונדזער גורל אויב מיר וועלן אריינגעמען וועמען ניט איז אין אונדזער גרופע. מיט אונדזער לעבן וועלן מיר באַצאָלן אויב ער וועט געפינען אז אונדזער גרופע ציילט מער ווי 81 פערזאָן.

ס׳זענען געקומען אייניקע פּאָליציי לייט און האָבן אויסגעשפּרייט אַ קאָץ אויף דער ערד, און האָבן באפוילן אוועקלייגן אויפן קאָץ אלע ווערט־זאַכן וואָס מיר האָבן. דאן האָט מען אונדז דערלויבט זיך זעצן אויף דער ערד, די גויים וואָס זענען געשטאַנען ארום און געקוקט האָבן זיך אָנגעהויבן דערנעענטערן צו אונדז, אלס נייגעריקייט. מיר האָבן שוין דאַן געהערט די שיסערייען און געשרייען פון די טויט־גריבער, וועלכע האָבן זיך געפונען אומגעפער אַ זעקס הונדערט מעטער פון אונדז.

דער טאָג איז געווען אַ שיינער און אַ ווארעמער פרילינגס־טאָג. מיר, פון אונדזער אָרט, האָבן געקענט זען ווו די שחיטה איז פּאָרגעקומען, לויט די פּאַרע וואָס האָט זיך געצויגן אין דער הויך. דאָס איז געווען אַ פּאַרע פון דאָס פּאַרגאָסענע בלוט וואָס די זון האָט צוווארעמט. מער ווי צווי שעה האָט געדויערט די שחיטה פון דער קהילה קדושה זשעלודאָק. ווען זיי האָבן פּארענדיקט זייער בלוטיקן טאַט, האָבן מיר געזען די מערדער, ווי זיי קומען צוריק אין שטעטל. איצט זענען זיי געפאָרן צום רעסטאָראַן, דאָרט האָט מען שוין צוגעגרייט פאר זיי אַ פעטן מאָלצייט. אַ שעה אומגעפער האָבן זיי זיך געפונען אין רעסטאָראַן. ווידער האָבן מיר זיי געזען דורכפּאָרנדיק נעבן אונדז. זייער ציל איז איצטער געווען אונדזער שכנות־דיקע שטעטעלע שטשוטשין, וואס אויך איר שעה איז געקומען, און וועלכע איז שוין אויך געווען ארומגערינגלט דורך שטאַרקע אָפּטיילונגען פון מיליטער און פּאָליציי לייט...

פייבל רוזן

במאור פנים

נמניתי עם חבורת הבחורים — חבורה קטנה בת ששה חברים, אשר יצאה עם הכיבוש הגרמני, מעירם, פאבייאניץ, הסמוכה ללודז׳ ומגמת פניהם היתה מזרחה — אל האיזור של פולין, הכבוש על־ידי הצבא הסובייטי.

לא אספר כמובן כיצד עברנו בסכנות נפשות את הגבול הרוסי ומה התקלות שידענו מעבר לגבול. רוצה אני רק לומר, כי גורלנו הוביל אותנו אל העיירה ז׳לודוק. אליה הגענו על־פי עצתו של יהודי אחד, אשר נקרה לנו בדרכנו ודיבר על לבנו לבוא אל העיירה הזאת, כיון שאין בה ריכוז גדול של פליטים, כמו במקומות אחרים.

שמענו בקולו של אותו יהודי ושמנו את פעמינו לאותה עיירה ששמה ז׳לודוק.

היינו בחורים פליטים חסרי כול, רצוצים בגוף ובנפש וכאן בעיירה הקטנה והנידחה כמו הושב לנו בפתע־פתאום צלם האדם. מאור־הפנים בו נתקבלנו על־ידי יושבי המקום החזיר לנו את ערכנו העצמי. כל אחד מאתנו אומץ על־ידי אחת המשפחות, וניתנה לנו אחיזה ומעמד, לאחר התוהו וההתמוטטות אותם ידענו לפני כן.

אני, שוכנתי בביתה של משפחת גלאי שהיה להם בית־מרקחת בעיירה. האם דבורה היתה לי ממש כאם, והבת קטיה — כאחות. הם דאגו לכל מחסורי. בשיחות הארוכות שהיו בינינו, הייתי שומע תמיד דברי עידוד וניחומים, שנבעו מתוך רצון לנטוע בי מחדש את האמונה והתקוה, שעוד יגיעו ימים טובים. היה זה בית אמידים בהשואה אל שאר בתי העיירה — בית נקי ומסודר, שפסנתר עמד באחד מחדריו והבת קטיה היתה לפעמים מנגנת בו. בית תרבותי, אך לא תרבות מתיהרת ומתנשאת חשתי, אלא תרבות הרצופה טוב של אהבת הבריות. כשלושה חדשים שהיתי במקום, עד שהוכרחתי בשל תקלות שהזמן גרמן לעזוב את העיירה. אך עלי לציין כי נושא אני בקרבי את זכר העיירה ואת זכר בית גלאי באהבה ויקר.

משנודע לי לאחר המלחמה כי גלאי היה ראש־היודנראט בימי הכיבוש הנאצי דאַב משהו בקרבי, שכן הצירוף ראש־היודנראט דיו להדאיב.

התעניינתי לדעת מכל אשר עבר על קהילה קדושה זו, ששמה ז׳לודוק ובכל אלה על משפחת גלאי, אך כל אשר שמעתי מפי העדים החיים רק דברי יקר היו — סופר לי רבות על מסירות נפשו של גלאי, כיצד נשא בימים הקשים ההם בתלאות של הכלל ולמען הכלל, בהסתייעו בקשרים שהיו לו לפני מלחמת־העולם עם הפולנים.

עם כל קדושי העיירה נספתה גם משפחה זו, אשר בביתם ידעתי מאור־פנים, ותהיינה שורותי המעטות ציון לנפשם.

ש. גרלינג

שלמה׳לה שיפמאנוביץ

הוא הגיע לעיירה ז׳טל מן העיירה השכנה ז׳לודוק, לאחר שהגיטו שלה נתחסל בשנת 1942. הוא הצליח לברוח מן השחיטה, גם בשל קלסתר־פניו שאינו יהודי טיפוסי. כיוָן שזר היה במקום הלך שלמה׳לה הצעיר להתגורר בבית־הכנסת. יחף, קרוע־בגדים ורעב היה. לאחר זמן נוספו בבית־הכנסת גם „דיירים" אחרים, פליטי מחנה־העבודה בנובוגרודוק: בנימין יורוש, חיים סלמקה, יוסל ביטנסקי ושפס׳ל — כל אלה פעילים היו לאחר־מכן בפרטיזאנקה. לנו, אנשי „המפקדה הפארטיזאנית" המחתרתית בז׳טל, היה קשר אתם על־ידי חבר אחד ששמו היה פסח פינקלשטיין.

שפס׳ל היה בחור גבה קומה וחזק, פניו רציניים ותקיפים מאד, אולם בשעה שהיה מספר בפני חבריו על אשתו וילדו שניספו היו הדמעות מציפות את עיניו. שלמה׳לה היה מקשיב תמיד לסיפוריו אלה, אך לזוָעות הרי היינו רגילים בימים ההם, והדבר העיקרי אשר הדריך את מנוחתו היה, היכן זה נעלם שפס׳ל, עם שלושת חבריו הנותרים, למשך של לילות שלמים. בלילות מעין אלה היה שלמה׳לה נשאר יחידי בבית־הכנסת הריק והזר, ואגב מחשבות טורדות של נדודי שינה היה שוכב ומחכה לשובם.

„אמור לי", פנה פעם אל שפס׳ל, „כלום ייתכן הדבר? נוהג אתה להזכיר תמיד את אשתך ואת ילדך ויחד עם זאת, יוצא אתה ללילות שלמים לשם בילויים?"

שפס׳ל היה פוטרו בחיוך קל, בבדל־אִמרה. כלום יכול הוא לגלות לו את האמת? פעם אחת יצאו שפס׳ל ויוס׳ל בשליחות „המפקדה" שלהם לכפר קאַשקלי — אל כפרי אחד, פראַניוק שמו, כדי לרכוש אצלו כלי־נשק אחדים. אתם הלך גם אחד בשם ברל מנקוביץ. הדרך לכפר ובחזרה הסתכמה במהלך של 45 קילומטרים, בקירוב. הם יצאו מן הגיטו בשעה 9 בערב וחזרו השכם בבוקר ואתם אוצר שלם. שלושה רימוני־יד, קצת כדורים וכן „אַטרז" (כלומר: רובה מקוצר, המנוסר משני קצותיו, למען אֶפשר יהיה להסתירו ביתר קלות מתחת לבגדים).

את הנשק כבר אי־אפשר היה להביא אל הסליק שלהם, ושפס׳ל הביא את ה„אַטרז" לבית־הכנסת והוא הסתירו בתוך תאו של „עמוד" (שטענדער), בין „השמות" הישנים. שלמה׳לה ראה את כל זה, ובשעה ששפס׳ל נרדם, עיף מן הדרך הארוכה, ניגש שלמה׳לה אל העמוד והחל לחטט בידיו בין „השמות". לאחר־מכן, בשעה ששפס׳ל התעורר משנתו התקרב אליו שלמה׳לה בצעד בישני כלשהו, ואמר לו:

„עכשיו אני כבר יודע, כי אין אתה הולך לסתם ,בילויים' בלילה".

„הה, מה אתה יודע עכשיו יותר מאשר קודם?" שאל אותו שפס'ל בחייכו אליו.

„נו, אני כבר ראיתי בין ,השמות'", השיב שלמה'לה, „כבר ראיתי".

פניו של שפס'ל לבשו חומרה והוא אמר:

„זאטוט שכמותך, אינו צריך להתערב בדברים מעין אלה. שמע נא, אם תעיז להוציא הגה בפני מישהו, רע ומר יהיה אתך, בנת?"

שלמה'לה נשבע בכל היקר והקדוש לו, כי לא יוציא הגה מפיו ויחד עם זאת החל להתחנן:

„קחו גם אותי אתכם, אדרבא, נסו פעם והעמידו אותי במבחן, אני מכיר היטב את הדרכים ואני אעשה כל אשר תטילו עלי, קחו אותי ותיוָכחו".

„נראה, נראה!" משיב כבר שפס'ל תשובה רכה יותר.

הוא מתבונן בפניו של הנער היהודי, שמראהו אינו כשל יהודי ומחשבה עולה בו, כי נער זה עם שערותיו הבהירות והמקורזלות, בהתהלכו יחף, ובבגדיו הקרועים, הן נראה ממש כרועה כפרי צעיר. אכן, אפשר יהיה להסתייע בו לשליחויות שונות, גם לאור היום ואף בדרכים רחוקות. אפשר כי הוא יוכל לבצע מעשי סיור וקשר. יש איפוא להעלות את הענין ולדבר על כך עם האחראים.

שפס'ל דיבר על כך עמי למחרת היום, ואני הסכמתי וביקשתי, כי ישלח אותו אלי. וכך נעשה שלמה'לה איש־סודנו. שקט היה ורציני, צייתני וקונספיראטיבי מאד — והתועלת אשר הפקנו ממנו בפעולתנו המחתרתית היתה רבה. הוא לא הרבה דיבורים, ולא התערב בענינים שאינם שייכים לו — אולם תמיד מילא בהקפדה כל אשר הטלתי עליו.

יום אחד הטלנו עליו שליחות ראשונה ליער. למחרת, כשהוא חזר לגיטו, הוא ניגש אלי והודיע — ודבריו רציניים והחלטיים היו:

„אין אני נשאר בגיטו. אני יוצא ליער. שוב לא אוכל להישאר כאן!"

מה יעשה נער יהודי בודד ביער, הירהרתי בלבי, אולם לא גיליתי בפניו את הרהורי ואמרתי לו:

„לך שלמה'לה, והלואי, כי כוכב טוב ישמוֹר עליך בכל אשר תלך".

והוא הלך.

לימים שמענו, כי הוא משמש את הפרטיזאנים כרועה־הסוסים אשר בארטילריה שלהם. אולם דברים כהוייתם לא ידענו.

לילה אחד, אני כבר הייתי אז ביער, החליטו הפרטיזאנים על מבצע מסוים. במבצע זה הצטרכו להרוס מפעל לספירט, שנמצא באחוזה ז'וקוֹבשצ'ינה. הימים היו ימי הקציר ובחצר האחוזה רוכזו כמויות גדולות של תבואה, שמיועדת היתה להימסר לגרמנים. על האחוזה שמרו גרמנים ושוטרים רוסים־לבנים. נקודת־המפגש

לכל הקבוצות, שהצטרכו לקחת חלק במבצע, היה מקום המרוחק כ־7 קילומטרים מן האחוזה.

שעת־לילה מאוחרת היתה, אל מקום־המפגש החלו להגיע אט־אט הקבוצות ואף הארטילריה הפרטיזאנית. אני שקוע הייתי באיזה שיח־דברים עם חבר אחד. ופתאום קפץ עלי מישהו מן הבאים למקום, והחל לנשקני — שלמה׳לה שיפמנוביץ היה זה.

„מאין הגעת לכאן", שואל אני אותו נרגש, „ואיך זה הכרת אותי בחשיכה?"

„לפי קולך הכרתיך", משיב שלמה׳לה, והוא מספר לי כי משרת הוא בארטילריה של הפרטיזאנים. לא יכולנו להאריך דברים. שעתנו דחוקה היתה. לכל קבוצה נקבע מקום פעולה מסוים. ההתקפה התחילה. ההתנגדות של שומרי האחוזה היתה חלשה ולאחר קרב של שעה בערך נכנסנו אל החצר. השלל שלנו היה ניכר מאד — בעלי־חיים, תבואה, עגלות עם טבק, חביות ספירט, חמאה, גבינה ועוד. כל מה שלא יכולנו להוביל אתנו, השמדנו.

הארטילריה של הפרטיזאנים עמדה כל הזמן במצב הכן. מוכנה להפגיז, במקרה אם תבוא תגבורת של הגרמנים. לאחר שכבר הגענו לשטחים שהיו באורח יחסי בטוחים יותר ונתונים לשלטון הפרטיזאנים הגיעה גם הארטילריה. ברכבם על הסוסים הם השיגו אותנו. שלמה׳לה, כוותיק ומנוסה, היה בין הראשונים. מאותו מבצע היינו נפגשים לעתים קרובות יותר. בחודש יולי 1943 נוסדה יחידה חדשה שתפקידה היה להתקיף את המחנה הגרמני החדש אשר בכפר רודא־יאַוורסקה.

שלמה׳לה נכנס ליחידה זאת כסייר ועד מהרה נתפרסם סייר צעיר זה בין כל הפרטיזאנים. לא היה כמעט מקרה ששלמה׳לה ישוב מן השליחות שהוטלה עליו ללא ידיעות מדויקות, אותן נצטווה להשיג. חיוכו המצודד והלבבי, העליצות הטבעית שלו — אלה סייעו לו להתחבב על הבריות וליצור יחס של אימון אליו בכל אשר הגיע. ואָמנם, מי יכול היה להעלות, כי נער חינני זה הנהו סייר־פרטיזאן. הרבה סייעה לו נגינתו בחליל (שבאה לו בירושה מאביו הכלי־זמר. לא פעם היה מזכיר לי את הקלארנט של אביו, המתגלגל ודאי בין חורבות ביתם בז׳לודוק).

הנה הוא מגיע, למשל, לאחת הבקתות בכפר, בעת שליחותו, והוא מזדמן שם עם הנערים הרועים, אשר שבו הביתה מן המרעה, ועמם החלילים המגולפים מענפי עץ מתאימים, ושלמה׳לה תופס מאחד מהם את „המכשיר" הזה ומתחיל לחלל כאחד משלהם, כרועה מבטן ומלידה. היחסים נעשים כבר ביתיים, קרובים וידידותיים והשיחה נובעת ונובעת ושלמה׳לה כבר יודע לכוון את השיחה לאפיקים החשובים לו, כדי להיוָדע מה שהוא צריך לדעת.

בחודש פברואר, שנת 1944, יצא הוא עם יחידתו לערוך התקפה על הכפר הנזכר

לעיל. במכת־פתע השתלטו הפרטיזאנים וכבשו שלושה בונקרים עם 76 שבויים — שוטרים גרמנים ורוסים־לבנים. אולם שני בונקרים נוספים עמדו והתגוננו בקרב־של־נואשים. אל אשנבי הבונקרים, בעדם שלחו הגרמנים אש מכונות־יריה, התקרבו בזחילה ירחמיאל ליכטר, שהיה מקלען מס׳ 1 ושלמה׳לה שיפמאנוביץ — מס׳ 2. ירחמיאל ליכטר נהרג במקום ושלמה׳לה נפצע קשה בבטנו. בקושי הצליחו להוציאו מן המקום, מתחת לברד הכדורים. הוא הועבר מיד לבית־החולים הפרטיזאני, וכאן הוא הוציא את נשמתו, לאחר שני ימים של סבל ועינויים.

ש. גערלינג

שלמה׳לה שיפמאנאוויטש

געקומען איז ער אין זשעטל פון ניט ווייטן שטעטל זשעלודאָק, נאָך דער ליקווי־דאציע פון דאָרטיקן געטאָ אין יאָר 1942. אים איינעם איז געלונגען צו אנטלויפן צוליב זיין ניט יידישן אויסזען...

אלס פרעמדער, ניט האָבנדיק ווו צו וווינען, איז דער יונגיטשקער שלמה אוועק אין בית־מדרש, אַ באָרוועסער, אַן אָבגעלאָזענער און אַ הונגעריקער — איז ער דאָרטן געשלאָפן. אין אַ צייט ארום האָבן זיך אין בית־מדרש „באזעצט" נאָך פיר פרעמדע בחורים, אַנטלאָפענע פון נאָוואָגרודקער ארבעטס־לאַגער: בנימין יורוש, חיים סלאָמקע, יאָסל ביטענסקי און שעפסל. (אלע אומגעקומען שפּעטער אין דער פאַרטיזאַנקע). מיט זיי האָבן מיר (דער געהיימער „פאַרטיזאנער שטאַב" אין זשעטל) געהאַט אַ פאַרבינדונג דורך אַ געוויסן חבר פסח פינקעלשטיין.

שעפסל, אַ הויכער און געזונטער בחור מיט אַן ערנסטן און שטאָלצן אויסדרוק פון פנים, פלעגט אָפט מיט טרערן אין די אויגן דערמאָנען פאַר זיינע חברים זיין אומגעקומענע פרוי און קינד. — און שלמה׳לע, וואָס האָט ניט איינמאָל צוגעהערט, האָט איין זאַך ניט געקאָנט פאַרשטיין — ווו ווערט עס שעפסל מיט די איבעריקע דריי פאַרפאַלן אויף גאַנצע נעכט ?

ניט קענענדיק איינשלאָפן איינער אַליין אין פוסטן אומהיימלעכן בית־מדרש, פלעגט ער ליגן און וואַרטן אויף זיי.

„זאָגט," פרעגט ער אין דער שטיל שעפסלען, ווען דער קומט צוריק, — „איר רעדט שטענדיק וועגן פרוי און קינד. — און אויף גאַנצע נעכט גייט איר אוועק פארברענגען ?"

שעפסל פטר׳ט אים אָפּ מיט אַ שמייכל, מיט אַ האַלב וואָרט. קען ער אים דען דעם אמת דערציילן ?...

איינמאָל זענען שעפסל מיט יאָסלען אַוועק אין שליחות פון „שטאַב" אין דאָרף קאַשקאַלי צו אַ געוויסן פויער פראַניוק קריגן עטלעכע שטיקלאַך געווער. מיט זיי איז אויך געגאַנגען בערל מאַנקאָוויטש. דער וועג אהין און צוריק האָט אויסגעמאַכט אַרום 45 ק״מ. ארויס זענען זיי פון געטאָ 9 אזייגער איך אָוונט און אומגעקערט זיך פאַרטאָג מיט אַ גאנצן אוצר: 3 האַנט גראַנאַטן, א ביסל קוילן

און אַן „אַטרעז״ (ד.ה. אַביקס אַן אַפּגעשניטענע פוןביידע עקן, כדי לייכטער זי קענען פאַרמאַסקירן אין דעם אַנטאָן).

דאָס געוווער האָט מען שוין ניט געקאָנט אַוועקלייגן אויף דעם באַשטימטן אָרט, האָט שעפּסל דעם „אַטרעז״ מיטגענומען מיט זיך אין בית־מדרש און אים פאַרבאַהאַלטן אין אַ שטענדער, צווישן אַלטע „שמות״. שלמה׳לע האָט עס באַמערקט, און ווען שעפּסל האָט זיך צוגעלייגט און אַ מידער איינגעשלאָפן, האָט דער קליינער שטילערהייט זיך צוגעשאַרט צום שטענדער און מיטן הענטל אָנגע־הויבן גראַבלען צווישן די „שמות״... שפּעטער, אַז שעפּסל איז אויפגעשטאַנען, גייט ער צו צו אים און זאָגט פאַרשעמט:

„איצט ווייס איך שוין, אַז איר גייט ניט „גולאַיען״...

„וואָס ווייסטו איצט מער ווי פריער?״ פרעגט שעפּסל מיט אַ שמייכל.

„איך האָב שוין געזען צווישן די ‚שמות׳״...

שעפּסל ווערט מיטאַמאָל ערנסט: „אַזאַ קליינער ווי דו דאַרף זיך ניט מישן אין אַזעלכע זאַכן! לאָמיר זען, זאָלסט עמיצן אַ וואָרט דערציילן! שלעכט וועט זיין מיט דיר, הערסט?

שלמה׳לע שווערט זיך ביים הייליקסטן, אַז ער וועט קיינעם גאָרניט זאָגן, און ער בעט זיך:

„נעמט מיך מיט אייך, ווו איר גייט. אדרבא, פּרוווט מיך אויס, איך קען גוט די וועגן. איך וועל אַלץ טאָן, וואָס איר וועט מיר הייסן. איר וועט מיך מיטנעמען?״

„מיר׳ן נאָך זען,״ ענטפערט שוין שעפּסל ווייכער.

ער קוקט אויף דעם קליינעם יידיש יינגעלע מיטן גויישן אויסזען און קלערט ביי זיך: מיט זיינע געקרייזלטע הערעלעך, אַ באָרוועסער און אַן אָבגעריסענער, זעט ער אויס ווי אַן אמת׳ער פּאַסטוכל... ער וועט קענען גיין אין אַ שליחות אויף בייטאָג. גיין ווייטערע וועגן. אָנהאַלטן פאַרבינדונגען. מ׳דאַרף וועגן דעם איבער־רעדן.

איבערגערעדט האָט שעפּסל וועגן דעם ענין מיט מיר גלייך אויפן צווייטן טאָג. „גוט״, זאָג איך, „שיק אים אריבער צו מיר״...

און אזוי איז שלמה׳לע געוואָרן אונדזערער אַ פּאַרטרוויונגס חבר. אַ שטילער, אַן ערנסטער, אַ געהאָרכזאַמער און זייער אַ קאָנספּיראַטיווער, האָט ער אונדז אַ סאַך נוצן געבראַכט אין אונדזער אונטערערדישער אַרבעט. ניט פיל גערעדט, ניט געטומלט און ניט געמישט זיך אומעטום — האָט ער שטענדיק גענוי אויס־געפירט דאָס, וואָס איך האָב אים געהייסן.

אַ געוויסן טאָג איז ער געשיקט געוואָרן צום ערשטן מאָל אין וואַלד מיט

אַ שליחות. אויפן אנדערן טאָג, אַז ער איז צוריקגעקומען אין געטאָ, רופט ער זיך אָן צו מיר מיט פולער ערנסט און דעצידירטקייט:

„איך בלייב דאָ ניט מער, איך גיי אין וואַלד... איך וועל דאָ ניט ווייטער זיין.״ —

וואָס וועט אַזאַ יינגל טאָן אין וואַלד? טראַכט איך ביי זיך.

אָבער אויף אַ קול זאָג איך: „גיי — און זאָל אַ גוטער שטערן דיך פירן!״

און ער איז אַוועק.

געהערט האָבן מיר שפעטער, אַז ער איז געוואָרן אַ פאַסטוך, ער פאַשעט די פערד וואָס געהערן צו דער ארטילעריע, אָבער ווי ווייט עס איז אמת האָבן מיר ניט געוווּסט.

אין אַ געוויסער נאַכט — איך בין שוין דעמאָלט געווען אין וואַלד — איז אונטערגענומען געוואָרן דורך די פאַרטיזאַנער אַ גרעסערע אַקציע. מען האָט געדאַרפט צעקלאַפּן אַ גרויסן ספּירט־זאַוואָד, וועלכער האָט זיך געפונען אויף אַ הויף אין מאַיאָנטעק זשוקאָווטשיזנע. עס איז געווען די צייט פון שניט און אין הויף איז אָנגעזאַמלט געוואָרן אַ סאך תבואה, וואָס האָט געזאָלט אָפּגעליפערט ווערן די דייטשן. דער הויף איז באוואכט געווען פון דייטשן און ווייס־רוסישער פּאָליציי. זיבן קילאָמעטער ווייט פון הויף איז באַשטימט געוואָרן דער טרעף־פונקט פון אלע ראָטעס, וועלכע האָבן געדאַרפט אָנטייל נעמען אין דער אויפגאבע.

עס איז געווען שפּעט ביינאַכט. צום זאַמלפּונקט זענען ביסלעכווייז אנגעקומען די ראָטעס. עס האָט זיך שוין אויך דערנענטערט די אַרטילעריע. איך בין געווען פאַרשמועסט מיט מיינעם אַ חבר און פּלוצים פאַלט אַרויף אויף מיר איינער און הויבט מיך אָן קושן. שלמה׳לע שיפּמאַנאָוויטש.

„ווי האָסטו זיך אַהער גענומען?״ פרעג איך אים, „און ווי האָסטו מיך אין דער פינצטער דערקענט, הא?״

אין קול, זאָגט ער, האָט ער מיך דערקענט, און ער דערציילט מיר, אז ער געפינט זיך אין דער אַרטילעריע, אין דער פאַרטיזאנער־אַרטילעריע... לאַנג רעדן האָבן מיר ניט געהאַט קיין צייט. יעדע גרופּע האָט פאַרנומען אַ פּאָזיציע אויפן פאַר איר אָנגעצייכנטן שטח — דער אָנגריף האָט זיך אנגעהויבן. דער ווידערשטאנד פון שונא איז געווען אַ שוואַכער און נאָך א שעה׳דיקן קאַמף זיינען מיר אריין אין הויף. די טראָפייען אונדזערע זענען געווען באַדייטנדע: לעבעדיקער אינווענטאַר, תבואה, וועגענער טאַבאַק, פעסער ספּירט, פוטער, קעז א.א.וו. וואָס ס׳איז ניט מעגלעך געווען מיטצונעמען מיט זיך האָבן מיר פאַרניכטעט.

די גאנצע צייט איז די אַרטילעריע געשטאַנען גרייט — אַ דריי קילאָמעטער ווייט פון אונדז — מיט אָפענע לופעס צום שיסן, אין פאַל פון אָנקום פון דייטשישע רעזערוו־כוחות.

ווען מיר זענען שוין געווען אין פאַרהעלטניסמעסיקע זיכערע פאַרטיזאַנער געביטן, — איז אויך די אַרטילעריע אונטערגעקומען. רייטנדיק אויף די פערד האָבן זיי אונדז אָנגעיאָגט. שלמה׳לע שיפּמאַנאָוויטש ווי אַן אַלטער אַרטילעריסט, האָט געריטן צווישן די ערשטע... פון יענעם טאָג אָן פלעגן מיר זיך אָפטער טרעפן. אין יולי 1943 איז געגרינדעט געוואָרן אַ נייער אַטריאַד, וועמענס אויפגאַבע צווישן אַנדערע איז געווען צו בלאָקירן דעם ניי אויפגעשטעלטן דייטשישן גאַר־ניזאָן אין דאָרף רודאַ־יאַוואָרסקאַ.

שלמה׳לע איז צוגעטיילט געוואָרן צום דאָזיקן אַטריאַד אַלס אויסשפּירער. און באַלד איז דער קליינער „ראַזוויעדטשיק" פּאָפּולער געוואָרן צווישן אלע פּארטיזאנער. ניט געווען דער פאַל ער זאָל זיך אומקערן פון אַ שליחות אָן גענויע ידיעות וועגן דעם, צוליב וואָס ער איז געשיקט געוואָרן. מיט זיין פריילעכקייט, מיט זיין קינדעריש־האַרציקן שמייכל — האָט ער באַוויזן באַליבט זיך צו מאַכן אומעטום, און געפינען צוטרוי צו זיך, ווו ער איז נאָר געקומען. וועמען זאָל עס איינפאלן — אַז דאס איז גאר אן אויסשפּירער?... אַ סאך האָט אים געהאָלפן זיין שפּילן אויף אַ פויאַרקע. אן אייגענשאַפט וואס איז אים געקומען בירושה פון זיין טאטן דעם כליזמר. ניט איין מאָל פלעגט ער מיט צער דערמאָנען דעם טאַטנס קלאַרנעט, וואָס וואַלגערט זיך מסתמא צווישן די חורבות פון זשעלודקער געטאָ.

עס פלעגט זיך מאַכן ער קומט צו אַ פויער אין כאַטע און טרעפט דאָרטן די אַהיימגעקומענע פאַסטוכער מיט זייערע אויסגעשניצטע פויאַרקעס — און שלמה׳לע טהוט אַ נעם ביי איינעם זיין „אינסטרומענט" און הויבט אָן צו שפּילן ווי אַ געבוירענער זייעריקער. ווי אַן אמת׳ער פאַסטוכל. און מען ווערט באַלד היימיש. מען צערעדט זיך. און שלמה׳לע ווייסט שוין, וואָס ער דארף וויסן...

אין פעברואר 1944 איז ער מיטן אַטריאַד אוועק אין אנגריף אויף דעם דייטשישן גאַרניזאָן אין אויבנדערמאָנטן דאָרף. מיטן ערשטן קלאַפּ האָבן זיי גענומען 3 בונקערס מיט 76 מאַן געפאַנגענע (דייטשע און ווייסרוסישע פאָליציי). די געבליבענע 2 בונקערס האָבן זיך פאַרצווייפלט פאַרטיידיקט. צו די בונקער פענצטערלעך, פון וואַנען די דייטשן האָבן פון פולעמיאָטן ארויסגעשאָסן — האָבן צוגעפויזשעט ירחמיאל ליכטער (פולעמיאָטשיק נומער 1), און שלמה׳לע שיפּמאנאָ־וויטש נומער 2. ירחמיאל ליכטער איז גלייך געפאַלן. שלמה׳לע איז שווער פאַרוואונדעט געוואָרן אין בויך. מען האָט אים קוים באַוויזן אוועקצונעמען אַ לעבעדיקן פון אונטערן האָגעלדיקן פייער. ער איז גלייך אָבגעפירט געוואָרן אין פאַרטיזאַנער שפּיטאָל, ווו ער איז נאָך צוויי טעג אין שווערע ליידן געשטאָרבן.

יוסף ברנצ׳וק

מי יוכל לספר?

מי יוכל לספר את הכול? איומים הדברים מדי, כי יוכלו להיכתב. וכל מה שאנסה להעלות על הכתב לא יהיה אלא קיצור שבקיצור, רק טיפה מים הצרות אשר עברו עלינו בשנות המלחמה — עלי, יוסף ברנצ׳וק, אשתי גיטה־פייגה וילדינו.

את בתי מרים שלחו הרוסים לפני פלישת הגרמנים ללנינגרד לשם השתלמות — והיא התענתה שם רבות, אולם, בעזרת השם, נשארה היא בחיים. על בני ראובן סופר לי, לאחר־מכן כי הוא התנדב לצבא האדום והוא נפל אי־שם בקרבות.

באותו יום בו התחילו, עם פלישת הגרמנים, להפציץ את שדה־התעופה בז׳לודוק עקרנו מעיר־מגורינו ויצאנו לביליצה — אני ואשתי, זכרונה לברכה, ואתנו בתי סוניה ושני בנינו ישעיה ז״ל ודוד ז״ל. משנכנסו הרוצחים הנאציים לעיירה זאת, העמידו הם טור של 60 מחַבלי גיסטאפו מצד אחד וטור של 60 מחבלים מצד שני וכל אחד מהיהודים יושבי המקום מוכרח היה לעבור בין שני הטורים. עמד שם איש־דמים אחד, בדרגת לויטנאנט והוא מפקד היה את מי מן העוברים יש להכות הרבה ואת מי יש להכות פחות. מסביב עמד משמר־חיילים עם מכונות־יריה לשמור עלינו שלא נברח חס ושלום. כל אחד מן הרוצחים האלה החזיק מקל ביד, בו היה מנחית על העובר מהלומות נמרצות. משהגיע תורי לעבור בין שני הטורים, פקד הקצין כי ירבו להכותני.

„דאָס אין איין פעסטע יודע!״ („זהו יהודי איתן!״) צרח הרוצח. והם מילאו את פקודתו בהתלהבות גדולה.

לאחר עינויים אלה החלטנו כל אנשי משפחתנו, כי שוב לא נישמע לקריאותיהם של הגרמנים ולא נצא למלא אותן. כל הזמן מסתתרים היינו ככל שיכולנו, עד שניתנה הפקודה, כי יהודי ביליצה יתכנסו יחד ויועברו ללידה. גם את הצו הזה הפרנו ולא מילאנו. התחמקנו איכשהו מביליצה ועברנו לעיירה ז׳טל, מתוך תקוה כי מז׳טל יקל עלינו יותר להגיע ליער. לאחר ישיבה קצרה בז׳טל שלחו אותי לעבוד בדבורֶץ ואני שהיתי שם, עד שהכחידו את כל יהודי העיירה ראַדישץ. משנודע לנו על כך החלטנו, אני ועוד יהודי אחד מבליצה, הרצל פליישר שמו, לברוח מדבורץ ולשוב לז׳טל. בעיירה זאת התחילה באותו זמן להתארגן קבוצת לוחמים. אולם לאחר מה שקרה עם העורך־דין אלתר דבורצקי שאגר נשק ואירגן קבוצת לוחמים בעיירה,

הורע שם המצב ולא יכולנו על־כן לצאת ליער. אחד הגויים ממנו קנה אותו נשק, בגד בו והלשין עליו והוא נאלץ לעזוב את ז׳טל יחד עם אנשי קבוצתו.

ביום השחיטה בז׳טל נותקנו בני משפחתנו אלה מאלה ולא ידענו אחד מן השני. אשתי נספתה בשחיטה, את בני ישעיהו שלחו לכיוון סמולנסק ושם הוא אבד, ואני עצמי ברחתי ליער, שם פגשתי את בתי סוניה ולאחר ששה שבועות של שהיה ביער מצאתי גם את בני דוד־צבי ואת שלמה׳לה שיפמנוביץ. הם היו בפלוגה של קוליה ואכאנין. בני דוד היה אז ילד בן 13. עתה עברתי גם אני לפלוגה בו הוא נמצא, כי רציתי להיות יחד עמו. דוד שלי ושלמה׳לה שיפמנוביץ היו מן הלוחמים הטובים ביותר. באחד המצוֹדים הגדולים שנערכו בסתו של 1942 נותקתי שוב מילדי, ואני עברתי לפושצ׳ה של נאליבוֹקי.

היינו שם 70 איש ובהם 4 יהודים בלבד. אני ואחד בשם יחיאל, שמוצאו מווארשה, נערה אחת מסלונים ונערה אחת מאוֹרלוֹבה. אנחנו נלחמנו בימים ההם נגד הרוצחים ללא הפסק כמעט. לאחר זמן החזירו אותנו לליפאצקי, כאן נפגשתי עם ילדי ובמצוֹד השני שוב נותקתי ממנו, עד שמצאנו זה את זה באחד הימים והיינו יחדיו בפלוגה „בארבא״ ולאחרונה בחטיבה „קראַסנוגוואַרדייסקי״ — וכך המשכנו עד שהצבא האדום כבש את מקומותינו.

עם כניסת הסובייטים התגייס דוד־צבי לצבא האדום ונלחם בשורותיו, ובשנת 1945 עזב הוא יחד עם זיידל וויינשטין, את העיירה ביאַלו־פודלאַסק והגיע אלינו ללודז׳. מכאן התחלנו לעשות את דרכנו, באורח בלתי־לגאלי, ומטרתנו היתה ארץ־ישראל.

הגענו לארץ באניה „דב הוז״, ב־19 במאי שנת 1946. בני דוד נלחם במלחמת השחרור, ולאחר מכן הוא נפטר, בדמי ימיו.

רק בקוים קצרים ומעטים רשמתי את דברי, כי לרשום את הכול אין בי לא כוח ולא יכולת...

דוד מדניצקי

רדוף על צוַאר

עם כניסתם של הגרמנים, באו מיד עלינו, יהודי ז׳לודוק הפורענויות הגדולות. כבר ביום הראשון נפל קרבן בנו של „חָנֶא דער לימאָנאַדניק". לאחר זמן־מה הם אסרו את נחמן מדלינסקי ולאחר ימים ספורים נודע לנו כי רצחוהו. אחרי זה בא רצח הארבעה, לפי רשימה מיוחדת שגם ברוך לוין היה כלול בה, אך הצליח להתחמק מידיהם. רצח אחר רצח, עד שכל היהודים סוגרו בתוך הגיטו שנתרכז ברחוב אורלובה. העיירה היתה שרופה ברובה ודמנו הוסיף להישפך. כל יום ד׳ היו באים אנשי הס.ס. משצ׳וצ׳ין ורוצחים... את הנרצחים היו מביאים לבית היודנראט. וליודנ־ראט ניתן סוס לבן ועגלה, בה היו מעמיסים את הקרבנות ומביאים אותם לקבר ישראל.

וכך עברו הימים עד ה־8 במאי 1942. ביום זה ערכו את השחיטה בלידה. בלילה הוקפנו ע״י אנשי משטרה רבים. אסור היה לצאת מן הבתים ואסור היה להסתכל בעד החלון. בבוקר נשמעו יריות. ניתן לנו בכל זאת להציץ החוצה ולהיוָכח כי נרצחו אשר חודורובסקי ולייבקה פשק׳ס, ועוד שני אנשים שלא יכולנו לזהותם.

בביתי מכוּנסים היו שלום זאגר ומשפחתו — אשה וילד. שניאור דרביאנסקי ודוד רזניצקי, אברהם־מאיר הפחח. משפחת רוֹזאנסקי ונחום הנפח, עם בתו וחתנו. בבית אבי נמצא בין השאר גם יקיר שיפמנוביץ שידע היטב את איכרי הסביבה, והם הודיעו לו, על־כן, כי ליד בית־הקברות כבר כורים בורות־קבר בשביל יהודי העיירה... הוא מסר לכולנו את הידיעה, לפיה יחוסלו מחר, ביום השבת, כל יהודי ז׳לודוק.

אני הכינותי מחבוא על עליית־הגג בשביל עשרה אנשים, בערך... כל הלילה לא עצמנו עין. הלבבות היו מאוּבנים, ביום השבת בשעה 7 בבוקר הודעתי לאשתי ולילדי על המחבוא. עמדנו במטבח — אני ואשתי ראַשקה והילדים, זכרונם לברכה, וחיכינו. והנה ראינו כי נוסעות מכוניות עמוסות אנשי־משטרה. הם ירדו מהמכוניות והחלו להתפזר על־פני הבתים, לגרש את התושבים ולרכזם במקום בו עמדו בעבר החנויות. התחלתי להתחנן ולהפציר בילדים כי נעלה על העליה, אך הם לא רצו בשום פנים ללכת. והנה נכנסו אנשי המשטרה והחלו לגרש את כולם מן הבית. נבוכים ומבולבלים היינו ותוך כך ראיתי כי דוד רוזניצקי מתחמק להסתתר וכן שלום זאגר. קראתי לילדים כי ילכו אחרי, אמרתי בלבי, אם אני אלך ראשון אפשר כי ישנו את דעתם וילכו אחרי גם הם להסתתר.

בשעה שישבתי בין ערימות העצים, ראיתי כיצד מוציאים אותם מן הבית. לאחר מכן נכנסו השוטרים לבדוק אם לא נשאר מישהו. הם חיפשו ולא מצאו איש. יצאו מן הבית והשאירו את הדלת פתוחה. כל זה ראיתי בעד הסדקים של ערימת העצים בה ישבתי.

עתה הגיעה שעתם של הגויים — הם הסתערו על הבתים לשדוד ולרשת. בשעה 10 החלה מלאכת החיסול של יהודי ז׳לודוק. בשעה 7 בערב באו גויים והחלו לחטט בין העצים, אך פתאום הופיע שוטר אחד והחל לצעוק עליהם ולגרשם וכך נשארנו השלושה לשבת שם עד שעה 10 בלילה. עתה ירדנו אט־אט למטה והנה אנחנו רואים כי אשתו ובתו של שלום זאגר נמצאות בבית. הסתבר, כי הן נכנסו בכוך שמתחת לתנור וכיסו את פי הכוך בדרגש אחד וכך ישבו שם כל היום.

יצאנו דרך הגן שלי להתחמק ולברוח מן העיירה. נפתחה עלינו אש גדולה, אולם איש מאתנו לא נפגע. מעתה הגיעו ימים שרדוף הייתי על צואר. הגענו לכפר סקרזשי המרוחק כשני קילומטרים מעירנו. שלום זאגר ואשתו נכנסו לכפר ואני ודוד הלכנו לכפר אחר. ביער ה„לאפישקס" מצאנו את הירשקה גרייז׳בסקי. ישבנו המומים והירהרנו מה נעשה עתה. הירשקה החליט ללכת לגיטו ז׳טל. אני ודוד הלכנו לגוי מכר בכפר סטארינוק. כאן שהינו זמן־מה בדיר של חזירים עד שיצאנו ליער. בהיותנו ביער החלטנו ללכת לעיירה פיאֶסק שליד ווֹלקוביסק, אשר מעברו השני של הניאֶמן. בדרך נודע לנו כי יהודי פיאֶסק עדיין קיימים והם יוצאים לעבודה בבית־חרושת לדיקט במַסטי. חייבים היינו לעבור נחל שעליו גשר. נודע לנו מאחד האיכרים, כי המשמר הגרמני שעל הגשר מתחלף בשעה 12 בצהרים, וזמן־מה בין משמר למשמר נשאר הגשר ללא פיקוח.

עקבנו אחרי המשמר ועברנו את הגשר; לא התרחקנו הרבה מהמקום וראינו כי באים 6 גרמנים, אנשי המשמר המתחלף. לאָשרנו לא השגיחו בנו. הגענו למַסטי ונכנסנו לביתו של יהודי מַכר. משראה אותנו כבר הבין כי ז׳לודוק נתחסלה והחל לדבר אתנו בענין זה. אנחנו ביקשנו כי יקרא תחילה לסַפר, לגלח ולספר אותנו. הוא הלך בשליחות זו, אולם בשובו הרים פתאום קול צעקה־ובהלה ותבע מאתנו, כי נמהר לעזוב את המקום, שכן עלולים אנחנו להמיט אסון בנוכחותנו על כל יהודי המקום. ביקשנו ממנו כי ירשה לנו להישאר עד שעה 4 אחרי־הצהרים, השעה בה מסיימים יהודי פיאֶסק את עבודתם, אז נוכל להתערב ביניהם ולהגיע לפיאֶסק. הוא הגביר את צעקותיו ותבע במפגיע כי נעזוב מיד את המקום. לא היתה לנו ברירה ויצאנו בדלת האחורית. בחוץ עמדו כמה שקצים צעירים ובראותם אותנו הם החלו לצעוק, ולהתריע, כי אין אנחנו יהודים מן העיירה שלהם. עברו כמה ז׳נדרמים במקום והסַכנה היתה מרובה. אמרתי לרזניצקי כי נתחיל לקושש עצים בחצר, למען ידמו כי אנו מאנשי המקום, השקועים בעבודה. הז׳נדרמריה עברה ולא פגעה בנו ואנחנו מיהרנו לעזוב את המקום. הגענו לחורש לא גדול ובו ישבנו לנוח. היינו רעבים

ומדוּכאים, פרוּעי שיער ונעווי־דמות וכאן החלטנו לא ללכת לפיאָסק אלא לשוב לסביבות ז׳לודוק.

לפני הגיענו לז׳לודוק נפרדנו זה מזה. אני התחבאתי כל היום בתוך שיחים שבקרבת הדרך, מקום בו הסתובבו רועים צעירים ועדריהם. כך עבר עלי היום ועם חשיכה קמתי והלכתי אל כפרי אחד. והוא קיבלני יפה, נתן לי לאכול ולשתות. והנה נכנס כפרי אחר לבית והכירני וסיפר כי אני הייתי קונה אצלו תבואה. הוא נתן לי חצי כיכר לחם וגבינה וכוס עם חמאה ושבתי למקום בו נפרדתי מדוד רזניצקי. במקום זה שוב נזדמנו יחד — אני ודוד. יומַיִם היינו ביחד, ובינתיים הגיע אלינו גם שלום זאגר וסיפר לנו כי אשתו ובתו גם הן כבר אינן בחיים... מקץ יומַיִם החלטנו להיפרד זה מזה וכל אחד מאתנו השליך את הקלף שלו על גורלו ומזלו. דוד רזניצקי חזר לז׳לודוק, שלום זאגר הסתתר אצל כפרי אחד ואני התרוצצתי הדשיים ימים יחידי ביערות.

לילה אחד באתי לכפר סקרשי, דפקתי בחלון של כפרי מכיר וכשלא נעניתי אמרתי בקול למען ישמעו:

„יודע אתה, סטאָפן, הן אני הוא, מדניצקי, העומד מתחת לחלונך".

והנה שמעתי כיצד סטאָפן אומר לאשתו:

„יש לתת לו להיכנס הביתה ומיד לכפות את ידיו ורגליו ולמסור אותו לז׳אנדארמים".

והנה שומע אני גם את דברי הבן המשיב לו:

„מה יש לך לכפות אותו? הן אצל שכננו נמצא עתה בבית בנם השוטר, יש רק להכניסו לשם והכול יסתדר"...

שמעתי כי הם מתקרבים אל הדלת, כדי לצאת אלי החוצה, אולם אני מיהרתי ונמלטתי עם השדות ושוב הגעתי ליער. שם הייתי יום־יומַיִם ושוב הלכתי לכפר לשחר לי קצת אוכל. עתה ניגשתי אל ביתו של כפרי אחד, אצלו הסתרתי קצת מחפצי. דפקתי על החלון, הם פתחו לי ובקשתי הראשונה היתה כי יגלחו אותי. בשעת הגילוח ראיתי, כי אשתו של הכפרי יצאה מן הבית וחשד נתעורר בי, כי היא הלכה להזעיק משטרה; מעתה שוב לא יכולתי לשבת בשקט. הכפרי דיבר על לבי כי אשאר אצלו, כי יסַפק לי כל צרכי — לבוש ומזונות. אולם העובדה כי אשת הכפרי יצאה מן הבית הדריכה את מנוחתי.

מיהרתי לעזוב את ביתו ושבתי ליער. למחרת הלכתי אל כפרי אחד וכאן נודע לי, כי החשד שלי היה לו יסוד — האשה אָמנם הלכה אל שוטר אחד שהיה בן הכפר, אולם למזלי לא מצאה אותו בבית. ואחיו של אותו איכר, אצלו התגלחתי, מיהר ברכיבה על סוסו לרוץ העירה, כדי למצוא את השוטר, ואף בעיר לא מצא אותו.

חדשיים שוטטתי על־פני היערות והכפרים ולא מצאתי אחיזה לכף־רגלי. החלטתי לשוב אל מחנה העבודה בשצ׳וצין. הכניסה לכאן היתה כרוכה בקשיים ורק בזכותו

והשתדלותו של ידידי מיכל הנפח, ניתן לי להצטרף ליהודי המקום. משצ׳וצ׳ין הועברתי ללידה, וכאן נפגשתי עם שרידי ז׳לודוק — ברוך לוין, משה בירך, פסיה לוויט ובחודש מרץ 1943 יצאתי ליערות יחד עם שלום זאגר ועם מולה בויארסקי.

ברוך לוין כבר היה מזמן ביערות ונתפרסם מאד בסביבה. כל מבוקשי היה עתה להיפגש עמו. והתחלתי לחקור ולשאול היכן הוא נמצא.

משנודע לברוך כי אנחנו ביער, הוא בא מיד לראותנו. הוא הגיע אלינו יחד עם אליהו קובינסקי, שגם הוא נתפרסם ביער. ביקשתי שהוא יכניס אותי ליחידה שלו, אולם הוא אמר כי עליו תחילה לשאול את פי המפקד ולקבל ממנו רשות וכך היה — לאחר זמן־מה נתקבלה הרשות והוא בא להודיעני כי אני ושלום זאגר נתקבלנו ליחידתו.

השתתפתי בפעולות רבות ומכאן הועברנו לפושצ׳ה של נאליבוקי. אחת הפעולות בה השתתפתי והיא חרותה בזכרוני, היה הקרב על הכפר קופיצקי, שם ישבו הגרמנים מבוצרים בבונקרים. בקרב זה איבד אליהו קובינסקי את ידו ופרטיזאן שני נהרג. פעם שניה ניתנה פקודה לכבוש את הכפר. באנו עתה בכוח גדול והגרמנים נכנעו ויצאו מן הבונקרים 75 איש. את הבונקרים פוצצנו ואת הגרמנים הוצאנו להורג ושוב חזרנו לפושצ׳ה של נאליבוקי וכאן נמצאנו עד כניסת הצבא האדום...

שרה־מלכה מאירוב (זאבאָראָווסקי)

מיין אומקערן זיך

נאָך גרויסע שוועריקייטן האָט זיך מיר קוים איינגעגעבן צו באַפרייען פון דער אַרבעט אויף וועלכע איך האָב געאַרבעט די גאנצע מלחמה יאָרן אין רוסלאַנד, כדי זיך אומצוקערן צוריק אַ היים. איך האָב געוווּסט אז איך וועל קיינעם פון מיין משפחה ניט טרעפן, און אז איך האָב שוין ניט קיין היים, דאָך האט געצויגן צוריק אין זשעלודאָק.

צוערשט בין איך פארפאָרן אין שטשוטשין צו מיין קוזין שמואל־אלי זאַבאָראָווסקי וועלכער האָט זיך אומגעקערט פון דער מלחמה.

ביי שמואל־אלי׳ן אין קליינינקן צימערל האָבן אין יענער צייט פיל זשעלודקער געפונען אַ וואַרעמן ווינקל. ס׳זיינען געווען — ווער געקומען פון רוסלאנד און ווער פון די פארטיזאַנער. מען פלעגט שמואל־אלי׳ן רופן דער טאַטע. אלע פלעגן ארויסקוקן אויב דער טאטע גייט שוין מיט די לעבלעך ברויט, וועלכע ס׳איז געווען דאן אזוי שווער צו קריגן. אויף דעם צווייטן טאָג בין איך אוועק צופוס אין זשעלודאָק.

וואָס מער איך האָב זיך דערנענטערט צו זשעלודאָק אַלץ מער האָט אין מיר געציטערט מיין הארץ. איך בין אריין אין שטעטל דורך דער הויפּישער גאַס. דער־גייענדיק צום ווינקל ווו ס׳איז אמאל געווען ראָזענבוים׳ס מויער, בין איך געבליבן שטיין. איך האָב ניט געוווּסט ווו צו גיין ווייטער. פאַרברענט דער גאַנצער ארום; פון דער ווייטנס זעען זיך די שווארצע ווענט פון „דאָם לודאָווי״, אַ גאָרטן אויפן מיטן מאַרק מיט אַ צעבראָכענע סטאַטוע פון סטאַלינען, שפעטער האָב איך זיך דערוווּסט, אז די פאַרסקענעקער שקצים האָבן דאָס צעבראָכן. לויט די טייבע געסל, וועלכע איז פארבליבן גאנץ, האָב איך זיך אָריענטירט ווי צו גיין אויף אָרלאָווער גאַס, ווו מיר האָבן געוווינט פאר דער מלחמה. אָפּגייענדיק עטליכע מעטער האָב איך דערזען אַ מענטשן. איך האָב זיך דערפרייט און גלייכצייטיק דערשראָקן. איך האָב גענומען גיין אין זיין ריכטונג. דאס איז געווען אַ קריסט. זשעלוך פון טייבער געסל, וועלכער האָט מיר גלייך דערקענט.

„אָ, שאַכנעוואַ דאָטשקאַ, ביזט געבליבן לעבן?״ האָט ער מיט וווּנדער גע־פרעגט.

דער קריסט האָט לאַנג ניט געטראַכט און גענומען דערציילן, אַז ער איז

געפאָרן דעם זעלבן פאַרנאַכט, נאָך דער שחיטה, אין וואַלד און ער האָט געזען אַ קינד הויל נאַקעט אין וואַלד אונטער אַ בוים; ער איז צוגעגאַנגען נענטער און האָט דערקענט מיין ברודער פּישעלע, וועלכער איז געווען ארויס פון גרוב שוין נאָך די שחיטה. דער קריסט האָט מיר דערציילט אז ער האָט אים אָנגעטאָן זיין מאַרינאַרקע און געבראַכט צופירן אין שטוב צו אים. דער יינגל איז געווען פאַרגאָסן מיט בלוט, ער האָט אים ארומגעוואַשן, אָנגעטאָן און פאָרגעלייגט צו בלייבן ביי אים. פּישעלע האָט ניט געוואָלט בלייבן, דערציילט ער, און אויף מאָרגן איז ער אוועק אין לידער געטאָ, ווו ס׳האָט נאָך געלעבט מיין ברודער שמואל׳קע. דער קריסט האָט מיר אויך דערציילט אז פּישעלע האָט אים דערציילט ווי אזוי ער איז לעבן געבליבן. שוין זייענדיק אין גרוב ווען די דייטשן האָבן געשאָסן, האָט דער טאַטע געזאָגט צו פּישעלען, ער זאָל זיך פאַרבאַהאַלטן אונטער זיינע פּלייצעס אפשר וועט ער בלייבן לעבן. פּישעלע האָט אזוי געטאָן, און איז טאקע געבליבן אַ לעבעדיקער אונטער דעם טאַטנס טויטן קערפּער. דער גורל האָט אָבער געוואָלט אז פּישעלע זאָל פאַרשיקט ווערן אין טרעבלינקע מיט אַ סאַך אַנדערע פון לידער געטאָ.

די לעצטע ווערטער פון דעם קריסט האָב איך שוין קוים געהערט, מיר איז געוואָרן זייער שלעכט... ווען איך בין געקומען צו זיך האָב איך געזען אז ס׳שטייען לעבן מיר נאָך קריסטן און קריסטנס און באַדויערן מיר. שפּעטער אַ ווײַלע בין איך אוועק אַ היים. אָרלאָוועער גאַס הייבט זיך אָן פון אונזער שטוב, ווו ס׳איז אַמאָל געווען די יידישע שולע. דאַן האָט געלעבט אין זשעלודאָק מיין פעטער משה אהרן לוסקי ביי וועלכן איך בין געווען אַ שטיקל צייט. אין זשעלודאָק האָבן דאן געלעבט נאָך עטלעכע משפחות: דער טעפּער, מיכלע און זעליג רובינשטיין, מיכלע סקראבעלאָוו, עשל און בנימין דערעוויאנסקי, נאטע דאַווידאָווקי, און סוויאַטאָי. דעם זעלבן טאָג נאָכמיטאג האָט מיר דער טעפּער או מיכלע אוועקגעפירט אין כוואָיניק וויזן דעם לאַנגן שמאָלן קבר ווו ס׳ליגן אונזערע ליבסטע און טייערסטע.

ס׳איז ניט צו באַשרייבן דעם ווייטאָק און דעם טיפן ווונד וואָס איז פאַרבליבן אין האַרצן אויף אייביק.

לאה לוצקי (גרייז'בסקי)

אל אדמת ביתי

מימי השלטון הסובייטי בעירנו, עם פרוץ מלחמת־העולם השניה, עולה עתה לנגד־עיני כדמות טראגית זכרונה של לאה'קה דרזנין, בת־עירנו, שהיתה פעילה מאוד בעבר, כחברה למפלגה הקומוניסטית, בימי השלטון הפולני. פעמיים נאסרה לאה'קה ועשתה שנים בבתי־הכלא הפולניים בעוון פעילות מחתרתית־קומוניסטית. ואילו עתה, עם הכיבוש הסובייטי של אזורנו, הועמדה כמו בצל. אנשי השלטון החדש שוב לא הכירו בפעולתה ובזכויותיה. לאה'קה היקרה שלנו היתה יותר מדי ישרה וגדולה מדי היתה בה המידה של מסירות־נפש, ההכרה והתודעה — כל אלו תכונות שהמשטר החדש לא ראה אותן בעין יפה דווקא. אנחנו, חבריה וחברותיה, היינו באים ושואלים אותה, משום מה פרשה לקרן־זוית ואינה פעילה ומדוע כל ההויה החדשה, שאנו רואים עכשיו עין־בעין איננה כפי שהיארנו לעצמנו בעבר? לאה'קה נזהרה מאוד ולא רצתה לדכא את רוחנו והיא היתה מנמקת ואומרת:

„הסיבה היא, כי במקרה הגיעו לכאן קומוניסטים שאינם הגונים ביותר, אולם אי־שם, במקומות האחרים שונה המצב".

כך היתה מסבירה לנו, אולם היא עצמה עברה בימים ההם דכדוכי־נפש קשים, וידעה צער ואכזבה עמוקים.

במקום זה נזכרת אני מה רבתה פעילותה של לאה'קה, לפני המלחמה. היא סיימה שבע כיתות של בית־הספר ביידיש אשר בעיירה ויצאה ללמוד בווילנה, בסמינאר היידישאי.

וכשאני מזכירה את השם בית־ספר יידישאי, מה רבות הדמויות העולות לנגדי — הנה וולצ'קובסקי ורוזנבוים, שבכל נפשם ומאודם עשו למען בית־ספר זה. והנה המורה אסנת (אסנע) רויטשטיין מווילנה שעשתה רבות בתחום הבמה וההצגות ועד היום מהדהד בי שיר־הערש שריבֶצ'קה מולר היתה שרה בהופיעה על הבמה בהצגת־הילדים. היא היתה שרה והקהל היה יושב תפוס השתוממות וקסם. אולם לא על בית־הספר אכתוב הפעם אלא על דברים טראגיים וגורליים.

בווילנה נאסרה לאה'קה לראשונה והיתה חבושה חמש שנים בבית־הכלא. בצאתה מבית האסורים ובשובה לז'לודוק החלה עבודתה הלוהטת באיגוד המקצועי שבעיירה. הסניף של האיגוד השתכן בדירתו של זליג בויארסקי, בחדר צר, וללא רצפה של עץ. הסניף היה בלתי־לגלי וכל הפעולה נעשתה בהסתר ובצנעא. היא היתה

הרוח החיה בין הנוער השמאלי. ההרצאות שלה ריכזו משתתפים רבים, עד אפס מקום. כל זה היה בעבר — ואילו עם הכיבוש נוכחה היא ודאי לדעת כי חלומה הגדול, למענו הקריבה את מיטב שנות עלומיה, היה חלום שאכזבה בצדו. אולם פרק זמן זה לא היה ארוך ביותר, עד מהרה פרצה המלחמה בין גרמניה לרוסיה ותלאות חדשות התרגשו.

בלילה לפני פרוץ המלחמה עבדתי בדואר. בלילה זה הגיע הדוָר והודיע בלחש, כי הופצצה מסילת־הברזל ואת הדואר אי־אפשר היה לשלוח. הייתי איפוא מן הראשונות שידעו את הפורענות החדשה. סיימתי את העבודה ומיהרתי לבוא הביתה. בבית גדול היה הדכאון, גיסי גויס ונשלח ללידה; אבא כינס את כולנו ואמר:

„ילדי, מתרגשת עלינו מלחמה קשה מאוד, אני מכיר את הגרמנים מן המלחמה הקודמת. מי יודע אם מישהו יישאר בחיים?"

לא ירדנו לעומק הדברים ששמענו מפיו. מי בכלל העלה על דעתו כי הגרמנים יגברו על הרוסים? בטוחה הייתי כי אפילו את הגבול לא יצליחו לעבור. אני האמנתי בכל אשר אמרו הסובייטים. ב־23 לחודש ראינו כי כל גרודנו בורחת מזרחה. בעיירה מבוכה ובהלה. בחרנו בכמה צעירים כשליחים אל ה„ראיקאם" והמשלחת ביקשה מהם הוראות כיצד לפעול. תשובה לא קיבלנו. לא היה ממי לקבל. לאחר מכן נוכחנו לדעת כי כל הווסטוצ'ניקים ברחו ממקומותינו, להיות קרובים יותר לערי־מולדתם. הם האמינו כי הגרמנים יוכלו להתקדם, לכל היותר עד הגבולות הקודמים. שוב הלכנו אל הקוֹמסוֹמוֹל והודענו, כי יראים אנו מפני בני־הבליעל מבין התושבים המקומיים, יותר מאשר אנו יראים מפני הגרמנים. ביקשנו הוראות מה לעשות וכיצד לפעול במצב זה ושוב חזרנו ללא מענה.

בשוק עמדו כמה משאיות של חברת בנין „סטרויאַטֶלסטוואָ". היינו חבורת צעירים, אשר עלו במשאיות ולא רצו לרדת. אחד המזכירים ניגש אלינו ואמר כי מוּתר להישאר רק לקומסומלים ויחד עם זאת קבע כי המכונה תגיע לכל היותר עד ברנוביץ, אולם דבריו דברי־ריק היו. הגענו במשאית עד ברנוביץ, אולם העיר עמדה בלהבות והמכונה שלנו דהרה הלאה־הלאה, — מזרחה. בזכרוני נשאר מראה העיריה של מינסק, אשר האוירונים הגרמנים הפציצוה כל הזמן. הכביש מלא היה גוויות נרצחים ושוחות עמוקות שנוצרו מן ההפצצות שלהם. ואין אני יודעת כיצד יצאתי שלמה מכל אלה.

בצאתי מז'לודוק, ובשבתי כבר במשאית ראיתי בדרך כיצד יוצאים ובורחים מן העיירה אברהם איצ'ה שכנוביץ, זלמן שוּמאַך ועוד כמה שנשתכחו ממני.

פרק־אימים לעצמו הם חיי ברוסיה, בקויבישב, לשם הגעתי ללא פרוטה, ובשמלתי האחת. אך עברתי בכל־זאת את כל אלה והגעתי ליום, בו הודיע הראדיו,

כי הצבא האדום כבש בחזרה את אזורנו. החילותי מיד בכתיבת מכתבים אל נוצרים — לכברוביץ אדוארד, השיב לי והודיעני כי מכל משפחתי לא נותר אלא אָחי, אשר ברח מן העיירה ונמצא ביער.

קיבלתי את המכתבים הראשונים מאחי ולבי נתאַבן בקרבי, לא מצאתי לי מקום. מחשבה וחפץ אחד מילאוני לשוב הביתה, אל ביתי אשר לא היה עוד. אמרתי למנהל המקום בו עבדתי: „אני מוכרחה לשוב לשם, גם אם לא יהיה מקום בו אוכל ללון. אינני מוצאת לי מקום אחר, אני מוכרחה לראות את אדמת ביתי".

שבוע ימים נגררתי ברכבות עד שהגעתי מקויבישב ללידה. היה זה בחודש אפריל 1945. בלידה מצאתי את אָחי ואת דוד רזניצקי והם סיפרו לי על כל אשר התרחש.

יצאתי לז׳לודוק. הדרך היתה מסוכּנת. פולנים לבנים וכל מיני רוצחים אחרים צמאי־דמינו שורצים היו בדרך. בהגיעו לרחוב האחוזה נקרע בי לבבי — תוהו וריק מסביב. העיירה שרופה. מבעד החלונות של מעט הבתים הנותרים, מציצים פניהם של גויים אשר השתכּנו בהם. לא ידעתי היכן אני ולאן עלי ללכת. רציתי לברוח — לברוח בקללה על שפתי, קללה לעולם כולו, אשר הניח לעוֹלל את כל זאת. אך לא היה לי לאן לברוח. הלכתי אל יוסל בארנצ׳וק אשר התגורר ברחוב אורלובה ולפני כן היה ביער בין הפרטיזאנים. יוסל קיבל אותי כאילו בתו הייתי, אתו היתה גם בתו שיינדל. מצאתי אצלם בית ודאגה למשך שבועות אחדים. לעולם לא אשכח את יחסם אלי באותם ימים קשים. בעיירה נמצאו גם פסיה לוויט ובעלה, סוויאטאי, הקדר, יעקב שיפמאנוביץ. — אלה היו העֵדים החיים לכליונה של עירנו. הלכתי לבורות ההרג. שם מצאתי נעל של אשה אשר התגולל בעפר. רצתי הלוך ושוב מן הבורות אל בית־הקברות, אך מקור דמעותי כבר יבש מרוב בכי. בבואי חזרה אל דירתי אצל יוסף ברנצ׳וק ובתו היקרים, חָליתי. האב והבת גילו עתה את כל טוב־לבם, לא נתנו לי לרדת בטרם־זמן מן המיטה. כשהבראתי והחלטתי לנסוע מן המקום, ליוָה אותי ברנצ׳וק אל הרכבת. חזרתי אל אחי ללידה.

דוד רזניצקי סיפר לי על מותו של אבי. אבא גילה אומץ לב, כך מספרים אלה שהיו עמו בגיטו ונשארו בחיים. אחי שנמצא בקאזאלובשצ׳יזנה בעת החיסול, ברח מן המקום והגיע אל אבא בז׳לודוק והוא סיפר לו על השמדת היהודים. יום אחד הגיעו גרמנים רבים לז׳לודוק והדבר נודע לאבא והוא החל לברוח מן הבית ומן הגיטו, דרך השדות אל עבר מגורי הנוצרים ובעת בריחתו תפסוהו השוטרים והרגוהו. אולם לא היה די להם בכך. השוטרים נכנסו לבית ואמרו כי כל אלה ששם משפחתם גרייז׳בסקי חייבים לצאת לרחוב. וכך הם רצחו ליד ביתנו את אָחינו תנחום, אשתו וילדם. בנם הקטן הסתתר מתחת למיטה והוא נשאר בחיים. הדבר היה בחודש

פברואר. אולם לשחיטה הלכה אחותי עם שני ילדיה, ועם הבן של אחי, תנחום. המוות לא פסח איפוא עליו.

ביקרתי פעם שניה בז׳לודוק. נפגשתי עכשיו עם הנערות בנות־הגויים, כולן בריאות ושלמות, הכרתי על אחת מהן, סנאפקס, את מעילה של גניה ויינשטיין. לא יכולתי להישאר כאן, ברחתי מן העיירה ובלבי קללה לכל תושביה הגויים, אשר נתנו את ידם לעולל את כל זה.

משה מעדלינסקי

מיין באזוך אין זשעלודאק אין 1956

אין יוני 1956 האָבנדיק אורלויב, האָב איך באשלאָסן צו באזוכן מיין געבורטס־שטעטל זשעלודאָק, נאך 20 יאָריקן אפשיידונג.

ווייסנדיק אז אין שטשוטשין וווינט שמעון וואָלטשקאָווסקי מיט די קינדער בין איך פארפאָרן צוערשט אין שטשוטשין, ביי אים האָב איך פארבראכט עטלעכע טעג, זיך געטראָפן מיט די ביסל זשעלודקער שארית־הפליטה; אין שטשוטשין האָבן געלעבט עטלעכע זשעלודקער פאמיליעס ווי שמעון וואָלטשקאָווסקי, זיין טאָכטער חנה׳לע, וועלכע האָט חתונה געהאט מיט נחום שיפמאנאָוויטש (נחום הרצל׳ס), גדליה׳קע טאקער (גדליה׳קע נפתול׳קעס) און נאך אייניקע משפחות.

פון שטשוטשין בין איך געפאָרן קיין זשעלודאָק. די אלטע שטשוטשינער וועג איז פארמאכט. די איצטיקע וועג האָט געפירט דורך ראָזשאַנקע — דאס איז אַן אַספאַלטירטער שאָסיי, וועלכער פארבינדעט גראָדנע מיט נאָוואָגרודאָק. ס׳קורסירט אַן אוטובוס אייניקע מאל אַ טאָג.

ווייסנדיק אז דער אוטובוס קומט אריין אין שטעטל דורך אָרלאווער גאס, און בלייבט שטיין אויפן מאַרק, בין איך ארויס פון אוטובוס און ניט געקענט פארשטיין ווו איך געפין זיך. פאר מיינע אויגן איז געווען אַן אנדערע פרעמדע שטעטל: איך בין געשטאַנען אויף אַ פלאַץ ניט קיין ברוקירטן, אין מיטן, פון עפעס א גאָרטן מיט לענין׳ס ביוסט. גוט באטראכטנדיק דעם אומגעגנט האָב איך באמערקט די געביידע פון דעם געוועזענעם נייעם בית־מדרש וועלכער איז יעצט אַ קינאָ און אַ קלוב.

לענין׳ס ביוסט איז אומגעפער אויפן פלאַץ ווו ס׳זענען געשטאַנען די נייע קראָמען. די געביידעס ארום דעם געוועזענעם מארק זענען אנדערע, אזוי אז עס האָט קיין שום געמיינזאמקייט ניט מיט דעם זשעלודאק וועלכער ס׳איז פארבליבן אין אונזער זכרון.

כ׳האָב זיך דאָרט געטראָפן מיט לייבל קאלטון (לייבל מיכאלס) וועלכער איז פון די אייניקע לעבן געבליבענע וואָס וווינט אין זשעלודאק, און ביי וועמען איך האָב גענעכטיקט.

אויף צומאָרגנס בין איך אוועק באטראכטן דאָס שטעטל.

כ׳האָב באזוכט דעם אלטן טעפער, אברהם סטאלאוו, וועלכער וווינט אין זיין אלטער שטוב אויף ארלאווער גאס.

דאס אפגעבויטע שטעטל איז איבערהויפט באזעצט דורך קריסטן פון ארומגעגנט, ווי אויך געקומענע פון רוסלאנד.

דאָס שטעטל איז אַ סך גרעסער ווי געוועזן. ארלאוועער גאס האָט זיך דערבויט כמעט ווי ביז צו די לאפישקעס. דאס געוועזענע קאטשייקער געסל איז יעצט אַ גרויסע ברוקירטע גאַס מיט שיינע הייזער. ווילנער גאס איז פארבויט ביז צו דער בוינע.

די הויפישע גאס איז אויך מער פארבויט. ס׳האָבן זיך אויך אויסגעבויט נייע הייזער אין דאס אזוי גערופענע גלח׳ס געסעלע.

איבערגייענדיק אין הויפישער גאס דעם בריק ווו ס׳זיינען שוין ניטא קיין הייזער, האָט די גאס דעם זעלבן אויסזען ווי אַ מאל, און ס׳דאכט זיך אז אָט־אָט וועסטו טרעפן אָדער שפאצירן־גייענדיקע, אָדער עמיצן וועלכער גייט מיט אן ענין אין הויף אָדער פון הויף.

שטשוטשינער „וועגעלע" מיט די יונגע בוימעלעך וועלכע מיר געדענקען איז איצט א ברוקירטע וועג מיט גרויסע בוימער.

דער הויף האָט כמעט דעם זעלבן אויסזען. די מילן ארבעטן ניט, דאָס וואַסער פון טייך איז אָפגעפלאָסן, דער הויפישער סטאַוו איז פארוואקסן, פארשימלט, אָפגעלאָזן, די וועלדער ארום אויסגעהאַקט, אזוי ארום אז די נאטור מאכט אויך אַ פאריתומ׳טן טרויעריקן איינדרוק.

מילנער גאס איז אויך ניט צו דערקענען, נייע הייזער. בלויז די געגנט פון קלויסטער איז געבליבןביים אלטן. דער שלויז פון מיל איז צעבראָכן, דער סטאַוו איז אינגאַנצן אויסגעטריקנט. דורך דעם שמאָלן קליינעם טייכעלע, פאָרן ממש דורך די פויערים און טרינקען אָן ביי דער געלעגנהייט די פערד. מיין הארץ האָט געוויינט זעענדיק די געביידע פון דער יידישער שוּל אויף ווילנער גאַס, מיט אַ סך האָפנונג האָט מען אנגעהויבן בויען דעם בנין וועלכער שטייט איצט א פארלאָזענער, פאראָבלטער מיט אויסגעבראָכענע, פארקלאפטע פענצטער.

פאר מיינע פארטערטע אויגן זענען דורכגעגאנגען די בילדער פון אונדזער אמאָליקער שטעטעלע — אירע שפאציר פונקטן אין שבת־דיקע און יומטוב׳דיקע טעג. דער הויפישער וואַלד מיט זיין נאטירלעכער פארטיפונג וועלכע האָט אויסגעזען ווי אַ מולטער און האָט זיך טאקע גערופן „די מולטער". איך האָב זיך דערמאָנט אָן די אמאָליקע שפאציר־גייער וועלכע פלעגן זיך אויסזעצן ארום דער מולטער, אָן די גליקלעכע קינדער וועלכע פלעגן זיך אוועקלאָזן קלייבן יאגדעס או שוועמלעך. פאַז׳ימקעס און מאַלינעס, אָן די הילכיקע פריילעכע קלאנגען וואס האָבן אנגעפילט דעם וואלד, ביז עס האָט זיך געדאכט אז דער וואלד אליין געניסט פון עונג־שבת.

כ׳האָב זיך דערמאנט אן דעם וואלד אויף ארלאוועער וועג, דער וואלד וואס האָט

זיך גערופן „די לאפישקעס״. אַ טיפער וואלד ווו מ׳האָט באמת געקענט פאַר־בלאָנדז׳ען. ס׳זיינען דורך פאר מיינע אויגן די זומערדיקע דאטשע־טעג אין דעם כוואָיניק, ווו מ׳פלעגט קומען מיט האמאקעס און עסנווארג אויף אַ גאַנצן טאָג, כדי אָטעמען מיט פרישע לופט פון די סאָסנע בוימער. די אלע שיינע און ליכטיקע עראינערונגען זענען איצט פארדעקט געווען מיט די בלוטיקע געשעענישן פון אונדזער אלגעמיינעם אומקום...

פארשטענדלעך, אז מיין וועג איז איצט געווען צום בית־עולם. דער הילצערנער בריקל עקזיסטירט שוין ניט. מיט מי האָב איך געפונען די פארוואקסענע סטעזשקע, וועלכע האָט אַ מאָל געפירט צום בית־עולם. דער פארקאַן פון בית־עולם איז צעבומען, פון די מויערלעך איז קיין סימן ניט געבליבן; עס ליגן אין אומאָרדענונג צעבראָ־כענע, אומגעוואָרפענע מצבות. פון די קליינע בוימעלעך אויפן בית־עולם זיינען אויסגעוואקסן גרויסע הויכע סאָסנעס, וועלכע ווארפן אַ שאָטן אויף די פארשענדעטע קברים. די גריבער פון אונדזערע קדושים זיינען ניט ארומגעצוימט, אויף דעם פלאַץ האָבן זיך געפאַשעט קי, דער פאסטוך האָט מיר אָנגעקוקט פארווונדערט.

מיט אַ פארקלעמטע האַרץ בין איך אוועק פון די אזוי טייערע איינגעבאקענע אין האַרצן ערטער, און מיט גרויס ווייטיק האָב איך פאַרלאָזן דאָס שטעטל.

תעודת־סיכום של פעולת־קרב

„ניתנה לפרטיזאן הגדוד ,אוקטיאבר׳, בריגדה ,האחד במאי׳, ללוין בוריס, בנו של שמואל. — לאות ולעדות שפעל בפרטיזאנקה מ־10 בנובמבר 1942 עד 11 ביולי 1944.

„כחבר הגדוד „אוקטיאבר׳ השתתף החבר לוין כממקש בפיצוץ שמונה־עשרה רכבות צבאיות של האויב. כתוצאה ממעשי־פיצוץ אלה נהרסו שמונה־עשר קטרים, 127 קרונות. מתוך זה שלושים ושמונה קרונות עם כוח־אדם. תשעה־עשר קרונות עמוסים ציוד צבאי; ארבעים ושלושה קרונות טנקים ומכוניות; שנים־עשר קרונות עמוסים בקר; שמונה קרונות כדורים שבעה קרונות פחם. נהרגו 936 היטלראים ונפצעו 426.

„בגדודו היה אומן בהרכבת מוקשי־רכבות. בבריגדה שימש כאומן לתיקון נשק. הוא השתתף בכל הקרבות שערכו הגדוד והבריגדה והוכיח אומץ־לב וגבורה.

„הוצע להצטיינות הממלכתית הגבוהה ביותר: ,גיבור ברית־המועצות׳, הוצע לאות־מיסדר ,הדגל האדום׳ ולמדליה ,פרטיזאן מלחמת המולדת׳, דרגא א׳״.

על החתום:

מפקד הבריגדה (—) קובאלוב

ראש מטה הבריגאדה (—) פארסידסקי

(—חותמת עגולה של הבריגדה „אחד במאי״ ס.ס.ס.ר.).

עדה לוחמת

(מתוך „יד ללוחמים" ב„ספר הפרטיזאנים היהודים")

אברמוביץ׳ יצחק. נולד ב־1923 בז׳לודוק, אזור לידה. יצא מגיטו לידה ליער ביולי 1943. פעל באוטריאד „ראשצ׳ינסקי", בריגאדה „ופיירוד", איחוד פלאטון. נפל בקרב עם ה„סאמוכובה" בכפר לוגאמוביץ׳.

אברמוביץ׳ צ. נולד בז׳לודוק. פעל באוטריאד „ראשצ׳ינסקי", בריגאדה „ופיירוד".

בקנשטיין חיים. נולד ב־1914 בז׳לודוק. חי אח״כ בז׳טל, עבר לגיטו נובוגרודק. השתתף בחפירת המנהרה מהמחנה החוצה. ברח דרך המנהרה ובסוף ספטמבר הגיע לפושצ׳ה ליפיצ׳יאנסקה. היה תחילה במחנה משפחתי. בראשית 1944 הצטרף לאוטריאד „קראסנוגבארדייסקי", בריגאדה „לנין". אחרי השיחרור הצטרף לצבא הסובייטי, נפצע, הבריא ושוב חזר לקרבות, בהם נפל.

וולקוביסקי לונקה. נולד בז׳לודוק. בראשית 1942 הגיע ליער והוא בן 13. השתתף בקרבות ובמעשי חבלה. זמן מה עבד במטה האוטריאד „וורושילוב", בריגאדה „לנין", פושצ׳ה ליפיצ׳יאנסקה. נפל בהתפוצץ מוקש טרם זמנו.

שאפראנסקי חיים. נולד ב־1927 בז׳לודוק. במחצית השנייה של 1943 ברח מגיטו שצ׳וצ׳ין. לאחר קשיים רבים קיבלוהו לאוטריאד „בורבה". בראשית 1944 עבר לאוטריאד „קראסנוגבארדייסקי", בריגאדה „לנין". נפל בצבא האדום. התבלט כלוחם מצטיין. לאחר שחיים ברח מגיטו שצ׳וצ׳ין, והוא התהלך יחף, ועטוף בלויי סחבות קיבלו אותו לראשונה כרועה הסוסים של המפקדים. בתחילת 1944 הועבר הנער עם יהודים אחרים לגדוד החדש שנוסד בשם „קראסנוגבארדייסקי" כאן ניתן לו רובה והחלו לאמנו לפעולות קרב. הנער גילה כושר ואומץ־לב ובמיוחד הצטיין במארב נגד הגרמנים מחיל־המצב בקורילוביץ. הגרמנים האלה שמרו על איכרי הכפר שהוציאו תפוחי־אדמה מבורותיהם. אנשי המארב הסתתרו בין הכפרים פאסצ׳וקי־קורילוביץ. כשחזרו האיכרים מעבודתם בלוויית גרמנים ושוטרים, הניחו להם הלוחמים תחילה לעבור וליד הכפר פסצ׳וקי פתחו עליהם באש חזקה. כשניתנה הפקודה: קדימה! להתקיף! קפץ שאפראנסקי הראשון מעמדתו, רדף אחרי גרמני בורח, הרגו ופרק את נשקו. מלבד חמשת הגרמנים ההרוגים, נפלו בידי הפרטיזאנים חמישה שבויים, נשק ותחמושת. הנער בן ה־16 הוצע

לאות־הצטיינות והמפקד היה אומר בהזדמנויות שונות: „עם בחורים כחיים הנך בטוח תמיד בשעות הקרב״.

שיפמאנוביץ שלמה. יליד ז׳לודוק כבן 16. ברח במאי 1942 היערה. מראשוני הפארטיזאנים ביערות דבורץ־מולצ׳אץ. נשלח לגיטו להביא משם נשק. חזר לפושצ׳ה ליחידה של קוחיה ואחונין, ואח״כ לאוטריאד „אורליאנסקי״. במאי 1943 הועבר לאוטריאד „לנין״. נפל בקרב השני על רודה־יאבורסקה, בראשית מאי 1944.

באראנצ׳וק דוד. היה זה ב־15 במארס 1944. הפלוגה הראשונה מהאוטריאד „קראסנוגבארדייסקי״ מהבריגאדה ע״ש לנין, באה לתחנת רוז׳אנקה כדי לאסוף אספקה מהגרמנים. הגרמנים פתחו באש, אחדים מן הפארטיזאנים ברחו היערה. דוד באראנצ׳וק, עם המפקד לובויקו והפוליטרוק ויקטור קולודינסקי ו־5 פארטיזאנים אחרים לא נטשו את המטען והמשיכו במסעם בכיוון לניאָמן. כשיצאו הפרטיזאנים לשוט בסירותיהם נפתחה עליהם אש מהכפר טורייסק, בו התבצרו פולנים־לבנים. דוד באראנצ׳וק עם 5 פרטיזאנים תפסו עמדה בגדה הימנית של הניאָמן כדי לחפות על השטים. כשהגיע באראנצ׳וק לאמצע הנהר, נפתחה עליהם אש. לוחם אחד נפצע והיתר קפצו המימה. רק דוד הגיע עם נשקו לגדה השנייה וחילץ את חבריו מסכנת טביעה. מפקד האוטריאד הביע את הערכתו על ביצועו הנאמן של המשימה. באראנצ׳וק חלה וחודש ימים היה צמוד למיטתו. מאז לא הרפתה ממנו המחלה והיתה תוקפת אותו מפעם לפעם. דוד הגיע ארצה, השתתף במלחמת השחרור, על־אף מחלתו, אחר־כך הורע מצבו ונפטר.

שני מכתבים

בינואר 1942, בהתגבר החשש כי יהודי הגיטו בז׳לודוק עתידים להיחסל, כתבה דבורה׳לה דרביאנסקי ז״ל מכתב אל יוסף בעלה, שגורש בשעתו לארץ גזירה על־ידי הסובייטים. גם ציפה, הבת צירפה מכתב משלה. שני המכתבים הופקדו בידי מיכל גריגורביץ, נוצרי מכיר מן הכפר בוטילי, שהיה מבאי ביתם, ואשר הושיט להם עזרתו בימי השואה. עם השחרור סיפר הכפרי על כך לברוך לוין ולמשה בירך. הם באו אל הכפר והעתיקו את הכתוב מלה במלה, אולם את המכתבים הם לא לקחו, כיון שהם התכוננו לעזוב את המקום, ויוסף דרביאנסקי עצמו עמד להגיע לז׳לודוק. הדברים לא נתרחשו כמתוכנן ויוסף ל א הגיע לז׳לודוק. בידינו נשארו, על־כן, רק ההעתקים. מכתבה של דבורה׳לה כתוב היה יידיש והוא ניתן במקורו, מכתבה של ציפה כתוב היה פולנית ואנו נותנים את תרגומו לעברית.

מכתבה של דבורה׳לה

ס׳איז איבעריק צו שלידערן די מאָמענטן אין וועלכע איך שרייב די עטלעכע ווערטער. וועגן זיי וועט דערציילן די געשיכטע. די לעבעדיקע וועלן נאָר דאַרפן גלויבן. איך שרייב ניט קיין נעמען, ווייל די וואָס וועלן בלייבן לעבן, וועלן זיך שוין אַליין אין אַלץ אָריענטירן. איך בעט ביי גאָט, אַז מיר זאָלן אַלע צוזאַמען ווערט זיין צו לייענען די עטלעכע ווערטער, און אַז אונדזערע געלייטערטע נפשות זאָלן ענדיקן אונדזערע יאָרן באַווסטזיניק. מיר זאָלן קענען געניסן פון רואיקע יאָרן, אין ליבע לטובת אונדזערע קינדער און אויך לטובת דעם כלל ישראל. די מינוט דיקטירט מיר אָבער אויך צו זאָגן דיר עלטעכע געזעגנונגס ווערטער. מיר האָבן זיך דאָ צוזאַמענגעבונדן אונדזער, דאָ איבערגעבליבענע ביסעלע בלוט, און מיר טועך תפילה און תשובה, אַז דער עוויגער זאָל באַווייליקן, מיר זאָלן דיר דערלעבן צו זען. נאָר אין פאַל חלילה! זאָלסטו זיך שטאַרקן, און געניסן פון גרויסן זכות פון לעבן.

דיר, פאַר דיין איידלקייט און אָרענטליכקייט אין לעבן, פאר דיין אומדערמידלע־כער אַרבייטזאַמקייט, פאַר דיין איבערגעגעבנהייט צו מיר, ליבע און רחמנות צו די קינדער, בעטן מיר דיר, זאָלסט זיך שטארקן, שאַנעווען דיין געזונט און געניסן פון לעבן. זוך אויף דעם פאָטער, ברודער, זייערע פאַמיליעס.

זייט איבערגעגעבן איינע די צווייטע.

פון צעטל וועסטו זיך גוט אָריענטירן.

זיי שטארק און מוטיק.

מכתבה של ציפה — הבת

אבי היקר,

קשה לי לכתוב אליך מלות־פרידה אלו. הזמן האיום גזר עלינו להיות מפורדים, והטיל אותנו אל קצוי עולם שונים, נתונים לסבל ותלאות.

אבי היקר, לא אתאר בפניך מה שעובר עלינו. גם אם אין אנחנו יודעים מה שעובר עליך, מניחים אנחנו כי לך קל יותר, כי אין אתה יודע השפלות ושיעבוד כמונו. העיירה שלנו הרוסה ושרופה, דלות ועוני, גיטו וחוסר־הגנה — אלה הם מנת־חלקנו. בכל מקום, על כל דבר ועל לא כלום צפוי לנו הקץ המר. זהו תאור קצר של חיינו, ואנחנו כבר מוכנים לכול, אפילו לקץ. ומה הלאה? העתיד יוכיח.

אבי, היקר, רוצה אני להודיעך כי אנו נמצאים כולנו יחד. כיצד חזרתי לכאן? ובכן, הרגשות רעות העיקו עלי, הרגשה כי עוקבים אחרי והגעתי הביתה. וכפי שהתברר אחר־כך — ברכבת האחרונה. עם בואי הן פרצה המלחמה. לאחר זמן קצר חזרה גם אמא. מכאן מתחילות התלאות של מלחמת העולם השניה — הטרגדיה של העם היהודי. אפילו דברים אשר יישמעו כדמיוניים ביותר, האמן בהם! כל שמועה — אמת מרה היא. על הכול יספרו לך תלי האפר והעפר.

אבא יקר, מה טוב היה אילו יכולנו להיפגש ולשוחח אתך. אך הדבר נשמע כאגדה. חיינו הקשים — מלאי היאוש והצער מלמדים אותנו רבות. אנו מתרגלים לשאת בסבל ומשתחררים מהרגלים של ימי שלום.

הה, אבי, היום אני יודעת כי חטאתי כלפיך, כי בעבר לא ידעתי להעריך נכונה את טרחתך ומאמציך הרבים...

מחשבות רבות עולות בי זו אחר זו, אך עלי למהר ולסיים.

היה שלום אבי, וקבל את ברכתה של בתך.

יִזְכֹּר

כִּי־דֹרֵשׁ דָּמִים אוֹתָם זָכָר. לֹא שָׁכַח צַעֲקַת עֲנָוִים.

(תהלים ט׳ י״ג)

יִזְכֹּר

נִזְכֹּר וְלֹא נִשְׁכַּח אֶת שְׁתֵּי הַקְּהִלּוֹת הַקְּדוֹשׁוֹת זֶ׳לוּדוֹק וְאוֹרְלוֹבָה, עָרֵי־מוֹלַדְתֵּנוּ, אֲשֶׁר נִכְרְתוּ וְאֵינָן.

נִזְכֹּר בְּרֶטֶט־לֵב וּבְדֶמַע־עַיִן אֶת הוֹרֵינוּ, אַחֵינוּ וְאַחְיוֹתֵינוּ וְכָל עֲדַת יְהוּדֵי עָרֵינוּ, טְהוֹרֵי הַלֵּב וּתְמִימֵי־הַדֶּרֶךְ – אֲנָשִׁים וְנָשִׁים, זְקֵנִים וְעוֹלָלִים, אֲשֶׁר דָּמָם נִשְׁפַּךְ כַּמַּיִם, בִּידֵי מְרַצְּחִים בְּנֵי־עַוְלָה.

נִזְכֹּר אֶת שַׁוְעָתָם בְּקַדְּשָׁם אֶת הַשֵּׁם מֵעַל דְּרָכִים אֲבֵלוֹת וּמְשַׁכְּלוֹת וּמֵעַל קֶבֶר פָּתוּחַ.

נִזְכֹּר אֶת הָרְדוּפִים עַל צַוָּאר – אֶת הַפְּזוּרִים וְהַנִּדָּחִים בְּיַרְכְּתֵי יַעַר וּבְחַדְרֵי עִנּוּיִים, עֲטוּפִים בְּרָעָב, מְרוּדִים, נִדְכָּאִים וּלְלֹא מְנַחֵם.

נִזְכֹּר אֶת אַחֵינוּ וְאַחְיוֹתֵינוּ מָרֵי־הַלֵּב וְנוֹעֲזֵי־הַמַּעַשׂ, אֲשֶׁר הִשְׁלִיכוּ נַפְשָׁם מִנֶּגֶד וְנָפְלוּ בְּמִלְחֶמֶת הַנָּקָם בְּצוֹרְרֵי עַמֵּנוּ.

תְּהִי נִשְׁמָתָם צְרוּרָה בִּצְרוֹר הַחַיִּים.

רשימת הקדושים

אשר נפלו בז׳לודוק ביום־ההרג, כ״ב באייר, תש״ב; ביערות, בקרבות ובכל ימות השואה

אביגדור ליפקה והילדים

אברמוביץ אברהם, אשתו אידה וילד אחד

אברמוביץ זיידל, אשתו אלקה עם שני ילדים ובנם יצחק שנפל כפרטיזאן

אגולניק באשה־לאה וארבעה ילדים

אגולניק יצחק־דוד אשתו איטקה וילד אחד

אולשטיין חיים, אשתו מניה ובנם איזיה

אולשטיין לזר, אשתו מרה וילד אחד

אולשטיין ציפה

אולשטיין שרה ומשפחתה

אורוניצקי זיידל, אשתו שרה וילדיהם: אהרון, משה ואבא׳לה

איאון משה, אשתו חנה ובתם פרידה

איונסקי האם, וילדיה סולקה ואברהם

אינדרשטין ליזר, אשתו לאה וילדיהם

אלפרוביץ נתן, אשתו שרה וילדיהם נח, וזוול

בוגדנובסקי בלומה עם שלושה ילדים

בוגדנובסקי ליבל עם אשתו

בוגדנובסקי מנדלי, אשתו ליבה ושני ילדים

בוגדנובסקי פתחיה ובני המשפחה

בוגדנובסקי שמואל־חיים, אשתו ושלושה ילדים

בוירסקי זליג, אשתו שרה ושני ילדים

בוירסקי יהודה, אשתו חנה ובנם יעקב

בוירסקי חנא, אשתו פפה ובנם ישראל

בוירסקי יעקב, אשתו שינדל וילדם

בוירסקי אשר ואשתו

בוירסקי דבורה ובני משפחתה

בוירסקי מרה־לאה ובני משפחתה

בוירסקי פיבל עם בני משפחתו

בוירסקי מאיר ואחותו מרים

בוירסקי הירש

בוסל ברל עם בני משפחתו
בוסל יוסף־הירשל עם בני משפחתו
בוסל יצחק
בוסל מאיר, אשתו מינה ובתם דבורה
בורובסקי יצחק, אשתו ומשפחתם
בורובסקי דבורה ומשפחתה
בורובסקי יוסף, אשתו חשקה ושלושה ילדים
בורובסקי שלום, אשתו מירקה ובנם ברל שנפל כפרטיזאן.
בורובסקי קלמן ובני משפחתו
בזוביק אלתר, אשתו גולדה־בילה ובנותיהם: שרה־לאה, פיגה, ריבה
בזוביק ברל, אשתו ושני ילדיהם
בזוביק נחום וילדיו: אלקה, ויוסקה
ביקלסקי אברהם, אשתו ציפה והבנות בשקה ופיגל
ביקלסקי יוסף־ליב
ביקלסקי יעקב ומשפחתו
ביקלסקי עשל, אשתו ריבל והילדים בשקה, ישראל־מאיר ומשה
ביקלסקי פישל, אשתו רוטקה ושלושה ילדים
בלוך שניאור והילדים אברהם־אליהו, חיה וסוניה
בלוך בשקה ומשפחתה
בלושטין יוסף והילדים אטקה, חנה, וולוול ורות
בלושטין משה, אשתו ריבל והילדים ליזר ופרידה
בלושטין ראובן ואשתו שרה
בם בנימין ואחותו רייז'קה
בקנשטין אטל
בקנשטין חיים ומשפחתו
בקנשטין ליבל, אשתו אסתר וילד אחד
ברזובסקי משה ואשתו; בניהם: רבקה, צביה, נחמה, וחיים
ברנצובסקי יודל, אשתו ושני ילדים
ברנצובסקי מאיר־יצחק, אשתו פרידה ושני ילדים
ברנצובסקי מוטקה, אשתו ושני ילדים
ברנצובסקי ריינה
ברנצוק גיטל והבנים: שיקה וראובן
ברסטוביצקי בבל וילד אחד
ברסטוביצקי גרשון, אשתו סוניה ושלושה ילדים
ברסטוביצקי יעקב והילדים: מאיר, ושרה

ברסטוביצקי ישראל, אשתו חינה והילדים, גרשון ויחה׳לה
ברקוביץ אברהם
ברקוביץ בן־ציון ומשפחתו
ברקוביץ זוול ומשפחתו
ברקוביץ יעקב, אשתו חיה־שרה ומשפחתם
גוטקין שמואל, אשתו רשקה ובנם יוסף
גורדון גרשון, אשתו חינה
גורדון גיטל ומשפחתה
גורדון גניה ומשפחתה
גורדון דוד, אשתו ריבה׳לה ושני ילדים
גורשטין גרשון, אשתו פסיה ושני ילדים
גורשטין מרישה
גורשטין שלום ואשתו ציפה
גלמבוצקי מאיר, אשתו רות ושני ילדים
גלמן גיטל
גלמן חיים־יצחק, אשתו אודל וילדיהם
גלמן מרים והילדים
גלמן פיבל, אשתו פרידה ושני ילדים
גרבר יחיאל ואשתו ושני ילדים
גרבר שינדל
גרבר שמעון ואשתו בילה
גרודזנציק מרה־לאה
גריביצקי אברהם־דוד, אשתו מרה ובנם משה
גריביצקי אברהם ומשפחתו
גריביצקי ברל ומשפחתו
גריביצקי שרה־פסיה
גרייז׳בסקי הניה ומשפחתה
גרייז׳בסקי יוסף, אשתו והילדים: חיים־ליב ושמואל
גרייז׳בסקי ליזר, אשתו והילדים: גולדה, חיים־ליב ופיבל
גרייז׳בסקי ליזר, אשתו מרה והילדים: פיגל, ידידיה ושינה־לאה
גרייז׳בסקי משה ואשתו שרה
גרייז׳בסקי נחום־וולוול ואשתו
גרייז׳בסקי תנחום, אשתו זלטה והילדים: שרה׳לה וראובן
גרצובסקי אליהו, אשתו זלטה והילדים
גרצובסקי פיבל ואשתו רבקה

גרצובסקי הירש ומשפחתו
גרצובסקי יעקב ומשפחתו
גרצובסקי מרים ומשפחתה
דבורזינסקי אברהם
דבורזינסקי משה, אשתו הניה־חיה והבת סוניה
דבורזינסקי יודל ומשפחתו
דבורזינסקי שאול ומשפחתו
דבורצקי הרשל ואשתו פיגל
דבורצקי רחל ומשפחתה
דבורצקי ואשתו והילדים ברל, רחל, וזלדה
דבורצקי מירים ואשתו ובנם שלום־ליב
דבידובסקי אברהם־בר, אשתו באשה־לאה והילדים: רחל, לסקה, חנה וליבה
דובצנסקי יצחק, אשתו מרה ובן אחד
דובצנסקי שלמה, אשתו טובה
דרבינסקי אברהם, אשתו אידה והבנות: תהילה וצילה
דרבינסקי דבורה והילדים ציפה ואידל
דרבינסקי דניאל, אשתו גולדה והבת סוניה
דרבינסקי זוול ומשפחתו
דרבינסקי זליג, אשתו פסיה, בתם רחל ובנם משה שנפל כפרטיזאן
דרבינסקי חצקל, אשתו חנה ושני ילדים
דרבינסקי חצקל, אשתו ריבל ובנם ראובן
דרבינסקי יעקב, אשתו פיגל ובתם חיה־שרה
דרבינסקי יעקב ומשפחתו
דרבינסקי שבתאי, אשתו בבל ובנם יוסף־דוד
דרבינסקי שלום, אשתו ליבה והילדים
דרבינסקי שניאור, אשתו ריבה והילדים: חיים, משה־מוטה שנספה בשבי
דרזנין לאה וההורים
דרזנין זליג, אשתו ליובה והילדים
הללאי יעקב, אשתו ברוניה וילד אחד
הללאי מנחם־מנדל ואשתו דבורה
הללאי מרדכי, אשתו שרה ובתם רבקה
הללאי יהושע, אחותו טויבה
הלפרין הירש, ואשתו חסיה
הלפרין יוסף, אשתו סוניה והילדים
הלפרין יודל ואשתו פייגל

הרכבי יהודה, אשתו בתיה והילדים: יוסף חיים, ציפה, צבי, מלכה, ורחל
ווגנר יחזקאל ואשתו וויקטוריה, מטארנוב
ויטקובסקי זונדל, אשתו בובקה והילדים: אסתר ובנימין
ויטקובסקי הדס נפלה בפרטיזאנים
וולקוביסקי אברהם, אשתו אסתר והילדים: ברינה, ברל, ובצלאל־ליב שנפל כפרטיזאן
וולקוביסקי הירשל, אשתו נחמה והילדים: אסתר, מאשה ושבתאי שנפל בצבא האדום
וולצקובסקי ציפה והבנות: שרה׳לה ושינה׳לה
וולצקובסקי נתן־נטע ואשתו שינה
וולצקובסקי אידל, אשתו פיגל והבת מירה
וינשטין אברהם, אשתו גיטל ושני ילדים
וינשטין אליהו־הירש ומשפחתו
וינשטין אליהו־משה, אשתו מירה׳לה ושני ילדים
וינשטין אלקה והבנות: שרה ודבורה
וינשטין בנימין ואשתו
וינשטין בן־ציון ואשתו
וינשטין חנה־שרה והבנות: מרים, חיה וריבה
וינשטין יוסף, אשתו שרה וילד אחד
וינשטין יוסף, אשתו שרה והילדים: דוד־יודל, שבח־לב, דובה ויהודית
וינשטין יצחק, אשתו ליבה ושלושה ילדים
וינשטין נחום־יצחק ואשתו שרה
וינשטין סולה, אשתו ברינה ושני ילדים
וינשטין ריבה ומשפחתה
וינשטין ראובן ומשפחתו
וינשטין חיה
וינשטין חיים־שלמה, אשתו אסתר והילדים: גניה, בצלאל וקופל
וינשטין אברהם ואשתו פריידל
וינשטין יעקב ומשפחתו
וינשטין לייב ואשתו פיגה׳לה
וינשטין מיכל, אשתו רייזקה והילדים: שמואל ובילה
וינשטין שמואל, אשתו ציפה ושני ילדים
ויסברג נחום, אשתו מירקה וילד אחד
וירניק יודל, אשתו דבורה וילד אחד
וירשובסקי ברל, אשתו והילדים: אסתר, חנה, שאול ופרידה
וירשובסקי חיים־ליב, אשתו שרה
וסילישקי ציפה, מלכה ואמם

זברובסקי לייב ואשתו חנה

זברובסקי מרקה והילדים: איטקה, בילה, חסיה ולובה

זברובסקי פרידה והבת נחמה

זברובסקי איטקה, בילה, ובתיה

זברובסקי שכנא, אשתו ליבה־דבורה והילדים פישל, חיה, שמואל, פיגה׳לה

זגר דניאל, אשתו והילדים

זגר חיים־משל, אשתו והילדים: רבקה וטוביה שנפל כפרטיזאן

זגר מירים־יוסף ואשתו רבקה

זגר מלכה ובתה רחל׳ה

זגר צביה ומשפחתה

זגר ראובן, אשתו והילדים: אסתר־לאה, יודקה בצלאל ופרידה

זגר ראובן ואשתו לאה־רוזקה

זגר שמואל, אשתו גוטקה ומשפחתו

זגר שניאור, אשתו אלקה

זילברשטין בילה

זילברשטין ליבל, אשתו איטקה וילד אחד

זייץ ליבה

זייץ יוסף ומשפחתו

זלוצקי מרדכי־מאיר, אשתו ליובה והילדים יוסף־יעקב, חנה ודבורה

זלוצקי שמעון, אשתו הדס והילדים רשל, הירשל, דבורה ואסתר־רחל

זלוצקי שבתאי, אשתו לובה וילד אחד

זלוצקי הירש ומשפחתו

זלוטניצקי דבורה בעלה וילד אחד

זליקוביץ אהרון ובנו נחום־אליהו

זליקוביץ זיידל, אשתו רשה־מרה וילד אחד

זליקוביץ הירש, אשתו ושני ילדים

זליקוביץ יהושע, אשתו מוסיה ושני ילדים

זלקינד שלמה־מלך, אשתו חסיה ושלושה ילדים

ז׳מודסקי עקיבא, אשתו ברינה והילדים

זנג לימה, אשתו פיגל והילדים

זקרויסקי דובה

זקרויסקי יהודה־זכריה ואשתו שושה

זקרויסקי משה, אשתו הניה והילדים

זקרויסקי שרה והילדים

זקרויסקי ברוך־מרדכי, אשתו רוזה והילדים

זרניצקי לאה והבן שלמה

זשצקי יונה, אשתו הניה והילדים

זשקוב נחום, אשתו בתיה ושני ילדים

חודורובסקי חיה ובתה שושקה

חסמן שלמה, אשתו בלומה והילדים: שרה והלל

טוקר אליהו, אשתו בילה והילדים: מרים, והדסה

טוקר חיים־ברל, אשתו שרה־לאה ושני ילדים

טוקר משה, אשתו בילה וילד אחד

טוקר נפתלי, אשתו גיטה־לאה ובתם השקה

טינקוביצקי ליודה והבנות צביה ומלכה׳לה

יבריסקי לולה והילדים, חנה, זלטה, וליבקה.

ידואב פליט מהעיר פביאניץ

כץ איזיק ומשפחתו

כץ ראובן ומשפחתו

כץ שמעון, אשתו שינקה ושלושה ילדים

לב פייבל ואשתו רבקה

לדרמן שמעון נפל בצבא־האדום

לובצקי מאיר, אשתו חנה (לבית גרייז׳בסקי) והילדים: שרה, ישראל־ראובן

לויט יעקב, אשתו לאה והילדים: רחל, שרה׳לה וזיידל שנפל בצבא־האדום

לווין אליהו ואשתו גיטל

לווין שמואל

לווין חנה והבנות: חיה׳לה, שרה׳לה, מירה׳לה

לווין שרה ושני ילדים

לויצקי זיידל, אשתו רייזל והילדים: יוסף, לובה ושלמה

לונינסקי אליהו, אשתו אלקה והילדים

לונינסקי זידל, אשתו גיטל והבנות: ריבה וחיה

לונינסקי מרדכי, אשתו אלקה והילדים: יוסף וליבה׳לה

לונינסקי נח, אשתו גנסיה ובנם קופל

לוסקי פיגל והבנות: חנה׳לה ופסיה׳לה

לוריא מאיר ומשפחתו

לוריא שרה־עטא

לזוביק איסר, אשתו שרה והילדים הניה, אהרון וזלטה

לזוביק אביגדור ואשתו

לזוביק מאיר־משה

לזוביק משה־אהרון ואשתו אסתר

ליפוביקוויט חיים־יצחק, אשתו שרה והילדים אבא, שלום, הירשל וחיה
ליפוביקוויט צביה ומשפחתה
ליפשוביץ ריבה ושני ילדים
מדלינסקי הירש, אשתו הינדה והבת מירה
מדלינסקי נחמן, אשתו בוניה ובתם צילה
מדניצקי אברהם, אשתו גיטל והבן משה'לה
מדניצקי בנימין, אשתו ציפקה ובנם
מדניצקי הרשל, אשתו איטקה והילדים
מדניצקי ליב־בר, אשתו והבנות: חיה, רחל
מדניצקי שמואל
מדניצקי רשקה ושני ילדים
מולר לייב, אשתו פיגל והבנות אלזה וריבה
מולר מאיר־משה
מולר קונה והבן שמואל־יוסף
מורדוכוביץ אטקה ומשפחתה
מורדוכוביץ מיכל ומשפחתו
מורדוכוביץ משה, אשתו והילדים
מורדוכוביץ שלמה, אשתו ובנם שמואל
מכניק יוסף, אשתו חיה והבנות, פיגה, משה, עשה־לאה
נוטקוביץ הירשל, אשתו ברינה והבנות: מוסיה, סוניה ואסתר
נחימוביץ אליהו־משה, אשתו בילה ושני ילדים
נחימוביץ שלמה
נחימוביץ רחל ומשפחתה
נחימובסקי ישראל ואשתו
נחימובסקי אלתר, אשתו בילה ובנם
סדוביק ביירך, אשתו חינה והילדים: יעקב וצילה
סדוביק מאיר, אשתו חנה והילדים: דב וצילה
סדוביק לייב ומשפחתו
סוויטוי פיגל
סוטניק פסיה ובנה מאיר
סוטניק שושנה ומשפחתה
סורוצקין שינה והילדים: לובה ובן־ציון
סטולוב זיידל ואמו
סטולניצקי יעקב, אשתו יהודית והילדים
סטוקלסקי הירשל, אשתו מינקה והבת: חנה־בילה

סטוקלסקי מאיר ומשפחתו
סטוקלסקי שרה ושני ילדים
סטוקלסקי ריקה ובנה ברוך
סמולנסקי יעקב והבת פיגה׳לה
סנדרובסקי מיכל והילדים: לאה ושבתאי
סקופסקי אליהו־אשר, אשתו קיילקה והילדים
סקופסקי בנימין, אשתו וחמישה ילדים
סקופסקי דבורה והבת אסתר־פיגל
סקופסקי שרה והילדים
עפרון ליפקה ושני ילדים
ערדמן ד״ר ומשפחתו
ערדמן חינה וילד אחד
פודולינסקי משה־ליב, אשתו חנה־בשה וילדיהם
פודולינסקי מרדכי, אשתו ליבה והילדים: יעקב־ישראל ומלכה
פודולינסקי שמואל ומשפחתו
פודזינסקי מלכה ובנה אברהם
פויזנר בתיה ושני ילדים
פומרנץ חיים, אשתו חינה ובנם
פומרנץ פרידה והבת חיקה
פומרנץ שמואל ואשתו חנה־פיגל
פורטנוי אשר, אשתו רבקה ושני ילדים
פינטל בן־ציון ומשפחתו
פינטל ציפה
פיסצנר יודל־נתן, אשתו פרידה והבנות: אשקה וגיטלה
פלטובסקי יעקב, אשתו והילדים: פרידה, לייבה, אליהו וטוביה שנפל בצבא־האדום
פסינסקי זלמן, אשתו צירל והילדים: חיה־רחל ובן
פורצקי בירך, אשתו בתיה ובנם שלמה׳לה
פריינד גרשון מפאביאניץ
ציגולניצקי גרשון ואשתו השקה
ציגולניצקי שמואל, אשתו חיה־לאה והילדים
צירולניצקי משה, אשתו חנה והבנות: דבורה, חינה ותאומות
צירולניצקי שלמה, אשתו חוה־אידלה והילדים: רבקה וברל
צירולניצקי פיגל והילדים: נחמה, שינדל ובת שלישית
קובורובסקי גרשון, אשתו ליובה וילדה
קזקובסקי אלתר ואשתו ריבה־אידלה

קזקובסקי יצחק, אשתו בתיה וילדם

קזרסקי אסתר־לאה

קזרסקי דניאל, אשתו פרידה ושני ילדים

קזרסקי פרל ומשפחתה

קזרסקי ראובן ומשפחתו

קולטון בילה ומשפחתה

קולטון טוביה ומשפחתו

קולטון יעקב ומשפחתו

קולטון ליפקה ומשפחתו

קולטון מיכאל ומשפחתו

קובנסקי ומשפחתו

קולטון ראובן, אשתו ליבה וילד

קונינץ יכקה וילדה

קופלמן מינוחקה והילדים

קופלמן יצחק, אשתו מנוחקה והילדים

קופרשטין ומשפחתו

קורן מירה־ליבה, הבת חיה־שרה ומשפחתה

קוריטנינסקי אברהם, אשתו והילדים

קוריטנינסקי זרח ואשתו רבקה

קוריטנינסקי יצחק, אשתו רחל ושני ילדים

קושרסקי פיניה, אשתו והילדים: אברהם ויעקב

קושרסקי פיבל, אשתו מלכה והילדים

קלופט יוסף, אשתו קטיה ובתם נחמה

קלמנוביץ חנא, אשתו שינקה והילדים

קנטרוביץ הירשקה, אשתו בלומה ושני ילדים

קנטרוביץ ריזקה והאם

קפלן אלתר

קפלן הירש, אשתו שינדל ושני ילדים

קפלן מירים, אשתו גולדה והילדים

קרביץ יוסף, אשתו אסתר־פיגל והילדים

קרביצקי ומשפחתו

קרינסקי ליב, אשתו ושלושה ילדים

קרינסקי פרידה (לבית לייכטונג)

קרינסקי שמואל

קרופיצקי ברוך

קרניק, אשתו שינדל וילד אחד

קשצנסקי ברוך אשתו ליבה וילד

רובינוביץ צביה ומשפחתה

רובינשטין אריה־ליב, אשתו שרה והבת רחל

רובינשטין בנימין ואשתו חנה

רובינשטין הרב חיים־צבי ומשפחתו

רובינשטין ישראל נספה בשבי הגרמני

רובינשטין משה

רובינשטין מאיר־בר, אשתו פרומה־לאה והילדים שלמה, גוטליב, מיניה, רחל ויהודית

רובינשטין אברהם־פיבל ואשתו פרידה

רובינשטין נח

רוזנבוים ישראל, אשתו שינה והבת דבורה׳לה

רוזנמן לאה (לבית סרבניק מזגירדז׳)

רוזנסקי אברהם־מאיר, אשתו והבת פיגל

רוזנסקי יוסף ואשתו

רוזנסקי זלמן, אשתו רוזקה ובנם

רזניצקי מירים, אשתו ליובה והילדים

רמז יהודית והבת רבקה

רמז יהושע ואשתו חיה־לאה

רמז שבתאי ואשתו

רמז וולוול, אשתו פסיה ושני ילדים

רמז פתחיה, אשתו יהודית ושני ילדים

רמז שלמה ומשפחתו

רמז גוטקה

שבח בנימין ואשתו שרה

שבח לייב ואשתו אידה

שבח סוניה ובנה יוסל

שולבסקי פיבל, אשתו פיגה־מלכה והילדים

שומך ברל, אשתו ינטה והילדים

שומך יוסף, אשתו מלכה ובנם זלמן

שטין ברל ומשפחתו

שטין בילה־ריזה

שטין חסיה

שטין הירש

שטין ידידה ואשתו צינקה

שטין מאיר, אשתו ליובה והילדים

שטין מוטקה, אשתו חנה־מרל והילדים: יצחק ופרומה'לה

שטין ציפקה

שטין שלמה־בר

שטין שלום, אשתו חינה והילדים: משה ואברהם

שטין קלמן ומשפחתו

שינברג אזל ואשתו שרה

שיפמנוביץ אליהו־ברוך

שיפמנוביץ גרשון, אשתו בת־שבע והילדים פרידה, הניה, ברינה

שיפמנוביץ הרצל, אשתו אלקה והילדים: הניה ושלמה'לה שנפל כפרטיזאן

שיפמנוביץ יקיר, אשתו פיגל והילדים: מרים, ליזר

שיפמנוביץ יעקב ואשתו שיפרה

שיפמנוביץ לזר ואחותו בתיה

שיפמנוביץ לייב, אשתו והבנות: משקה וסולקה

שיפמנוביץ ליובה ומשפחתה

שיפמנוביץ סוניה ומשפחתה

שיק אליהו, אשתו צירל והבנות: רשה ופסיה

שכנוביץ שמעון, אשתו ינטה והילדים

שכנוביץ ליבה והילדים: מרה־לאה, משה, אסתר, דובה ושאול

שכנוביץ חנה וילד אחד

שכנוביץ יצחק ואשתו דבורה

שכנוביץ אברהם ואשתו חיה

שכנוביץ שרה והילדים: רוטקה וברל שנספה בשבי הגרמני

שכנוביץ אביגדור, אשתו נחמקה והילדים

שכנוביץ אביגדור, אשתו שרה והילדים

שכנוביץ אלקה והבנות: אסתר ובילה

שכנוביץ בן־ציון, אשתו מלכה והילדים צרנה ואברהם־יצחק, שנפל בצבא־האדום

שכנוביץ בתיה

שכנוביץ הירש, אשתו מלכה וילד אחד

שכנוביץ חמל ואשתו צילה־רחל

שכנוביץ חיים־נטע, אשתו ינטה והילדים אסנת, שמואל, מרים, ורבקה

שכנוביץ חיים־שאול, אשתו הניה ושני ילדים

שכנוביץ חיה ושני ילדים

שכנוביץ חנה וילד אחד

שכנוביץ יודל, אשתו חנה ושני ילדים

שכנוביץ יצחק, אשתו שרה ושני ילדים
שכנוביץ לייב, אשתו חיה־בילה וילדם
שכנוביץ לייב ומשפחתו
שכנוביץ ליבה ומשפחתה
שכנוביץ מאיר, אשתו ריבה וילדם
שכנוביץ מרה והילדים
שכנוביץ ראובן, אשתו חנה־צירל והבנות: יהודית, איטקה, רייזל ומירה
שכנוביץ שלמה ומשפחתו
שכנוביץ שמעון, אשתו מינקה ושני ילדים
שכנוביץ שמעון, אשתו שרה והילדים: ברל ורות
שלפוצניק טייבל והילדים, חיה, בילה ועוד ילדים
שלפוצניק הלל, אשתו הניה־חיה והבנות: שרה, מרים
שלפוצניק ישראל, אשתו שרה ושני ילדים
שלפוצניק יעקב, אשתו אסתר והילדים
שלפוצניק לייב ומשפחתו
שלפוצניק נחום
שלפוצניק נעמי
שלפוצניק שאול, אשתו שרה־ציפה והבת גולדה
שלפוצניק שאול, אשתו פסיה ובנם אליה־אשר
שמולוביץ יוסף ואשתו חנה
שמולוביץ הירש, אשתו אסתר ושלושה ילדים
שניאורוביץ ברל, אשתו שינה־דינה וילדיהם
שניאורוביץ זליג, אשתו פרומה וילדיהם
שניאורוביץ ישראל ומשפחתו
שניאורוביץ חיים־וולוול, אשתו ששקה והילדים: שרה, הדסה, שלום והירשל
שניאורוביץ ניסן, אשתו מינקה והילדים
שפרנסקי אליהו־שמעון ומשפחתו
שפרנסקי הירשל, אשתו חנה והילדים
שפרנסקי חיים נפל בצבא האדום
שפשלביץ אשר ומשפחתו
שפשלביץ הירש
שפשלביץ קלמן, אשתו פיגל והילדים, חיקה ואברהם
שקלרסקי גדליהו ומשפחתו
שקלרסקי דוד ומשפחתו
שקלרסקי הירש־ליב
שקלרסקי וולוול ואשתו גרוניה

קדושי אורלובה

איביניצקי שינה והבנים אברשה ויעקב
איביניצקי יעקב, אשתו חיה־מיכלה ושלושה ילדים
איביניצקי אליהו, אשתו חיה ושני ילדים
אנשר איזיק, אשתו ששקה ושלושה ילדים
אנשר יודל ומשפחתו
גולובובסקי יודל ומשפחתו
גולובובסקי יצחק ומשפחתו
גולובובסקי נחום ומשפחתו
גונצרובסקי יודל ומשפחתו
גונצרובסקי ברל, אשתו זלטה והילדים
גונצרובסקי מיניה־גניה, בעלה שלמה־זלמן ושלושה ילדים
גונצרובסקי ציפה־רבקה בעלה שמואל־יוסף ושני ילדים
גונצרובסקי חיה־גישה והבנים אהרון ואפרים
גונצרובסקי יעקב־חיים ומשפחתו
גונצרובסקי שמואל־שלמה ומשפחתו
גונצרובסקי אהרון־יוסף ומשפחתו
גונצרובסקי שרה־גיטל
וולצקובסקי יהושע, אשתו אלקה והילדים
זשקוב איתמר, אשתו חנה ושני ילדים
זשקוב צביה
זשקוב מנחם־מנדל ואשתו צרנה
זשקוב זלמן
זשקוב אברהם־שלמה, אשתו גישה־ריזל והילדים הניה, מרים, צבי
זשקוב אלקה והילדים זלמן, רחל, מאיר
חיים החייט ומשפחתו
טוביה, אשתו אסתר־לאה ושלושה ילדים
טשרניחובסקי שאול, אשתו לאה והילדים רבקה, שחנה ועוד שני ילדים
מטלובסקי איטקה
מטלובסקי יצחק ומשפחתו
מטלובסקי נחמה והילדים חיים, שינקה, אטקה
מטלובסקי אלתר ומשפחתו
מירסקי חיים, אשתו לאה ושלושה ילדים

מירסקי יקותיאל, אשתו רושקה ושלושה ילדים
משה-זאב, אשתו יהודית ושני ילדים
משה-ליזר ומשפחתו מזצפיץ
נימנסקי יחזקאל ואחותו שרה־אלקה
סטרלינג פסיה
ספוקויני אליהו ומשפחתו
סקופסקי חיה ושלושה ילדים
סקופסקי לאה ומשפחתה
פלוביץ חנה־שרה והבת חיה
פלוביץ אברהם ומשפחתו
קורן איזיק ואשתו ששקה
קורן חנה־זלדה
קורן לאה ובן אחד
קורן יוסף ומשפחתו
קורן גולדה ומשפחתה
קורן נחמן, אשתו מינקה ושתי בנות
קורן מירה־ליבה, הבת חיה־שרה ומשפחתה
קורן למקה
קורן משה־יוסף
קורן זליג
קורן זלטה
קטלוביץ חיה
קטלוביץ ברל ואשתו השה־לאה
קטלוביץ ריבה
קטלוביץ חנה־בילה וחיה
קלינברג שמואל־שלמה ואשתו אודל והבנות
קלינברג הירשל, ינטה, אידה
קלינברג יצחק, שרה, השקה־לאה
קלינברג יהודה ומשפחתו
קלינברג זלמן־זכריה, אשתו פסיה ושני ילדים
קמניצקי יהודה ואשתו
קפלן שלמה, אשתו שרה וחמישה ילדים
קרפ מרדכי, אשתו רשקה והילדים: זלמן, נחמקה ועוד שני ילדים
קרפ יעקב ואשתו גיטה
רוזנסקי שלמה־קרפל, אשתוביילה ושני ילדים: חנן, ובצלאל

רוזנסקי חוה ומשפחתה
רזניצקי אליהו, אשתו לאה ושלושה ילדים
רטמן אברהם, אשתו חוה וארבעה ילדים
רטמן ברכה ומשפחתה
שוצקי אפרים
שוצקי אלקה
שיניצקי יצחק־ליב, אשתו פרדל והבת חייקה
שמוקלר יצחק, אשתו שרה־השקה והילדים: לאה, ינטה, אידה, וצבי
שמוקלר זאב ומשפחתו

נפטרו בישראל

ברנצ׳וק הירשל׳ה
גרייז׳בסקי רוזה
מולר בצלאל
סקופסקי יוסף
פורצקי יוסף
קופרשטין יוסף
רזניצקי דוד

נפטרו ברוסיה

ביקלסקי אברהם
בלושטין חנה
בלושטין משה
דבורצקי מרים
וולצ׳וקובסקי שרה
זרניצקי וולוול
טינקוביצקי ברל
סוויטוי אברהם
סטולוב אברהם
פודולינסקי מלכה
פודולינסקי שמעון
שטין משה

נפטרו באמריקה

בורובסקי **שניאור**	סקופסקי **בנימין־סמאך**
זיגר מוניס	קפלן **מאיר־אריה**
טנצר חנה	קפלן (סטוקלסקי) **פייגל, באורוגואי**
לוין שלום, **באורגווי**	שיפמנוביץ **יעקב, בארצות־הברית**

ת. נ. צ. ב. ה.

יוסף דרביאנסקי

ארגון יוצאי עירנו בישראל

בבואי לכתוב על הארגון של יוצאי ז׳לודוק בישראל, חייב אני להקדים כמה דברים ולספר, כי השורש לפעולה זאת היה הארגון שקם לפני־כן בארצות־הברית.

בשנת 1944, כשהמלחמה עדיין השתוללה בכל עצמתה, כבר התעורר שם בן עירנו, ר׳ בנימין סעמאך, סקופסקי ז״ל ופירסם מודעות בכל העתונות היהודית בניו־יורק, בהן הזמין לאסיפה בביתו, את כל יוצאי ז׳לודוק ואורלובה.

באותה אסיפה נבחר ועד ונאספו סכומי כסף לעזרת הניצולים, שעדיין לא ידוע היה מי הם והיכן הם נמצאים. באסיפה שניה שנערכה, נבחר ר׳ בנימין סקופסקי כראש הארגון; נוצרה קרן שתכליתה היתה עזרה לפליטים יושבי המחנות ולעולים החדשים בארץ־ישראל.

הראשונים שבאו לארץ בנובמבר 1945, מספרים בהתרגשות על פגישתם עם יוסף פורצקי ז״ל שהתגורר בתל־אביב. בת־עירנו פסיה ובעלה משה בירך סיפרו על הפגישה הזאת.

בבואם לדירתו עמד בפניהם איש רחב־כתפיים, שעיניו מביעות טוב־לב והתרגשות, דמות מקרבת בפשטותה. הוא ביקש אותם, כי יספרו על מה שהתרחש בעיירה בימות השואה, כי ירבו לספר על כל פרט ופרט. ופתאום, באמצע סיפורם. התמוטט האיש ופרץ בבכי קורע־לב ואף החל להטיח באגרופיו בראשו מרוב צער וכאב והם ישבו ובכו עמו. הם נוכחו לדעת, כי האיש לא יוכל לשאת את כובד הידיעות והוכרחו להפסיק את שיחם ולעזוב את הבית. אך גם בצאתם הוא הפציר בהם, כי ישובו פעם שניה ויוסיפו לספר, כי הוא חייב לדעת את הכול.

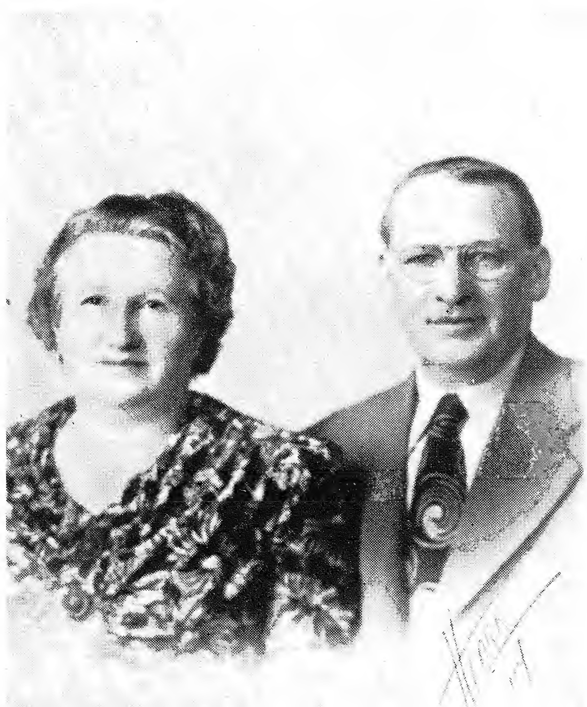
מאז נפגשו עמו לעתים קרובות ונתרקמו יחסי ידידות ביניהם. הוא אמר לבאים, כי לכל מה שיהיו זקוקים בסידורם בארץ עליהם לפנות אליו והוא ישתדל לעזור להם, ככל שיוכל.

וראוי להירשם הסיפור ששמעתי מפי משה בירך. כיצד בא אל יוסף ושאלו אם הוא יוכל במשרדים בבית־ברנר לעשות משהו לסידורו בעבודה.

„איזו שאלה?״ השיב יוסף פורצקי, באורח דיבורו העממי, „עליך לדעת כי בית־ברנר זה ביתי, אני בניתי אותו. כלום לא אוכל לעשות בו למען פליטי־חרב מעיר מולדתי?״

מאיר קפלן ז״ל ורעייתו

מוריס זיגר ז״ל ורעייתו

לייבל וולץ׳ (וולצ׳קובסקי) ורעייתו אסתר

באחד הימים הלך יוסף פורצקי אתם לבית ברנר. בהיכנסו ביקש לדעת מי ומי המטפלים בסידור מבקשי־העבודה. הם נזדמנו במקרה אל אחד החדרים, שם התקיימה ישיבה בראשותו של לוי שקולניק (אשכול) ויוסף נכנס לחדר ללא גינונים והפסיק את המתדיינים מדיונם ואמר:

„רבותי, הדיון שלכם לא יימשך. באתי לכאן עם שרידי חרב מעיר מולדתי ועד שלא תסדרו אותם בעבודה לא תמשיכו באסיפה זאת".

דמותו האיתנה, דבריו התקיפים והנרגשים, המקל אשר בידו עליו היה נשען בלכתו, השרו על אותה שעה איזה מזג מיוחד.

לוי אשכול, שהכיר את יוסף מקרוב, פנה אליו והסביר לו, כי דברים מעין אלה אינם מסתדרים מיד, וכי עליו כוותיק בארץ לדעת, כי יש לצפות עד שתימצא אפשרות וכי יעשו את הכול למען סידורם. אולם יוסף הוסיף לעמוד על שלו ואמר:

„לא אזוז מכאן! איזה ייחוס הוא לי, כי ותיק אני, אם אין באפשרותי לעזור להם, אין שום ענין החשוב עתה יותר מאשר עזרה לשרידי השואה... וכמובן כי ידו של יוסף היתה על העליונה.

יוסף היה דמות ידועה בתל־אביב העובדת. הוא היה מתורמי הדם הקבועים במגן־דוד־אדום. וכהערכה למסירותו ופעילותו הוענק לו אות־הצטיינות. לאחר מכן במלחמת השחרור היה אחד המתנדבים והלוחמים. אף כי לא היה עוד צעיר באותם ימים, הוא השתתף כלוחם בכיבוש לוד ורמלה.

יוסף פורצקי החליט באותו זמן לקרוא לכינוס יוצאי עירנו, אולם בשל שנות המאבק ולאחר מכן מלחמת־השחרור, לא נסתייע הדבר. רק עם קום מדינת ישראל ושוך הקרבות, היה זה בשנת 1949, קם הארגון והוועד — בו נבחרו: הרב אלחנן סורוצקין, יוסף פורצקי, יוסף דרביאנסקי, ברוך לוין, יעקב מדניצקי, שבתאי דבירי, דוד ילין, ישראל צירולניצקי, מינה קרפוביץ ושלמה בר־שירה.

כל השנים גילו חברי הוועד התעניינות ודאגה ליוצאי עירנו וכמיטב יכלתם השתדלו תמיד להושיט להם את עזרתם ולסעדם.

מאז נתהדקו הקשרים עם הארגון שבארצות־הברית. בימים ההם גם הוחלט על ייסוד קופת גמילות־חסד, בראשה עמדו יוסף פורצקי, ואני — כותב השורות. עם ייסוד הקופה הודגש, כי מטרתה ר ק מתן הלוואות. באחת הישיבות של הוועד הועלתה הצעה לנטוע 1000 עצים, ביער הקדושים של הקהק"ל, ע"ש קדושי ז'לודוק. לאחר פעולה בין הארגון בישראל והארגון בארצות־הברית רוכזו הכספים וניטעו 1000 העצים להנצחת שם עירנו וקדושינו. הקשר עם הפעילים בארצות־הברית היה בעיקר ע"י בן עירנו לייבל וולצ'קובסקי, אשר עבר את מדורי השואה והגיע לארצות־הברית, ואשר כל נפשו ומאודו של האיש נתונים עד היום להנצחת שמה של עירנו.

מאז קום ארגוננו הוחל לדבר על הוצאת ספר זכרון. בבוא היום, כשהדבר

נעשה אקטואלי, נחלץ גם לענין זה יוסף פורצקי. בכל חום נפשו החל לפעול, אולם הוא לא זכה. בכ׳ ניסן תשט״ו נפטר האיש.

גלגולים והתלבטויות ידענו ובהם נסיון להוציא ספר משותף לכמה עיירות מאזורנו, עד שהגענו להחלטה להוציאו לבדנו. ולא אהיה שלם עם עצמי אם לא אציין בשורות בודדות את התרומה של בית משפחת בירך למעשה זה, אשר הפך להיות בית־ועד ומערכת למפעל. ובעיקר את פעולתה של פסיה, אשר עשתה לילות כימים למען הספר ולא מעט תמרורים שבעה בפעולתה, ואשר בזכות מסירותה, יזמתה ודאגתה זכה הספר לראות אור.

אנו מאמינים, כי כל מי שירצה ללמוד על חייהן של קהילות ישראל, על כל הטוב והיפה שהיה אצור בהן, וכן על תולדות השואה ימצא גם בספרנו חומר ראוי לנושא זה.

קרן קימת לישראל
יער הקדושים
MARTYRS' FOREST
חורשת אלף עצים ביער קדושי פולין
לזכר נשמות קדושי העיר ז'לודוק שניספו
במשטר הדמים הנאצי
ניטעה ע"י
אירגון יוצאי ז'לודוק בישראל
ביזמתו של הא' יוסף פורצקי
תל-אביב
JEWISH NATIONAL FUND

לייבל וואָלטש (וואָלטשקאָווסקי)

זשעלודקער און אָרלאָווער רעליף קאָמיטעט

אין יאָר 1944, ווען די מלחמה האָט נאָך געבושעוועט אין פּוילן ברען, האָט דער זשעלודקער לאַנדסמאַן ר׳ בנימין סעמאַך סקופּסקי ז״ל אָנגעגעבן אַן אַנאָנס אין אַלע יידישע צייטונגען אין ניו־יאָרק און אויפגערופן אַ מיטינג פון אַלע זשעלודקער און אָרלאָווער לאַנדסלייט צו זיך אין הויז.

אויף זיין רוף האָבן זיך פאַרזאַמלט ביי אים אַ 25 פּערזאָן, פון די דערמאָנטע שטעטלעך און ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָמיטעט, ווי אויך צוזאַמענגעקליבן געוואָרן אַ געוויסע סומע געלט. דאָס איז געווען דער גרונדשטיין פון זשעלודקער און אָרלאָווער רעליף סאָסייטי.

אין אַ מאָנאַט שפּעטער איז גערופן געוואָרן אַ 2־טער מיטינג, וווּ ס׳האָבן זיך שוין פאַרזאַמלט אַ 50־40 פּערזאָן. מען האָט אויסגעוויילט אַ פּרעזידיום. אַלס פּרעזי־דענט איז אויסגעוויילט געוואָרן ר׳ בנימין־סעמאַך סקופּסקי ז״ל. ער האָט זיך גע־ווענדעט צו אַלע אָנוועזענדע מיט אַן אַפּעל צו שאַפן אַ פאָנד אין פאַל, אַז מען וועט דאַרפן העלפן די שארית הפליטה פון די 2 שטעטלעך, יעדער האָט זיך באַשטייערט.

אַנדערע מיטגלידער פון קאָמיטעט זענען געווען: מאָריס דזייקאָבס, ראָוז פיינבערג, חיים ראַקאָף, חיים דוד באַראָף און מאָריס זיגער.

אַלס סעקרעטאַר איז אויסגעוויילט געוואָרן ר׳ מאיר־אריה קאַפּלאַן ז״ל וועלכער האָט די גאַנצע צייט פון דער עקזיסטענץ פון רעליף געפירט די אַדמיניסטראַטיווע אַרבעט ווי אויך די קאָרעספּאָנדענץ פון קאָמיטעט.

אויף אזא אויפן איז צוזאַמענגעקליבן געוואָרן אַ סכום פון 35 טויזנט דאָלאַר.

דאָס געלט איז אויסגענוצט געוואָרן צו שיקן הילף פאַר די זשעלודקער און אָרלאָווער לאַנדסלייט אין די לאַגערן פון דער שארית הפליטה אין אייראָפּע און נאָכדעם פאַר אַ טייל פון די נייע עולים אין ישראל.

ר׳ בנימין סעמאך סקופסקי ז״ל

ר׳ בנימין סמאך סקופסקי ז״ל, איז געבוירן געוואָרן אין זשעלודאָק אין יאָר 1878, זיין פאָטער, ר׳ אליהו אשר ז״ל, איז געווען אַ דרדקי־מלמד. ר׳ בנימין סעמאַך איז געווען דער עלסטער זון, און נאָך אים זיינען געבוירן געוואָרן 3 ברידער און 2 שוועסטער.

די גאַנצע משפחה האָט געוווינט אין אַ קליין קאַמערל און אין שטוב האָט געהערשט אָרעמקייט. אין יאָר 1895, בערך, איז ר׳ בנימין־סעמאַך אַרויסגעפאָרן קיין אַמעריקע.

ר׳ בנימין־סעמאַך איז געווען דער איניציאַטאָר און פרעזידענט פון דעם זשע־לודקער און אָרלאָווער רעליף סאָסייטי אין ניו־יאָרק. ער פלעגט אַליין אַרויסשיקן די איינלאַדונגען צו די מיטינגען. ניט רעכענדיק זיך מיט זיין עלטער, פלעגט ער אַליין גיין זאַמלען עסנוואַרג איבער די געשעפטן (ס׳איז דאַן געווען שווערלעך מיט פראָדוקטן צוליב דער מלחמה) און ביי יעדן קרעמער אויסבעטן פראָדוקטן, אַליין זיי פאַרפאַקן און אָפּשיקן אין די לאַגערן צו די לאַנדסלייט פון דער שארית־הפליטה.

ווען די ערשטע לעבן־געבליבענע זשעלודקער לאַנדסלייט זיינען אָנגעקומען קיין אַמעריקע, האָט דער אַלטער ר׳ בנימין סעמאַך זיי איינגעאָרדנט אויף אַרבעט. צווישן זיי: הירשל גרייזשעווסקי, מוליע באַיארסקי און דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות.

ר׳ בנימין־סאמאַכ׳ס מעשים־טובים האָבן געקלונגען איבער גאַנץ ניו־יאָרק. איינמאָל, ווען ער איז אַריין אין אַ ביורא האָט ער דאָרט געטראָפן אַ רב. דער רב האָט זיך אויפגעשטעלט אין געגעבן דעם פלאַץ ר׳ בנימינען. דער לעצטער האָט דאַן געזאָגט צום רב:

„רבי, איך בין דאָך אַ פראָסטער מענטש, וואָס שטעלט איר זיך עפּעס פאַר מיר, איך דאַרף זיך פאַר אייך שטעלן״.

אָבער דער רב האָט אים געענטפערט:

„ר׳ בנימין. דאָס, וואָס איר טוט פאַר אייערע לאַנדסלייט און פאַר די לעבן־געבליבענע, קענען ניט אויפטאָן אפילו צען רבנים, איז פאַרוואָס זאָל איך זיך ניט שטעלן פאַר אייך?״

ר׳ בנימין־סעמאַכ׳ס פרוי יוסעפע ע״ה, האָט אים שטענדיק געהאָלפן אין זיין הייליקער אַרבעט. ליידער איז זי שוין אויך ניט צווישן די לעבעדיקע.

כבוד זייער אָנדענק.

מאריס (מאנעס) זיגער ז״ל

ה׳ מאָריס (מאָנעס) זיגער איז געבוירן געוואָרן אין זשעלודאָק אין יאָר 1883. זיין פאָטער ע״ה, לייבע־ראובן איז געווען אַ קצב. אין יאָר 1893 איז לייבע־ראובן געשטאָרבן און דער 10־יאָריקער יתום האָט געמוזט שפייזן די מוטער מיט נאָך 2 יינגערע ברידער. זייענדיק זייער פייאיק און פאַראַנטוואָרטלעך איז דער קליינער מאָנעס צו 12 יאָר געוואָרן אַ קצב און האָט ווי עס איז מפרנס געווען די משפחה. פאַרשטייט זיך אַז אין אַלגעמיין איז דער פינאַנסיעלער מצב פון דער משפחה געווען זייער אַ שווערער.

אין יאָר 1901/2 איז מאַנעס אוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע. דאָ האָט ער ווייטער געאַרבעט ביי זיין פאַך און געמאַכט אַ פיין לעבן.

נאָכן שאַפן פון זשעלודקער רעליף סאָסייטי, איז מאָריס זיגער געוואָרן דער גרעסטער שפענדער. ס׳איז ניט געווען קיין איין פאַל, אז ער זאָל זיך ניט באַטייליקן אין אַ מיטינג, און ניט שפענדן. איינמאָל האָט ער זיך געווענדעט צו דעם שרייבער פון די דאָזיקע שורות און אים פאַרגעלייגט צו רופן צום קומענדיקן מיטינג וואָס מער מענטשן. ער, פון זיין זייט, האָט זיך אונטערגענומען צו געבן פאַר יעדן אָנוועזנדן 3 דאָלאַר און צו דעם געבן נאָך אַ מאָל אַזויפיל וויפל דער עולם וועט בייטראָגן. דער מיטינג האָט אים געקאָסט אַריבער 500 דאָלאַר. ער איז אָבער אַרויס אַ צופרי־דענער, אזוי ווי ער וואָלט פאַרדינט אַ פאָר טויזנט דאָלאַר. ס׳איז כדאי צו באַטאָנען, אַז ער איז ניט געווען קיין מיליאָנער. ער האָט געאַרבעט אַלס אַ קצב און „געמאַכט אַ לעבן״.

ער האָט מיר איינמאָל געזאָגט, אַז כל זמן ער וועט לעבן וועט דער זשעלודקער רעליף עקזיסטירן. און ווירקליך נאָך זיין טויט האָט לאַנג דער קאָמיטעט ניט עקזיס־טירט.

מ׳דאַרף צוגעבן, אַז מאָריס זיגער׳ס פרוי תבדל״א פלעגט אים שטענדיק זאָגן, אַז אפשר שפענדעט ער צו ווייניק, און אים סטימולירט צו געבן מער געלט פאַר די שארית הפליטה.

כ׳קען זאָגן, מיט מיין פולער איבערצייגונג, אַז מאָריס זיגער — איז געווען איינער פון די שענסטע און גוטהאַרציקסטע פון אונזערע לאַנדסלייט אין אמעריקע.

ר׳ מאיר אריה ב״ר שלמה הכהן קאפלאן ז״ל

ר׳ מאיר־אריה קאַפּלאַן ז״ל איז געבוירן געוואָרן אין דעצעמבער 1880 אין זשעלודעק. זיין פאָטער ר׳ שלמה ציפּע־פריידעס איז געווען אַ מלמד און זיין מוטער האָט געהאַט אַ קרעמל אין מאַרק.

ביז 10 יאָר האָט ער געלערנט אין חדר ביי ר׳ שמואל׳ן צוזאמען מיט נאָך זשעלודקער ווי משה קרעמען (אַ זון פון ר׳ דוד דעם האלדעווער. שפּעטער אַ דאָקטאָר) און ראובן גורדון (געבוירן אין נאָווי־דוואָר). דאַן איז ער אַריבער מיט זיינע חברים צום באַוווסטן רבין „דעם זאַמייטשער״.

אין די לעצטע יאָרן פון פאָריקן יאָר הונדערט איז ער מיט זיינע חברים אַרויס־געפאָרן לערנען אין זשעטלער און סלאָנימער ישיבות און אין ענדע 1900 אַרויס־געפאָרן צו זיין פאָטער וועלכער האָט עמיגרירט פאַר אים, קיין אַמעריקע.

ר׳ מאיר־אריה מיט זיין פאָטער זיינען געווען כמעט די ערשטע זשעלודקער עמיגראַנטן אין ניו־יאָרק און אַלע זשעלודקער, וועלכע פלעגן שפּעטער קומען קיין אַמעריקע, פלעגן פאַרפאָרן אָדער קומען צו זיי. די שטוב פון דער משפּחה קאַפּלאַן איז געווען דאַן אַ צוזאַמענפונקט פון זשעלודקער.

נאָכן שאַפן פון דעם רעליף קאָמיטעט פון זשעלודקער און אָרלאָווער לאַנדסלייט האָט ר׳ מאיר־אריה קאַפּלאַן ז״ל גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער אַרבעט פון קאָמיטעט.

זיין נאָמען איז איינג פאַרבונדן מיט די גרויסע אַרבעט און טעטיקייט פון זאַמלען געלט און שיקן הילף פאַר די לעבן־געבליבענע לאַנדסלייט פון זשעלודאָק און אומגעגנט.

ר׳ מאיר־אריה קאַפּלאַן ז״ל איז געווען אָפיציעל דער סעקרעטאַר פון דעם רעליף סאָסייטי פון דער 2־טער זיצונג (אויף דער ערשטער זיצונג איז געווען סעקרעטאר שניאור אברהם־אורעס ז״ל) ביז דעם לעצטן טאָג פון עקזיסטענץ פון רעליף.

ר׳ מאיר־אריה ז״ל האָט זיך ביז דעם לעצטן טאָג פון זיין לעבן אינטערעסירט מיטן יזכור־בוך און אייניקע טעג פאַר זיין טויט נאָכגעפרעגט זיך וועגן די פאָרשריטן פון אַרויסגעבן דעם בוך. ליידער האָט ער ניט זוכה געווען צו זען דעם בוך. ער איז געשטאָרבן דעם 23־טן מרץ 1965.

לייבל וולץ׳ (וולצ׳קובסקי)

דמויות מאירות

הקשר של המהגרים לארצות־הברית ובהם גם יוצאי עירנו, אל ביתם הישן היה נפשי מאד והדבר בא לכלל ביטוי גם בזמנים כתיקונם ובעיקר בימי תלאה וצוקה.

מן הראשונים שהיגרו לארצות־הברית בשנת 1900 היה ר׳ שלמה הכהן קאפלאן או כפי שקראוהו בז׳לודוק שלמה ציפע־פריידעס. ואחריו הגיע גם בנו מאיר־אריה. הבית שלהם היה מעין אכסניה פתוחה לכל אנשי עירנו, אשר היגרו לאמריקה לאחר־מכן. עם ייסוד האירגון של יוצאי ז׳לודוק ואורלובה, לאחר מלחמת העולם השניה, היה ר׳ מאיר אריה קפלן אחד מפעיליו.

דמויות מאירות היו ר׳ בנימין סעמאך סקופסקי ומוריס זיגר ז״ל. ר׳ בנימין היה הרוח החיה של האיגוד, מייסדו ומארגנו. אף כי זקן כבר היה האיש, כבן שבעים, היה מכתת את רגליו על פני החנויות. קונה ואוסף מצרכים שונים — מזון ולבוש אורז אותן לחבילות ושולח אל מחנות הפליטים, לשרידי ז׳לודוק ואורלובה. משהגיעו הפליטים הראשונים לארצות־הברית היה ר׳ בנימין האיש אשר עשה רבות למענם וטרח לסדרם בעבודה. מעשיו־הטובים נתפרסמו ברבים בימים ההם. ומספרים, כי פעם נכנס הוא למשרד מסוים בו ישב אחד הרבנים. משראה אותו הרב קם ופינה לו את מקומו לשבת.

„רבי, הן יהודי פשוט אני, משום מה זה תקום לפני. אני הוא אשר חייב לקום לפניך״.

ועל כך ענהו הרב:

ר׳ בנימין, מעשים טובים שאתה מקיים למען שרידי השואה, אפילו עשרה רבנים לא יספיקו לקיים את זה. מדוע זה לא אקום בפניך?״

דמות מאירה ועממית היה גם מוריס זיגר, בנו של לייבע־ראובן. בהיותו בן עשר נתייתם מאביו ובהיותו בן שתים־עשרה החל לפרנס את הבית ונעשה לקצב. גם הוא היגר לארצות־הברית בצעירותו. ועסק שם במקצועו. הוא לא היה עשיר מופלג, אך חי חיים אמידים. אפשר לומר כי הוא היה התורם הגדול ביותר. אהבתו ומסירותו ליוצאי עירנו לא ידעו גבול.

גם אשתו, תיבדל לחיים ארוכים, היתה מעוררת אותו תמיד להוסיף ולתרום למען שארית־הפליטה.

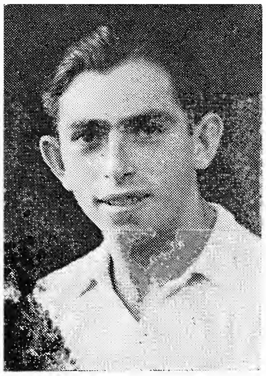
שרידי ז׳לודוק בגרמניה
ביום־האזכרה

לוח־זכרון לעירנו במרתף השואה בירושלים

הפרטיזאן דוד רזניצקי ז״ל, מת בישראל

הפרטיזאן דויד־הירש בּאראנצ׳וק ז״ל, מת בישראל

יוצאי ז׳לודוק בישראל בעת טקס נטיעת העצים לזכר קדושינו,
ביער הקדושים של הקהק״ל

ביום־האזכרה בישראל בשנת 1963

ר׳ בנימין סעמאך סקופסקי ז״ל

פעם אחת פנה הוא אלי ואמר, כנגד כל משתתף באסיפה של יוצאי עירנו מתחייב אני לתרום 3 דולארים ונוסף על כך אתרום סכום כסף אשר ישווה לסכום שכל באי האסיפה יתרמו. אותו כנס עלה לו 500 דולאר והוא יצא שמח וקורן מן האסיפה, כאילו רווח גדול נפל בחלקו.

אנשי־לבב אלה, אשר הזכרתי בכאן, אינם אלא אות ומופת לצור־מחצבתם, לקהילה הקדושה ז׳לודוק ולרוח הטובה, בה נתברכו אבותינו, רוח של חסד ורחמים ואהבת הבריות.

התוכן:

כחותם על לבנו

במצרי שואה

יזכור 301

I have no words with which to recount all that took place on the brink of the death-pits and in them. There is suffocation in my throat, my blood congeals and my pen is benumbed. Each word is written in blood, each figure a gout of heart's blood, and wherefrom shall I take such well-springs of blood? But the tears well up and flow unchecked. How can we reconcile ourselves to the certainty that all that is conjured up in our memory is a reality and not an awesome dream.

There is no consolation, no reparation, none but the sacred duty with which we are charged: Remember all that Amalek has done unto you; forget not. Tell it to your son, that he may tell it to his sons, and they to theirs. You, who have escaped from the pits of perdition, may not keep silent. Tell it then, and keep not silent. Tire not and weary not of telling it, and re-telling it...

May this book bear testimony to our everlasting hatred for the nation of butchers. May its pages be a memorial, a loving monument to our beloved ones, that their souls be bound up in the bond of the living until the end of days.

(Translated from the Hebrew by Joseph Shachter)

Two cherished townships which are no more, two communities a-throb with charity and compassion and love, with dreams and hope, alive with institutions and societies, with organizations and political activity. Zoludek — symbol of Jewish vitality — lies silenced and dead. No more are heard the bustle of young and old, the ringing song of boys and girls, the solemn chanting in the synagogues — nothing but deathly silence prevails. And through this silence you still hear, in your nightmarish memories, the voices of the martyrs, their last pleas which fell on the deaf ears of a callous-hearted world. But we, even after the passing of the years, shall ever hear their entreaty that enjoins us never to forget what the butchers and their henchmen have done to us.

Again there pass before my eyes those dear familiar figures as they were on that bitter, violent day. I see Reb Yaakov Levit wrapped in his **tallit** as he softly chants the psalms, refusing to leave his home and seek refuge.

And there I see Reb Shmuel Levin, an honoured figure in the congregation, as he is led to the **Chwoinik** with his fellow-Jews on that dread Sabbath. His last way leads him past the bank building on Vilna Street, and, as he reaches the bank to which he had lovingly dedicated his whole life, I hear him say to his executioners: Here I stay; I shall not move from this spot"... and I see him sink bleeding to the ground.

And out of the deathly stillness I hear the last poignant address of Dr. Kowarski of Slonim, who was with us in the Zoludek ghetto. I hear the indictment and the curse he hurled in the faces of the murderers as they led him to the slaughter: "Cursed be you, you and all who do your vile deeds. Cursed be you this day, and cursed be you on the day of judgment and vengeance that shall surely come." ... and I see him cut down in the market square.

It is night, after that bloody Sabbath has drawn to a close, and in the darkness I see Fishele, Shachna Zabrowski's little boy, creeping out from among the corpses in the grave-pit. Naked and smeared with blood, he seeks some place to hide and take shelter.

Leibel Wolch

KEEP NOT SILENT

I am far from you, dear brothers and friends, survivors of our two devastated towns, the Holy Communities of ZOLUDEK and ORLOWA. Yet on memorial days, when you assemble to revere their memory, I am far from you in body alone, for in soul and spirit I am in your midst, eternizing with you the memory of our dear beloved ones — our martyred fathers and mothers, our brothers, and sisters, our elders and children. How much more so, then, am I with you now, as we are about to publish our Scrolls of Testimony, this living monument to our grief and sorrow.

This day re-evokes in me all the terrors of our catastrophe, with all its boundless grief. Again I live through that blood-drenched Sabbath, the 22nd of Iyar 5702, that day of horror and atrocity, when the rampant German monsters ravaged and cut from the world of the living our beloved ones, our pure and holy brethren, the Holy Congregations of Zoludek and Orlowa. As these scenes recur in my mind, again I am overwhelmed with horror and the blood freezes in my veins. Again I visualize the dread sight of the death-pits at the edge of the **Chwoinik** — that verdant wood where, in happier days, the people of Zoludek would come to relax in the shade of the leafy trees and breathe their fresh fragrance.

This very spot was chosen by the German vultures to slake their blood-lusting thirst. Here, in the sunlit noon of that Sabbath, the clear skies were witness to the carnage. Here, at the edge of the wood, were dug the death-pits and the slaughter done. And here, in one common grave, the earth closed over both the dead and the living — the earth that continued to shudder and throb for long after...

THE BOOK OF ZOLUDEK AND ORLOWA

A LIVING MEMORIAL

צרור

תצלומי משפחות

ודמויות

לזכרון

זיידל ושרה אורוניצקי ז״ל

מאיר ושרה־ליבה וולצ׳קובסקי ז״ל, מאורלובה

אידל ופייגל וולצ׳קובסקי ז״ל

ציפה וולצ׳קובסקי ז״ל

נתן־נטע וולצ׳קובסקי ז״ל

משפחת מרדכי־מאיר ז׳לודסקי

נח לוניאנסקי
ורעייתו גנסיה ז״ל

משפחת יעקב לוויט

הירש מדלינסקי ז״ל

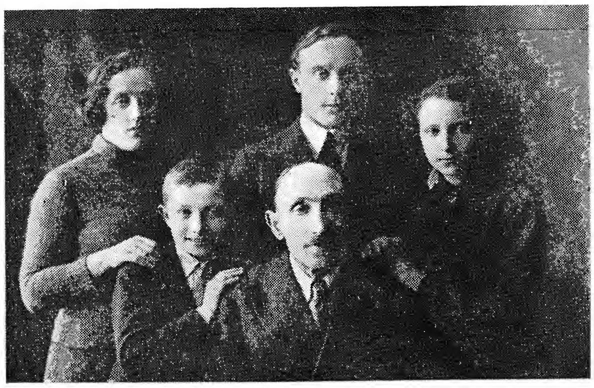
נחמן מדלינסקי ורעייתו בוניה
עם בתם ז״ל

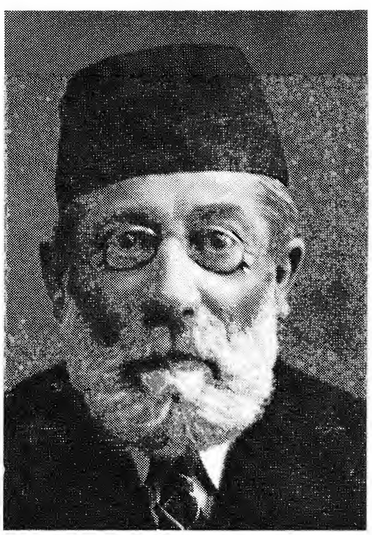
ר׳ ברל מדניצקי
ורעייתו דבורה ז״ל

כנס משפחת מדניצקי ומשפחת בויארסקי ביום התייחדות

משפחת מיכל סנדרובסקי

ר׳ זלמן פסינסקי ז״ל

אריה־לייב פודלינסקי ורעייתו חנה ז״ל

משפחת שלמה צירולניצקי ז"ל

